

Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde. Jaargang 2007

bron

Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde. Jaargang 2007. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Gent 2007

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_ver016200701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

**Taalpolitiek, taalplanning en taalgebruik in het
'Verenigd Koninkrijk der Nederlanden'
(1814-1830)**

Wim Vandenbussche (red.)

FWO-Vlaanderen & Vrije Universiteit Brussel

Guy Janssens (red.)

Université de Liège

Woord vooraf

Op 8 november 2006 organiseerde de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde in het Academiegebouw een colloquium over ‘Taalpolitiek, taalplanning en taalgebruik in het “Verenigd Koninkrijk der Nederlanden” (1814-1830)’, in samenwerking met het Centrum voor Linguïstiek van de Vrije Universiteit Brussel.

Deze bundel bevat de herwerkte teksten van de lezingen op dat colloquium, aangevuld met een artikel van Gerald Stell over de taalsituatie in het Groothertogdom Luxemburg onder Willem I. De bijdrage van Isabel Rotthier over het Academieproject rond ‘taal en rechtspraak ten tijde van het VKN’ wordt op een later tijdstip gepubliceerd, bij de officiële ontsluiting van het bijbehorende onderzoekscorpus.

Om zowel de redacteuren als de auteurs nutteloze zorgen over tekstopmaak te besparen, werd de auteurs bewust de vrijheid gelaten om naar eigen goeddunken een consequent verwijzingsstelsel te gebruiken.

We danken de auteurs voor hun boeiende en veelzijdige artikelen, en zijn ervan overtuigd dat de Academie met deze publicatie een bijzonder lezenswaardige bijdrage toevoegt aan de prille studie van het talige verleden van Noord en Zuid tijdens de negentiende eeuw, en tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in het bijzonder.

Ook de medewerkers van de Academie die de vormgeving van de bundel verzorgden en de verantwoordelijke voor de wetenschappelijke werking van de Academie, Prof. Georges De Schutter, zijn we zeer erkentelijk voor hun medewerking.

W.V. & G.J.

Willem en Willems: twee vaders van de Vlaamse Beweging?
Roland Willemys, lid van de Academie, Vrije Universiteit Brussel

1.

Toen we in het departement Nederlandse Taalkunde van de Vrije Universiteit Brussel zo'n 15 jaar geleden begonnen met historisch-sociolinguïstisch onderzoek van de 19de eeuw (Willemys & Vandenbussche, 2000), werd van het vroeger gebruikelijke metalinguïstische discours afgestapt ten voordele van grondige analyses van origineel primair bronnenmateriaal dat, voor zover mogelijk, op basis van de variabelen van de moderne sociolinguïstiek werd onderzocht (Vandenbussche & Willemys, 1999). De 19de-eeuwse taalsituatie werd op systematische wijze in een reeks deelprojecten grondig geanalyseerd (voor een overzicht: Vandenbussche, De Groof, Vanhecke en Willemys, 2004).

Dit alles heeft er zeer toe bijgedragen een flinke tip op te lichten van de sluier die over de gecompliceerde taalverhoudingen in het 19de-eeuwse Vlaanderen hing en heeft soortgelijke en andere onderzoekingen naar 19de-eeuwse taal gestimuleerd (een eerste overzicht daarvan in Willemys (red.), 2002, een verder in Vandenbussche e.a., 2004).

Omdat we in de loop van dat onderzoek telkens weer iets nieuws hebben ontdekt, iets wat de traditionele en op weinig onderzoek steunende opvattingen over de 19de-eeuwse situatie helemaal veranderde, lag het voor de hand, af en toe eens terug te blikken en ons af te vragen wat er nu eigenlijk overeind bleef van onze aanvankelijke hypothesen en na te denken over de onverwachte wendingen die ons onderzoek vaak genomen heeft. De succesvolste methode was een aantal zogenaamde 'algemeen aanvaarde waarheden' over de 19de-eeuwse taaltoestand in Vlaanderen tegen het licht te houden, een aantal al dan niet boude stellingen die hun weg naar de vakliteratuur gevonden hebben opnieuw te onderzoeken.

Een en ander heeft ertoe geleid dat we op heel wat punten de geschiedenis van het 19de-eeuwse Nederlands bijgesteld en/of herschreven hebben.

Eén van die bevindingen is de directe aanleiding tot de publicatie van deze bundel (en de organisatie van het bijbehorende colloquium) geweest, namelijk de vaststelling - vooral op grond van de research van Jetje de Groof en Eline Vanhecke - dat de taalpolitiek van Koning Willem I tijdens de periode van het Verenigd Koninkrijk (1814-1830), in tegenstelling tot wat daar meestal over te lezen valt, niet is mislukt (Willemys & De Groof, 2004).

2.

In de historiografie van het Nederlands wordt Willem en wordt de hereniging vrij stiefmoederlijk behandeld. Van der Meer (1927, cxvi-cxvii) vermeldt alleen het verzet tegen de ‘Hollandse spelling’ maar geeft geen details over de taalwetgeving en de manier waarop die wel of niet werd toegepast. Constant Peeters die in de, nochtans beknopte, inleiding tot zijn ‘Nederlandsche Taalgids’ vaak met scherpe blik de lotgevallen van het Nederlands in België beschrijft, gelooft, bij alle lof voor Willems streven, niet dat het veel gebaat heeft. ‘De vijanden van Koning Willem’, zegt hij, ‘hebben er onze onwetende vaders toe gekregen in 1829 en 1830 te petitionneeren tegen het ambtelijk gebruik van hun eigen taal!’ (Peeters 1930, xiv). Over eventuele positieve resultaten van Willems taalpolitiek zegt hij niets.

Hoewel de naam Willem I in het register bij De Vooy (1970) niet voorkomt, wijdt hij wel drie bladzijden (165-168) aan ‘de vereniging van Zuid- en Noord-Nederland’, waaruit blijkt dat hij goed op de hoogte was van wat in zijn tijd was gepubliceerd, maar veel was dat niet (De Vooy's tekst is van 1951, ook in de editie 1970). Brachin (1977, 45) is uiteraard kort, maar wijst erop dat onder Willem en dank zij de vernederlandsing van de scholen de leiders van de Vlaamse Beweging werden gevormd. Meer zegt hij daar niet over. Van der Wal (1992, 380) heeft voor het Verenigd Koninkrijk een halve bladzijde over in haar 494 bladzijden tellende boek. In het grote overzichtsboek ‘De geschiedenis van de Nederlandse taal’ (Van den Toorn e.a. 1997) wordt uiteraard in het artikel van Geerts (563-596) over ‘Het Nederlands in België’ over Willem en het VKN gesproken, maar dat artikel is een soort ‘aanhangel’, zoals er ook een is over het Afrikaans. In het ‘reguliere’ artikel over ‘Nieuwnederlands (circa 1650-1880)’ van De Bonth e.a. (361-454) wordt er met geen woord over gerept. Janssens en Marynissen (2003, 109) wijzen erop dat Willem I ‘een politiek van vernederlandsing [voerde], zelfs in het Franstalige Wallonië, want hij wilde door zijn taalpolitiek ook de nationale eenheid bevorderen’. Maar, zo zeggen ze ‘De hereniging van

Noord en Zuid onder Willem I is geen succes geworden'. Hoewel niet expliciet gezegd wordt dat dat gebrek aan succes ook voor de taalpolitiek gold, kan men de tekst moeilijk anders verstaan.

Het in 1993 verschenen *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands* (De Vries, Willemys & Burger, 1993) is allicht de eerste taalgeschiedenis waar een foto van Willem I is in opgenomen. Hoewel ik daar al op het belang van Willems taalpolitiek voor de latere Vlaamse Beweging heb gewezen wist ik toen nog niet genoeg om er een van de gebruikelijke historiografie afwijkende beschrijving van te geven. Dat is gedeeltelijk wel gebeurd in *Het verhaal van het Vlaams* (Willemys, 2003), maar ook dat boek is nog te vroeg verschenen om al onze recentste resultaten te bevatten.

3

Ik wil nu, ter inleiding, eerst een paar woorden zeggen over het taalhistorische kader en de vroegere research.

Toen, als gevolg van de Spaanse Successieoorlog, de Zuidelijke Nederlanden in 1713 aan de Oostenrijkse Habsburgers werden toegewezen, werd Vlaanderen, vanuit Wenen net als vanuit Madrid voorheen, in het Frans bestuurd (Deneckere, 1975). Op het lokale niveau echter bleef Nederlands de ambtstaal, ook van de Staten van Vlaanderen en Brabant. Uit Deneckeres (1954) beschrijving blijkt dat veel meer sociale druk dan wettelijke dwang de motor van de voortschrijdende verfransing in het 18de eeuwse Vlaanderen is geweest. In oktober 1795 werden de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk geannexeerd. Toen Napoleon vanaf 1804 het gebruik van het Frans formeel oplegde, werd daarmee in Vlaanderen, in het bestuurlijke en gerechtelijke apparaat, het Frans nog belangrijker dan voorheen. Jetje de Groof heeft echter aangetoond, dat vooral buiten de grotere steden, de verfransing veel meer in de teksten dan in de realiteit bestond.

Het Verdrag van Parijs (30 mei 1814) bekrachtigde de hereniging der Nederlanden. Op 16 maart 1815 nam Willem officieel de koningstitel aan. Belangrijk is, dat hij vooral op de taaleenheid rekende om de door de Geallieerden verlangde 'réunion intime et complète' te realiseren: 'Een geheel volk, reeds vooraf door zijn zeden, taal en nijverheid en door zijn herinneringen met ons verbreed, komt ons tegemoet', zo zegt hij in een rede tot de Tweede Kamer (Willemys 2003, 188). Een KB van 1819 maakte van het Nederlands de verplichte taal voor het hele openbare leven in de Vlaamse

provincies met ingang van 1 januari 1823. Aangezien het KB enkel gold in het gebied waar het Nederlands van oudsher de streektaal was, volstond die overgangstijd ruimschoots.

4

De pogingen van Willem I om de Zuidelijke Nederlanden weer te vernederlandsen werden tot voor kort als een mislukking beschouwd. Zelfs vorig jaar nog heeft Wim Daniëls (2005, 47) het, heel kras, over een ‘fiasco’ en bevestigt hij: ‘Willems taalpolitiek mislukte jammerlijk’. Hij volgt daarin de twee grote specialisten van dit tijdvak, de linguïst Deneckere (1954) en de historicus De Jonghe (1967) die er van uit gingen dat Koning Willems taalpolitiek, door de sterke verfransing onder Napoleon, gedoemd was te mislukken vooraleer ze goed en wel van start was gegaan.

4.1 De Jonghe (1967, 267-268), die als eerste op grond van uitvoerig bronnenmateriaal Willems taalpolitiek analyseerde, komt tot een pessimistische slotbeschouwing: ‘In het vertrouwen op de staatsmacht en niet op de tijd... ligt de grondoorzaak voor zijn mislukken. Een mislukken dat, in de gegeven omstandigheden, fataal was’. Toch zal Willem, wiens verdiensten De Jonghe overigens uitbundig roemt, wel iets bewerken, namelijk ‘Zaden te hebben gestrooid die in het Vlaanderen van na 1830 “het leven gered en de toekomst verzekerd hebben”’ (die laatste woorden zijn een citaat van Leo Picard).

Deneckere (1954, 346) van zijn kant, schetst allereerst een somber beeld van de situatie van het Nederlands tijdens de Franse annexatie en komt tot de volgende conclusie: ‘*Entamée dans de telles conditions, la politique linguistique de Guillaume Ier était vouée à un échec certain*’ [Omdat ze in zulke omstandigheden aangevat werd, ging de taalpolitiek van Willem I een duidelijke mislukking tegemoet]. Nadat hij een kort overzicht heeft gegeven van de aanzienlijke politiek, sociaal, religieus en linguïstisch geïnspireerde tegenkanting tegen Willems taalpolitiek besluit hij ‘*Ainsi la politique de néerlandisation de Guillaume Ier apparaît condamnée avant même qu'elle n'entre en vigueur*’ [Zo komt het dat de vernederlandsingspolitiek van Willem I tot mislukken gedoemd was, vooraleer ze goed en wel van start ging] (Deneckere 1954, 348). Het is echter wel zo dat de periode na 1823, toen Willems taalpolitiek werd toegepast, buiten het chronologische bestek van Deneckeres studie valt en hij dus geen bronnen meer aanhaalt om die uitspraken te staven.

Alleen al omdat we nu weten (De Groof, 2004) dat de verfransing onder Napoleon veel meer in de teksten dan in de realiteit te vinden is, verliezen die uitingen natuurlijk veel aan overtuigingskracht. Bovendien heeft het onderzoek van zowel Jetje de Groof (2004) als Eline Vanhecke aangetoond dat Willems KB perfect uitgevoerd en geïmplementeerd werd (De Groof & Vanhecke, 2004).

In het gerecht bleek bij de voorbereidende rondvraag al dat in heel Vlaanderen maar heel weinig magistraten niet aan de taaleisen konden voldoen. Een aanzienlijk gedeelte van de magistratuur begon al Nederlands te gebruiken voor dat verplicht was en uit alle archiefstukken blijkt (en Isabel Rotthier heeft er in het raam van het academieproject over ‘Talige aspecten van gerecht, onderwijs en politiek in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden’ veel van gecontroleerd) dat de wet vanaf 1 januari 1823 overal en op alle niveau's strikt werd toegepast. Ook in de Brusselse rechtbanken werd de wet overigens goed nageleefd.

Ook wat openbare administratie betreft heeft ons onderzoek overtuigend aangetoond dat officieel Vlaanderen, openbaar Vlaanderen zo goed als volledig in het Nederlands functioneerde vanaf 1823 en dat ook hier vele gemeenten de nieuwe taalwet vooruit waren. De grotere steden wachtten meestal tot 1823 vooraleer ze - probleemloos - de wet toepasten (Willemys & Vanhecke, 2003). De competentie in het Nederlands van de klerken was dus tijdens de Franse overheersing niet verloren gegaan.

Vanaf 1825 begon de oppositie tegen de algemene politiek van Willem I te groeien. Aanvankelijk werd de taalwetgeving niet in de grieven van de oppositie tegen Willem I opgenomen (dit wordt ook uitvoerig aangetoond in o.m. De Jonghe 1967, 229 vv en François 1992, 132-133). Hierin zou later verandering komen en wel in voldoende mate om de Koning in 1829 en nog eens in 1830 tot ‘toegevende’ besluiten te inspireren. Interessant voor ons is dat van deze toegevende maatregelen amper gebruik werd gemaakt (gedetailleerde onderzoeksresultaten in Van Goethem, 1990). Van Goethem zegt expliciet dat klaarblijkelijk ook de elite in Vlaanderen het vanzelfsprekend vond dat Nederlands de officiële taal was. De Jonghes bewering (1967, 262) dat het KB van 4 juni 1830 Vlaanderen ‘prijsgaf aan de verfransing’, blijkt dus niet te kloppen, iets wat overigens ook Wils (1977, 86) al had gezegd. Ook Deneckeres (1954) bovengenoemde opvatting als zou de taalpolitiek in het gerecht tot falen gedoemd zijn geweest, was dus onjuist.

Er werd door Willems regering enorm veel aandacht aan het onderwijs besteed (De Vroede, 1983). In het lager onderwijs ging veel zorg naar de

opleiding van goede leerkrachten, het samenstellen van geschikte programma's en het invoeren van nieuwe leerboeken en -methodes. De taalmotivatie van de leerlingen werd nog meer gestimuleerd door de beslissing om van het Nederlands ook de voertaal in het middelbaar onderwijs te maken. In het jaar 1829 verlieten de eerste leerlingen die hun volledige middelbare studies in het Nederlands hadden gedaan, de school. Er werd niets onverlet gelaten om voor een goede beheersing van het Nederlands te zorgen. Een typisch voorbeeld is wat er met de voorbereidende klas op het einde van de lagere school gebeurde. De bedoeling was eigenlijk dat die klas zou voorbereiden op de latere studies; na 1823 evolueerde dit voorbereidend jaar tot een voorbereidende klas Nederlands (De Groof, 2004). Zo verzekerde men zich ervan dat iedereen de lessen in de latere jaren zou kunnen volgen en niemand nog het excuus zou kunnen inroepen onvoldoende Nederlands te kennen. Dus: ook in het onderwijs werd de taalwet perfect geïmplementeerd en jaar per jaar werd, ondanks het probleem van vele buitenlandse leraars en het gebrek aan schoolboeken, op het Nederlands als voertaal overgeschakeld.

Vreemd genoeg werden andere maatregelen om de taalbeheersing van de bevolking te verbeteren niet genomen. Ambtenaren, magistraten en advocaten die vanaf 1823 aan de taalvoorwaarden dienden te voldoen, konden niet op overheidsinitiatieven rekenen om zich in het Nederlands te bekwamen. Dit is des te vreemder omdat de overgangsjaren 1819-1823 expliciet daarvoor waren bedoeld. In het domein van de prestigeplanning heeft Willem in Vlaanderen weinig ondernomen: er is geen campagne geweest om het Nederlands te promoten en de attitudes ten aanzien van de volkstaal te veranderen (De Groof, 2004).

4.2 Samenvattend: t.a. v. de vraag of Willems taalbesluit kon worden uitgevoerd en in de praktijk geïmplementeerd, blijkt uit alle gegevens dat zo goed als alle betrokkenen over de nodige taalkennis beschikten om ze uit te voeren en dat de taalwet inderdaad in alle domeinen (onderwijs, administratie, justitie) zonder noemenswaardige problemen werd toegepast.

Wat de uiteindelijke doelstelling, de ‘ontfransing’ van Vlaanderen betreft, ook die werd bereikt. Officieel Vlaanderen, openbaar Vlaanderen functioneerde in het Nederlands. Eind 1823 was de ‘één land - één taal’ politiek van Willem perfect geslaagd.

In beide gevallen zijn dit opmerkelijke successen, vooral als men er rekening mee houdt hoe weinig tijd er voor de uitvaardiging en de implementatie van de taalwetgeving is geweest.

De twee ‘toegevende’ taalbesluiten van 1829 en 1830 moeten gezien worden in het kader van de algemene oppositie tegen het beleid van Willem I. Taal werd maar een symbool voor de oppositie omdat de taalwetgeving een zo prominent onderdeel van Willems beleid was. Het verzet ertegen berustte niet op noodzaak, want iedereen was in staat om het KB van 1819 uit te voeren, maar ineens wilde men niet meer. De twee voornaamste politieke stromingen in België waren tegen de koning gekant: de radicale en verlichte groep van de liberale bourgeoisie maar ook de reactionaire tegenstanders van een liberale politiek, de lokale machten van voor 1789, vooral de clerus (Willemys 2003, 185-202). Zo kreeg Willem het van twee kanten te verduren en dat bezegelde zijn lot, te meer omdat hij van zijn noordelijke landgenoten evenmin voldoende steun kreeg. ‘Van zulk een Noorden’, schrijft De Jonghe (1967, 267) ‘dat verstikt in zijn onuitputtelijke pedanterie en inderdaad tussen 1814 en 1830 een laagtepunt zijner historie bereikt heeft en te klein is om de grootheid van een Willem I te begrijpen, kan geen aantrekkingskracht uitgaan’. Het is allicht op grond hiervan dat - ten onrechte zoals we menen te hebben aangetoond - de overtuiging leefde dat Willems taalpolitiek zou zijn mislukt.

Een kleine groep intellectuelen echter die zich nauw verbonden voelden met de moedertaal en die Koning Willems taalpolitiek steunden, grepen gretig de mogelijkheid aan zich in het moderne Standaardnederlands te laten inwijden en bekwamen. Van deze kleine groep ambtenaren, juristen en literatoren zou na de Belgische Omwenteling de impuls uitgaan die de Vlaamse Beweging opstartte, waarmee op lange termijn het hele (taal)uitzicht van Vlaanderen en België veranderde. Zo bekeken is het niet zo moeilijk ook Willem I als een ‘vader’ van de Vlaamse Beweging aan te zien.

5.

Over het bovenstaande zult u, met meer details en nuances, kunnen oordelen na het lezen van de bijdragen in deze bundel die ons inzicht in wat er tijdens het VKN gebeurde nog zullen verdiepen. We hebben geprobeerd vooral die facetten aan bod te laten komen, die totnogtoe nog onderbelicht waren, nl. Wallonië en Noord-Nederland.

Een van Willems realisaties in de Zuidelijke Nederlanden was de oprichting, per KB van 25.09.1816, van een universiteit in Gent, Leuven en Luik. In Luik zijn sinds enkele jaren collega's uit het departement Nederlands bezig

facetten van Willems taalpolitiek te onderzoeken die nauwelijks ooit aan bod waren gekomen, namelijk welke plannen Willem met het Nederlands had in Wallonië, wat daarvan in huis is gekomen en tot welke consequenties die hebben geleid, vooral wat het onderwijs betreft. Ook in Luik is men tot de vaststelling gekomen dat heel wat ‘algemeen aanvaarde waarheden’ over de 19de- eeuwse taaltoestand het zicht op hoe het echt was alleen maar belemmeren. Het eerste deel van deze bundel zal daaraan zijn gewijd. Hoe de Walen op Willems politiek, ook zijn vernederlandsingsplannen voor Vlaanderen, reageerden is immers een interessant verhaal dat nog nooit werd verteld.

5.1 Guy Janssens bespreekt *leermethoden voor het Nederlands in de Waalse provincies en de invloed van de Franse grammairiens daarop*. Algemeen wordt aangenomen dat de ‘grammaire générale et raisonnée’ relatief weinig invloed heeft gehad op de studie en het onderwijs van het Nederlands, maar dat geldt in ieder geval niet voor enkele Luxemburgse en Waalse neerlandici, die in hun taalbeschuwing en leermethoden duidelijk gebruik hebben gemaakt van inzichten, principes en technieken ontleend aan Franse grammairiens uit de traditie van Port-Royal.

5.2 Hoe het *na de Belgische secessie met dat onderwijs verder ging* vertelt ons Roland Lousberg, die daar een dissertatie over schrijft. Hoe was het onderwijs, en meer bepaald dat van het Nederlands toen georganiseerd? Hij vraagt zich o.m. af wat de plaats van het vak was, welke methoden er gebruikt werden en welke opleiding de toekomstige leraren genoten.

5.3 Kris Steyaert van zijn kant bespreekt een aspect dat voor de taalgeschiedenis heel belangrijk is maar te vaak verwaarloosd wordt, namelijk *de literaire historiografie en wel de Nederlandse in de Waalse provincies*. We weten dat Johannes Kinker, als loyaal onderdaan van Willem I poogde aan de nieuwe universiteit van Luik diens unificatiepolitiek in de praktijk om te zetten. Minder bekend is Kinkers ‘assistent’ en latere opvolger, Jean François Xavier Würth. Hij is de auteur van de allereerste academische literatuurgeschiedenis en bloemlezing specifiek gericht op de nieuwe ‘Nederlanders’ in de Waalse provincies.

5.4 Het Duitstalige gebied was ten tijde van het VKN uitgebreider dan vandaag, o.m. omdat ook Luxemburg er bij hoorde en in het zgn. Altbelgien nog volop Duits werd gesproken. Of Willem ook voor dat gebied plannen had en zo ja, hoe daarop werd gereageerd, valt tussen de plooiën van elke taalgeschiedenis. De Jonghe (1967, 136) zegt: ‘Voor 1830 doet de koning niets om aan de bevoorrechte positie van het Frans in het Duitse kwartier een

einde te maken'. We zijn blij dat Jeroen Darquennes (KUB) bereid was een blik te werpen op *het maatschappelijk taalgebruik in het Montzener Land onder het bewind van Willem I*. Samen met het Areler Land en de Bucholzer Ecke maakt het Montzener Land deel uit van Oud-België, het vandaag grotendeels niet officieel erkende Duitstalige gebied dat sinds de onafhankelijkheid in 1830 tot België behoort en de voorbije 175 jaar onderhevig was aan verregaande vormen van Duits-Franse taalverschuiving.

5.5 De volgende bijdrage heeft direct te maken met taalwetgeving in het Nederlandstalige Zuiden.¹ Eline Vanhecke (VUB) legt op dit moment de laatste hand aan haar dissertatie over de kanselarijtaal in de Vlaamse gemeentehuizen tijdens de lange 19de eeuw. In haar bijdrage belicht ze voor ons *het taalgebruik in de Vlaamse stadskanselarijen ten tijde van Willem I*. Ze heeft indicaties gevonden dat, vooral op het einde van het Verenigd Koninkrijk, vele gemeentebesturen 'taal' gebruikten als een middel om hun politieke standpunten, d.w.z. hun volgzaamheid of oppositie ten aanzien van het centrale gezag, te uiten. Niet alleen het gebruik van een bepaalde taal, maar ook dat van een specifiek spellingsysteem was tot op zekere hoogte een indicator van politieke loyaliteit. In haar uiteenzetting staat de wisselwerking tussen de expliciete taalpolitiek van Koning Willem I en het de facto taalgedrag in een groot aantal Vlaamse gemeentebesturen centraal en worden de vermoedelijke motieven ervan toegelicht.

5.6 Het grootste overgebleven raadsel in verband met Willems taalpolitiek is hoe zijn noordelijke landgenoten daar eigenlijk over dachten. Daar is bij ons weten nog geen systematisch onderzoek naar gedaan en het is allicht symptomatisch voor het gebrek aan interesse van de noordelijke taalhistoriografen, dat in het in 2005 verschenen boek van Nicoline van der Sijs over de geschiedenis van het ABN de naam Willem I geen enkele keer ook maar vermeld wordt. Toch is er allicht geen enkele monarch die zich voor het Nederlands verdienstelijker heeft gemaakt dan hij. Gijsbert Rutten van de

1 Tijdens het colloquium besprak Isabel Rotthier (UG en UA) een tweede taalwetgevingszwaartepunt. Ze voerde het KANTL-project uit over *de taal van rechtspraak en gerecht in Vlaanderen tijdens het Verenigd Koninkrijk*, dat vooral tot doel had onderzoekers uit verschillende disciplines primair bronnenmateriaal ter beschikking te stellen. Ze stelde onder meer vast dat zowel magistraten als politiecommissarissen en notarissen van de ene op de andere dag 'een Nederlands' als schrijftaal wisten te hanteren. Deze vemederaldingsgolf gebeurde echter tegen verschillende snelheden. Er zijn aanwijsbare ruimtelijke, temporele en inhoudelijke verschillen in dit proces en die hebben hun stempel gedrukt op de bronnenkeuze en de samenstelling van het taalcorpus. Een uitgebreide bespreking van haar bevindingen zal verschijnen op het ogenblik van de ontsluiting van het onderzoekscorpus.

Universiteit van Leiden, heeft zich bereid verklaard over *Willems taalpolitiek en het Noorden* een en ander te gaan opzoeken en te proberen een tipje van de sluier op te lichten. Hij heeft onderzocht welke reacties Willems taalpolitiek in het Noorden heeft teweeggebracht en op wat voor manier deze episode uit de taalgeschiedenis functioneert in de literatuur over de vorming van het Standaardnederlands.

5.7 In een afsluitende korte bijdrage staat Wim Vandenbussche (VUB) stil bij de cruciale rol van *het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden als breekijzer voor een nieuwe 19de-eeuwse taalgeschiedenis*. Hij zet krijtlijnen uit voor verder onderzoek en wijst erop dat - zowel in de Vlaamse als de Europese onderzoekscontext - de tijd rijp is voor een diepgaande en vernieuwende analyse van Willems taalpolitiek.

Ik hoop dat u daar na het lezen van deze bundel even reikhalzend naar uitkijkt als de auteurs die eraan meewerkten.

6. Bibliografie

- Brachin, Pierre (1977). *La langue néerlandaise*. Bruxelles: Didier.
- Daniëls, Wim (2005). *Spraakmakend Nederlands*. Rekkem: Ons Erfdeel.
- De Groof, Jetje (2004). *Nederlandse taalplanning in Vlaanderen in de lange negentiende eeuw (1795-1914): een linguïstische analyse met speciale aandacht voor de wisselwerking tussen status- en corpusplanning*. Dissertatie Vrije Universiteit Brussel.
- De Groof, Jetje & Vanhecke, Eline (2004). 1830 als taalpolitiek keerpunt, de jure en de facto. In Wim Vandenbussche (ed.), *Terug naar de bron(nen)*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 55-70.
- De Jonghe, A. (1967). *De taalpolitiek van Willem I*. Brugge: Darthet.
- Deneckere, Marcel (1954). *Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1823)*. Gent: Rijksuniversiteit.
- Deneckere, Marcel. (1975). Franse taalpolitiek 1796-1814. In *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tiel: Lannoo, 1593-1594.
- De Vooy, C.G.N. (1970). *Geschiedenis van de Nederlandse Taal*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- De Vries, Jan, Roland Willemyns & Peter Burger (1993). *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*. Amsterdam: Prometheus.
- De Vroede, Maurits (1983). Onderwijs en opvoeding in de zuidelijke Nederlanden 1815-1840. In *Algemene Geschiedenis der Nederlanden XI*, 128-144.
- François, Luc (1992). De petitiebeweging in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden: balans van het onderzoek. In Tamse, Coenraad Arnold en Els Witte (eds.), *Staatsen Natievorming in Willems Koninkrijk (1815-1830)*. Brussel: VUBPress, 122-170.

- Janssens, Guy & Ann Marynissen (2003). *Het Nederlands vroeger en nu*. Leuven/Voorburg: Acco.
- Peeters, Constant H. (1930). *Nederlandsche Taalgids. Woordenboek van Belgicismen*. Antwerpen: De Sikkel.
- Vandenbussche, Wim (red.) (2004). *Terug naar de bron(nen)*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Vandenbussche, Wim & Roland Willemyns (1999). Sprachvariation in Flandern im 19. Jahrhundert: theoretisch-methodische Probleme der historischen, soziolinguistischen Forschung. In *Sociolinguistica 13*, 141-158.
- Vandenbussche, Wim, Jetje De Groof, Eline Vanhecke & Roland Willemyns (2004). Historical Sociolinguistics in Flanders: Rediscovering the 19th century. In Helen Christen, (ed.). *Dialekt, Regiolekt und Standardsprache im sozialen und zeitlichen Raum*. Wien: Edition Praesens, 49-80.
- Van den Toorn, M.C., W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.) (1997). *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Meer, M.J. (1927). *Historische Grammatik der niederländischen Sprache*. Heidelberg: Carl Winter Verlag.
- Van der Sijs, Noline (2005). *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*. Den Haag: SDU Uitgevers.
- Van der Wal, Marijke (1992). *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Van Goethem, Herman (1990). *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgische gerecht 1795-1935*. Brussel: Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België.
- Willemyns, Roland (red.) (2002). *De taal in Vlaanderen in de 19de eeuw. Historischsociolinguïstische onderzoeken*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Willemyns, Roland (2003). *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij; Utrecht: Spectrum.
- Willemyns, Roland & Wim Vandenbussche (2000). Historische sociolinguïstiek: het 'Brugge-project'. In *Taal en Tongval 52 (Huldealbum Jo Daan)*, 258-276.
- Willemyns, Roland & Eline Vanhecke (2003). Corpus planning in 19th century Flanders and its consequences on public language usage in the administration. In *Interdisciplinary Journal for Germanic Linguistics and Semiotic Analysis 8*, 83-96.
- Willemyns, Roland & Jetje de Groof (2004). Is de taalpolitiek van Willem I werkelijk mislukt? In S. Daalder, T. Janssen & J. Noordegraaf (red.), *Taal in verandering-Festschrift Van Leuvensteijn*, Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 185-191.
- Wils, Lode (1977). De taalpolitiek van Willem I. In *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 92 (1)*, 81-87.

Invloed van Franse grammairiens op leermethoden voor het Nederlands in de Waalse provincies

Guy Janssens, Université de Liège

Dankzij de taal- en onderwijspolitiek die koning Willem I in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden heeft gevoerd, waren er in de jaren twintig van de negentiende eeuw in de Waalse provincies en Luxemburg voor het eerst een zestigtal lagere scholen en een twintigtal colleges en athenea waar Nederlands werd onderwezen. Bovendien was er een leerstoel ‘Nederduytsche letterkunde en welsprekendheid’ aan de ‘hoogeschool’ te Luik, met als professor de Hollandse wijsgeer en letterkundige Johannes Kinker.¹

Voor het onderwijs van het Nederlands aan de Frans- of Duitstalige leerlingen op deze scholen waren er verschillende leermethoden in gebruik.

Op de lagere scholen werd meestal een directe methode *avant la lettre* gehanteerd, de zogenoemde ‘natuurlijke’ of ‘aanschouwelijke spreektaalmethode’ van Pestalozzi, die gepropageerd werd door de directeur van de rijkskweekschool te Lier, de Amsterdammer Bernard Schreuder.²

Op de colleges en athenea werd door de leraren die uit het Noorden afkomstig waren doorgaans de grammatica-vertaalmethode gebruikt, of juist de grammatica-themamethode (zeker in het begin van het leerproces), een ‘indirecte’ vreemdetaalmethode die op het einde van de achttiende eeuw in Nederland ingang had gevonden en die geïnspireerd was door de succesvolle leerboeken van de Frankfurter taalmeester Johann Valentin Meidinger.³

Een aantal Luxemburgse en Waalse leraren maakten in hun taalbeschouwing en voor het onderwijs van het Nederlands gebruik van inzichten, principes en technieken ontleend aan Franse grammairiens, vooral die uit de traditie van de ‘grammaire générale et raisonnée’. Daar willen we hier wat meer aandacht

1 Zie Janssens en Steyaert 2007, par. 6.2.

2 Zie Janssens en Steyaert 2007, par. 4.2.2 en 4.2.4.

3 Zie Janssens en Steyaert 2007, par. 4.2.1.

aan besteden, omdat algemeen wordt aangenomen dat de Franse ‘grammaire générale’ slechts een beperkte invloed heeft gehad in Nederland en op de studie van het Nederlands. ‘Klassieke’ voorbeelden van die invloed zijn de ‘Grammatica generalis’ en de ‘Nederduitsche spraakkunst’ van leden van het in 1669 te Amsterdam gestichte dichtgenootschap Nil Volentibus Arduum (het eerste verscheen nooit in druk en van het tweede werden alleen de eerste drie hoofdstukken gepubliceerd, in 1728, onder de titel *Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap*), de *Nieuwe Nederduitsche spraakkunst* van Johanna Corleva uit het midden van de achttiende eeuw, de methode van redekundige ontleding van Nicolaas Anslijn (die o.a. aanknoopte bij het werk van de Franse grammairien R.A. Sicard) en J.C. Beijers *Handleiding tot den Nederlandschen stijl* uit 1820 (die vooral beoogde schriftelijke taalvaardigheid bij te brengen op basis van de ‘redeneerkunde’ van de verlichte Schot Hugh Blair en van adepten van de Franse ‘grammaire générale’ zoals C.C. Du Marsais en D. Thiébauld).⁴ Dat er meer dan incidentele invloed is geweest, met name - maar niet uitsluitend - bij enkele Waalse en Luxemburgse leraren Nederlands in de tijd van het Verenigd Koninkrijk, willen we laten zien in wat volgt. De zogenoemde ‘universele leerwijze’ van de uit Frankrijk afkomstige Leuvense lector Joseph Jacotot, die in koning Willem's tijd (en daarna) ook op het Nederlands als vreemde taal is toegepast, laten we hier buiten beschouwing.⁵

De basis van de ‘grammaire générale et raisonnée’ is gelegd door Antoine Arnauld en Claude Lancelot, in hun in 1660 (anoniem) te Parijs gepubliceerde en daarna vele malen heruitgegeven *Grammaire générale et raisonnée contenant les fondemens de l'art de parler, expliqués d'une manière claire et naturelle. Les raisons de ce qui est commun à toutes les langues et des principales différences qui s'y rencontrent; et plusieurs remarques nouvelles sur la langue françoise*, ook bekend als de grammatica van Port-Royal. De zojuist al genoemde Johanna Corleva publiceerde er in 1740 te Amsterdam een Nederlandse vertaling van, onder de titel *Algemeene en geredeneerde spraakkunst*.⁶ Uitgaande van de stellingen dat de structuur van de taal een weerspiegeling is van de structuur van het denken en dat de structuur van het denken bij ieder mens dezelfde is, concluderen Arnauld en Lancelot dat deze structuur van het denken in elke afzonderlijke taal, ondanks de uiterlijke

4 Zie o.a. Van der Woude 1982: 149-150, Noordegraaf 1985: 20-31, 111-113, 478-483, 507, Van der Wal 1992: 239, Dibbets 1994, Noordegraaf 1996.

5 Zie Janssens en Steyaert 2007, par. 4.2.3.

6 Zie o.a. Noordegraaf 1978 en 1996.

verschillen, terug te vinden is.⁷ In de rationalistische achttiende eeuw hebben adepten van de ‘grammaire générale’, onder wie Condillac, Beauzée, Du Marsais, Sicard, naast het basisprincipe dat de wetten van het logische denken ook de wetten van de taal zijn, een aantal andere principes, inzichten en technieken (verder) ontwikkeld (o.a. onder invloed van John Locke). In de eerste decennia van de negentiende eeuw vinden we er daarvan enkele terug in leerboeken Nederlands voor Franstaligen, van de Fransman Le Pileur, de Luxemburgers Olinger en Würth en de Waal Raingo, auteurs die hun schoolopleiding geheel of gedeeltelijk aan Franse onderwijsinstellingen hadden gekregen, waar ‘grammaire générale’ en de studie van het Frans en Latijn volgens de principes van (volgelingen van) Port-Royal op het programma hadden gestaan.⁸ In Frankrijk zelf (en in de internationale linguïstiek in het algemeen) werd de ‘grammaire générale et raisonnée’ vanaf het begin van de negentiende eeuw geleidelijk verlaten. Onder invloed van de romantiek begon er toen steeds meer aandacht naar het historisch-comparatisme te gaan.⁹

De uit Luxemburg afkomstige priester Philippe Olinger, leraar klassieke talen en ‘régent de langue hollandaise’ aan het college te Ath (in de Waalse provincie Henegouwen), publiceerde in 1821 (bij Collette te Brussel) een leerboek met als titel: *La langue hollandaise à la portée de tout le monde, par une traduction littérale et interlinéaire, conforme à la construction de la langue française, avec l'analyse grammaticale des mots hollandais qui présentent quelque difficulté, et les deux textes en regard*. Het werk bestaat hierin, dat op de rechterpagina's de Franse tekst van het eerste boek van Fénelons *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* en de Nederlandse vertaling daarvan, ‘De gevallen van Telemachus, zoon van Ulysses’, in twee kolommen tegenover elkaar staan, en dat op de linkerpagina's de Nederlandse tekst woord voor woord interlineair in het Frans wordt vertaald. Waar het Nederlands te ver van het Frans afwijkt, wordt eerst letterlijk vertaald, en staat daaronder (op een tweede interlineaire regel) een correctere Franse uitdrukking vermeld. Onderaan op de pagina's vinden de leeders een grammaticale analyse of bepaling van de moeilijke Nederlandse woordvormen, naar gelang ze voorkomen in de tekst.

7 Zie Mok 1971: 4-5 en Van der Wal 1977: 43-46.

8 ‘Grammaire générale’ werd o.m. onderwezen in de ‘troisième section’ (d.i. aan leerlingen van ten minste zestien jaar) van de ‘écoles centrales’. In 1812-1813 werd op het Collège de Tournai (een zgn. ‘école secondaire communale’) in het eerste jaar van de ‘Humanités’ nog een vak ‘Figures de Grammaire et d'Elocution selon la méthode de Port-Royal’ gegeven. Zie Sluys 1912: 138, Danhaive 1927: 38-39, Kukenheim 1962: 37-39 en Milet 1994: 168.

9 Zie Kukenheim 1962: 24-45.

In het voorbericht van zijn leerboek verklaart Olinger de door hem gebruikte methode en verwijst hij naar zijn inspiratiebronnen: ‘MM. de Port-Royal, Du Marsais, Beauzée et Vidal, ont suivi cette méthode pour les langues grecque et latine’. Hij heeft zich blijkbaar vooral gebaseerd op Vidals *La langue latine mise à la portée de tout le monde par la version mot à mot, en vers et en prose* uit 1787¹⁰, waarvan hij ook een deel van de titel overnam. Olingers werkwijze verliep in verschillende stappen. Eerst werd de leerlingen een fragment van de Nederlandse en de Franse tekst van Fénelon voorgelegd. Vervolgens werden de Nederlandse zinnen woord voor woord in het Frans weergegeven. Dit werd ondersteund met een grammaticale analyse van de Nederlandse woorden die (begrips)problemen opleverden. In een derde stap werd de letterlijke Franse vertaling syntactisch, stilistisch en idiomatisch beter aangepast aan de eisen van de Franse taal.

Over de methode van de ‘analyse grammaticale’, door sommigen ook omschreven als ‘faire les parties du discours’, schreef Charles-Constant Letellier in zijn *Grammaire française* (zesendertigste uitgave, te Parijs en Luik, 1825, p. 201): ‘On entend par *faire les parties du discours* expliquer un discours mot à mot, en marquant sous quelle partie du discours chaque terme doit être rangé, quelle fonction il remplit dans la phrase, et en rendant compte de la manière dont il est écrit, d’après les règles de la grammaire. Les élèves ne sauroient trop s’exercer à faire de vive voix et par écrit ces sortes de *décompositions* ou *analyses*. Elles contribuent beaucoup à faire faire des progrès rapides dans l’étude de toutes les langues’.

De leerlingen werden bij de grammaticale analyse ook geïnitieerd in de ‘etymologie’ van de Nederlandse woorden, d.w.z. in de ‘woordontleding’ (zoals Ten Kate het noemde in zijn *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, 1723, II, p. 34) of ‘de kennis der vervorming en voortbrenging van het eene woord uit het andere’ (zoals Bilderdijk het formuleerde in zijn *Nederlandsche spraakleer*, 1826, pp. 75-76). Dit was gebaseerd op de idee dat de ‘etymologie’ de studie van vreemde talen vergemakkelijkt en versnelt, een opvatting die teruggaat op de adepten van de Franse ‘grammaire générale’, onder wie César Chesneau Du Marsais, auteur van het bekende *Traité des tropes ou des différens sens dans lesquels on peut prendre un même mot dans une même langue* (1730). In 1818 had Olinger met zijn *Les racines de la langue hollandoise, accompagnées d’une grammaire simplifiée* (Brussel, J. Maubach) overigens al een lijst van

10 Zie De Vos 1939: 76.

grondwoorden gepubliceerd naar de opvattingen van Du Marsais (waarbij hij ook de taalautoriteit van Lambert ten Kate tot gids nam). Deze grondwoorden werden door Du Marsais als volgt beschreven: ‘Les Racines sont comme des sources d'où découlent une infinité de mots dont la signification ne varie que par l'apposition d'une particule, d'un adverbe, d'une préposition, ou par le seul changement de terminaison.’¹¹ Du Marsais heeft er in zijn geschriften herhaaldelijk op gewezen dat succesvol taalonderwijs er niet in kan bestaan dat de leerling zonder meer rijtjes en voorbeelden memoriseert. De leerder moet die categorieën en begrippen worden bijgebracht die het hem mogelijk maken de structuur van taaluitingen te doorzien.¹² Olinger heeft dit principe van inzichtbevorderend taalonderwijs toegepast vooral op woordniveau, en ook andere leraren Nederlands als vreemde taal hebben het taaldidactische principe van de beoefenaars van de Franse ‘grammaire générale et raisonnée’ in hun leer methode ingeschreven (zoals we hieronder zullen zien).

Olinger bezorgde van zijn leerboek uit 1821 nog verschillende verbeterde en vermeerderde uitgaven, in 1826, 1839 en 1866. De methode van de letterlijke interlineaire vertaling bleef op sommige Waalse scholen tot diep in de negentiende eeuw in gebruik: we treffen die bijvoorbeeld nog aan in de zesde uitgave van het leerboek van Desideer Claes, leraar aan het Athénée royal de Namur, *Cours de langue flamande à l'usage des Wallons*, uit 1887. Het nut en de voordelen van de methode van de interlineaire vertaling werden door de anonieme auteur van *Le hollandais rendu facile par une double traduction interlinéaire* uit 1828¹³ als volgt verklaard en verdedigd (in een ‘Notice sur les traductions interlinéaires’ voor het ‘Préface’): ‘Radonvilliers, Beauzée, Dumarsais, Wandelinour, Vidal et plusieurs savans trèsdistingués, ont prouvé que les versions interlinéaires sont le moyen le plus sûr et le plus efficace pour parvenir à entendre une langue. Cette méthode, disent-ils, est une simple imitation de la nature, et remplace l'usage. Quel temps et quelle patience ne faudrait-il pas d'ailleurs pour parvenir à placer dans sa tête, un à un, tous les mots dont se compose une langue, avec la signification propre à chacun? Quel est l'homme assez laborieux, assez ami de l'étude, qui oserait tenter une entreprise aussi ardue et aussi ennuyeuse? L'usage des traductions interlinéaires aplanit donc entièrement cette difficulté qui paraît d'abord insurmontable; il offre à l'élève assez d'attrait pour

11 Zie De Vos 1939: 76 en Maréchal 1972: 106-107.

12 Zie Noordegraaf 1985: 480.

13 Zie voor meer over dit werk en de mogelijke auteur(s) in Janssens en Steyaert 2007, par. 4.3.1.

l'attacher à l'étude et lui faire acquérir, presque à son insu, la connaissance des mots, des inflexions et des locutions propres à la langue qu'il se propose d'apprendre. D'ailleurs le sens des phrases n'est-il pas d'un puissant secours pour la mémoire, qui joue le principal rôle dans l'étude des langues?'

In tegenstelling tot de grammatica-vertaalmethode of grammatica-themamethode waar de aandacht in de eerste plaats naar de grammatica ging, kreeg in de werkwijze van de Franse grammairiens de tekst in de vreemde taal primair de aandacht. Door het presenteren of maken van een (letterlijke) vertaling naar de moedertaal *naast* en/of *onder* de vreemdetaaltekst werd de leerder ertoe gebracht vergelijkingen te maken met zijn moedertaal of m.a.w. zelf elementen van de twee talen met elkaar in verband te brengen, waardoor een beroep werd gedaan op de intuïtie van de leerder. De combinatie met een grammaticale analyse ter ondersteuning van de vertaling maakte dit alles tot een zogenoemde vertaal-grammaticamethode. De vertaal-grammaticamethode is in Frankrijk in de loop van de achttiende eeuw opgekomen ter vervanging van de grammatica-themamethode in de eerste fase van het leerproces.¹⁴

In 1824 publiceerde een oud-student van Johannes Kinker te Luik, de Luxemburger Jean François Xavier Würth, een leerboek voor het Nederlands waarin we, net als bij Olinger, de methoden van de letterlijke vertaling, de grammaticale analyse en de initiatie in de 'etymologie' toegepast zien. Het boek droeg de titel *Les principes de la langue hollandaise, mis en pratique, ou précis de la grammaire hollandaise* (Liège, P.J. Collardin).

Würth laat zijn leerboek beginnen met een beknopte grammatica, waarin hij vooral aandacht besteedt aan de vormleer. Daarna laat hij een praktisch gedeelte volgen, met eerst twee passages uit dichtwerken van Jacobus Bellamy, waarnaast een 'Traduction très-littérale et par conséquent très-peu française' opgenomen is. Onder elke tekstpassage geeft Würth een uitgebreide grammaticale verklaring van vrijwel alle vormen in de tekst. Würth initieert de leerder hierbij ook in de 'etymologie' van de Nederlandse woorden. Na de twee tekstpassages en de grammaticale analyse ervan te hebben bestudeerd, moesten de leerlingen zelf aan de slag met een negental langere prozateksten die in het leerboek zijn opgenomen. De werkwijze die ze daarbij volgens Würth moesten volgen was: eerst onder elk Nederlands woord het corresponderende Franse woord schrijven, dan in de Nederlandse woorden de begin- en

14 Zie Puren 1988: 38, 62-75.

de slotsyllabe en eventueel de veranderde stamvocaal onderstrepen, vervolgens de grammaticaregels opzoeken die betrekking hebben op de woordvormen in kwestie (eventueel met de hulp van de leraar) en die regels opzeggen of overschrijven. ‘Celui qui voudra s'astreindre à consacrer tous les jours une heure à ce travail sera au bout de trois mois à même de comprendre tous les auteurs hollandais et d'écrire correctement la langue de nos frères septentrionaux [...]. S'il continue son travail il apprendra à l'écrire avec élégance et avec facilité et s'il a assez d'empire sur lui-même pour pouvoir se résoudre à parler d'abord mal, il apprendra en moins d'un an à parler bien. L'expérience m'a convaincu de la vérité de tout ce que j'avance’, beweert Würth met grote stelligheid op pagina vj van de inleiding. Op dezelfde plaats schrijft hij ook dat het er bij de studie van ‘la partie lexicologique de la grammaire hollandaise’ vooral op aankomt te weten wat de begin- en de slotsyllaben zijn die men aan de woordstam moet toevoegen, of welke verandering de stamvocaal moet ondergaan om getal, naamval, persoon, tijd, wijze enz. uit te drukken, waarmee hij aansluit bij de opvattingen van onder meer Du Marsais en Ten Kate.¹⁵

Het mag niet onvermeld blijven dat Olinger en Würth niet de eersten waren die principes of werkwijzen van Franse grammairiens hebben toegepast in leerboeken voor het Nederlands als vreemde taal. In 1768 gaf Ernst Zeydelaar, die een Franse kostschool hield te Tiel in Gelderland, een *Grammaire générale raisonnée française et hollandaise* in het licht (te Amsterdam bij S.J. Baalde), in 1781 gevolgd door een *Grammaire générale raisonnée hollandaise* (te Utrecht bij B. Wild).¹⁶ Het laatste is een leerboek Nederlands voor Fransen, waarbij Zeydelaar zonder verdere toelichtingen verwijst naar taalgeleerden als Restaut, Durand, D'Olivet, De la Touche, De Wailly, Ten Kate en De Haes. Pierre Restaut en ‘l'abbé’ d'Olivet waren beoefenaars van de traditionele Franse grammatica, en Zeydelaars *Grammaire générale raisonnée hollandaise* is eigenlijk ook een traditioneel opgezet leerboek (waarvan in 1792, 1811, 1815 en 1820 nog bewerkte edities of herdrukken verschenen). Het gebeurde wel vaker dat ‘gewone’ spraakkunsten in de achttiende eeuw als ‘grammaire générale (raisonnée)’ werden gepresenteerd, waarschijnlijk om ‘bij de tijd’ te lijken en dus commercieel aantrekkelijk(er) te zijn.¹⁷ Ook de *Grammaire pour apprendre le flamand*, uitgegeven te Brussel bij J. Moris in

15 Zie De Vos 1939: 76.

16 Zie Bakker en Dibbets (red.) 1977: 100, 382 en Noordegraaf 1985: 461.

17 Zie Van der Wal 1977: 50, 85 en Noordegraaf 1985: 42, 461, 551.

1757 en toegeschreven aan Jean des Roches¹⁸, beriep er zich op de ‘Pincipes généraux et raisonnés de la grammaire flamande’ te bevatten (p. 1), maar is per slot van rekening een vrij klassiek samengesteld leerboek, afgezien van het feit dat de grammatica er wat meer ‘beredenerend’ in wordt verklaard en er hier en daar wordt gewezen op de algemene principes en verschijnselen die het Nederlands aan de ene en het Frans en Latijn aan de andere kant gemeenschappelijk hebben (zie daarvoor ook het ‘Préface’). Dat (vermoedelijk) Des Roches zijn grammatica wat meer ‘beredeneert’, hoeft niet noodzakelijk direct aan invloed van de Franse ‘grammaire générale et raisonnée’ te worden toegeschreven, maar kan ook gewoon verband houden met de rationalistische instelling van de achttiende eeuw in het algemeen.

Invloed van de Franse ‘grammaire générale et raisonnée’ vinden we veel duidelijker in twee werken uit het begin van de negentiende eeuw van de Fransman Henri-Augustin Le Pileur, ‘correspondant de l’Académie des sciences de Paris’ en specialist van verschillende vreemde talen (waaronder het Perzisch), die de jaren tussen 1797 en 1814 in Nederland heeft doorgebracht waar hij vooral in het onderwijs werkzaam is geweest. In 1805 publiceerde hij te Parijs (bij Théophile Barrois) een werk getiteld *Traductions interlinéaires de hollandois en françois*, in 1807 gevolgd door een *Elémens de la langue hollandoise ou méthode analytique et neuve, pour en apprendre promptement la prononciation, l’orthographe, la contexture et les principes* (bij A. en J. Honkoop te Leiden en Théophile Barrois fils te Parijs). In het voorbericht van het laatstgenoemde boek deelt Le Pileur mee dat zijn werk gebaseerd is op ‘les véritables bases de toutes les langues, je veux dire les principes de la Grammaire Générale’ (p. x). Op de volgende pagina erkent hij daarvoor veel verschuldigd te zijn aan ‘nos meilleurs Grammairiens’, onder wie worden geciteerd G. Girard (auteur van *Les Vrais principes de la langue françoise*, 1747), N. Beauzée (auteur van de *Grammaire générale ou exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage pour servir de fondement à l’étude de toutes les langues*, 1767) en R.A. Sicard (auteur van de *Elémens de grammaire générale, appliqués à la langue française*, 1799). In 1824 - en daarmee zitten we weer in de periode van het Verenigd Koninkrijk - publiceerde de Waal G.-B.-J. Raingo een *Cours théorique et pratique de langue hollandaise* die veel overeenkomsten vertoont met het leerboek uit 1807 van Le Pileur, en die ook duidelijk beïnvloed is door de Franse ‘grammaire générale et raisonnée’. We gaan hieronder nader in op het boek van

18 Zie o.a. Barbier 1872-1889 en Van Doorninck 1883-1885.

Raingo, wat ons tevens de gelegenheid geeft enkele woorden te wijden aan het werk van Le Pileur. De leerboeken van Le Pileur waren niet onbekend in de Waalse provincies: in 1827 nog werden ze als prijs uitgereikt aan de beste leerlingen van het college te Thuin.¹⁹

Germain-Benoît-Joseph Raingo was in oktober 1817 aangesteld als leraar Nederlands aan het stedelijk college te Bergen in de provincie Henegouwen. Vanaf 1819 gaf hij ook les in de opvoedkunde en didactiek aan cursisten (d.w.z. onderwijzers en aspirant-onderwijzers) van de pedagogische opleiding, de zgn. normaalleergang, die eerst eenmaal per week en vanaf 1820 eenmaal per jaar gedurende drie à zes weken in de maanden augustusseptember in de stad werd georganiseerd (onder toezicht van de Jury d'instruction primaire et moyenne). Raingo stichtte en redigeerde ook het eerste pedagogische tijdschrift in de Zuidelijke provincies, het *Bibliothèque des Instituteurs* (1819) en op zijn initiatief werd in 1820 het eerste onderwijzersgezelschap in de provincie Henegouwen opgericht. Kortom, de man heeft een belangrijke rol gespeeld voor het onderwijs in de Waalse provincies en voor Henegouwen in het bijzonder.²⁰

Raingo wist uit ondervinding wat het betekende om als Franstalige Nederlands te leren, want hij had zelf, na de stichting van het Verenigd Koninkrijk, toen hij al vooraan in de twintig was, door hard werken en met vallen en opstaan de nieuwe nationale taal verworven. Met die ervaring als NVT-leerder heeft hij in 1824 rekening gehouden bij het schrijven van zijn *Cours théorique et pratique de langue hollandaise* (verschenen te Bergen bij H.-J. Hoyois).²¹ Inhoudelijk is dit leerboek gebaseerd op de klassieke werken van Ten Kate, Siegenbeek en Weiland en op J.C. Beijers eerder al genoemde *Handleiding tot den Nederlandschen stijl*.²²

In zijn *Cours théorique et pratique de langue hollandaise* probeerde Raingo de grammaticale leerstof op een 'nieuwe' manier over te brengen, een manier die beter aangepast was aan Franstalige leerders, en waarvoor hij zich heeft laten inspireren - naast het werk van Beijer - door de Franse 'grammaire générale et raisonnée' in het algemeen en het hierboven genoemde boek van de Fransman Le Pileur uit 1807, *Elémens de la langue hollandoise*, in het

19 Archives Communales de Thuin, nr. 524.

20 Zie Maréchal 1972: 55, Isaac 1990: 337 en Plisnier 1998: 170-173, 182-183, 213.

21 Zie het 'Préface de la première édition' van zijn *Cours théorique et pratique de langue hollandaise* (Bergen, J. Leroux, tweede druk 1826), p. viii.

22 Raingo verantwoordt zijn bronnen in het 'Préface', p. ix (tweede druk, 1826). Voor het werk van J.C. Beijer zie Noordegraaf 1985: 28-31, 111-113.

bijzonder. '[C'est] sous ce rapport', schrijft Raingo op p. vii van de tweede druk, 'que je pense offrir au public un ouvrage entièrement neuf, dont la marche tend à aplanir les difficultés et à faire disparaître la sécheresse que présentent ordinairement les matières grammaticales.'

Raingo zet de methode van zijn 'ouvrage entièrement neuf' uiteen in de inleiding (pp. 1-2). Hij gaat uit van de 'grammaire générale', een geheel van grammaticale principes die voor alle talen gelden (omdat 'la pensée [...] se [produit] uniformément chez tous les individus, et [...] son expression [est] assujettie à des règles analogues dans toutes les langues'), maar die in iedere taal op een eigen, specifieke manier toegepast worden, volgens een 'grammaire particulière'. Hij wil de gebruikers van zijn leerboek een zeker inzicht bezorgen in de algemene grammatica, omdat hij de kennis en het begrip ervan nuttig acht voor het leren van vreemde talen. Om dit inzicht in de 'grammaire générale' te verwerven moet men echter uitgaan van de studie van de grammatica van de eigen moedertaal. Hij laat in zijn *Cours théorique et pratique de langue hollandaise* voor elk onderdeel of principe van de grammatica (zoals het genus van substantieven, het getal en de meervoudsvorming, de functie in de zin en de verbuiging, enz.) daarom eerst zien hoe dat in de moedertaal, i.c. het Frans, gerealiseerd is (omdat het daar voor de leerders het makkelijkst te begrijpen is), en legt vervolgens uit hoe het in de vreemde taal, i.c. het Nederlands, toegepast wordt. Deze werkwijze - maar op een minder expliciete manier - werd zeventien jaar eerder al gebruikt door Le Pileur, en sommige formuleringen uit het leerboek van de Fransman vinden we bijna letterlijk terug in het werk van Raingo.²³

Raingo's methode was gebaseerd op het *beredeneren* en *begrijpen* van de toepassing van grammaticale principes volgens welke taalgebruikers hun gedachten of boodschappen uitdrukken, eerst in de moedertaal en daarna in de vreemde taal. Dit staat scherp in tegenstelling met de traditionele

23 Le Pileur (1807) schreef bijvoorbeeld op p. 31: 'Nous avons dit que les mots sont des signes des idées & des pensées, que l'idée est l'image ou la représentation d'un objet dans l'esprit, que la pensée est la comparaison des idées [...]'. Bij Raingo (1826) lezen we op p. 1: 'Les mots sont donc des signes des idées et des pensées; une idée est l'image ou la représentation d'un objet conçu dans l'esprit; une pensée est une combinaison d'idées comparées entr'elles.' Tenzij beide auteurs een gemeenschappelijke bron hebben gebruikt, mogen we aannemen dat Raingo zich voor deze formulering op Le Pileur heeft gebaseerd. Overname uit andere werken, zonder bronvermelding, was in (school)grammatica's in de achttiende en vroeg-negentiende eeuw overigens lang niet ongevoel. Vooral leerboekauteurs schreven volop materiaal van elkaar over. De Vos 1939: 77, Klijnsmit 1982: 137, 145, Noordegraaf 1985: 204-207, Noordegraaf en Vonk (eds.) 1993: 62-63 en Wilhelm 2000: 8-9.

NVT-leerboeken volgens de grammatica-thema/vertaalmethode van de Nederlanders R. van der Pijl en U.G. Lauts bijvoorbeeld, resp. de *Grammaire hollandoise pratique* uit 1815 en de *Elémens de la langue hollandaise* uit 1821-1823, die sterk op (onder andere) *memoriseren* en *reproduceren* gebaseerd waren. '[L]a méthode que nous allons suivre [est] entièrement basée sur le raisonnement,' schreef Raingo (op p. 2), 'elle apprend à penser, en enseignant les principes du langage'. In het kenmerk of de eigenschap dat Raingo's methode eerder een beroep doet op *redeneren* dan op *memoriseren* en op die manier ook bijdraagt aan de ontwikkeling van het logisch denkvermogen van de leerlingen, kunnen we duidelijk de invloed herkennen van de Franse grammairiens uit de traditie van de 'grammaire générale et raisonnée', maar ook die van de Zwitser A. Krusi uit de school van Pestalozzi. In Nederland deelden de eerder al genoemde Nicolaas Anslin en ook Hendrik Raveker (secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen) deze gedachte, die perfect paste in de geest van de verlichting.²⁴

In het praktische gedeelte van de *Cours théorique et pratique de langue hollandaise* integreerde Raingo de technieken van de grammaticale analyse en van de interlineaire vertaling, afkomstig van de Franse grammairiens, zoals we die ook terugvinden in de leerboeken van de Fransman Le Pileur (1807) en van de Luxemburgers Olinger (1821) en Würth (1824). In de werken van Van der Pijl en Lauts werden de interlineaire vertaling en de grammaticale analyse niet gebruikt. In vergelijking met Van der Pijls *Grammaire hollandoise pratique* zorgde Raingo ook voor meer afwisseling in het oefeningenaanbod (het boek van Lauts bevat geen oefeningen). Zo moesten de leerlingen in de *Cours théorique et pratique de langue hollandaise* niet alleen thema- en vertaal oefeningen maken, zoals bij Van der Pijl, maar ook oefeningen over de woordbetekenis, de meervoudsvorming van substantieven, de verbuiging van zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden, het vormen van de trappen van vergelijking, het lezen van getallen, van Romeinse cijfers en breuken, de vervoeging van werkwoorden in de verschillende tijden en wijzen, enz.

De verschillen tussen het leerboek van Raingo en de werken van Van der Pijl en Lauts zijn niet alleen groot in de manier waarop de grammatica wordt bijgebracht en in het praktische gedeelte en het oefeningenaanbod, ze zijn ook duidelijk merkbaar in de uitwerking van talrijke detailpunten. Waar Van

24 Zie De Vos 1939: 42-44, 67 e.v., 72, Bakker en Dibbets (red.) 1977: 121-127, Van der Woude 1982: 149-150 en Noordegraaf 1985: 20-28, 478-483, 507.

der Pijl bijvoorbeeld toefag de uitspraak van de moeilijke ‘letter’ G (hij bedoelde de klank) niet schriftelijk te kunnen uitleggen en de Franstalige gebruikers van zijn leerboek laconiek aanraade dan maar een spreker van het ‘Hollands’ te raadplegen om die klank te leren produceren (Van der Pijl 1815, p. 1), deed Raingo - hierbij ongetwijfeld steunend op *Le Pileur* (1807, pp. 10-11) - ten minste toch een poging om de uitspraak duidelijk te maken. Hij schreef: ‘Le G se prononce à-peu-près comme le g dur en français, mais il est plus guttural et se prononce avec aspiration [...]’. Hij voegde daaraan toe: ‘Le CH a aussi une prononciation aspirée, mais beaucoup plus aiguë que celle du g [...]’ (p. 11).

Uit dit alles moge duidelijk zijn dat de *Cours théorique et pratique de langue hollandaise* van Raingo methodologisch beter aangepast was aan de mogelijkheden en de specifieke behoeften en leermoeilijkheden van Franstalige leerders van het Nederlands dan de leerboeken van Van der Pijl en Lauts volgens de traditionele grammatica-thema/vertaalmethode, zowel in de opzet als in de concrete uitwerking. Raingo steunde voor die aanpassing op zijn persoonlijke ervaring als NVT-leerder, op principes en technieken afkomstig van Franse grammairiens en op ‘moderne’ ideeën van de school van Pestalozzi. Van de Franse ‘grammaire générale et raisonnée’ nam hij over: de aandacht voor de relatie taal en denken, het uitgaan van de ‘algemene’ grammatica waarin via de moedertaal inzicht moet worden verworven om vervolgens te komen tot de ‘particuliere’ grammatica van de vreemde taal, het beredeneren van grammaticale begrippen of de rationalistische taalbenadering, het didactisch principe van het inzichtbevorderend taalonderwijs, de technieken van de interlineaire vertaling en de grammaticale analyse. Aan Pestalozzi ontleende Raingo de ideeën van de geleidelijkheid van het onderwijs (een principe dat we ook bij Du Marsais terugvinden), het zo helder en bevattelijk mogelijk aanbieden van de leerstof (ook formeel met een overzichtelijke lay-out bijvoorbeeld) en - nogmaals - de aandacht voor de ontwikkeling van het denkvermogen.

In zijn tijdschrift, het eerder genoemde *Bibliothèque des Instituteurs*, verdedigde Raingo de opvatting dat een goed leraar zich niet mag beperken tot een enkele leermethode, maar verschillende methodes moet kennen en gebruiken²⁵, en dat is precies wat hij zelf in de eigen onderwijspraktijk heeft toegepast. In 1825 schreef Raingo in het zojuist genoemde vakblad (p. 41): ‘Les mauvaises grammaires auxquelles [les Belges méridionaux] avaient

25 Zie Isaac 1990: 341-344.

dû recourir d'abord ont ensensiblement fait place à des ouvrages plus méthodiques et mieux raisonnés'. Met 'Les mauvaises grammaires' had hij waarschijnlijk o.a. het werk van Van der Pijl op het oog en met 'des ouvrages plus méthodiques et mieux raisonnés' doelde hij ongetwijfeld (ook) op zijn eigen *Cours théorique et pratique de langue hollandaise*.

Het leerboek van Raingo werd niet alleen aan het college te Bergen gebruikt (door de auteur zelf), maar het stond ook op het programma en de boekenlijst van andere colleges in de Waalse provincies, zoals het Collège royal te Hoei en het Collège te Ath.²⁶ In 1826 en 1829 verschenen er een tweede en een derde druk van het boek. Het werk moet dus een zeker succes hebben gekend. Van 1841 tot 1845 werd het voor Franstaligen bedoelde leerboek van Raingo zelfs gebruikt in de laagste twee klassen van de humaniora-afdeling van het gemeentelijk college te Tongeren.²⁷ In Tongeren - en bij uitbreiding in geheel Vlaanderen - was het leerlingenbestand van de colleges en athenea in de negentiende eeuw voor een (flink) deel Franstalig. De voertaal van het onderwijs was er meestal ook het Frans. Het Nederlands is op veel plaatsen in Vlaanderen daarom of daardoor lange tijd als een vreemde taal onderwezen in het secundair onderwijs²⁸, soms zelfs op basis van leerboeken volgens principes van Franse grammairiens, zoals dat van de Waal Germain Raingo en dat van de Luxemburger Philippe Olinger.²⁹

Bibliografie

- Bakker, D.M. en G.R.W. Dobbets (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch, Malmberg, 1977.
- Barbier, A.-A., *Dictionnaire des ouvrages anonymes*. Paris, troisième édition, 1872-1889.
- Danhaive, F., *L'Athénée Royal de Namur depuis le XVIe siècle jusqu'en 1927*. Namur, Imprimerie Dave, 1927.
- Dobbets, G.R.W., 'Een nieuw spoor van de Port-Royalgrammatica in Nederland' in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1994, pp. 250-278.

26 Archives de l'Etat à Huy en Archives de la Ville d'Ath.

27 Zie Hanson 1990: 118-119.

28 Zie ook Maréchal 1972.

29 Het leerboek van Ph. Olinger werd in 1841-1842 gebruikt op het atheneum te Gent. Zie Nothomb 1843: 429.

- Doorninck, J.L. van, *Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied van de Nederlandsche en Vlaamsche letteren*. Leiden, Brill, 1883-1885.
- Hanson, M., *Van Frans naar Nederlands. De taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs 1830-1914*. Leeuwarden / Maastricht, Eisma b.v., 1990.
- Isaac, M.-Th., 'Le métier d'instituteur d'après Raingo. Pédagogue montois (1794-1866)' in: *Actes du XLIXe Congrès de la Fédération des Cercles d'archéologie et d'histoire de Belgique*, 3, Namur 1990, pp. 337-348.
- Janssens, G. en K. Steyaert, m.m.v. B. Pierret, *Het onderwijs van het Nederlands in de Waalse provincies en Luxemburg onder koning Willem I (1814-1830). Niets meer dan een boon in een brouwketel?* Te verschijnen in 2007.
- Klijnsmit, A.J., 'Klank en teken bij Petrus Weiland' in: L. van Driel en J. Noordegraaf, *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*, Kloosterzande, 1982, pp. 137-145.
- Kukenheim, L., *Esquisse historique de la linguistique française et ses rapports avec la linguistique générale*. Leiden, Universitaire Pers, 1962.
- Maréchal, R., *Histoire de l'enseignement et de la méthodologie des langues vivantes en Belgique des origines au début du XXe siècle*. Paris / Bruxelles / Montréal, Editions Marcel Didier, 1972.
- Milet, A., 'Deux études tournaisiennes' in: *Publications extraordinaires de la Société royale d'archéologie de Tournai*, vol. VI, 1994.
- Mok, Q.I.M., *De actualiteit van de Grammaire van Port-Royal*. Z.p., 1971.
- Noordegraaf, J., 'Linguistica Neerlandica: A Dutch Translation of the Port-Royal Grammar' in: *Historiographia Linguistica* 5, 1978, pp. 193-196.
- Noordegraaf, J., *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht-Holland / Cinnaminson-U.S.A, Foris Publications, 1985.
- Noordegraaf, J., 'General Grammar in the Netherlands, 1670-1900' in: *Sprachtheorien der Neuzeit II. Von der Grammaire de Port-Royal (1660) zur Konstitution moderner linguistischer Disziplinen* (Hrsg. v. Peter Schmitter), Tübingen, Gunter Narr, 1996, pp. 94-121.
- Noordegraaf, J. en F. Vonk (eds.), *Five Hundred Years of Foreign Language Teaching in the Netherlands 1450-1950*. Amsterdam, Stichting Neerlandistiek VU, 1993.
- Nothomb, J.B., *Etat de l'instruction moyenne en Belgique*. Bruxelles, Em. Devroye et Cie, 1843.
- Plisnier, R., 'Contribution à la bio-bibliographie du pédagogue montois Germain Raingo (1794-1866)' in: *Education & Société. Revue hainuyère d'histoire de l'enseignement et de l'éducation* 2 (Université de Mons-Hainaut), 1998, pp. 169-213.
- Puren, C., *Histoire des méthodologies de l'enseignement des langues*. Paris, CLE International, 1988.
- Sluys, A., *Geschiedenis van het onderwijs in de drie graden in België tijdens de Fransche overheersching en onder de regeering van Willem I*. Gent, Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde / A. Siffer, 1912.

Tsiapera, M. en G. Wheeler, *The Port-Royal Grammar. Sources and Influences*. Münster, Nodus Publikationen, 1993.

Vos, H.J. De, *Moedertaalonderwijs in de Nederlanden. Een historisch-kritisch overzicht van de methoden bij de studie van de moedertaal in het middelbaar onderwijs sedert het begin van de 19de eeuw*. Turnhout, J. Van Mierlo-Proost, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Reeks VI, nr. 61, 1939.

Wal, M.J. van der, *De taaltheorie van Johannes Kinker*. Leiden, Publikaties van de Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1977.

Wal, M.J. van der, i.s.m. C. van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht, Het Spectrum, 1992.

Wilhelm, F., “... eene meer dan gewoone kunde en bedrevenheid...” Een schets van het leven en werk van Rudolph van der Pijl (1790-1828)’ in: *Meesterwerk. Berichten van het Peeter Heynsgenootschap voor de Geschiedenis van het Taal- en Letterkunde-onderwijs in de Nederlanden*, 17, 2000, pp. 2-14.

Woude, P. van der, ‘Meester Anslin leert ontleden. Iets over N. Anslin en zijn taalonderwijs’ in: L. van Driel en J. Noordegraaf, *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*, Kloosterzande, 1982, pp. 146-156.

Het onderwijs van het Nederlands in Wallonië in de eerste decennia na het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden

Roland Lousberg, Université de Liège

0. Inleiding

In deze bijdrage zal ik nader ingaan op enkele kenmerken van het vreemdetalenonderwijs aan Franstalige leerlingen in de periode volgend op die van het Verenigd Koninkrijk.¹ Daarbij zal de nadruk liggen op het onderwijs van het Nederlands in het voortgezet onderwijs in de jaren 1830-1850 in de Waalse provincies. Welke politieke maatregelen zijn vlak na de Belgische Revolutie genomen op onderwijsgebied? Hoe was het onderwijs van het Nederlands toen georganiseerd? Wat was de plaats van het vak? En verder: welke didactische methode(s) werd(en) er gehanteerd? En welke opleiding kregen de toekomstige leraren vreemde talen, met name de leraren Nederlands?

1. Het onderwijs van het Nederlands tijdens het verenigd Koninkrijk

Voordat ik het onderwijs in de eerste decennia na de Belgische Revolutie bespreek, blikken we eerst even terug op het onderwijs in de Waalse provincies onder Willem I.

Van 1814 tot 1830 maakte België deel uit van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Die zogenaamde ‘Hollandse’ periode werd gekenmerkt door een systematische verederlandsing van de Vlaamse provincies, en een vernederlandsingspoging van de Waalse provincies, vooral via het onderwijs.² Vanaf 1817 stond het Nederlands officieel op het programma van de colleges en athenea, zowel in Vlaanderen als in Wallonië. In de tweede helft van de

1 Ik dank Prof. Guy Janssens (ULg) voor zijn aanvullingen en opmerkingen bij deze bijdrage.

2 Zie Janssens & Steyaert 2007 en Maréchal 1972: 51, 60.

jaren '20 waren er in de Waalse provincies een zestigtal lagere scholen en een twintigtal colleges en athenea waar een leergang ‘Langue hollandaise’ of ‘Langue nationale’ werd onderwezen. Ook aan de Universiteit te Luik was een leerstoel Nederlands gevestigd. De andere levende vreemde talen kwamen echter bijna niet voor in het algemeen secundair onderwijs in de Waalse provincies. Het onderwijs van het Engels of Duits b.v. was afhankelijk van de plaatselijke, vooral economische en commerciële behoeften en omstandigheden. Desondanks moet de ‘Hollandse’ periode als het startpunt worden beschouwd van de officiële en systematische studie van moderne vreemde talen in Wallonië, met name van het Nederlands. Voor het eerst had het vak een officieel statuut en interesseerde men zich van overheidswege voor de organisatie van de lessen en de toe te passen methodologie.

2. Het vreemdetalenonderwijs in de periode 1830-1850

2.1 Politieke maatregelen

‘Veel van wat Willems regering op onderwijsgebied moeizaam had opgebouwd, werd in de eerste jaren na de Belgische Revolutie opzettelijk gesloopt. De nieuwe Grondwet waarborgde immers vrijheid van onderwijs, en geen middel werd verwaarloosd om de verstaatsing van het onderwijs onder Willem I ongedaan te maken. Pas in 1842 zou het lager onderwijs een nieuwe wettelijke regeling krijgen, en het middelbaar onderwijs in 1850. Het hoger onderwijs kreeg (al) in 1835 een nieuwe organieke wet [...].

Het voorlopig Bewind heeft in de herfst van 1830 abrupt een einde gemaakt aan de maatregelen die Willem I in het onderwijs in de Waalse provincies en Luxemburg ter bevordering van het Nederlands had genomen. De Noord-Nederlandse leerkrachten zijn (of waren al) naar het Noorden teruggestuurd of teruggekeerd. De “Belgische” leraren die in Wallonië Nederlands onderwezen, werden met een andere opdracht belast. [In tegenstelling tot het Engels en het Duits, waarvan het onderwijs zich na 1830 uitbreidde, is] het Nederlands [...] gedurende enkele jaren verdwenen uit de Waalse scholen. De enige uitzonderingen die ons bekend zijn, waren de lagere scholen te Beaumont en Lessines in de provincie Henegouwen, waar na de Revolutie nog (enige tijd) Nederlands is onderwezen [...]. Vanaf 1833 werd het vak Nederlands hier en daar weer ingevoerd (o.a. aan het atheneum te Doornik en het college te Bergen, gevolgd door het college te Ath in 1836 en het atheneum

te Namen in 1851), onder de benaming “Langue flamande” of “Cours de flamand” (de benaming “Langue hollandaise” was taboe in het ultrapatriottistische jonge België, dat in die dagen nog steeds niet door Nederland was erkend). In 1835, bij de hervorming van het hoger onderwijs, werd er ook aan de universiteit te Luik weer een leeropdracht in de “Littérature flamande” ingesteld.³

We keren even terug naar de zomer van 1831, toen Philippe Lesbroussart, administrateur-generaal van het openbaar onderwijs, de opdracht kreeg een ontwerp van organieke wet op te stellen voor de drie onderwijsniveaus. Zijn wetsvoorstel werd op 31 augustus 1831 voorgelegd aan een bij ministeriële beschikking ingestelde commissie, met als leden: D. Arnould, secretarisinspecteur van de universiteit te Leuven, Belpaire, griffier verbonden aan de handelsrechtbank te Antwerpen, J.-G.-J. Ernst, hoogleraar aan de rechtenfaculteit van de universiteit te Luik, Cauchy, leraar aan het atheneum te Namen, Ch. Lecocq, oud-lid van het Nationaal Congres en Quetelet, directeur van het observatorium⁴. Het werk van Lesbroussart en ‘zijn’ commissie is echter nooit ter stemming voorgelegd aan de parlamentsleden, hoewel het om een inhoudelijk veelbelovend wetsontwerp ging, met vrij precieze aanwijzingen voor de schoolhoofden en de leraren moderne vreemde talen over de organisatie van het onderwijs en de toe te passen methodologie.⁵ Op 18 november 1833 werd op voorstel van de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, Charles Rogier, bij Koninklijk Besluit een tweede commissie ingesteld, met als opdracht het uitwerken van een nieuwe organieke wet voor het onderwijs. In deze tweede commissie zaten de heren De Gerlache, eerste voorzitter van het hof van cassatie, De Theux, Devaux, De Behr, D'Hane de Potter, leden van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, Warnkoenig, hoogleraar aan de universiteit te Gent, en Ernst, hoogleraar aan de universiteit te Luik en lid van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Op 31 juli 1834 stelde Rogier het door de commissie opgestelde wetsontwerp voor aan de Kamer van Volksvertegenwoordigers.⁶ Het zou echter nog tot het begin van de jaren 1850 duren voordat het middelbaar onderwijs door wettelijke voorschriften geregeld zou worden en dus een vastere structuur zou krijgen. De lijst met de te onderwijzen vakken was in beide wetsvoorstellen nagenoeg dezelfde, maar in tegenstelling tot het wetsontwerp van Lesbroussart vindt

3 Zie Janssens & Steyaert 2007: par. 6.2.

4 Zie Juste 1844: 351 en Nothomb 1843: 135.

5 Zie Juste 1844: 351 en Maréchal 1972: 68.

6 Zie Juste 1844: 351, Maréchal 1972: 70 en Nothomb 1843: 183-184.

men bij Rogier geen toepassingsbesluit met duidelijke indicaties over onderwijsorganisatie en methodologie. Na 1834 ging het onderwijs dientengevolge achteruit. Het algemene programma kon naargelang van de plaatselijke behoeften worden aangepast, wat heterogene onderwijsstructuren met zich mee zou brengen. Vooral de lessen moderne vreemde talen hebben daaronder geleden.⁷ Voor het moderne talenonderwijs was het wetsontwerp dat door Lesbroussart en de commissie ad hoc werd opgesteld grondiger, niet alleen door de aanwezigheid van richtlijnen voor de schooldirecties en het onderwijzend personeel. Ook in andere opzichten was dit ontwerp degelijker: in artikel 24 en 25 verneemt men b.v. bij Rogier dat de meest gebruikelijke moderne vreemde talen op het programma stonden van drie athenea die als model zouden fungeren voor alle andere scholen. In het eerste artikel van het wetsontwerp voor de reorganisatie van het middelbaar onderwijs van Lesbroussart en ‘zijn’ commissie werd ook de (her)invoering van levende vreemde talen ingeschreven, maar in geheel het door de Staat gefinancierde middelbaar onderwijs.⁸ In deze bijdrage zal ik dan ook niet verder ingaan op het wetsvoorstel van Rogier en ‘zijn’ commissie. ‘De reden van de herinvoering van een vak Nederlands op enkele Waalse athenea en colleges was niet van taalpolitieke aard (zoals onder Willem I), maar van utilitaire en educatief-pedagogische. De utilitaire motivering was gebaseerd op de opvatting dat het moderne voortgezet onderwijs tegemoet moest komen aan de nieuwe noden in de maatschappij, en die lagen vooral op het industriële en commerciële vlak. Het leren van levende vreemde talen (Engels, Duits, Italiaans, Spaans en ook Nederlands) werd nuttig en zelfs noodzakelijk geacht voor de industriële en economische ontwikkeling van een kleine, vooruitstrevende, (de facto) Franstalige staat als het jonge België. De educatief-pedagogische motivering was gebaseerd op de opvatting dat het onderwijs van een vreemde taal een grote cultureel-opvoedende waarde heeft (vooral als het ook literatuur-onderwijs inhoudt) en op de opvatting dat de kennis van een eerste vreemde taal (naast een goede kennis van de moedertaal) het leren van andere vreemde talen, zelfs van klassieke talen, vergemakkelijkt’.⁹

Om in de nieuwe behoeften van de maatschappij te voorzien (en aan de wensen van de burgerij te voldoen) werd er ook, bij wijze van proef en in overeenstemming met het wetsvoorstel van Lesbroussart, in de meeste colleges en athenea een nieuwe afdeling opgericht, onder de benaming ‘section

7 Zie Maréchal 1972: 70.

8 Zie Maréchal 1972: 66 en Nothomb 1843: 143.

9 Zie Janssens & Steyaert 2007: par. 6.2.

Tabel 1 Nothomb 1843; de tabel heeft betrekking op 1831 tableau de la distribution du temps et des études, dans un athénée. (art 35 du règlement sur l'enseignement moyen)

	1 ^{re} ANNÉE.	2 ^e ANNÉE.	3 ANNÉE.	COLLÈGE	ECOLE INDUSTRIELLE
Lundi { Matin { Heures 8 à 9	<i>m</i> Mathématiq (Anthmetique)	<i>a</i> Géographie (Europe)	<i>l</i> Grec		<i>a''</i> Anglais
Lundi { Matin { 9 à 10	<i>a</i> Géographie { Principes generaux	<i>m</i> Mathématiques { Gom[...]e et algebra	<i>l</i> Latin, de 9 heurs a 10 ½		<i>d'</i> Dessin à la plume ou au tire ligne
Lundi { Matin { 10 à 11	<i>c</i> Calligraphie	<i>d</i> Dessin au crayon			
Lundi { Après-midi { 2 à 3	<i>a</i> Français	<i>a</i> Flamand ou allemand	<i>l</i> Geographie physique		
Lundi { Après-midi { 3 a 4	<i>a'</i> Flamand ou allemand	<i>a</i> Français	<i>m</i> Mathematiques {Fin de la geometrie et de algebra trigonometrie		
Lundi { Après-midi { 4 a 5			<i>q</i> Gymnastique <i>g</i> Gymnastique		
Mardi { Matin { 8 à 9	<i>m</i> Mathematiques	<i>a'</i> Histoire moderne	<i>l</i> Grec		<i>a''</i> Anglais
Mardi { Matin { 9 à 10	<i>a</i> Histoire {Mythologie et histoire ancienne	<i>m</i> Mathématiques	<i>l</i> Latin de 9 heures a 10 ½		<i>a'</i> Science commerciale et tenue des livres
Mardi { Matin { 10 à 11	<i>d</i> Dessin au crayon	<i>c</i> Calligraphie			
Mardi { Après midi { 2 a 3	<i>a</i> Français	<i>a'</i> Flamand ou allemand	<i>m''</i> Sciences naturelles (Princ gen mineralogie)		
Mardi { Après midi { 3 a 4	<i>a'</i> Flamand ou allemand	<i>a</i> Français	<i>m</i> Mathématiques		
Mardi { Après midi { 4 a 5					

Mercredi. { Matin { 8 a 9	<i>a</i> Mathématiques	<i>a</i> Géographie	<i>l</i> Grec	<i>a''</i> Anglais
Mercredi. { Matin { 9 a 10	<i>a</i> Géographie	<i>m</i> Mathématiques	<i>l</i> Latin de 9 heures a 10 ½	<i>d</i> Dessin a la plume ou au tire-ligne
Mercredi. { Matin { 10 a 11	<i>c</i> Calligraphie	<i>d</i> Dessin		
Mercredi. { Après-midi { 2 à 3	<i>a</i> Français	<i>a'</i> Flamand ou allemand	<i>l</i> Histoire universelle	
Mercredi. { Après-midi { 3 à 4	<i>a'</i> Flamand ou allemand	<i>a</i> Français	<i>m</i> Mathématiques	
Jeudi. { Matin { 8 à 9	<i>v</i> Musique vocale	<i>v</i> Musique vocale	<i>d</i> Dessin	
Jeudi. { Matin { 9 à 10	<i>g</i> Gymnastique	<i>g</i> Gymnastique	<i>a'</i> Littérature flamande ou allemande	
Jeudi. { Matin { 10 à 11	<i>g</i> Gymnastique	<i>g</i> Gymnastique	<i>v</i> Musique vocale	
Vendredi { Matin { 8 à 9	<i>m</i> Mathématiques	<i>a</i> Géographie	<i>l</i> Grec	<i>a''</i> Anglais
Vendredi { Matin { 9 à 10	<i>a</i> Géographie	<i>m</i> Mathématiques	<i>l</i> Latin de 9 heures a 10 ½	<i>a'</i> Science commerciale et tenue des livres
Vendredi { Matin { 10 à 11	<i>c</i> Calligraphie	<i>d</i> Dessin		
Vendredi { Après-midi { 2 à 3	<i>a</i> Français	<i>a'</i> Flamand ou allemand	<i>l</i> Géographie Physique	
Vendredi { Après-midi { 3 à 4	<i>a'</i> Flamand ou allemand	<i>a</i> Français	<i>m</i> Mathématiques	
Vendredi { Après-midi { 4 à 5			<i>g</i> Gymnastique	
Samedi { Matin { 8 à 9	<i>m</i> Mathématiques	<i>a</i> Histoire	<i>l</i> Grec	<i>a''</i> Anglais
Samedi { Matin { 9 à 10	<i>a</i> Histoire	<i>m</i> Mathématiques	<i>l</i> Latin de 9 heures a 10 ½	<i>d</i> Dessin à la plume ou au tire ligne

Samedi { Matin *d* Dessin *c* Calligraphie
 { 10 a 11

Samedi { Après *a* Français *a'* Flamand ou *m''* Sciences naturelles
 midi { 2 a 3 allemand

Samedi { Après *a'* Flamand ou *a* Français *m* Mathématiques
 midi { 3 a 4 allemand

Samedi { Après
 midi { 4 a 5

a Professeur de langue française, *a'* Professeur de langue flamande ou allemande,
a' Professeur de langue anglaise

l, l', l'', l''' Professeurs de langues grecque et latine

m Professeur de mathématiques pures, *m'* Professeur de mathématiques et de
 mécanique, *m'* Professeur d'histoire naturelle de physique et de chimie

d Professeur de dessin, *c* Maître de calligraphie, *g* Maître de Gymnastique, *v* Maître
 de musique

A Agrégé pour les lettres, *A'* Agrégé pour les sciences, *o* Ouvrier instructeur

	4 ^e ANNÉE		5 ^e ANNÉE		6 ^e ANNÉE.	
	COLLÈGE	ECOLE	COLLÈGE	ECOLE	COLLÈGE	ECOLE
		INDUSTRIELLE		INDUSTRIELLE		INDUSTRIELLE
Lundi { Matin { Heures 8 à 9	<i>l'</i> Grec	<i>d</i> Dessin au I[...]	<i>l'</i> Grec	<i>m'</i> Math { Fin de la géométrie descriptive <i>perspective,</i> <i>theorie des</i> <i>ombres, coupe</i> <i>des pierres</i> <i>charpente</i>	<i>m''</i> Chimie	
Lundi { Matin { 9 à 10	<i>l'</i> Latin, de 9 heures a 10 ½	<i>a'</i> Anglais, <i>m''</i> Phisique de 9 heures a 10 ½			<i>l'</i> Grec	<i>m'</i> Math { Applications et exerciees sur in mécanique industrielle
Lundi { Matin { 10 à 11						
Lundi { Après-midi { 2 à 3	<i>m'</i> Mathématiques { Geom[...] descriptive et analytique	<i>l''</i> Latin	<i>d</i> Dessin des épures	<i>l</i> Latin	<i>A'</i> Manipul de chimie	

Lundi { Après-midi { 3 a 4	<i>l'</i> Géographie de la Belgique	<i>l''</i> Latin	<i>d</i> Dessin des épures	<i>l</i> Latin	<i>A'</i> Manipul de chimie
Lundi { Après-midi { 4 a 5	<i>g</i> Gymnastique				
Mardi { Matin { 8 à 9	<i>l'</i> Grec	<i>d</i> Dessin au lavis	<i>l''</i> Grec	<i>o</i> Travail de latelier	<i>m''</i> Mécanique industrielle (Dynamique)
Mardi { Matin { 9 à 10	<i>l'</i> Latin de 9 ½ h a 10 ½	<i>a''</i> Anglais de 9 heures a 10 ½	<i>m'</i> Mécanique industrielle (Statique)	<i>l</i> □ Grec	<i>o</i> Travail dans l'atelier
Mardi { Matin { 10 à 11					
Mardi { Après midi { 2 a 3	<i>m'</i> Mathématiques {Notions elementaries sur les probabilites	<i>l''</i> Litterature francaise		<i>l''</i> Littérature française	
Mardi { Après midi { 3 a 4	<i>m''</i> Sciences naturelles (Botanique et Zoologie)	Litterature francaise			
Mardi { Après midi { 4 a 5		<i>g</i> Gymnastique		<i>g</i> Gymnastique	
Mercredi. {Matin { 8 a 9	<i>l'</i> Grec	<i>d</i> Dessin au lavis	<i>l''</i> Grec	<i>m'</i> Mathematiques	<i>m''</i> Chimie
Mercredi. { Matin { 9 a 10	<i>l'</i> Latin de 9 heures a 10 ½	<i>a''</i> Anglais de 9 heures a 10 ½	<i>m''</i> Physique	<i>l''</i> Grec	<i>m'</i> Économie industr
Mercredi. { Matin { 10 a 11					
Mercredi. { {	<i>m''</i> Mathematiques { Geometrie descriptive et analytique	<i>l''</i> Latin	<i>l'</i> Expériences de phys	<i>l</i> □ Latin	<i>l</i> Dessin des epures

Après-midi

{ 2 à 3

Mercredi. *l'* Histoire de la

{ Belgique

Après-midi

{ 3 à 4

Jeudi. { *a'* Littérature flamande *l''* Litter *a'* Littérat *v* Musique vocale
Matin { 8 ou allemande ancienne anglaise
à 9

Jeudi. { *d* Dessin *c* Musique vocale *l*□ Litter *a'* Litterat
Matin { 9 ancienne anglaise
à 10

Jeudi. { *v* Musique vocale

Matin { 10

à 11

Vendredi { *l'* Grec *d* Dessin *l''* Grec *a''* *m''* Chimie
Matin { 8 au lavis Mathématiques
à 9

Vendredi { *l'* Latin de *a''* Anglais *m''* Physique *l*□ Grec *m*
Matin { 9 9 heures à de 9 Mathématiques
à 10 10 ½ heures à 10 ½

Vendredi {

Matin { 10

à 11

Vendredi { *m'* Mathématiques *l''* Latin *d* Dessin des *l''* Latin *A'* Manipul de
Après-midi {Notions elementaires epures chimie
{ 2 à 3 sur la probabilités

Vendredi { *l'* Géographie de la *l''* Latin *d* Dessin des *l''* Latin *A'* Manipul de
Après-midi Belgique epures chimie
{ 3 à 4

Vendredi { *g* Gymnastique

Après-midi

{ 4 à 5

Samedi { *l'* Grec *d* Dessin *l''* Grec *o* Travail dans *m'* Mécanique industrielle
Matin { 8 au lavis l'atelier
à 9

Samedi { *l'* Latin de *a''* Anglais *l*□ Grec *o* Travail dans
Matin { 9 9 heures à de 9 l'atelier
à 10 10 ½ heures à 10 ½

Samedi { *m'* Mécanique industrielle
Matin { 10
a 11

Samedi { *m'* Mathématiques *l'* Latin *A'* Experiences *l'* Latin *d* Dessin des
Après { Geometrie descriptive de phys epures
midi { 2 a et analytique
3

Samedi { *m''* Sciences naturelles *l'* Latin *l'* Latin *d* Dessin des
Après epures
midi { 3 a
4

Samedi { *g* Gymnastique *g* Gymnastique
Après
midi { 4 a
5

a Professeur de langue française, *a'* Professeur de langue flamande ou allemande, *a'*
Professeur de langue anglaise

l, *l'*, *l''*, *l'''* Professeurs de langues grecque et latine

m Professeur de mathématiques pures, *m'* Professeur de mathématiques et de mécanique,
m' Professeur d'histoire naturelle de physique et de chimie

d Professeur de dessin, *c* Maître de calligraphie, *g* Maître de Gymnastique, *v* Maître de
musique

A Agrégé pour les lettres, *A'* Agrégé pour les sciences, *o* Ouvrier instructeur

industriële’, ‘section scientifique’ of zelfs ‘section scientifique et industrielle’. Men was er zich van bewust dat zowel de wetenschappelijke als de industriële richting noodzakelijk waren geworden, maar om financiële redenen en wegens een gebrek aan bekwame leraren organiseerde geen enkele school zowel een industriële als een wetenschappelijke afdeling. De onderwijsstructuur van het Atheneum te Brussel heeft als model gediend om een formule uit te werken die in alle scholen toegepast kon worden. Volgens dit systeem werd het middelbaar onderwijs in twee grote afdelingen gesplitst. De eerste afdeling of ‘humaniora’ moest de leerlingen op de universiteit voorbereiden, met de studie van de klassieke talen, de Grieks-Romeinse Oudheid en wiskunde. In de tweede afdeling kregen de leerlingen een opleiding om in de industrie of de handel terecht te kunnen, met vakken als industriële mechanica, natuurlijke historie, commerciële rekenkunde, boekhouding en levende vreemde talen. Algemene spraakkunst, algemene en vooral nationale geschiedenis en aardrijkskunde, staatsrecht en Frans stonden op het programma van beide afdelingen.¹⁰ Volledigheidshalve dient hieraan te worden toegevoegd dat volgens het wetsontwerp van Lesbroussart en ‘zijn’ commissie het ook toegelaten was om naargelang van de plaatselijke behoeften naast athenea (waar beide afdelingen werden georganiseerd) colleges (met enkel de klassieke humaniora) of industriële scholen (waar men levende vreemde talen en industriële wetenschappen onderwees) op te richten.¹¹

Samengevat zag de organisatie van het moderne talenonderwijs aan de athenea er volgens het wetsvoorstel als volgt uit: in de eerste twee jaar hoorde in elk type onderwijs, daar waar deze taal in gebruik was, het Nederlands (in de Vlaamse provincies) of het Duits (in bepaalde Waalse provincies) te worden onderwezen, en dit 5 uur per week.¹² In het derde en vierde jaar was dit nog maar één uur, en geen eigenlijke taallessen meer, maar Duitse of Nederlandse literatuur. In de industriële afdeling werd in het derde jaar Engels ingevoerd en 5 uur per week onderwezen, in het vierde jaar was dat 7,5 uur. In het vijfde en zesde jaar vinden we uitsluitend in de industriële afdeling taallessen: één uur per week Engelse literatuur. De scholieren hadden dus maar gedurende de eerste twee jaar lessen die effectief besteed werden aan de taalbeheersing - naargelang van de taal was dat in het eerste en tweede of derde en vierde jaar. In de twee daarop volgende jaren werd dit vervangen door het

10 Zie Maréchal 1972: 66-67 en Nothomb 1843: 130.

11 Zie Nothomb 1843: 144.

12 Zie Maréchal 1972: 67-69 en Nothomb 1843: 164.

onderwijs van de Duitse, Nederlandse of, in de industriële afdeling, Engelse literatuur. Men ging er, in het begin althans, van uit dat het niet nodig was om met het talenonderwijs na het vierde jaar door te gaan. Ook zien we voor de eerste keer het concept van het onderwijs van de literatuur in een vreemde taal opduiken. De leraren zouden dit concept echter verkeerd begrijpen, wat de studie van levende vreemde talen niet ten goede zou komen. Daar kom ik later nog even op terug.

2.2 Organisatie

Hoe werden de zojuist genoemde wettelijke bepalingen (of juist: wetsvoorstellen) nu in de werkelijkheid toegepast (d.w.z. vóór 1850)?

Aanvankelijk werd het onderwijs van levende vreemde talen uitsluitend georganiseerd in de scholen met een industriële afdeling. In de praktijk mochten de leerlingen van de humaniora echter ook de taallessen volgen. Om aparte lessen voor de leerlingen van beide afdelingen te organiseren waren er te weinig leraren. Men probeerde de vakken dus zo in te roosteren dat de leerlingen van beide afdelingen samen de taallessen konden volgen. Het al dan niet verplicht zijn van een taalles was afhankelijk van de plaatselijke economische en handelsomstandigheden en -behoeften. Verder nam het onderwijs van levende vreemde talen in de industriële afdeling meer jaren in beslag dan in de klassieke humaniora, en op sommige scholen werd van de leerlingen van de industriële sectie geëist dat ze meerdere vreemde talen studeerden. Voor het overige heerste er een grote variatie in het aantal uren dat per week per taal werd onderwezen, in het aantal jaren dat werd uitgetrokken voor het onderwijs van een levende vreemde taal en in welk studiejaar met het onderwijs ervan moest worden begonnen. In feite vond in heel wat gevallen het begin van het onderwijs van het Engels of het Duits plaats zonder dat het aantal studiejaren van tevoren was vastgelegd. Er werd niet volgens een bepaald tijdschema lesgegeven, de taallessen werden waarschijnlijk voortgezet zolang er scholieren waren die er belangstelling voor hadden.

Bij het vreemdetalenonderwijs ging het toen vooral om Engels en Duits. Het Nederlands kwam minder vaak voor:

‘Quant au néerlandais, déjà peu enseigné dans les écoles flamandes, il ne l'était pour ainsi dire pas dans les établissements situés dans les provinces

wallonnes. Là où il était organisé, le cours de flamand ne disposait que d'un très petit nombre d'heures et n'était donné que pendant quelques années.¹³

Hoewel het er in het wetsontwerp dat door Lesbroussart en 'zijn' commissie was uitgewerkt veelbelovend uitzag, schoot het onderwijs van levende vreemde talen, waaronder het Nederlands, in de praktijk tekort. Doordat de leerlingen van verschillende afdelingen samen de lessen volgden, maar niet noodzakelijk in hetzelfde jaar met de studie van een vreemde taal waren aangevangen, kon men in dezelfde taallessen dus leerlingen aantreffen van wie leeftijd en kennisniveau, maar ook behoeften en verwachtingen - naargelang van de afdeling waartoe ze behoorden - verschilden. Ook het tekort aan geschikte leraren vormt een verklaring voor de slechte situatie waarin het vreemdetalenonderwijs verkeerde. Daar komt nog bij dat er in 1841 een maatregel werd genomen waardoor de situatie van het talenonderwijs nog benarder zou worden. Nothomb voerde het 'Concours général des établissements d'instruction moyenne' in:

'Le programme de ces examens ne prévoyait pas d'interrogations sur les langues vivantes [...] Cette situation ne pouvait qu'être défavorable au développement des cours de langues, car les élèves ne suivirent assidûment que les branches sur lesquelles ils seraient interrogés au Concours général.'¹⁴

De invoering van dit 'Concours' had tot gevolg dat de leerlingen de taallessen gingen verwaarlozen, waardoor in een aantal scholen de leergangen Engels, Duits en/of Nederlands tussen 1845 en 1849 opnieuw van het leerprogramma verdwenen.

2.3 Didactische methode(s)

Voor het onderwijs van het Engels en het Duits pasten de leraren in het begin van de jaren 1830 in Wallonië een soort voorloper van een onderwijsmethode toe die pas tegen het einde van de negentiende eeuw zou doorbreken onder de naam 'directe methode', in het Frans ook 'méthode inductive' of 'méthode naturelle' genoemd. Ze was gebaseerd op de intuïtie en verwierp het uit het hoofd leren en het grammaticaonderwijs. De nadruk lag o.m. op spreek-

13 Zie Maréchal 1972: 72.

14 Zie Maréchal 1972: 75.

vaardigheid en het vrijwel exclusieve gebruik van de doeltaal, vooral de spreektaal.¹⁵ De leraren Engels en Duits kwamen meestal uit het buitenland en konden uiteraard heel goed de vreemde taal, d.w.z. hun moedertaal, spreken. Ze waren echter noch pedagogisch, noch didactisch opgeleid en kozen vaak veel te moeilijke hand- en leesboeken (ze waren soms zo moeilijk dat ze in Duitsland en Engeland, waar ze voor het moedertaalonderwijs dienden, van de lijst met schoolboeken geschrapt werden). Hun onderwijsmethode leverde geen overtuigende resultaten op. De handboeken waarmee de leraren werkten, werden afgevoerd en deze ‘directe methode’ avant la lettre werd niet langer gebruikt. Onder meer omdat de meeste taalleraren niet over de nodige pedagogische en didactische bekwaamheid beschikten, gingen ze het voorbeeld volgen van hun collega's klassieke talen. De klassieke talen genoten immers veel prestige en werden met de elite geassocieerd. De leraren Engels, Duits en Nederlands voelden zich minderwaardig, wat mede tot gevolg had dat ze in hun lessen de manier van onderwijzen van hun collega's klassieke talen imiteerden. In het feit dat het onderwijs van de moderne talen gebaseerd was op het onderwijs van het Latijn en het Grieks ligt volgens Maréchal de oorsprong van de ‘indirecte methode’ of ‘grammaticale methode’, in het Frans ook ‘méthode scolastique’ genoemd en in het Duits ‘Grammatik-Übersetzungs-Methode’. Ze was gericht op het uit het hoofd (doen) leren van de grammaticaregels en de woordenschat van de vreemde taal. Daarmee moesten de leerlingen dan teksten leren begrijpen en produceren. De belangrijkste oefenvormen waren hardop lezen, uit het hoofd leren en reciteren van tekstpassages en vooral thema en vertaling. De instructietaal in de klas en in de leerboeken was de moedertaal.¹⁶ Als men Nothombs *État de l'instruction moyenne en Belgique* van 1843 raadpleegt, krijgt men een overzicht van de grammatica's en leesboeken die in 1841-1842 op de Waalse colleges¹⁷ in de les Nederlands werden gebruikt. Voor het grammaticaonderwijs worden de *Nouvelle Grammaire pour apprendre le flamand, avec vocabulaire, dialogues, et lettres en françois et flamand* van J. Des Roches vermeld, de grammatica van F. Bôn, *Grammaire pour apprendre le flamand*, en die van J.B. David, *Eerste beginselen der nederduitsche spraakkunst*. Wat de leesboeken betreft, werkten de leerkrachten Nederlands vooral met Ph. Olingers *Telemachus* of *Petit Télémaque*, met als volledige titel: *Précis des aventures de Télémaque*,

15 Zie Finck z.j.: 19 en Rémont 2006: 42.

16 Zie Janssens 2005: 450, Finck z.j.: 7-8 en Maréchal 1972: 77.

17 Meer bepaald op de colleges te Ath, Bergen en Waver. Zie Nothomb 1843: 428, 430 en 433.

*filz d'Ulyffe, avec une double traduction, l'une conforme au génie de la langue flamande avec le français en regard; l'autre littéraire et interlinéaire conforme au génie de la langue française, suivie du texte flamand pur et d'explications grammaticales.*¹⁸ Een van de gevolgen van de modelfunctie van het onderwijs van het Latijn en het Grieks en het minderwaardigheidscomplex van de leraren moderne talen was dat de geschiedenis van de literatuur een centrale rol ging spelen in het vreemdetalenonderwijs. De leraren moderne talen probeerden een overzicht te geven van de hele literatuur aan de hand van literatuurgeschiedenissen die in het Duits, Engels of Nederlands waren geredigeerd. Die boeken werden in de les gelezen, ontleed en vertaald, zoals ook in de les Latijn of Grieks werd gedaan. Zodoende wilden de leraren bewijzen dat 'les cours de langues vivantes pouvaient avoir une valeur formative et culturelle supérieure à celle des autres branches.'¹⁹

2.4 Leerkrachten

De eisen die onder Willem I gesteld werden aan de leraren in het middelbaar onderwijs werden na de Belgische Omwenteling afgeschaft. Een academisch diploma was niet langer nodig om aan een atheneum of college les te geven.²⁰ Het overgrote deel van de leraren vreemde talen had dus geen methodologische of pedagogische opleiding. Het was zeldzaam een leraar te vinden die zowel een grondige kennis van de taal als de nodige pedagogische bekwaamheid bezat. Daarbij was het met het Duits en het Engels nog slechter gesteld dan met het Nederlands. Er werden immers enkele gediplomeerden belast met het onderwijs van het Nederlands, meestal onderwijzers die vaak al onder Willem I Nederlands onderwezen hadden en dus over ervaring beschikten. Het onderwijs van het Duits en het Engels daarentegen werd in de meeste gevallen aan buitenlanders toevertrouwd, zonder diploma. Bovendien was er een gebrek aan leraren moderne talen. De reden was vermoedelijk dat ze een lager salaris kregen dan hun collega's, omdat levende vreemde talen als bijkomstig werden beschouwd. In 1831 verdiende een leraar Duits, Engels of Nederlands tussen 600 en 1000 gul-

18 Zie Maréchal 1972: 79, 106 en Nothomb 1843: 428, 430, 433.

19 Zie Maréchal 1972: 80.

20 Zie Nothomb 1843: XXVIII.

den per jaar (omgerekend zou dit tussen ca. 4700 en 7835 euro zijn), maar een leraar Latijn tussen 800 en 1400 gulden²¹ (d.w.z. tussen 6270 en 10970 euro ongeveer).²² De vreemdetaalleraren zaten dus in een minderwaardige positie, maar ze probeerden dezelfde status te verwerven als hun collega's klassieke talen, door b.v. het culturele aspect van de levende vreemde talen naar voren te brengen.

Pas rond 1860 was er sprake van de invoering van een bekwaamheidsdiploma voor het onderwijs van levende vreemde talen in de staatsscholen. Vóór die tijd bestond er geen opleiding voor toekomstige leraren moderne talen. Bij de oprichting van de normaalschool voor secundair onderwijs in 1847 werden de levende vreemde talen b.v. niet mee op het programma gezet.

Er zijn verschillende redenen waarom er geen opleiding ingesteld werd voor taalleraren. De eerste verklaring ligt in het feit dat het inrichten van een dergelijke opleiding waarschijnlijk niet opkwam bij de toenmalige wetgevers, omdat ze de kennis van levende vreemde talen toch niet voldoende belangrijk vonden. Verder zouden er praktische organisatieproblemen zijn geweest: welke vakken hadden er b.v. op het programma moeten staan? Hoe had men bekwame leraren kunnen aanwerven? Ook waren er financiële redenen: een dergelijke opleiding zou de Staat te veel geld hebben gekost. Daar komt bij dat een groot aantal afgestudeerden de Staat er vermoedelijk toe genoodzaakt zou hebben in heel wat colleges en athenea verschillende levende vreemde talen op het programma te zetten, wat het budget extra zwaar belast zou hebben. Ten slotte belemmerde de opinie die men toen over het 'Vlaams' had de organisatie van een speciale opleiding voor toekomstige leraren Germaanse talen, omdat ze naast Duits en Engels ook 'Vlaams' hadden moeten geven. Dit perspectief was voor de meeste wetgevers niet aantrekkelijk: ze waren het taalbeleid onder Willem I immers nog niet vergeten.²³

21 Zie Maréchal 1972: 70 en Nothomb 1843: 169.

22 Voor het omrekenen van guldens in euro's verwijs ik naar de website <http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php>.

23 Zie Maréchal 1972: 81-82.

3. Epiloog

Hoewel Lesbroussart en ‘zijn’ commissie in 1831 een veelbelovend wetsontwerp hadden uitgewerkt, beantwoordde het vreemdetalenonderwijs, waaronder dat van het Nederlands, in de praktijk in de periode 1830-1850 niet aan de verwachtingen. Het gebrek aan pedagogisch en didactisch bekwame leraren en het in 1841 door Nothomb ingevoerde ‘Concours général des établissements d’instruction moyenne’ verklaren zeker voor een deel de slechte situatie waarin het vreemdetalenonderwijs verkeerde. Maar ook de praktische organisatie liet veel te wensen over: in heel wat gevallen werden de wettelijke bepalingen (of beter: wetsvoorstellen) niet toegepast, waardoor het onderwijs van moderne vreemde talen van school tot school verschilde.

Pas met het Koninklijk Besluit van 1 september 1851 zou het middelbaar onderwijs een vastere vorm krijgen. Aan de Waalse athenea werden drie afdelingen georganiseerd: de klassieke humaniora, een wetenschappelijke afdeling en een commerciële of industriële richting. In elke afdeling werden drie Germaanse talen aangeboden, Nederlands, Engels en Duits, waaronder de leerlingen van de klassieke humaniora er één moesten kiezen. De leerlingen van de wetenschappelijke afdeling en van de commerciële richting moesten er twee kiezen. Het Nederlands werd dus wel aangeboden, maar was niet verplicht.

Tabel 2 *Sauveur 1880; de tabel heeft betrekking op 1851*

CLASSES	Religion	Latin.	Grec.	Français.	Flamand	Allemand.	Anglais.
DE LA				(1)	(1)	(1)	
SECTION							
DES							
HUMANITÉS.							

Système de 1851 (arrêté royal du 1er septembre).

Classe préparatoire	2	1	,	11	,	,	,
Sixième	2	13	,	5	,	,	,
Cinquième	2	11	2	5	,	,	,
Quatrième	2	8	4	3	2	2	2
Troisième	2	9	3	3	3	3	3
Poésie	2	9	3	3	3	3	3
Rhétorique	2	9	3	3	2	2	2
Relevé du nombre des heures	14	60	13	33	10		

Proportion p % sur l'ensemble	7 65	32 79	8 20	18 03	5 46
Moyenne du nombre d'heures par classe	2	8-34 ^m	2-3 ^m	4-43 ^m	1-26 ^m

CLASSES DE LA SECTION DES HUMANITÉS. Histoire et géographie. Mathématiques. Sciences naturelles. Calligraphie et dessin. Musique vocale. - Gymnastique. TOTAL.

Nombre d'heures per semaine. Proportion p % de classe à classe.

Système de 1851 (arrêté royal du 1er septembre).

Classe préparatoire	3	1	'	6	{	24	13.12%
					Pendant les récréations.		
Sixième	2	1	'	2	}	25	13 66 -
					Pendant les récréations.		
Cinquième	2	1	'	2	}	25	13 66 -
					Pendant les récréations.		
Quatrième	3	5	'	'	}	27	14 75 -
					Pendant les récréations.		
Troisième	2	5	'	'	}	27	14.75 -
					Pendant les récréations.		
Poésie	2	4	2	'	}	28	13 31 -
					Pendant les récréations.		

Rhétorique	3	4	1	'	}	27	14 75 -
					Pendant les récréations.		
Relevé du nombre des heures	17	21	3	10		183	'
Proportion p % sur l'ensemble	9 29	11 48	1 64	5 46		'	100 ' %
Moyenne du nombre d'heures par classe	2-26 ^m	3	0-26 ^m	1-26 ^m		26-9 ^m	'

Tabel 2 laat zien dat de scholieren van de klassieke humaniora in het vierde en zevende jaar, de 'retorica', 2 uur per week Engels, Duits of Nederlands kregen; in het vijfde en zesde jaar, of 'poësis', was dat 3 uur per week.

Tabel 3 *Sauveur 1880; de tabel heeft betrekking op 1851*

CLASSES DE Religion Français. Flamand Allemand. Anglais. (1) Histoire et LA SECTION (1) (1) géographique. SCIENTIFIQUE

Système de 1851 (arrêté royal du 1er septembre) - six années d'études.

Classe préparatoire	2	12	'	'	'	2
Cinquième	2	6	2	4	'	2
Quatrième	2	6	2	4	'	2
Troisième	2	6	2	2	4	3
Seconde	2	5	2	2	3	3
Première	2	5	2	2	3	3
Relevé du nombre des heures	12	40	22-40 ^m			15
Proportion p % sur l'ensemble	7 29	24 29	13 76			9.11
Moyenne du nombre d'heures par classe	2	6-40 ^m	3 47			2-30 ^m

CLASSES DE LA SECTION SCIENTIFIQUE Sciences mathématiques naturelles. Sciences commerciales et tenue des livres. Sciences Calligraphie. Dessin. Musique vocale. - Gymnastique TOTAL

Nombre d'heures par semaine. Proportion % de classe à classe.

Système de 1851 (arrêté royal du 1er septembre) - six années d'études.

Classe préparatoire 5	'	'	6	2	}	29	17 61%
							Pendant les récréations.
Cinquième 5	1	2	2	4	}	28	17 01 -
							Pendant les récréations.
Quatrième 5	1	2	2	4	}	28	17 01 -
							Pendant les récréations.
Troisième 4	2	2	'	5	}	27-20 ^m	16 60 -
							Pendant les récréations.
Seconde 5	2	'	'	5	}	26-40 ^m	16 19 -
							Pendant les récréations.
Première 5	1	'	'	5	}	25-40 ^m	15 58 -
							Pendant les récréations.
Relevé du nombre des heures	29	7	6	10	23	164-40 ^m	'
Proportion p % sur l'ensemble	17 61	4 25	3 63	6 07	13 97	'	100 ' %
Moyenne du nombre d'heures par classe	4-50	1-10 ^m	0-60 ^m	1-40 ^m	3-50 ^m	27 27 ^m	'

Table 4 *Sauveur 1880; de tabel heeft betrekking op 1851*

CLASSES DE LA SECTION COMMERCIALE	Religion	Français.	Flamand	Allemand.	Anglais.	Histoire et géographie.	Sciences mathématiques
		(1)	(1)	(1)			

**ET
INDUSTRIELLE**

Système de 1851 (arrêté royal du 1er septembre) - six années d'études.

Classe préparatoire	2	12	'	'	'	2	5
Cinquième	2	6	2	4	'	2	5
Quatrième	2	6	2	4	'	2	5
Troisième	2	6	2	2	4	3	4
Seconde	2	5	2	2	3	3	2
Première	2	5	2	2	3	3	1-30 ^m
Relevé du nombre des heures	12	40	22-40 ^m			15	22-30 ^m
Proportion p % sur l'ensemble	7 07	23 58	13 36			8 84	13 26
Moyenne du nombre d'heures par classe	2	6-40 ^m	3-47 ^m			2-30 ^m	3-45 ^m

CLASSES DE LA SECTION COMMERCIALE ET INDUSTRIELLE
Sciences naturelles.
Sciences commerciales et tenue des livres.
Économie politique.
Arithmétique.
Algèbre.
Calculus.
Dessin.
Musique vocale. - Gymnastique.

Nombre d'heures par semaine.
Proportion % de classe à classe.

Système de 1851 (arrêté royal du 1er septembre) - six années d'études.

Classe préparatoire	'	'	'	6	2	}	29	'
							Pendant les récréations.	

Cinquième	1	2	'	2	4	}	28	'
							Pendant les récréations.	
Quatrième	1	2	'	2	4	}	28	'
							Pendant les récréations.	
Troisième	2	2	'	'	3	}	27-20 ^m	'
							Pendant les récréations.	
Seconde	6	2-30 ^m	'	'	3	}	28-10 ^m	'
							Pendant les récréations.	
Première	5	1-30 ^m	2	'	4-30 ^m	}	29-10 ^m	'
							Pendant les récréations.	
Relevé du nombre des heures	15	10	2	10	20-30 ^m		169-40 ^m	'
Proportion p % sur l'ensemble	8 84	5 89	1 18	5 89	12 09		'	100 %
Moyenne du nombre d'heures par classe	2-30 ^m	1-40 ^m	0-20 ^m	1-40 ^m	3-25 ^m		28 17 ^m	'

In de wetenschappelijke en commerciële afdelingen (zie tabellen 3 en 4) zag het er als volgt uit: het Nederlands en het Duits werden er 2 uur per week van het tweede tot het zesde jaar onderwezen (in het tweede en derde jaar zelfs 4 uur per week voor het Duits). Engels werd in het vierde jaar ingevoerd en 4 uur per week gegeven. In de laatste twee jaar was dat 3 uur.

Tabel 5 *Sauveur 1880; de tabel heeft betrekking op 1874*

CLASSES DE LA SECTION DES HUMANITÉS.
Religion Latin. Grec. Français. Flamand Allemand. Anglais.
(1) (1) (1)

Système de 1874 (arrêté ministériel du 9 mar).

Classe préparatoire	2	'	'	11	3	'	'
Sixième	2	14	'	5	5	'	'
Cinquième	2	10	4	4	2	3	'
Quatrième	2	10	4	3	2	3	3
Troisième	2	10	3	3	2	3	3
Poesie	2	10	3	3	2	3	3
Rhétorique	2	10	3	3	2	3	3
Relevé du nombre des heures	14	64	17	32	16	13-30 ^m	
Proportion p % sur l'ensemble	6 87	31 41	8 34	15 71	7 85	6 63	
Moyenne du nombre d'heures par classe	2	9-9 ^m	2-26 ^m	4-34 ^m	2-17 ^m	1-50 ^m	

(1) Un de ces trois cours seulement a été obligatoire jusqu'en 1874, à partir de cette époque, au choix des élèves, deux des[...] cours sont devenus obligatoires, le flamand et un des deux autres cours

NOTE - Extrait des *Rapports officiels sur l'instruction publique*.

CLASSES DE LA SECTION DES HUMANITÉS.
Histoire et géographie. Mathématiques. Sciences naturelles. Calligraphie et dessin. Musique vocale. - Gymnastique. TOTAL.

Nombre d'heures par semaine. **Proportion p % de classe à classe.**

Système de 1874 (arrêté ministériel du 9 mar).

Classe préparatoire	2	5	'	2	}	25	12 27%
					Pendant les récréations.		
Sixième	2	2	1	1	}	30	14 72 -
					Pendant les récréations.		
Cinquième	2	2	1	'	}	28-30 ^m	14 ' -
					Pendant les récréations.		
Quatrième	2	3	1	'	}	30	14 72 -
					Pendant les récréations.		
Troisième	2	4	1	'	}	30	14 72 -
					Pendant les récréations.		
Poésie	2	4	1	'	}	30	14 72 -
					Pendant les récréations.		
Rhétorique	2	3	2-15 ^m	'	}	30-15 ^m	14 85 -
					Pendant les récréations.		
Relevé du nombre des heures	14	23	7-15 ^m	3		203-45 ^m	'
Proportion p % sur l'ensemble	6 87	11 29	3 56	1.47		'	100 ' %
Moyenne du	2	3-17 ^m	1-2 ^m	0-20 ^m		29-7 ^m	'

nombre
d'heures
par
classe

Nog interessanter wordt het vanaf 1874: onderaan in de tabel staat immers dat de leerlingen van de klassieke humaniora verplicht werden om twee talen te kiezen, uit de drie die werden aangeboden, en het Nederlands was dit keer een verplichte keuze. Bovendien werd die taal nu zeven jaar onderwezen: in de eerste twee schooljaren 3 uur per week, daarna 2 uur per week.

Tabel 6 *Sauveur 1880; de tabel heeft betrekking op 1874*

CLASSES DE LA SECTION SCIENTIFIQUE.	Religion	Français.	Flamand	Allemand.	Anglais.	Histoire et géographie.	Sciences et mathématiques
		(1)	(1)	(1)			

Système de 1874 (arrêté ministériel du 9 mar) - sept années d'études.

Classe préparatoire	2	11	3	'	'	2	5
Sixième	2	9	3	'	'	3	5
Cinquième	2	6	3	4	'	3	4
Quatrième	2	6	3	4	4	3	5
Troisième	2	5	3	4	4	2	3
Seconde	2	5	3	4	4	2	5
Première	2	5	3	4	4	2	9
Relevé du nombre des heures	14	47	21	20	16	17	38
Proportion p % sur l'ensemble	6 63	22.25	9 94	9 47	7 57	8 05	17 99
Moyenne du nombre d'heures par classe	2	6 43 ^m	3	2 51	2-17 ^m	2-20 ^m	5-20 ^m

(1) Deux de ces trois cours seulement ont été obligatoires jusqu'en 1874; à partir de cette époque, tous les trois sont devenus obligatoires.

NOTE - Extrait des *Rapports officiels sur l'instruction publique*

CLASSES DE LA SECTION SCIENTIFIQUE	Sciences naturelles.	Sciences commerciales et tenue des livres.	Calligraphie.Dessin.	Musique vocale. - Gymnastique	TOTAL	Nombre d'heures par semaine.	Proportion p % de classe à classe.
<i>Système de 1874 (arrêté ministériel du 9 mar) - sept années d'études.</i>							
Classe préparatoire	'	'	3	3	}	29	13.73%
					Pendant les récréations.		
Sixième	'	'	2	3	}	27	12.78 -
					Pendant les récréations.		
Cinquième	'	'	'	3	}	25	11 83 -
					Pendant les récréations.		
Quatrième	1	3	'	3	}	34	16 10 -
					Pendant les récréations.		
Troisième	3	2	'	3	}	33	15 62 -
					Pendant les récréations.		
Seconde	2	'	4	'	}	31	11 67 -
					Pendant les récréations.		
Première	0-15 ^m	'	3	'	}	32-15 ^m	15 27 -
					Pendant les récréations.		
Relevé du nombre des heures	6-15 ^m	5	12	13		211-15 ^m	'

Proportion p % sur l'ensemble	2.96	2 36	5 68	7 10	,	100. %
Moyenne du nombre d'heures par classe	0-33 ^m	0-43 ^m	1-43 ^m	2-9 ^m	30-11 ^m	,

Tabel 7 *Sauveur 1880; de tabel heeft betrekking op 1874*

CLASSES DE LA SECTION COMMERCIALE Religion Français. Flamand Allemand. Anglais. Histoire et géographie. Sciences mathématiques. Sciences naturelles.

Système de 1874 (arrêté ministériel du 9 mar) - sept années d'études.

		(1)	(1)	(1)				
Classe préparatoire	2	11	3	'	'	2	5	'
Sixième	2	9	3	'	'	3	5	'
Cinquième	2	6	3	4	'	3	4	'
Quatrième	2	6	3	4	4	3	5	1
Troisième	2	5	3	4	4	2	5	3
Seconde	2	5	3	4	4	2	1	6
Première	2	5	3	4	4	2	1	4-15 ^m
Relevé du nombre des heures	14	47	21	20	16	17	26	14-15 ^m
Proportion p % sur l'ensemble	6 55	21 04	9 80	9 34	7 47	7 93	12 14	6 65
Moyenne du nombre d'heures par classe	2	6-43 ^m	3	2-51 ^m	2-17 ^m	2-26 ^m	3-43 ^m	2-2 ^m

(1) Deux de ces trois cours seulement ont été obligatoires jusqu'en 1874; à partir de cette époque, tous les trois sont devenus obligatoires.

NOTE - Extrait des *Rapports officiels sur l'instruction publique*

CLASSES DE LA SECTION COMMERCIALE Sciences commerciales. Économie politique. Calligraphie. Dessin. Musique vocale. - Gymnastique. **TOTAL** des livres.

**ET
INDUSTRIELLE**

Nombre d'heures par semaine. Proportion p % de classe à classe.

Système de 1874 (arrêté ministériel du 9 mar) - sept années d'études.

Classe préparatoire	'	'	3	3	}	26	'	Pendant les récréations.
Sixième	'	'	2	3	}	27	'	Pendant les récréations.
Cinquième	'	'	'	3	}	25	'	Pendant les récréations.
Quatrième	3	'	'	3	}	34	'	Pendant les récréations.
Troisième	2	'	'	3	}	33	'	Pendant les récréations.
Seconde	5	'	'	2	}	34	'	Pendant les récréations.
Première	3	2	'	2	}	32-15 ^m	'	Pendant les récréations.
Relevé du nombre des heures	13	2	5	19		214-15 ^m	'	
Proportion p % sur l'ensemble	6 07	0 93	2 33	8 87		'	100	' %

Moyenne 1-51^m 0-17^m 0-43^m 2-43^m 30-36^m ' ,
du
nombre
d'heures
par
classe

In de wetenschappelijke en de commerciële afdelingen waren vanaf 1874 zelfs de drie Germaanse talen verplicht. Net als voor de leerlingen van de klassieke humaniora werd het Nederlands onderwezen vanaf de voorbereidingsklas tot en met het laatste jaar.

Bibliografie

- Bôn, F., *Grammaire pour apprendre le flamand*. Bruxelles, Chez l'auteur, 2e édition, 1840.
- Danhaive, F., *L'Athénée Royal de Namur depuis le XVIe siècle jusqu'en 1927*. Namur, Imprimerie Dave, 1927.
- David, J.B., *Eerste beginselen der nederduitsche spraekkunst*. 1839.
- [Des Roches, J.], *Nouvelle Grammaire pour apprendre le flamand, avec vocabulaire, dialogues, et lettres en françois et flamand*. Bruxelles, Ad. Stapleaux, nouvelle édition revue et corrigée, 1821.
- D'Hoker, M., 'Nederlandse Taalpolitiek 1814-'30' in: J. Deleu, G. Durnez, R. De Schryver, L. Simons (red.), *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 2. Amsterdam, Lannoo, 1975, pp. 1594-1598.
- Druine, N., Haak, E., Lagerweij, N., Wielemans, W., Dewulf, L., *Verwantschap en verscheidenheid - Het Secundair Onderwijs in Vlaanderen, het Voortgezet Onderwijs in Nederland. Een vergelijking*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 1995.
- Finck, J., *Didactique des langues germaniques*. Liège, Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, z.j.
- Janssens, G., 'Uit de beginperiode van het onderwijs van het Nederlands aan Franstalige Belgen: de *Grammaire hollandoise pratique* (1815)' in: Ph. Hiligsmann,

L. Beheydt, L. Degand, P. Godin, S. Vanderlinden (red.), *Les études néerlandaises en France et en Belgique francophone / Neerlandistiek in Frankrijk en in Franstalig België*. Louvain-la-Neuve, Presses Universitaires de Louvain, 2005, pp. 443-456.

Janssens, G., 'Een lelijk professor in een hatelijk nest. Johannes Kinker aan de universiteit te Luik (1817-1830)' in: Ph. Hilgsmann, G. Janssens, J. Vromans (red.), *Woord voor woord, zin voor zin. Liber Amicorum voor Siegfried Theissen*. Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2005, pp. 191-206.

Janssens, G., m.m.v. Ann Marynissen, *Het Nederlands vroeger en nu*. Leuven/Leusden, Acco, 2003.

Janssens, G. en K. Steyaert, m.m.v. B. Pierret, *Het onderwijs van het Nederlands in de Waalse provincies en Luxemburg onder koning Willem I (1814-1830). Niets meer dan een boon in een brouwketel?* Te verschijnen in 2007.

Juste, Th., *Essai sur l'histoire de l'instruction publique en Belgique, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*. Bruxelles, Librairie nationale Alex.

Jamar et Ch. Henn / Librairie polytechnique A. Decq, 1844.

Maréchal, R., *Histoire de l'enseignement et de la méthodologie des langues vivantes en Belgique des origines au début du XXe siècle*. Paris - Bruxelles - Montréal, Éditions Marcel Didier S.A., 1972.

Nothomb, J.B., *État de l'instruction moyenne en Belgique*. Bruxelles, Em.

Devroye et Ce, 1843.

Olinger, Ph., *Précis des aventures de Télémaque, fils d'Ulysse, avec une double traduction, l'une conforme au génie de la langue flamande avec le français en regard; l'autre littéraire et interlinéaire conforme au génie de la langue française, suivie du texte flamand pur et d'explications grammaticales*. Bruxelles, 1839.

Rémont, C., *Desideer Claes en het onderwijs van het Nederlands aan Waalse leerlingen in de periode 1850-1900*. Ongepubliceerde scriptie, Liège, Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 2006.

Ruys, M., 'Belgische Taalpolitiek 1830-1874' in: J. Deleu, G. Durnez, R. De Schryver, L. Simons (red.), *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 2. Amsterdam, Lannoo, 1975, pp. 1598-1603.

Sauveur, J., *Statistique générale de l'instruction publique en Belgique*, Bruxelles, F. Hayez, Imprimeur de l'Académie Royale de Belgique, 1880.

Website

<http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php>

‘Een zuidelijk voortbrengsel van den kouden grond’: taalpolitieke aspecten van de Nederlandse literaire historiografie in de Waalse provincies

Kris Steyaert, Université de Liège

Op 18 april 1821 schreef de wijsgeer-dichter en hoogleraar Nederlands aan de universiteit te Luik, Johannes Kinker, een brief aan zijn Rotterdamse uitgever J. van Immerzeel. Daarin doet hij het volgende verzoek: ‘een myner uitverkoren leerlingen [...], een Luxemburger, is bezig met een Dichtstukje. Wanneer dat wel uitvalt [...] zou het, misschien, als een zuidelijk voortbrengsel van den kouden grond, een plaatsje in uwen almanak kunnen beslaan, al was het slechts om de vreemdheid: want buiten een stuk of zes van zyns gelyken is er hier weinig aftrek van de Langue Neerlandaise’ (Hanou en Vis 1992, p. 422). Die uitverkoren leerling was de Luxemburger Jean François Xavier Würth (1800-1874), de allereerste promovendus in de letteren en wijsbegeerte aan de universiteit te Luik. Ook in zijn proefschrift - over de oorsprong van de gedichten van Homerus - had deze Würth zich van zijn dichterlijke kant laten zien, want hij plaatste voorin een tienregelig Nederlands opdrachtgedicht aan zijn mentor Kinker, die hij de rol van ‘leidstar’ toebedeelde (Würth 1821a).

Van Immerzeel willigde het verzoek van de Luikse hoogleraar in en zo verscheen het ‘Dichtstukje’ in de *Nederlandsche muzen-almanak* van 1822 (Würth 1822). Het draagt als titel ‘Een Zuid-Nederlandsche jongeling aan Bellamy’.¹ Zoals de titel aangeeft, beschouwde de auteur zichzelf als volbloed ‘Nederlands’ onderdaan in het Verenigd Koninkrijk van Willem I. Daarvan geeft ook zijn gedicht blijk. Würth roept in zijn verzen niet alleen de gestorven dichter Bellamy aan maar schakelt hem postuum in in het legitimeringsproces dat de nieuwe staat bestaansrecht moest verschaffen:

1 In dezelfde periode ontstond een vers van 35 regels met de verwante titel ‘De Zuidnederlandsche jongeling’. Het werd eveneens door Van Immerzeel uitgegeven, maar dan in *De recensent, ook der recensenten* waarin Kinker meermaals publiceerde (Würth 1821b).

Zie uit uw hoogre kringen neêr,
 Zie thans dat vaderland herboren als weleer,
 Toen 't zich aan Spanje's dwangjuk had ontogen!
 Dank, dank! ik voel, als gij, hoe zich het hart verheft,
 Als 't op een Vaderland mag bogen!
 (vv. 29-33)

Aan vaderlandse gevoelens heeft het Würth zeker niet ontbroken. Tijdens en na zijn universitaire studies schaarde hij zich enthousiast en onvoorwaardelijk aan de zijde van de Oranjegezinden, een beslissing die in Luik op zowel onbegrip als tegenstand stuitte. Ook daarom zal Kinker ter aanmoediging zijn best hebben gedaan het stukje geplaatst te krijgen.

Het bleef overigens niet bij dit ene gepubliceerde gedicht. Een blik op de inhoudsopgave van de zopas genoemde *Muzen-almanak* voor het jaar 1824 toont ons naast de gevestigde waarden Loots, Feith, Robidé van der Aa, Da Costa en Bilderdijk, opnieuw de naam van de Zuid-Nederlandse jongeling. Zijn dichterlijke bijdrage had alweer een literair onderwerp (Würth 1824). Ten opzichte van het vorige vers had Würth deze keer zijn blikveld verruimd: het gedicht beperkt zich niet langer tot een enkele auteur maar overschouwt nu de hele ‘Nederduitsche letterkunde’, zoals de titel luidt. In zijn vers zingt Würth de lof van respectievelijk Hooft, Vondel, Cats, Huygens, Antonides (van der Goes), Bilderdijk, Feith, Bellamy, Tollens, Helmers, Kinker, Loots, Van Hall, Van Hogendorp, Van Hemert, Van der Palm én beklagt hij zich over het gebrek aan goede, contemporaine toneelstukken in het Nederlands.² Maar nu het Koninkrijk zijn luister heeft teruggevonden, zal er ongetwijfeld ook dra een Nederlandse Schiller opstaan, aldus de hoopvolle woorden waarmee het gedicht besluit. De strekking ervan kan verder als volgt worden samengevat: aangezien de ‘valsche kluisters’ zijn afgeschud en ‘vreemd gezag’, ‘vreemden dos’, ‘valsche wet’ en ‘fransche dwinglandij’ zijn verworpen, zal ‘Hollands roem [opnieuw] alom op de aarde gloren’.

Het is echter niet als dichter dat Würth belangrijk is voor de neerlandistiek. Zoals daarnet gezegd, behoorde Würth tot het eerste contingent studenten in Luik dat - verplicht - de colleges Nederlands volgde bij Johannes Kinker. In

2 Ook Lodewijk Gerard Visscher, die op 31 december 1826 zou worden benoemd tot buitengewoon hoogleraar Nederlands aan het Leuvense Collegium Philosophicum, bekleeg zich hierover in zijn verhandeling *Over het herstel en de invoering der Nederlandsche taal* uit 1825. In dit werk wijdt hij een volledig hoofdstuk aan de lamentabele toestand van ‘het nationaal toneel’ (Visscher 1825: 78-107).

tegenstelling tot vele anderen had Würth een oprechte belangstelling voor de ‘nationale taal’ en we vinden zijn naam dan ook terug onder Kinkers toegewijde discipelen van het eerste uur die zich verzamelden in een privégenootschap dat de naam meekreeg van Tandem.

Dit selecte clubje van studenten kwam elke maandagavond bijeen ten huize Kinker in Luik waar in het Nederlands voordrachten werden gehouden, waar werd gediscussieerd en gedisputeerd over letterkundige en filosofische onderwerpen, en waar men zich bij gelegenheid overgaf aan vaderlandslievende gezangen.³ Deze wekelijkse bijeenkomsten hadden het karakter van private werkcolleges bij de reguliere lessen Nederlands op de universiteit. Van die bijeenkomsten werden in aantekenboekjes nauwgezet de notulen bijgehouden. Het boekje voor de periode van 2 mei 1823 tot en met 30 oktober 1826 is in zijn geheel bewaard gebleven en bevat met zijn 180 bladzijden een schat aan informatie. Het verslag voor de 7de hooimaand (juli) 1823, bevat deze mededeling: nadien ‘noemde de Voorzitter [Kinker] eene nieuwe Kommissie uit vier leden, Stedman namelijk, Michiels van Verduinen, Graff en Stas bestaande, om over het in die week verschijnende werk van D[r]. Würth getiteld: *Cours préparatoire a l'étude de la littérature hollandaise verslag te doen*’ (*Aanteekeningen*, p. 17). Met de *Cours préparatoire* wordt bedoeld de allereerste academische literatuurgeschiedenis Nederlands specifiek geschreven voor Franstaligen in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het boek, dat verscheen in een oplage van 500 exemplaren, kostte 3 gulden (omgerekend naar vandaag is dat 25 euro) en werd als handboek gebruikt aan de universiteit te Luik. Ook deze publicatie is gesierd met een vers van eigen makelij (Würth 1823, p. iii). De openingsregels luiden:⁴

Bataaf en Belg, zoo lang in 't barnen der gevaren
 Van een gescheurd, zijn nu sinds weinig jaren,
 Weêr één in voorspoed hoop en leed:
 Zij is voorbij die eeuw, die 't harte bloeden deed!
 Laat vaderlandsche gloed dan aller hart verwarmen
 En elk zijn landgenoot met broederliefde omarmen
 (vv. 1-6)

3 Voor meer bijzonderheden over Tandem raadplege men Janssens 2005 en Janssens en Steyaert 2007, par. 3.3.3.

4 Deze regels zijn een omwerking van het gedicht vermeld in noot 1. De omwerking bestaat voornamelijk uit het schrappen van een aantal verwijten aan het adres van die Belgen die zich in blinde verdwazing niet kunnen verzoenen met de nieuwe (taal)politieke toestand in het rijk.

Het zal duidelijk zijn dat Würth zijn werk poogde in te passen in de unificatiepolitiek van Willem I. Het inleidende gedicht beschrijft verder ‘de[n] eedlen jongelin[g]’ die ‘den tempel van [de] letterkunde’ binnentreedt en zich prompt ‘aan 't vaderland geheiligd’ weet (vv. 11-14). Het vaderland en de Nederlandse letterkunde werden aldus bijna tautologische begrippen. Via de studie van de Nederlandse letterkunde zouden gelijk de vaderlandse gevoelens worden aangewakkerd. En daar was het Würth, woonachtig en werkzaam in het Franstalige deel van het rijk, in belangrijke mate om te doen.

Op welke manier dit nieuwe zuidelijke voortbrengsel door de maker ervan gehanteerd werd als instrument in de ambitieuze taalpolitiek van Willem I komt verderop in deze bijdrage aan bod. Zoals de Zuid-Nederlandse docent in zijn inleiding met trots aanstipte, werden zijn vaderlandslievende activiteiten op diverse fronten en van hogerhand aangemoedigd.⁵ In het handboek volgt na het dichterlijke gewrocht gewijd aan de vereniging van Bataaf en Belg een lijst van drie pagina's met intekenaren. Minister van Justitie Van Maanen opent de rij van prominenten, gevolgd door de gouverneur van Luxemburg, Wilmar (eigenlijk Jean-Georges Willmar). Interessant vanuit literair en academisch oogpunt zijn verder nog Gerrit Johannes Meijer (Kinkers confrater te Leuven) en de Amsterdammer Petrus van Genabeth (leraar aan het atheneum te Brugge). De romanist Louis-Vincent Raoul van de universiteit te Gent vinden we er eveneens terug. Zowel van Genabeth als Raoul zullen later nog ter sprake komen. Ook Hendrik Tollens prijkt op de lijst met naast zijn naam de simpele aanduiding ‘marchand’; hij was handelaar in verf. Een andere letterkundige persoonlijkheid die intekende was de dichter Maurits Cornelis van Hall, aangeduid als ‘avocat, à Amsterdam’. Hij bestelde twee exemplaren. Van Hall kende Kinker persoonlijk en zou in 1850 diens levensbeschrijving te boek stellen onder de titel *Mr. J. Kinker. Bijdragen tot zijn leven, karakter en schriften*. Bij de 122 intekenaren tellen we verder vierendertig studenten uit Luik, waaronder alle leden van het genootschap Tandem. Op de lijst prijkt ook nog één vrouw: ‘Mme. Kinker’, de schatbewaarster van Tandem.

5 ‘Lors de la publication de mon prospectus, j'ai été honoré des marques d'estime d'hommes, dont l'approbation est pour moi un encouragement des plus flatteurs. [...] enfin j'ai le plaisir de compter entre mes souscripteurs son Excellence le ministre de la justice, plusieurs membres de la magistrature de Liège et plusieurs officiers supérieurs, au service de Sa Majesté le Roi de Pays-Bas’ (Würth 1823: ix).

De intekenaren zijn geografisch te situeren in alle delen van het Verenigd Koninkrijk: Leuven, Brugge en Gent, Amsterdam en Rotterdam, Luik en Spa, Itzig en Luxemburg. Gemeten naar de afkomst van de geëxcerpeerde auteurs in het handboek zelf, worden de grenzen van het Koninkrijk echter heel wat enger. Alle opgenomen schrijvers blijken namelijk van Noord-Nederlandse origine. De ‘littérature hollandaise’ uit de titel van Würths leerboek is dan ook in strikt-geografische zin te interpreteren. Hoewel hij dit niet uitdrukkelijk vermeldt, kunnen we veronderstellen dat voor Würth de ‘Vlaamse’ literatuur te weinig aanzien en uitstraling genoot, en dus liet hij gemakshalve alle Vlaamse auteurs uit het boek weg. ‘Vlaams’ stond immers gelijk aan een onbeschaafd dialect. Dit was in ieder geval de mening van een ander lid uit het genootschap Tandem. Lucien Joseph Léopold Jottrand, die later in de Belgische politieke geschiedenis en in de Vlaamse Beweging een niet onbelangrijke rol zou spelen, zette op 22 december 1825 deze woorden op papier: ‘Onder de oude advocaten bevonden er zich eenige [te Brussel] die de landspraak in hunne jeugd zelfs nooit geoefend hadden; en eenige die den platten, *sedert lang letterkundiglijk nooit meer beschaafden, vlaamschen tongval*, slechts gekend hadden’.⁶ De begrippen ‘letterkunde’ en ‘Vlaams’ waren kennelijk niet met elkaar te verzoenen. Bijgevolg zweeg Würth, die voor de zware opgave stond het prestige van het Nederlands op te vijzelen in de ogen van zijn francofone publiek, over de contemporaine ‘littérature flamande’ want die was nóg negatiever geconnoteerd.⁷ Het was immers al moeilijk genoeg de Franstaligen ervan te overtuigen dat er wel degelijk zoiets bestond als een Nederlandse letterkunde (‘littérature hollandaise’). Toen na de Omwenteling alle lessen Nederlands werden afgeschaft, verwees een anonieme lezer in de *Feuille de Tournay* met leedvermaak naar de ‘amateurs’ van ‘la Langue hollandaise’ en gaf hen als taak ‘[de] former sa Littérature qui est à faire’ (*Feuille de Tournay* 1830)⁸. Deze anekdote geeft aan hoe groot de vooroordelen waren die de docenten Nederlands in het Zuiden dienden te bekampen.

Misschien heeft bij Würths keuze nog een andere factor meegespeeld. Daarvoor dienen we kort stil te staan bij een belangrijke publicatie uit 1819, en wel bij het eerste deel van de *Verhandeling over de Nederduytsche tael- en*

6 Jottrand 1872: 34-35, *nadruk* toegevoegd. Eveneens opgenomen in Hanou en Vis 1993: 158.

7 Ook Kinker liet zich minachtend uit over het ‘Vlaams’. Zie Steyaert 2007.

8 Deze anonieme lezersbrief was een reactie op een vorige waarin betreurd werd dat de lessen Nederlands waren afgeschaft aan het atheneum te Doornik (Tournay). Met dank aan Bernard Pierret uit Namen die mij attendeerde op deze publicatie.

letterkunde, opzigtelyk de Zuydelyke provintien der Nederlanden van Jan Frans Willems. In het ‘Voórberigt’ deelt Willems zijn lezers mee: ‘Wat de tael en spelling van dit werk betreft, ik heb, om zeer gewigtige redens, gemeend, daerin de Brabandsche schryfwyze te moeten volgen [...]. Zoo lang'er tusschen onze noórdelyke en zuydelyke Provintien geene overeenkomst van tael- en spelgronden bestaet, ogte ik my niet gehouden om my, in dit opzigt, overal gelyk te blyven of my bepaeldelyk aen een van beyder stelsels te hegten’ (Willems 1819, z.p.). We mogen allicht aannemen dat Würth het uit didactisch oogpunt niet wenselijk vond zijn studenten te confronteren met een spellingsysteem dat afweek van de regels zoals die in het Noorden gebruikt werden; het Noorden dat voor hem in cultureel en taalkundig opzicht als enige referentie gold. Bovendien was er in het Bijvoegsel tot het Staatsblad van 1821, dus na de publicatie van het eerste deel van Willems' *Verhandeling* en vóór de publicatie van Würths academisch handboek, een memorandum verschenen dat stipuleerde dat ‘voor alle officiële stukken en voor de schoolboeken in het hele Koninkrijk’ de Siegenbeekse spelling gevolgd diende te worden.⁹ Dit maakte in een klap een groot deel van de Vlaamse literaire productie ongeschikt voor onderwijsdoeleinden. Nochtans had Würth de teksten kunnen ompellen, zoals hij had gedaan voor de uittreksels uit Hooft, Vondel, Huygens en hun tijdgenoten.¹⁰ Het is wel ironisch dat Würth door zijn eenzijdige keuze de eigen pogingen tot culturele unificatie van de verschillende landsdelen ondermijnde. Vlaamse auteurs lijken voor hem niet te behoren tot het ‘nationale’ literaire veld. Daarmee verbreedde hij in zekere zin de breuklijn tussen Noord en Zuid terwijl hij in zijn boek nu net ‘Bataaf en Belg’ aanspoorde tot inniger saamhorigheid.

Inhoudelijk is de *Cours préparatoire* ietwat hybride van opzet: het is tegelijkertijd literaire historiografie, anthologie en vertaling. Het was naar Würths eigen zeggen in grote haast geschreven want de universiteitsstudenten te Luik hadden dringend een handboek nodig. Daardoor is het geheel niet altijd even coherent. Na het ‘Avant-propos’, dat iets meer dan 3 pagina's beslaat,

9 Willemyns en De Groof 2004: 189. Het Koninklijk Besluit dateerde oorspronkelijk van 1804, maar de inhoud ervan werd nogmaals onder de aandacht gebracht in 1821 omdat de bepaling ‘niet algemeen bekend’ was. Een informatief overzicht van de verschillende spellingsystemen en de status van het ‘Vlaams’ en het ‘Hollands’ in het Verenigd Koninkrijk geeft Wils 1956.

10 Naast het ompellen verhoogde Würth de bruikbaarheid van de teksten in het taalverwervingsproces door van sommige woorden de Franse vertaling in een voetnoot op te nemen. In een appendix voegde hij voor een groot aantal teksten zelfs een integrale Franse vertaling toe.

volgt een historische schets van 32 bladzijden over de Nederlandse letterkunde ('Introduction destinée à présenter un tableau historique de la littérature hollandaise'). Als bron hiervoor gebruikte Würth de twee tot dusver verschenen delen van Nicolaas Godfried van Kampens *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden* (3 delen 1821-1826) en ook nog de *Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche dichtkunde* van Jeronimo de Vries (2 delen 1810). Na deze schets zoomt Würth in op drie perioden in de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Elke periode wordt geïllustreerd met uittreksels, voorafgegaan door een biografisch portret van de auteur. De middeleeuwen worden overgeslagen; Würth laat het eerste tijdvak aanvangen in de Gouden Eeuw (Hooft, Vondel, Cats, Huygens, Antonides) (110 bladzijden). De tweede periode beperkt zich tot de geschriften van Poot, Langendijk, Van Haren en Stijl. Daarvoor heeft Würth 74 pagina's uitgetrokken. Dan komen we bij de derde en laatste periode; het uitvoerigste deel van de *Cours préparatoire*. In bladzijden uitgedrukt beslaat het net de helft van het boek. De opgenomen auteurs zijn: Bilderdijk, Feith, Bellamy, Tollens, Helmers, Kinker, Wiselius, Van der Palm, Van Hall, Van Hogendorp, Van Hemert (229 pagina's). Het zijn namen die ons vertrouwd in de oren klinken. Met uitzondering van Wiselius zijn dit allen schrijvers die met naam én nagenoeg in dezelfde volgorde worden vermeld in het gedicht 'De Nederduitsche letterkunde' dat het jaar daarop (1824) in de *Muzen-Almanak* zou verschijnen. We mogen het poëem dus zien als een dichterlijke neerslag van wat Würth het jaar tevoren bijeen had gesprokkeld voor zijn literatuurgeschiedenis. Ook het ideologische discours dat in beide teksten wordt gehanteerd is gelijk: de bloei van de natie is onlosmakelijk verbonden met de staat en de status van de nationale letterkunde. In dit opzicht had het handboek als leermiddel in de context van de taal- en onderwijspolitiek van Willem I een belangrijke functie te vervullen. Würth was er immers van overtuigd 'que l'étude simultanée des grands écrivains de la Hollande, et de ceux qui animés d'un esprit patriotique se voueront dans les provinces méridionales à une recherche franche de la vérité, est un des moyens les plus puissans pour unir les coeurs' (Würth 1823, p. vii).

Het boek wordt afgesloten met 'Traductions de quelques morceaux choisis des auteurs hollandais les plus distingués' (44 bladzijden). De Franse vertalingen moesten de Nederlandsonkundige studenten helpen bij hun studie van de nationale taal. Automatisch rijst hier de vraag: hoe werd die Nederlandse letterkunde praktisch onderwezen in de zuidelijkste universiteit van het Rijk? In het voorwoord bij zijn *Cours préparatoire* geeft Würth daarover zelf enige

bijzonderheden. Uit zijn beschrijving kunnen we opmaken dat hij volop in de traditie stond van de Franse grammairiens (zie ook de bijdrage van G. Janssens). Nadat Würth elk college had ingeleid met een bondige uiteenzetting van enkele grammaticale regels, vervolgde hij met de verklaring van een dozijn verzen uit wat hij ‘un poëte très-facile’ noemt (Würth 1823, p. viii). Als representatief voorbeeld noemt hij een liefdesgedicht van Bellamy of een romance van Bilderdijk. De tekstverklaring bestond in eerste instantie uit een letterlijke vertaling naar het Frans waarbij door middel van cijfers het verschil in syntaxis werd verduidelijkt tussen beide talen. In het volgende college moesten de studenten alles netjes herhalen wat in de vorige les aan bod was gekomen. Vervolgens konden de meer getalenteerden de Nederlandse verzen voordragen gebruik makend van hun Franse vertaling. Op die manier verwierven de studenten nieuwe woordenschat en konden ze de grammaticale regels toepassen die ze in een vorig college hadden geleerd.

Naast een praktische hulp in het taalverwervingsproces diende deze literatuurgeschiedenis met ingevlochten bloemlezing nog andere doeleinden. De *Cours préparatoire* moest het bewijs leveren dat het Nederlands wel degelijk een beschaafde cultuurtaal was waarin sinds eeuwen superieure literatuur geschreven werd. Alleen als Franstaligen ervan overtuigd zouden raken dat ze met hun studie van het Nederlands toegang zouden krijgen tot een volwaardige cultuur, konden ze zich misschien verzoenen met de taalpolitiek van Willem I. Würth bediende zich daarbij gretig van het populaire hegemonische discours dat terugviel op de schittering van de Gouden Eeuw en de daarbij behorende vaderlandsliefde van de zeventiende-eeuwse Nederlander. Vandaar ook dat de anthologie in de *Cours préparatoire* opent met teksten van Hooft, Vondel en hun tijdgenoten. Zo kregen de studenten meteen het beste uit de vaderlandse literaire geschiedenis voorgeschoteld. De kunstmatig gevoede herinnering aan de grootsheid van de Gouden Eeuw diende als ideologisch fundament waarop de nieuwe natie werd opgetrokken. In ‘Een Zuid-Nederlandsche jongeling aan Bellamy’ uit 1822 had Würth al triomfantelijk uitgeroepen: ‘Zie thans dat vaderland herboren als weleer, / Toen 't zich aan Spanje's dwangjuk had onttoen!’.

Met de inauguratie van een nieuwe Oranjevorst was in het Verenigd Koninkrijk een tweede renaissance aangebroken. De Nederlanden zouden opnieuw een rol van betekenis spelen in Europa, ook op het culturele vlak. Daartoe diende de ware landsaard zich te herstellen na de ‘Franse’ (classicistische) tijd, die een dieptepunt had betekend omdat de Nederlandse letteren toen in een vreemd keurslijf werden vastgesnoerd: ‘la plupart des écrivains de cette

période n'ont rien, qui soit conforme au génie de la nation; négligeant leurs propres richesses littéraires, ils voulaient atteindre à la grâce française; ils s'asservissaient aux règles tyranniques, par lesquelles les Français avaient asservi leur génie' (Würth 1823, pp. xviii-xix). Dit verlies aan eigenheid had nefaste gevolgen voor het niveau van het culturele leven in het land, zo betoogt Würth: 'la littérature vraiment nationale avait disparu, pour faire place à une imitation servile et lourde des productions d'un peuple étranger' (Würth 1823, p. xxiv). Twee maanden voor de *Cours préparatoire* verscheen, had de student Stedman in Tandem nog een spreekbeurt gegeven 'over het gebrek en de zwakheid der Nederlanders om altijd vreemde natien natevolgen en vreemde gebruiken aantemenen', zoals in de notulen opgetekend staat (*Aanteekeningboek*, p. 1). In zijn *Cours* wilde Würth onder meer aantonen dat de na te volgen modellen niet in Frankrijk maar in het eigen verleden én de hedendaagse letterkunde terug te vinden waren. De 'nationale' letterkunde bevindt zich nu immers in 'un état fort brillant' en 'on peut espérer qu'elle se perfectionnera encore sous un gouvernement paternel et éclairé', voegt hij er op kenmerkende wijze aan toe (Würth 1823, p. xl). Een betere kennis van de Nederlandse taal en cultuur zou automatisch leiden tot een consolidatie van de staat, net zoals een sterke staat het culturele leven zou stimuleren. Het was het geloof in een dergelijke wisselwerking dat de initiatieven stuurde van de idealistische neerlandici in de Waalse provincies.

Zoals hierboven al bleek, zag Kinker wel iets in zijn beloftevolle pupil. Hij heeft er alles voor gedaan om Würth benoemd te krijgen als lector Nederlands aan de universiteit te Luik. Met het oog op een vloeiende overgang - mocht die er komen - schreef Kinker alvast aan minister van Maanen in een brief van 14 september 1823: 'Om mijne lessen met de zijnen [sic] te doen instemmen zal ik ook voor myn cursus zijn Cours préparatoire gebruiken'.¹¹ Het lijkt weinig twijfel dat de algemene strekking van het leerboek Kinkers goedkeuring weg kon dragen. Maar hoe keken minder Willem-gezinde, Franstalige Zuiderlingen tegen deze publicatie aan? In de Luikse, katholiek-conservatieve *Courrier de la Meuse* schreef een anonieme recensent voor het nummer van 3 augustus 1823 een uitgebreide kritiek op Würths handboek. De recensent stoorde zich aan een aantal in zijn ogen ernstige, zelfs onvergefelijke tekortkomingen. Ten eerste was de keuze aan

11 Hanou en Vis 1993: 97-98. Ondanks Kinkers herhaalde pleitredes werd Würth pas in 1835 benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de Luikse universiteit, lang nadat Kinker naar Amsterdam was moeten vluchten.

tekstmateriaal hoogst ongelukkig. De vele liefdesgedichten en de ‘contes gaillards’ maakten het boek ongeschikt voor de jeugd (*Courrier de la Meuse* 1823). Een tweede groot gebrek was de ‘teinte de philosophisme et de déisme’ die het werk hadden gekleurd. Vooral een passage uit Helmers moest het in dit opzicht ontgelden. Deze smetten worden nog schandelijker, zo gaat de recensent verder, als men bedenkt dat de samensteller van het handboek afgestudeerd is aan de universiteit van onze eigen stad. De insinuatie was dat de Luikse instelling de jongelui indoctrineerde met goddeloze of op zijn minst heterodoxe ideeën. Ook een stuk van Van Hogendorp dat Würth had opgenomen en waarin boudweg werd beweerd dat een omschakeling van het Frans naar de nationale taal het Waalse volk een trede hoger zou brengen op de trap der beschaving was volstrekt onverteerbaar. De recensent merkte giftig op dat het moment waarop de Walen Nederlands zullen spreken wel eens heel ver in de toekomst zou kunnen liggen, én ‘qu'il fera même bien de ne pas y compter du tout’.

Verder had Würth in zijn handboek zijn lezers met enige trots op het bestaan geweest van het genootschap Tandem waarvan de leden verenigd waren door ‘l'amour de la patrie, de la tolérance, et d'un gouvernement éclairé’ (Würth 1823, p. 317). Ook dit was niet naar de zin geweest van de recensent in de *Courrier de la Meuse*, die verzuchtte: ‘nous souhaitons qu'on ne s'occupe jamais que de littérature dans cette société’. Dat voor de kring rond Kinker de Nederlandse letterkunde als component in het taalverwervingsproces onlosmakelijk verbonden was met vaderlandslievende (c.q. orangistische) gevoelens en de verspreiding van de verlichtingsidealen leek de recensent van het reactionaire blad maar al te goed te hebben begrepen.

Wat was nu het gevolg van dit alles? Als dank voor zijn inzet voor het verbreiden van de nationale taal in het Zuiden kreeg Würth van de autoriteiten in het Noorden een jaargeld van vierhonderd gulden toegewezen (omgerekend zo'n 3.400 euro) tot hij ergens een vaste aanstelling kon krijgen.¹² Maar de negatieve recensie in de *Courrier de la Meuse* zorgde voor heel wat beroering in Luik. Maar liefst vier leden van Tandem - dit is bijna de helft - trokken zich uit de vereniging terug, daartoe verplicht door hun hevig verontruste ouders. De recensie had inderdaad deining veroorzaakt en het is niet moeilijk te begrijpen waarom. De *Cours préparatoire* werd gebrandmerkt als

12 Hanou en Vis 1993: 100. Hiermee werd goedge maakt dat hem het jaar tevoren (in 1822) een halve beurs van 100 gulden (€850) was ontnomen door een anti-regeringsgezinde docent. Zie Hanou en Vis 1992: 446.

een aanslag op de goede zeden door de zinnelijke gedichten die er een plaatsje in hadden gekregen, als een aanslag op het rechte geloof door de deïstische aanvallen op het katholicisme, en als een aanslag op de waardigheid van de Franstaligen in het Zuiden wier onkunde van het Nederlands hen veroordeelde tot een inferieure status binnen het Koninkrijk. Dat de *Cours* als handboek werd gebruikt op de universiteit te Luik maakte de instelling, en dan zeker de colleges Nederlands, in de ogen van de conservatieven uitermate verdacht. Zoals Kinker het in een brief formuleerde waren ‘de Raddraijers’ in de *Courrier de la Meuse* vooral beziel met een ‘kwalykgezindheid tegen het gouvernement’.¹³ De *Cours* had de antiregeringsgezinden een mooie gelegenheid aan de hand gedaan om op diverse fronten de beoogde vernederlandsing van het Zuiden via het onderwijs aan te vechten.

Hiermee zijn de belangrijkste wederwaardigheden geschetst van Würth's leerboek in een Luikse context.¹⁴ Er is geopperd dat Würth als neerlandicus slechts lokaal van belang is geweest, d.w.z. alleen voor de studenten aan de Luikse universiteit.¹⁵ Zo zijn de academische activiteiten van de Zuid-Nederlandse jongeling ten tijde van het Verenigd Koninkrijk steeds in de schaduw gebleven van zijn leermeester en mentor Kinker, hoewel deze laatste tijdens zijn hoogleraarschap geen enkel leerboek Nederlands heeft gepubliceerd. In wat volgt, wil ik dit beeld over het beperkte belang van Würth enigszins bijstellen. Daarvoor zal ik mij baseren op archiefstukken en de rijke oogst aan leermiddelen Nederlands uit de periode 1814-1830, bronnenmateriaal dat tot dusver in grote mate onontgonnen is gebleven.

In het zuidoosten van het Verenigd Koninkrijk was aan het Bergense college actief ene Germain-Benoît-Joseph Raingo (1794-1866). Hij was een bijzonder vruchtbaar auteur van schoolboeken en stelde onder meer een leesboek samen bedoeld voor leerlingen in het ‘middelbaar’ onderwijs. Het boek telt twee delen en heet *Chrestomathie hollandaise, recueil de morceaux en prose et en vers, extraits des meilleurs auteurs, et contenant des leçons de morale et de littérature, à l'usage de la jeunesse* (Raingo 1829). Wie Raingo's selectie

- 13 Geciteerd naar Spronck en Vis 2001: 70. Deze brief is pas in 1995 opgedoken en dus niet terug te vinden in de verzamelde brieven van Kinker verzorgd door Hanou en Vis (1992-1994). Het document is integraal en met annotaties afgedrukt in Spronck en Vis 2001: 67-73.
- 14 Würth heeft op de anonieme recensie in de *Courrier de la Meuse* gereageerd, waarop de criticus dan weer een repliek schreef in het nummer van 10 augustus 1823. Meer informatie over Würth's handboek en de receptie ervan is te vinden in Janssens en Steyaert 2007, par. 5.3.3.
- 15 ‘Würth heeft geen aanwijsbare sporen nagelaten’ en ‘Diens invloed is beperkt. Zijn werk is van belang geweest voor de studenten in Luik in de periode tot 1830’, Vis [2004]: 79.

onder de loep neemt, zal al snel constateren dat nagenoeg alle literaire teksten in de *Chrestomathie* ook staan afgedrukt in het handboek van Würth. Als Würth van een auteur een bepaald fragment kiest, dan vinden we hetzelfde fragment of een ingekorte versie ervan in Raingo's bloemlezing. De conclusie kan weinig anders zijn dan dat de Bergense leraar zich vrijelijk van de Luikse publicatie heeft bediend bij de samenstelling van zijn leerboek. Nu blijkt een dergelijke werkwijze geen uitzondering in de immense output van Raingo. Ook voor zijn Nederlandse grammatica bijvoorbeeld nam hij zonder veel scrupules bijna letterlijk over wat hij bij anderen vond (zie hiervoor tevens de bijdrage van G. Janssens in dit nummer). Aldus heeft Würths selectie, in eerste instantie bestemd voor de studenten in Luik, meteen voor een gedeelte de inhoud bepaald van de lessen Nederlands in Bergen. Bovendien werd Raingo's *Chrestomathie hollandaise* als leesboek gebruikt aan het Collège Royal te Hoei (Huy) en aan het Collège te Chimay.¹⁶ Dit weten we omdat de officiële schoolprogramma's uit die tijd bewaard zijn gebleven in de staatsarchieven. Het stond leraren toen vrij zelf hun studiemateriaal te kiezen, maar dit materiaal moest wel eerst worden goedgekeurd door de overheid. Er werd dan ook nauwkeurig bijgehouden van welke leermiddelen men zich bediende. Zo kunnen we dus met zekerheid stellen dat de invloedssfeer van Würths handboek in Wallonië zich veel verder uitstreckte dan de Luikse collegiazalen, al gebeurde dit dan onrechtstreeks, via een omweg naar Bergen en van daaruit verder naar Chimay en Hoei.

De situatie in Bergen, Chimay en Hoei toont tevens op ondubbelzinnige wijze aan hoe de colleges en athenea in het Zuiden beschouwd werden als ‘de eerste trap van het hoger onderwijs’, zoals ook de wetteksten voorschreven.¹⁷ Zo wordt het voor ons wat begrijpelijker dat een academisch handboek geschreven voor universiteitsstudenten plots opduikt in schoolprogramma's voor leerlingen in wat we nu met de term middelbaar of secundair onderwijs zouden aanduiden. Daarnaast mogen we niet vergeten dat aan de universiteiten in het Zuiden, vooral dan in de beginjaren, het Nederlands nagenoeg ab initio onderwezen diende te worden. Het duurde een poos voor de onderwijshervormingen in het ‘middelbaar’ onderwijs geïmplementeerd

16 Bernard Pierret uit Namen is zo vriendelijk geweest mij van deze leerprogramma's een afschrift te bezorgen. Een inhoudelijke bespreking van Raingo's *Chrestomathie hollandaise* geven Janssens en Steyaert 2007, par. 5.3.5.

17 Geciteerd naar De Jonghe 1967: 176. De frase is gelicht uit het ‘reglement op de inrigting van het hoger onderwijs in de Zuidelijke Provinciën’ uitgevaardigd door Willem I op 25 september 1816.

raakten en de leerlingen meer en beter Nederlandse les kregen en dus de voorkennis toenam van de studenten die zich vervolgens inschreven aan de universiteit.

Würths handboek heeft niet alleen zijn sporen nagelaten in het Waalse landsgedeelte. Ook elders duikt zijn naam op. De hoogleraar Nederlands aan de universiteit te Gent ten tijde van het Verenigd Koninkrijk was de Nederlandse priester Johannes Matthias Schrant. Hij maakte zich verdienstelijk voor het nieuwe vak met de publicatie van twee anthologieën. De eerste heet *Proeven van Nederlandsche dichtkunde, uit zeven eeuwen* (1827), gevolgd twee jaar later door de pendant *Proeven van Nederlandschen proza stijl, uit zeven eeuwen* (1829). Zijn collega Franse taal- en letterkunde was de ingeweken Fransman Louis-Vincent Raoul, een naam die we eerder hebben aangetroffen op de lijst met intekenaren van Würths *Cours préparatoire*. Deze Raoul betuigde in het openbaar zijn instemming met de taalpolitiek van Willem I en poogde de Nederlandse letterkunde ruimere bekendheid te geven in francofone kringen door de publicatie van een tweetalige bloemlezing, de *Leçons de littérature hollandaise* (1828). Het is dit werk dat ons hier interesseert.

Na het voorwoord in zijn *Leçons* geeft Raoul een bondig overzicht van de literatuur in de Lage Landen. Dit onderdeel is een verkorte versie van de inleidende schets uit Würths *Cours préparatoire* (en wordt ook als dusdanig gepresenteerd). Raoul was goed vertrouwd met dit werk. Hij had Würth immers enkele Franse vertalingen aan de hand gedaan, vooral van Bellamy, die de Luxemburgse Waal dankbaar had opgenomen in zijn academische handboek. Maar nu verliep het contact dus in de andere richting en was Raoul de ontvangende partij. Zijn tweetalige bloemlezing bedde hij in in het literair-historische kader zoals dat vijf jaar eerder door Würth was geschetst. Eén passus wijkt echter af van de brontekst. Terwijl Würth geen blad voor de mond had genomen toen hij de achttiende eeuw besprak en de zijns inziens kwalijke invloeden vanuit Frankrijk die een eigen vaderlands stemgeluid hadden versmacht, wenste de Fransman Raoul een genuanceerder beeld op te hangen. De imitatie van modellen als Corneille, Racine, Boileau en Voltaire bijvoorbeeld ‘pourrait bien n’être pas un si grand mal’ (Raoul 1828, p. xxii). Aan zo'n oordeel lagen zonder twijfel Raouls classicistische tendensen ten grondslag. Voor de rest volgt hij de *Cours préparatoire* op de voet.

Was het vooral als bloemlezer dat Würth indirect zijn stempel drukte op de lessen Nederlands te Bergen dan waren het nu diens activiteiten als literaire

historiograaf die buiten zijn onmiddellijke werkkring hun invloed konden doen gelden. Raoul mikte met zijn werk zowel ‘aux étrangers, aux Français surtout’, maar tevens op ‘les deux fractions du royaume’, d.w.z. Zuid én Noord (Raoul 1828, pp. xii, ix). De Gentse hoogleraar volgde weliswaar zijn eigen voorkeuren bij de keuze van zijn tekstmateriaal, maar ook zijn lezers werden dus geconfronteerd met Würth's periodisering en diens ‘grand récit’ van de ontwikkelingsgang der Nederlandse letterkunde, waarin het accent kwam te liggen op de nationalistische aspecten.¹⁸ Overigens week Würth's discours inhoudelijk weinig af van wat zijn Noord-Nederlandse collega's in hun geschriften verkondigden, maar zijn bijzondere positie als niet-moeder-taalspreker van het Nederlands alsook de samenstelling van zijn doelpubliek gaven zijn woorden zowel extra pregnantie als een moeilijk te vermijden paradoxaal karakter. Würth moest immers in het Frans beargumenteren dat datzelfde Frans voor de ware patriot niet voldeed omdat het hem van de eigen landaard vervreemde.¹⁹ Raoul probeerde deze tegenstrijdigheid te omzeilen met de stelling dat zijn tweetalige bloemlezing de Franstalige dienstbaar kon zijn bij zijn studie van het Nederlands, terwijl ze de Nederlandstalige kon aansporen zich te verdiepen in de taal van Racine en Corneille (Raoul 1828, p. ix).

In 1825, toen de 500 exemplaren van de *Cours préparatoire* zowat waren uitverkocht, liet Würth een nieuw handboek verschijnen dat het vorige moest vervangen. Dit werd het tweedelige *Leçons hollandaises de littérature et de morale* (Würth 1825). Opmerkelijk is dat daarin de literair-historische schets is weggefallen. Het geëxcerpeerde tekstmateriaal zelf heeft echter weinig verandering ondergaan, hoewel het ditmaal werd gerangschikt volgens de principes van het immens invloedrijke handboek van Noël en De la Place.²⁰ Ook aan deze bundeling van Würth is in de vakliteratuur nauwelijks aandacht besteed. Ten onrechte, want in het eerste deel van de *Nederlandsche*

18 Voor meer informatie over Raoul's *Leçons de littérature hollandaise* zie Janssens en Steyaert 2007, par. 5.4.4.

19 Würth had het Duits als moedertaal. In zijn handboeken verontschuldigt hij zich voor eventuele onvolkomenheden in zijn Franse taalgebruik. In de literair-historische schets die hij van Würth overnam, paste de Fransman Raoul hier en daar stijl en woordkeuze aan.

20 Würth citeert rechtstreeks uit Noël en De la Place in het voorwoord bij zijn *Leçons hollandaises* (Würth 1825: iii). De titel van Würth's handboek vertoont woordelijke overeenkomsten met het Franse werk (Noël en De la Place 1820), waarvan de eerste druk dateert uit 1804. Later werd er aan deze veel gebruikte Franse bloemlezing een Belgisch supplement toegevoegd. Würth's tweedelige *Leçons hollandaises* en de sterk ingekorte herwerking tot één boekdeel uit 1829 worden uitgebreid besproken in Janssens en Steyaert 2007, par. 5.3.4.

bloemlezing of verzameling van de beste stukken der Nederduitsche dichters, die in de drie laatste eeuwen gebloeid hebben, een anoniem werkje dat te Antwerpen werd gedrukt in 1828, kunnen we bijvoorbeeld lezen:

Om [...] het leeren der nederduitsche tale eenigzins gemakkelijker en aangener te maken, schijnen verzamelingen, waarin de beste stukken der voornaamste dichters en prozaschrijvers opgenomen worden, een geschikt middel te zijn. Dit is de reden, waarom sedert eenige jaren dusdanige bloemlezingen in 't licht zijn gegeven. De beste en meest bekende hier te land is wel die van den Heer J.F.X. Würth, advokaat te Luik, en leerling van den beroemden dichter en wijsgeer Kinker. Het zelfde oogmerk, als hij, de verspreiding namelijk der nederduitsche taal en dichtkunst, hebben wij trachten te bereiken. (*Nederlandsche bloemlezing* 1828, pp. iv-v)

De uitgever geeft zelf aan dat ‘in onze bloemlezing eenige stukjes herhaald [zijn], welke ook in deze of gene verzameling van dien aard voorkomen’ (*Nederlandsche bloemlezing* 1828, p. vi).²¹ Zo zijn er inderdaad frappante overeenkomsten met de tekstkeuze in Würths *Leçons hollandaises*. Doordat onder andere Würths handboek als model zal zijn gebruikt, heeft hij via deze Antwerpse bloemlezing mogelijk een bepaalde invloed gehad (weliswaar onrechtstreeks) op de praxis van het onderwijs van het Nederlands in de Zuidelijke, niet-Waalse provincies van het Verenigd Koninkrijk.

Ook in de *Zede- en letterkundige lessen, of bloemlezing uit Nederlandsche dichters en prozaschrijvers* van Petrus van Genabeth uit 1828 wordt direct verwezen naar de leermiddelen van Würth. De Noord-Nederlander Van Genabeth, die op het Brugse atheneum het vak Nederlands onder zijn hoede had, maakt in zijn inleiding echter ernstig voorbehoud bij het werk van zijn jonge collega:

21 Over dit anonieme werk heb ik verder geen gegevens kunnen verzamelen. Het voorwoord is op p. vi ondertekend door ‘de Uitgever’. Volgens het *Biographisch woordenboek der Noorden Zuidnederlandsche letterkunde* van F. Jos van den Branden en J.G. Frederiks was de drukker van dit boekje ene Lodewijk Rijsheuvels die van 1827 tot 1829 studeerde aan het Leuvense Collegium Philosophicum maar zijn studies stopzette toen het Collegium werd afgeschaft. Lodewijk Rijsheuvels werd te Antwerpen geboren op 12 november 1807, wat betekent dat hij eenentwintig was toen de *Nederlandsche bloemlezing* verscheen. Op de titelpagina wordt als drukker en uitgever echter ‘J.-E. Rysheuvels’ vermeld en niet Lodewijk. De bloemlezing bestond kennelijk uit verschillende delen. Ik heb alleen het eerste deel kunnen traceren.

Kort daarna trad de verdienstelijke Heer Würth, advocaat te Luik, met eene zelfde aankondiging te voorschijn [namelijk, de publicatie van ‘Eene verzameling van uitgezochte stukken’; K.S.]. Hij volbragt hetgeen hij beloofde; maar tot mijn innig leedwezen maakte zijn werk, althans in Vlaanderen, volstrekt geen opgang. De oorzaak daarvan is grootendeels toe te schrijven aan de gedane keuze der stukken; waarbij de kieschheid niet in allen deele is in acht genomen. Zijne *Leçons hollandaises de Littérature et de Morale*, hoe nuttig anders voor de bevordering der Nederlandsche letterkunde, acht ik alleen geschikt voor *rijperen* ouderdom, of voor die *gezette* en *vaste* karakters welke zich niet ligt laten medeslepen in den maalstroom der driften, waaraan de jeugd zoo zeer is blootgesteld. (Van Genabeth 1828, pp. v-vi)

In Van Genabeths woorden horen we een weergalm van de kritiek die de Luikse recensent in de *Courrier de la Meuse* had geuit toen hij Würth's litera-tuurgeschiedenis-met-anthologie uit 1823 had veroordeeld om de kwestieuze zedelijkheid van een aantal gedichten. Opmerkelijk is verder Van Genabeths bewering dat Würth's verzameling ‘in Vlaanderen, volstrekt geen opgang’ maakte, wat in tegenspraak lijkt met de anonieme, Antwerpse bloemlezing uit hetzelfde jaar waarin de anthologie wordt geroemd als de ‘beste en meest bekende hier te land’. Hoogstwaarschijnlijk is dit verschil in waardering het gevolg van Van Genabeths ambitie; hij zocht naar een extra *raison d'être* voor zijn eigen handboek en beklemtoonde daarom hoezeer de verwezenlijkingen van zijn voorganger voor verbetering vatbaar waren.

Uit het bovenstaande mogen we besluiten dat de onderwijssituatie in het Zuiden ten tijde van Willem I toch wat complexer is geweest dan op het eerste gezicht lijkt. In de periode 1814-1830 werden meer dan 100 verschillende leermiddelen Nederlands gepubliceerd (grammatica's, anthologieën, uitspraakgidsen, literatuurgeschiedenissen, woordenboeken, tweetalige bloemlezingen) etc.²² Men is er veelal van uitgegaan dat deze leermiddelen uitsluitend in de onmiddellijke werkkring van de auteur werden gebruikt en het lokale belang niet of nauwelijks overstegen. Een dergelijke interpretatie wordt in de hand gewerkt door de inleidingen bij deze handboeken waarin de auteur het meestal over zijn persoonlijke werkomgeving heeft en zich tot zijn eigen leerlingen of studenten lijkt te richten. Maar toch blijkt er een

22 Zie Janssens en Steyaert 2007, par. 4.3.1 voor een gedetailleerd en becommentarieerd bibliografisch overzicht.

ingewikkeld netwerk te hebben bestaan waarlangs de leermiddelen, soms via verrassende omwegen en tussenpersonen, verspreid raakten in verschillende delen van het rijk. Handboeken die in Wallonië voor een Franstalig publiek werden geschreven als onmiddellijke reactie op de taalwetgeving van Willem I bewezen ook hun nut buiten de Waalse provincies. Tegelijkertijd bevestigen de contemporaine kritieken zowel het sterk polariserende effect van deze leermiddelen als de inzetbaarheid ervan in de taalpolitieke machtsstrijd die mede zou leiden tot de uiteindelijke desintegratie van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.

Bibliografie

- Aanteekeningboek der vergaderingen van het gezelschap Tandem*, deel II (fotokopie). Universiteitsbibliotheek Liège, sign. N.C19/AAN.
- Courrier de la Meuse*, [Recensie van J.F.X. Würths *Cours préparatoire à l'étude de la littérature hollandaise*], nr. 183, 3 augustus 1823.
- Feuille de Tournay*, ['Correspondance'], nr. 3254, 28 december 1830, p. 751.
- Genabeth, P. van (red.) *Zede- en letterkundige lessen, of bloemlezing uit Nederlandsche dichters en prozaschrijvers, ten dienste der athenaea, kollegien en bijzondere gestichten van opvoeding*. Brugge, C. de Moor, 1828.
- Hanou A.J. en G.J. Vis (red.), *Johannes Kinker (1764-1845). Briefwisseling (Deel I: 1792-1822)*, Atlantis 4. Amsterdam, Atlanta, 1992.
- Hanou A.J. en G.J. Vis (red.), *Johannes Kinker (1764-1845). Briefwisseling (Deel II: 1823-1828)*, Atlantis 6. Amsterdam, Atlanta, 1993.
- Janssens, G., "Een lelijk professor in een hatelijk nest": Johannes Kinker aan de universiteit te Luik (1817-1830).' In: Philippe Hilgsmann, Guy Janssens en Jef Vromans (red.), *Woord voor woord, zin voor zin. Liber amicorum voor Siegfried Theissen*, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2005, pp. 191-206.
- Janssens, G. en K. Steyaert, m.m.v. B. Pierret, *Het onderwijs van het Nederlands in de Waalse provincies en Luxemburg onder koning Willem I (1814-1830). Niets meer dan een boon in een brouwketel?* Te verschijnen in 2007.
- Jonghe, A. de, *De taalpolitiek van koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830). De genesis der taalbesluiten en hun toepassing*. Sint-Andries-bij Brugge, J. Darthet, 1967.
- Jottrand, L., *Nederduitsche gewrochten van den Nederlandschen Waal*. Brussel, F. Claassen, 1872.
- Nederlandsche bloemlezing, of verzameling van de beste stukken der Nederduitsche dichters, die in de drie laatste eeuwen gebloeid hebben*, deel I. Antwerpen, J.-E. Rysheuvelds, 1828.

Noël, M. en M. de la Place (red.), *Leçons françaises de littérature et de morale, ou recueil, en prose et en vers, des plus beaux morceaux de notre langue dans la littérature des deux derniers siècles, ouvrage classique à l'usage de tous les établissements d'instruction, publics et particuliers, de l'un et de l'autre sexe*, 9de druk, 2 delen. Paris, Le Normant, 1820.

Raingo, G.-B.-J. (red.), *Chrestomathie hollandaise, recueil de morceaux en prose et en vers, extraits des meilleurs auteurs, et contenant des leçons de morale et de littérature, à l'usage de la jeunesse*, 2 delen. Mons, M.-J. le Roux, 1829.

Raoul (red. en vert.), *Leçons de littérature hollandaise, traduites en français*. Brussel, H. Tarlier, 1828.

Spronck, L. en G. Vis, 'Eigenzinnig optimisme tegenover "bedekte kwaadwilligheid"'. Johannes Kinker bericht uit Luik, 29 januari 1824.' In: *Spiegel der letteren*, 43.1, 2001, pp. 61-75.

Steyaert, K., 'Harssenvruchten en vreemde talen: de actualiteit van de historische letterkunde.' In: *n/f*, 7. Te verschijnen in 2007.

Vis, George J., *Van Siegenbeek tot Lodewick. Verkenningen naar de geschiedenis van de studie der Nederlandse letterkunde, speciaal in het onderwijs*, Amsterdamse Historische Reeks, Kleine serie, 46. [Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 2004].

Visscher, L.G., *Over het herstel en de invoering der Nederlandsche taal*. Brussel, Brest van Kempen, 1825.

Willems, Jan Frans, *Verhandeling over de Nederduytsche tael- en letterkunde, opzigtelyk de Zuydelyke provintien der Nederlanden*, deel I. Antwerpen, Schoeseters, 1819.

Willemys, R. en J. De Groof, 'Is de taalpolitiek van Willem I werkelijk mislukt?' In: S. Daalder, Th. Janssen en J. Noordegraaf (red.), *Taal in verandering*, Amsterdam, Stichting Neerlandistiek VU / Münster, Nodus Publikationen, 2004, pp. 185-191.

Wils, L., 'Vlaams en Hollands in het Verenigd Koninkrijk.' In: *Dietsche Warande en Belfort*, 56.9, 1956, pp. 527-536.

Würth, J.F.X., *Quaedam de Homericorum poematum origine, compositione, et ad formandum graecorum animum momento*. Liège, P.-J. Collardin, 1821. [= Würth 1821a]

Würth, J.F.X., 'De Zuidnederlandsche jongeling.' In: *De recensent, ook der recensenten*, 14.2, 1821, pp. 223-224. [= Würth 1821b]

Würth, J.F.X., 'Een Zuid-Nederlandsche jongeling aan Bellamy.' In: *Nederlandsche muzen-almanak*, 4, 1822, pp. 149-150.

Würth, J.F.X., *Cours préparatoire à l'étude de la littérature hollandaise*. Liège, P.J. Collardin, 1823.

Würth, J.F.X., 'De Nederduitsche letterkunde.' In: *Nederlandsche muzen-almanak*, 6, 1824, pp. 175-177.

Würth, J.F.X. (red.), *Leçons hollandaises de littérature et de morale, ou recueil, en prose et en vers, des plus beaux morceaux de la langue hollandaise dans la littérature des trois derniers siècles; ouvrage classique à l'usage des établissements d'instruction publics et particuliers*, 2 delen. Luxembourg, Schmit-Bruck, 1825.

Maatschappelijk taalgebruik in het Montzener Land onder het bewind van Willem I

Jeroen Darquennes, FWO-Vlaanderen, Onderzoekscentrum voor Meertaligheid (KU Brussel)

1. Inleiding

Net als de rest van de Duitstalige gebieden in België wordt ook het Montzener Land, het gebied rond de dorpen Montzen en Welkenrat/Welkenraedt¹ in het noordoosten van de provincie Luik, gekenmerkt door een bewogen geschiedenis. Als deel van onder meer het Hertogdom Limburg, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, België, Duitsland en tenslotte opnieuw België was het meermaals onderhevig aan politieke, sociale, economische, culturele, en ook linguïstische veranderingen. Veel van die veranderingen komen in de wetenschappelijke literatuur reeds aan bod, zij het niet allemaal voor elke periode even uitvoerig. Richt men zich bijvoorbeeld hoofdzakelijk op de linguïstische verschuivingen waaraan het Montzener Land als grenzen taalcontactgebied onderhevig was, dan valt op dat het volume van de neergepente accurate kennis over het maatschappelijke taalgebruik afneemt naarmate men in de tijd terugreist. Vooral wanneer men zich in de periode vlak voor de Belgische onafhankelijkheid wil verdiepen, stuit men op een blinde vlek. In deze bijdrage wordt gepoogd om die blinde vlek deels te (helpen) verkleinen door nader op het maatschappelijk taalgebruik ten tijde van Willem I in te gaan en een aantal onderzoeksdesiderata te formuleren. Omdat vooralsnog de tijd ontbrak om op een gedegen manier naar origineel bronnenmateriaal op zoek te gaan, wordt hier op basis van bestaande, in de secundaire literatuur verspreid aanwezige fragmentarische kennis een reis in het verre verleden van het Montzener Land ondernomen. Ter oriëntatie wordt echter eerst een overzicht gegeven van de Duitstalige gebieden in België.

1 Ofschoon vandaag bijna uitsluitend de Franstalige benaming voor de Oud-Belgische gemeenten gebruikt wordt, wordt hier verder geopteerd voor het combineren van de oorspronkelijk Duitse met de huidige Franse benaming. Voor Nederlandstalige equivalenten wordt verwezen naar Nelde (1979a, 102-104).

2. De Duitstalige gebieden in België

Om de Duitstalige gebieden te beschrijven beroepen contactlinguïsten zich doorgaans op de terminologie die in Duitse volkskundige publicaties sedert de aanhechting van het Pruisisch gedeelte Eupen-Malmedy-St. Vith in 1920 door België gehanteerd werd en die een onderscheid maakt tussen *Altbelgien* (Oud-België) enerzijds en *Neubelgien* (Nieuw-België) anderzijds.

Met de Oud-Belgische gebieden worden de Duitstalige gebieden bedoeld die na de in 1839 op basis van het *Verdrag der XXIV Artikelen* doorgevoerde grenscorrecties deel zouden blijven uitmaken van de in 1830 in het leven geroepen onafhankelijke Belgische staat. Het gaat om de volgende drie gebieden:

- *Altbelgien-Nord*: Dit gebied bestaat vandaag uit de fusiegemeenten Welkenrat/Welkenraedt (met Kapell/Henri-Chapelle), Bleiberg/Plombières (met Montzen, Moresnet, Gemmenich, Sippenaken/Sippenaeken en Homburg/Hombourg) en Balen/Baelen (met Membach). Het grenst in het noorden aan Nederland (provincie Limburg), in het noordwesten aan de Vlaamse Voerstreek, in het westen aan Wallonië en in het oosten aan het gebied rond Eupen.
- *Altbelgien-Mitte*: Dit gebied situeert zich ten zuiden van St. Vith en grenst in het oosten aan het Groothertogdom Luxemburg. Het omvat de gemeente Bocholz/Beho en enkele gehuchten (Watermal/Wathermal, Urt/Ourthe, Deiffeld/Deiffelt) die allemaal deel uitmaken van de fusiegemeente Gouvy.
- *Altbelgien-Süd*: Dit gebied ligt in de meest zuidelijke hoek van België aan de grens met Frankrijk en Luxemburg. Het omvat vijf fusiegemeenten. Van noord naar zuid gaat het om Martelingen/Martelange, Attert, Metzsig/Messancy, Ibingen/Aubange en Arel/Arlon (de hoofdstad van de Belgische provincie Luxemburg).

Naast drie Oud-Belgische gebieden zijn er eveneens drie zogenaamd Nieuw-Belgische gebieden. Ze werden na de Eerste Wereldoorlog ten gevolge van het *Verdrag van Versailles* (1919)² aan de onafhankelijke Belgische staat toegevoegd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden ze - net als geheel *Altbelgien-Mitte* en het grootste deel van *Altbelgien-Nord* - door Duitsland opnieuw ingelijfd om nadien weer aan België afgestaan te worden³. Nieuw-België bestaat uit:

- 2 Het verdrag trad in 1920 in werking maar het zou tot 1922 duren vooraleer de grens tussen België en Duitsland definitief vastgelegd werd.
- 3 Zoals Pabst (1979, 30) het beschrijft, berustte de inlijving van de Oud-Belgische gebieden op een geheime verordening van de Rijksminister van Binnenlandse Zaken waarvan ook in Duitsland slechts een gering aantal officiële instanties op de hoogte waren.

- *Neubelgien-Eupen*: Dit gebied omvat de fusiegemeenten Eupen, Kelmis, Lontzen en Raeren. Het grenst in het oosten aan Duitsland en in het westen aan *Altbelgien-Nord*.
- *Neubelgien-Malmedy*: Dit gebied bestaat uit de fusiegemeenten Malmédy (Duits: Malmedy) en Waimes (Duits: Weismes). Het ligt ten noordwesten van St. Vith en omvat de kam van de Hoge Venen die *Neubelgien-Eupen* en *Neubelgien-St. Vith* van elkaar scheidt. Het is een Waals gebied met een Duitstalige minderheid.
- *Neubelgien-St. Vith*: Dit gebied omvat de fusiegemeenten Amel, Büllingen, Bütgenbach en St. Vith. Het grenst in het oosten aan Duitsland, in het zuiden aan Luxemburg, in het Westen aan Wallonië en in het noordwesten aan *Neubelgien-Malmedy*.

Zoals Peter Nelde (1979a, 12) het reeds opmerkte, zijn de termen *Altbelgien* en *Neubelgien* niet als gangbare politieke of zelfs in het bewustzijn van de inwoners van de betroffen gebieden aanwezige begrippen op te vatten. Ze hebben voornamelijk een waarde als classificatiemiddelen die het toelaten de Duitstalige gebieden in functie van hun geografische, historische, (taal)politieke en taalkundige heterogeniteit adequaat te beschrijven. Vooral m.b.t. de Oud-Belgische gebieden circuleren alternatieve benamingen. Zo wordt *Altbelgien-Süd* ook het ‘Areler Land’ genoemd. Voor *Altbelgien-Mitte* wordt de ‘Bucholzer Ecke’ als alternatief gebruikt. En *Altbelgien-Nord* wordt door de Duitstaligen als het ‘Montzener Land’ en door de Franstaligen als ‘Welkenraedter Gegend’ beschouwd (Kern 1997, 1130).

3. Het Montzener land vandaag

Als deel van de provincie Luik behoren de drie fusiegemeenten van het Montzener Land (Welkenrat/Welkenraedt, Bleiberg/Plombières en Balen/Baelen) net als de andere Oud-Belgische gebieden en Neubelgien-Malmedy tot de Franstalige Gemeenschap en de Waalse regio. De taalwetgeving uit de jaren '60 bepaalt dat Frans de officiële taal in de gemeenten van het Montzener Land is. Art. 16 van de gecoördineerde wetten van 18 juli 1966 over het gebruik der talen in bestuurlijke aangelegenheden laat een opening voor het invoeren van taalfaciliteiten in alle gemeenten van het Montzener Land (met uitzondering van Bleiberg/Plombières). Van die mogelijkheid is echter nooit gebruik gemaakt en wellicht doen de huidige lokale bestuurders ze daarom af als een zuiver theoretisch relict uit het verleden (vgl. Bertl 2004, 269). Overigens dient opgemerkt te worden dat de faciliteitentalen in de

wet van 18 juli 1966 door de wetgever niet geconcretiseerd werden. Die beslissing werd wellicht ingegeven door de polemiek die bestond over de classificatie van de lokale dialecten in *Altbelgien-Nord* als behorende tot het Nederlands of het Duits. De classificatie van de lokale variëteiten in *Altbelgien-Nord* en ook in het westelijke deel van Neubelgien-Eupen is immers voorwerp geweest van een vaak bitse filologenstrijd. Het zou te ver leiden uitvoerig op die door Henri Draye (1942) helder besproken strijd in te gaan. Het volstaat hier aan te duiden dat voor het Montzener Land vandaag uitgegaan wordt van een classificatie die steunt op Nelde (1979a&b) en Kern (1997). Die classificatie houdt in dat er naast het Frans als standaardtaal sprake is van Nederfrankisch-Limburgse variëteiten die als regionale variëteiten van het Duits te verstaan zijn.

Wat de hedendaagse maatschappelijke rol van de Duitse variëteiten in het Montzener Land betreft, kan men kort zijn. Resultaten uit de doctoraats-verhandeling van Vandermeeren (1993 m.b.t. Sippenaken/Sippenaeken) en de licentiaatsverhandelingen van Delauw (1999 m.b.t. Welkenrat/Welkenraedt) en De Knibber (1996 m.b.t. Gemmenich) tonen aan dat voornamelijk het oudere deel van de autochtone bevolking de variëteiten nog steeds en wel voornamelijk in privé taalgebruiksdomeinen (concreet: taalgebruik met vrienden en oudere familieleden) gebruikt. Ondanks het feit dat maatschappelijke veranderingen in de taalgebruikskeuze allesbehalve lineair verlopen (cf. o.m. Nelde 1982 en Haarmann 1996), kan het toch niet ontkend worden dat de door Nelde (1979a) vastgestelde Duits-Franse maatschappelijke taalverschuiving in het Montzener Land verder in negatieve zin geëvolueerd is - iets wat ook voor de rest van Oud-België geldt (cf. o.a. Darquennes 2005). De op het territorialiteitsprincipe gestoelde taalwetgeving en de daarmee samenhangende federalisering van het land hebben een tendens versterkt die als reactie op extralinguïstische gebeurtenissen voordien reeds was ingezet.

4. Het Montzener land in de eerste helft van de twintigste eeuw

Wat men bij het beschrijven en het bestuderen van het taalgebruik in de Duitstalige gebieden van België moeilijk uit de weg kan gaan is de directe en indirecte impact van de beide wereldoorlogen op het taalgedrag en de taalattitudes van de Duitstaligen in België in het algemeen en de inwoners van Oud-België in het bijzonder. Dat blijkt uit een vergelijking van de resultaten van de talentellingen van 1930 en 1947:

**Resultaten van de Belgische taaltellingen in het Montzener Land
(Vandermeeren 1993, 22-23)**

	1930				1947					
	D	N	F	A	G.A.	D	N	F	A	G.A.
Baelen	19,30	1,81	73,95	4,94	-	8,49	2,10	82,80	6,23	0,38
Gemmenich	76,36	3,07	16,29	4,28	-	22,23	11,96	58,48	4,01	3,32
Kapell	36,52	2,15	57,75	3,58	-	8,65	4,13	81,73	5,42	0,07
Horbüg	17,05	5,11	70,94	6,90	-	8,24	8,67	75,03	7,87	0,19
Membach	76,57	0,33	19,67	3,43	-	18,40	0,85	76,58	2,99	1,18
Mortzen	16,37	3,99	75,21	4,43	-	8,93	4,64	82,22	4,17	0,04
Moresnet	70,60	1,65	22,56	5,19	-	13,77	5,31	76,62	3,15	1,15
Spinken	33,85	18,15	42,77	5,23	-	3,01	14,05	76,25	6,69	-
Wlaxat	26,28	3,08	66,59	3,65	0,40	10,05	3,33	78,86	5,73	2,03

D = Duits; N = Nederlands; F = Frans; A = andere; G.A. = geen antwoord

Wanneer men zich op de resultaten van de tellingen van 1930 en 1947 baseert dan zou men er moeten van uitgaan dat in Gemmenich het aantal Duitstaligen op 17 jaar tijd teruggelopen is van 76,36% tot 22,23%. In Membach en Moresnet lijkt de terugval al even spectaculair: van 76,57% naar 18,40% resp. van 70,60% naar 13,77%. Ook in de andere gemeenten is er een aanzienlijke daling van het aantal Duitstaligen die vooral ten voordele van de Franstaligen lijkt te gaan.

In zijn boek *De Zuidnederlandse taalgrens voor het Belgisch parlement* merkt Paul Martens (1962, 119) reeds op dat de tellingen van 1930 en vooral die van 1947 'referenda vóór of tegen het Duits' waren waarvan de cijfers 'zeker niet de werkelijke taalverhoudingen' weerspiegelden. Uitvoerig empirisch onderzoek in de Oud-Belgische gebieden gekoppeld aan de resultaten van de Belgische taaltellingen van 1930 en 1947 brengt Nelde (1982) en Quix (1981) tot de conclusie dat de bevolking van de Oud-Belgische gebieden onderhevig is aan een vorm van 'collectieve neurose' die inhoudt dat de Oud-Belgische bevolking - eerder dan zich openlijk als Duits(talig) te identificeren - de affiliatie met het *Deutschtum* interioriseert en tot het private taalgebruiksdomein beperkt. Publiekelijk grijpt men naar het Frans, maar dan niet omdat men zich plotseling als Waal wil identificeren, maar uit een drang naar zelfbehoud en zelfbescherming in een Duits-vijandige omgeving. De

bekentenis tot het Frans heeft een diepere betekenis gekregen dan die van ‘Zeichen der patriotischen Einigung’ die het - aldus Verdoodt (1968, 9) - na de Eerste Wereldoorlog al had. Toen werden plaatsnamen verfranst (Bleiberg werd Plombières, bijvoorbeeld). Ook in het onderwijs nam de invloed van het Frans toe. En geheel conform de tijdsgeest wenste men zich in de Oud-Belgische gebieden niet met de inwoners van de in 1919 aan België toegevoegde inwoners van de Nieuw-Belgische gebieden te identificeren. Eerder wilde men zich ervan distantiëren, al was dat in 1930 nog niet onmiddellijk te merken in de resultaten van de taaltellingen.

5. Het Montzener land tussen 1830 en 1900

Naast teken van ‘patriotische Einigung’ was het Frans aan het begin van de twintigste en ook al aan het eind van de negentiende eeuw een uiterst belangrijke factor geworden in de opwaartse sociale mobiliteit van de bevolking van het Montzener Land en de andere Oud-Belgische gebieden. De gebieden maakten immers deel uit van een hoofdzakelijk katholieke eenheidsstaat die gedomineerd werd door een transetnische francofone elite en waarin deelname aan de macht en de kans op een beroep met enig aanzien verbonden waren met kennis van het Frans. De Belgische staat deed er ook veel aan om het prestige van het Frans in de Duitstalige gebieden kracht bij te zetten door stelselmatig Walen (en deels ook Vlamingen) naar de Duitstalige gebieden te sturen om sleutelposten in de gemeentelijke administratie, de politie, het gerecht, het schoolwezen etc. in handen te nemen. Langzaamaan kwam zo een Duits-Franse taalverschuiving op gang en werden de autochtone variëteiten van het Duits deel van een Duits-Frans diglossisch taalgebruikspatroon waarbij het Frans in publieke domeinen gebruikt werd en in toenemende mate ook semi-publieke en zelfs private taalgebruiksdomeinen - in de geïndustrialiseerde gebieden zoals Welkenrat/Welkenraedt in *Altbelgien-Nord* en Arel/Arlon, Ibingen/Aubange en Athem/Athus in *Altbelgien-Süd* - veroverde. In de aanloop naar de twintigste eeuw nam de verfransing in het Montzener Land meer dan ooit tevoren het roer over van een ‘Verhochdeutschungswelle’ die kort na het ontstaan van de Belgische staat op gang was gekomen en tot lang in de tweede helft van de negentiende eeuw duurde.

Die ‘Verhochdeutschungswelle’ hield in dat het Hoogduits als overkoepelende cultuurtaal van de lokale, tot dan toe een beetje ‘verweesd’ tussen het Duits en het Nederlands zwevende Nederfrankisch-Limburgse variëteiten

beschouwd werd en meer dan in het verleden op de voorgrond trad (vgl. Goossens 1973 en Nelde 1979a, 23). Het werd veelvuldig ingezet als onderwijstaal in de hoofdzakelijk door de geestelijkheid gecontroleerde scholen - al dient erop gewezen dat ook het Frans een bijna evenwaardige positie in het onderwijs innam en het Waalse onderwijzend personeel niet steeds over een briljante kennis van het Duits beschikte. In Montzen werd een Duitse bibliotheek opgericht. De familie Willems verspreidde vanaf 1848 (tot 1951) vanuit Aubel de populaire krant *Die Fliegende Taube* en Duits werd als schrijftaal gebruikt in privé-correspondentie. In tegenstelling tot het begin van de negentiende eeuw steeg het gebruik van het Hoogduits duidelijk ver boven de preekstoel uit, al bleef de geestelijkheid een belangrijke rol spelen bij de promotie van het Duits. In 1888 werden de parochies van het Montzener Land immers met goedkeuring van de bisschop van Luik verenigd in een decanaat met zetel in Montzen. En de katholieke elite gaf met steun van vooraanstaande intellectuelen zoals professor Gottfried Kurth (1847-1916) vorm aan een maatschappelijk pro-Duits front dat, bijvoorbeeld, in 1898 ijverde voor het Duits als ambtelijke taal.

Gezien de maatschappelijke omstandigheden was de niet altijd tot grote successen aanleiding gevende pro-Duitse actie niet zo verwonderlijk. In de Duitstalige gebieden in België werd - net als in de Duitstalige gebieden in Nederland - in de 19de eeuw opgekeken naar Pruisen dat een prominente rol innam in de internationale politiek en de wetenschap - iets wat afstraalde op het prestige van het Duits (cf. Ammon 1991). Anderzijds hoopte men nog steeds op een herstel van de rechten die het Duits in de jonge Belgische staat verworven had. De taalvrijheid die op 16 november 1830 door de voorlopige regering afgekondigd en het facultatief karakter dat door art. 23 van de grondwet van 7 februari 1831 aan het taalgebruik gegeven werd, impliceerden dat het Duits de derde taal werd - zij het, net als het Nederlands, *de facto* ondergeschikt aan het Frans. Maar toch. Het feit dat de officiële Franse wetteksten in het Duits vertaald werden, droeg bij tot het maatschappelijke prestige van het Duits. Alleen werden die vertalingen in 1840 stopgezet. Directe oorzaak waren de grenscorrecties van 1839 die in de geest van het *Verdrag der XXIV Artikelen* werden doorgevoerd. Waren er rond 1830 naar schatting 250.000 Duitstaligen in België dan werd dat aantal met het afstaan van het grootste deel van Duitstalig Luxemburg en het huidige Nederlands Limburg aan de Nederlandse kroon gereduceerd tot ca. 50.000, een aantal dat niet voldoende groot geacht werd om een vertaling van de wetteksten in het Duits verder te rechtvaardigen. Wanneer nu, zoals hogerop beschreven, voornamelijk

in de tweede helft van de negentiende eeuw acties op gang getrokken werden om het Duits als ambtelijke taal in te voeren, dan had dat ongetwijfeld te maken met een drang naar het herstel van de toestand van 1830, toen België zich van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden losgerukt had.

6. Het Montzener land onder Willem I (1814-1830)

Met het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (verder: VKN) wordt een periode aangesneden die, wat de taalpolitiek betreft, uiterst karig gedocumenteerd is in de wetenschappelijke literatuur. Dat geldt voor de taalpolitiek in Vlaanderen en Nederland in het algemeen, en meer nog voor het Montzener Land en de overige Duitstalige gebieden in België.

Wat de toegankelijke secundaire literatuur betreft, zo moet men zich m.b.t. het Montzener Land behelpen met heterogene informatie uit de werken van Heinrich Bischoff (1931; 1941) en Gottfried Kurth (1895/1898). Verder kan men te rade bij Joseph Langohr (1924; 1932, met respectievelijk 1 van de 111 bladzijden en 7 van de 685 bladzijden gewijd aan Willem I). En ook Ernst Moritz Klingenburg (1940) laat in *Die Entstehung der deutsch-nieder-ländischen Grenze* links en rechts wat taalpolitieke informatie op de lezer los. Maar veruit de meeste, zij het bijzonder gecondenseerd weergegeven informatie (hoofdzakelijk pag. 164-166) vindt men terug in het werk van Albert De Jonghe wiens proefschrift in 1967 heruitgegeven werd als *De Taalpolitiek van Willem I* - een standaardwerk waar Klaus Pabst (1979) in zijn artikel over de 'Politische Geschichte des deutschen Sprachgebiets in Ostbelgien bis 1944' handig gebruik van maakt. Met uitzondering van De Jonghe die o.m. rapporten van districtinspecteurs, brieven aan de koning en aan de gouverneur van Luik in Nederlandse, Belgische en Duitse archieven opgesnord heeft, kan men niet stellen dat de literatuur over het Montzener Land ten tijde van Willem I gebaseerd is op oorspronkelijk bronnenmateriaal. Het lijkt er sterk op dat Bischoff en Langohr niet echt verder geraakt zijn - of verder konden geraken? - dan de eerder schaarse archieven van de parochie Montzen⁴. Dit alles maakt dat de voorliggende schets van de impact van

4 Het is niet helemaal duidelijk waaruit die archieven precies bestaan, maar ze worden in de wetenschappelijke literatuur wel vaker vernoemd. Martens (1962, 114), bijvoorbeeld, rapporteert hoe Camille Huysmans in het kader van de discussie rond de taalwetgeving ooit in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers verklaarde hoe hij samen met een van zijn vrienden de archieven van Montzen uit de 18de eeuw onderzocht had.

Willems taalpolitiek op het Montzener Land in afwachting van doorgedreven empirisch onderzoek beperkt moet blijven tot een impressie op basis van secundaire literatuur, aangevuld met en/of gefilterd door eigen inzichten die voortvloeien uit een grondiger studie van de periode 1830-1914. Ongebruikelijk of ongewoon is een dergelijke handelswijze zeker niet. Zo schrijft de gerespecteerde contactlinguïste Sarah Thomason (2001, 14) zonder veel omhaal dat ‘educated guesses’ tot het beste behoren wat men in sommige gevallen m.b.t. de historiografie van taalcontactsituaties kan geven.

De taalcontactsituatie zoals die aan het begin van het VKN voorlag, bestond uit een samenspel van Hoogduits (voornamelijk als taal van de kerk), de zowel met het Nederlands als met het Duits verwante Nederfrankisch-Limburgse variëteiten (als omgangstaal van de lokale bevolking) en het Frans (als administratieve taal en taal van de bourgeoisie en de adel). Baseert men zich op Pabst (1979, 14) dan valt aan te nemen dat de rol van het Nederlands als cultuurtaal uiterst beperkt of zelfs geheel afwezig was. Reeds in de tijd van Maria Teresia (1740-1780) was de plaats van het Nederlands als ‘Kanzleisprache’ in het hertogdom Limburg deels door het Frans overgenomen en in het Ancien Régime werd de positie van het Frans in de geest van de Franse Revolutie en de daarmee verbonden gedachte van eenheid van taal en staat enkel sterker.

De gedachte van de eenheid tussen taal en staat drijft ook Willem I wanneer hij op 15 september 1819 zijn taalbesluit uitvaardigt dat stelt dat het Nederlands in de Vlaamse provincies (Antwerpen, Limburg, Oost- en West-Vlaanderen) vanaf 1 januari 1823 verplicht gebruikt moet worden voor de behandeling van openbare zaken. Dit besluit wordt vanaf 26 oktober 1822 ook toepasselijk verklaard voor de arrondissementen Brussel en Leuven van de provincie Zuid-Brabant. Officieel is er van een vernederlandsing in de andere gebieden van het VKN geen sprake. In dat opzicht is het begrijpelijk dat Langohr (1932, 228) m.b.t. het officiële taalgebruik in het Montzener Land schrijft dat het Frans tot de inval van het Duitse leger in 1914 de officiële taal in het noordoosten van de provincie Luik zou blijven.

Waar Langohr (1932) echter niet op ingaat is dat er in de Waalse en Duitse gebieden (inclusief het Montzener Land) pogingen ondernomen werden om de vernederlandsing voornamelijk via het systeem van het lager onderwijs door te voeren. Zo beschrijft De Jonghe (1967, 157) dat de afdeling ‘Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen’ ondergeschikt aan de ‘Minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën’ overwoog om Hollandse onderwijzers met Hollandse schoolboekjes en leestabellen naar het noordoosten

van de provincie Luik te sturen. Of die onderwijzers ooit in het Montzener Land actief geweest zijn, kon niet achterhaald worden. Wel blijkt dat er van de drie scholen in het Montzener Land (scholen in Montzen, Homburg en Moresnet) enkel in Gemmenich aan het Nederlands enige aandacht geschonken werd (De Jonghe 1967, 165). Overdreven was die aandacht zeker niet, vooral omdat de katholieke geestelijkheid problemen had met het invoeren van de taal van de protestantse buur en ook de bevolking toen reeds sterk naar Pruisen georiënteerd was omwille van de innige economische en culturele banden met de oosterburen. Of dat echter betekent dat de pogingen tot vernederlandsing van Willem I in het Montzener Land helemaal zonder gevolg gebleven zijn, is twijfelachtig. Zo veronderstelt Langohr (1932, 227) dat er in de jaren 20 van de 19de eeuw sprake moet geweest zijn van een heuse spellingschaos ('une véritable anarchie... dans l'écriture locale') waarbij naast de toenmalige Hoogduitse spelling ook de Nederlandse spelling van Des Roches (geprefereerd in het zuiden) en de spelling van Siegenbeek (geprefereerd in het noorden) naast of zelfs door elkaar gebruikt geweest moeten zijn. Bewijzen daarvoor heeft hij jammer genoeg niet, maar het zou op zijn minst interessant zijn om originele documenten met deze gedachte in het achterhoofd op te sporen en te onderzoeken.

Waar Langohr (1932, 226) wel zeker van lijkt te zijn is de antipathie die het protestantse Hollandse regime in Belgische katholieke middens opwekte. Op basis van de geschriften van Bischoff (1941, 17-22) die vurig over de boerenopstand tegen de Fransen bericht kan men veronderstellen dat die houding een verlengstuk is van de negatieve houding die men in de Duitstalige gebieden in de twintig jaar die voorafgingen aan het VKN ten overstaan van de heidense Franse bezetter koesterde. Diepgaander onderzoek is hier zeker nodig, maar wanneer men de perioden van de Franse bezetting en het VKN samenneemt en het taalimperialisme als een van de belangrijkste instrumenten beschouwt om de Franse en Noord-Nederlandse politieke macht kracht bij te zetten, dan zou het best wel eens kunnen dat de decennia voor de Belgische onafhankelijkheid de eigenlijke grondslag gelegd hebben voor het 'Verhochdeutschungsproces' later in de 19de eeuw. De veranderende maatschappelijke omstandigheden brachten immers ook in het Nederfrankisch-Limburgse overgangsgebied een grotere nood met zich mee aan een cultuurtaal als taal van de toegenomen landelijke en nationale administratie en als taal van het groeiende onderwijsstelsel. Van de 'vreemde' Franse cultuurtaal keerde men zich in de private en semi-officiële taalgebruiksdomeinen grotendeels af - al was het besef ongetwijfeld aanwezig dat men het Frans door de nabijheid

van de Waalse buur en belangrijke centra als Verviers en Luik (economisch) nodig had. Van de verwante Nederlandse cultuurtaal keerde men zich omwille van deels godsdienstige en - eveneens door de clerus handig bespeelde - culturele redenen af zodat de weg open lag voor het Duits toen dat in de eerste jaren van de Belgische onafhankelijkheid in het teken van de taalvrijheid en met een achterban van ca. 250.000 sprekers - eerder onverhoopt? - de derde landstaal werd. Zodoende lijkt het er sterk op dat de taalpolitiek van Willem I, net als die van de Fransen, tot een taalbewustwordings- en taal-identificatieproces in het Montzener Land heeft bijgedragen en misschien wel de kiem gelegd heeft voor de stabilisering van de Nederlands-Duitse taalgrens die zich in de loop van de 19de eeuw voltrok.

7. Desiderata

Het kan niet genoeg benadrukt worden dat de bovenstaande uitweidingen over het maatschappelijk taalgebruik in het Montzener Land ten tijde van Willem I voor een groot deel een eerder speculatief karakter hebben. Om de voorzichtige beweringen te staven is meer empirisch onderzoek volgens de geijkte methoden van de historische sociolinguïstiek (vgl. Willemys/Vandenbussche 2006) nodig. Om wegwijs te geraken in het taalbewustwordings- en het taalidentificatieproces in het Montzener Land zou, bijvoorbeeld, meer inzicht verworven moeten worden in de manier waarop de taalpolitiek van Willem I op het lokale niveau omgezet en/of gecontesteerd werd en welke invloed ervan uitging op de classificatie van de Nederfrankisch-Limburgse variëteiten. De inzichten die uit dergelijk onderzoek ontstaan zou men kunnen spiegelen aan de opvattingen ten tijde van de polemische filologenstrijd als ook aan de opvatting van Jean Frins (2006) die het establishment uitdaagt door er - ondersteund door de opvattingen van Leo Wintgens - prat op te gaan dat er in de gebieden van het middeleeuwse Hertogdom Limburg sprake is van het 'Karolingisch-Fränkisch' als grensoverschrijdende gebiedstaal. Wat op basis van oorspronkelijk bronnenmateriaal eveneens boeiend zou zijn, is een onderzoek naar de gehanteerde spellingssystemen en het voorkomen van typische taalcontactverschijnselen als 'transferenties' en 'codeswitching'. De weg om dat op een succesvolle manier te doen is al voor een groot stuk geplaveid door de onderzoekseenheid 'historische sociolinguïstiek' aan de VUB en de leden van het internationale *Historical Sociolinguistics Network* (HiSoN). Wat rest is de moeilijke taak om terug te keren naar de bronnen.

Bibliografie

- Ammon, Ulrich (1991): *Die internationale Stellung der deutschen Sprache*. de Gruyter, Berlin/New York.
- Bertl, Johannes (2004): *Die öffentliche Stellung der deutschen Sprache in Belgien*. Unveröffentlichte Masterarbeit. Universität Wien.
- Bischoff, Heinrich (1931): *Die deutsche Sprache in Belgien: ihre Geschichte und ihre Rechte*. Esch, Eupen.
- Bischoff, Heinrich (1941): *Geschichte der Volksdeutschen in Belgien*. Heimat-Verlag, Aachen.
- Darquennes, Jeroen (2005): *Sprachrevitalisierung aus kontaktlinguistischer Sicht. Theorie und Praxis am Beispiel Altbelgien-Süd* (Plurilingua XXIX). Asgard, St. Augustin.
- De Jonghe, Albert (1967): *De Taalpolitiek van Willem I*. Darthet, Sint-Andries-bij-Brugge.
- De Knibber, Ilse (1996): *Sprachgebrauch und Spracheinstellungen in Altbelgien-Nord (Gemmenich) und Neubelgien-Eupen (Kelmis). Ein soziolinguistischer Vergleich*. Verhandeling ter verkrijging van de graad van licentiaat in de taal- en letterkunde: Germaanse Talen. K.U. Leuven.
- Delauw, Karl (1999): *De huidige taalsituatie van de Plattdietse streek en het kanton Eupen. Een vergelijkend onderzoek in Welkenraedt en Kelmis*. Eindverhandeling ingediend ter verkrijging van de graad van licentiaat in de Taal- en Letterkunde Germaanse Talen. Universitaire Instelling Antwerpen.
- Draye, Henri (1942): *De studie van de Vlaamsch-Waalsche taalgrenslijn in België gedurende de hedendaagsche periode*. Instituut voor Vlaamse Toponymie, Leuven.
- Frins, Jean (2006): 'Karolingisch-Fränkisch: Die *plattdütsche* Volkssprache im Aachener Dreiländereck'. [document verkregen per e-mail op 10 juni 2006; zou verschijnen in: Im Göhlthal. Zeitschrift der Vereinigung für Kultur, Heimatkunde und Geschichte im Göhlthal].
- Goossens, Jan (1973): 'Overmaas'. In: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Lannoo, Tielt, 1164-1165.
- Haarmann, Harald (1996): 'Ökolinquistik'. In: Goebel, Hans/Nelde, Peter et al. (eds.): *Kontaktlinguistik, Bd I*, de Gruyter Berlin/New York, 842-852.
- Kern, Rudolf (1997): 'Französisch-Deutsch'. In: Goebel, Hans/Nelde, Peter et al. (eds.): *Kontaktlinguistik, Bd II*, de Gruyter Berlin/New York, 1130-1136.
- Klingenburg, Ernst Moritz (1940): *Die Entstehung der deutsch-niederländischen Grenze im Zusammenhang mit der Neuordnung des niederländisch-niederrheinischen Raumes 1813-1815*. S. Hirzel, Leipzig.
- Kurth, Gottfried (1895/1898): *La frontière linguistique en Belgique et dans le Nord de la France. Vol. 1/Vol. 2*. Hayez, Bruxelles.

- Langohr, Joseph (1924): *Eupen, Moresnet et le Nord-Est de la Province de Liège. Esquisse Historique*. Welkenraedt.
- Langohr, Joseph (1932): *Le Nord-Est de la Province de Liège et le Canton d'Eupen. Terre belge flamande superficiellement allemandisée et romanisée. Etude historique et linguistique*. Excelsior, Brugge.
- Martens, Paul (1962): *De Zuidnederlandse Taalgrens voor het Belgisch parlement*. Heusden.
- Nelde, Peter H. (1979a): *Volkssprache und Kultursprache*. Steiner, Wiesbaden.
- Nelde, Peter H. (Ed.) (1979b): *Deutsch als Muttersprache in Belgien*. Steiner, Wiesbaden.
- Nelde, Peter H. (1982): 'Sprachökologische Überlegungen am Beispiel Altbelgiens'. In: *Germanistische Mitteilungen* 15, 81-92.
- Pabst, Klaus (1979): 'Politische Geschichte des deutschen Sprachgebiets in Ostbelgien bis 1944'. In: Nelde, Peter H. (Ed.) (1979b), 9-38.
- Quix, Marie-Paule (1981): 'Altbelgien-Nord'. In: Ureland, P. Sture (Ed.): *Kulturelle und sprachliche Minderheiten in Europa*. Niemeyer, Tübingen, 225-235.
- Thomason, Sarah Grey (2001): *Language Contact*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Vandermeeren, Sonja (1993): *Spracheinstellungen links und rechts der Sprachgrenze* (Plurilingua XIV). Dümmler, Bonn.
- Verdoodt, Albert (1968): *Zweisprachige Nachbarn: Die deutschen Hochsprach- und Mundartgruppen in Ost-Belgien, dem Elsass, Ost-Lothringen und Luxemburg*. Braumüller, Wien/Stuttgart.
- Willemys, Roland/Vandenbussche, Wim (2006): 'Historical Sociolinguistics: Coming of Age?'. In: Ammon, Ulrich/Mattheier, Klaus J./Nelde, Peter H. (eds.): *Perspektiven der Soziolinguistik* (Sociolinguistica 20), 146-165.

Conseil, raed of raad.**Vlaamse stadskanselarijen ten tijde van Willem I.***Eline Vanhecke, FWO-Vlaanderen, Vrije Universiteit Brussel***1. Inleidend**

Het hier beschreven onderzoek maakt deel uit van een doctorale studie naar het ambtelijk taalgebruik in Vlaanderen in de negentiende eeuw, die kadert binnen een grootschalig historisch-sociolinguïstisch onderzoeksproject over taalcontact en taalvariatie in Vlaanderen in de lange negentiende eeuw. In dit project - uitgevoerd in het Centrum voor Linguïstiek (CLIN) aan de Vrije Universiteit Brussel - worden door middel van een reeks verwante deelprojecten systematisch een aantal verschillende aspecten met betrekking tot het Nederlands in het negentiende-eeuwse Vlaanderen onder de loep genomen. Enkele van die onderzoeksdomeinen betreffen taalpolitiek en taalplanning, taal en sociale klasse, taal en media en officieel taalgebruik (cfr. Vandenbussche, De Groof, Vanhecke & Willemyns 2004) en deze werden telkens onderzocht op basis van originele archiefbronnen.

In deze bijdrage staat de taalsituatie in de Vlaamse kanselarijen ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden centraal. Puttend uit de onderzoeksresultaten van de vermelde deelstudies wordt de wisselwerking tussen de expliciete taalpolitiek van Willem I, de taalkeuze en het taalgebruik in de gemeentelijke en stedelijke administraties en de eventuele (ideologische) motieven ontleed.

In de onderstaande tekst wordt een aantal keer gebruik gemaakt van de termen 'Nederlands', 'Vlaams' en 'Hollands'. Nederlands wordt gebruikt als neutrale benaming van de taal, voornamelijk in de Frans/Nederlandse taalcontactsituatie. In de Vlaams/Hollandse taalcontactsituatie verwijzen 'Vlaams' en 'Hollands' respectievelijk naar de Nederlandse taal die geschreven is volgens een Vlaamse, c.q. Noord-Nederlandse spelling.

2. Corpus en methodologie

2.1 Geografische spreiding

Het onderzoek naar de wisselwerking tussen de officiële taalmaatregelen en het werkelijke taalgebruik ten tijde van Willem I werd uitgevoerd op basis van een grootschalige dataverzameling in heel Vlaanderen. In het kader van het doctoraal onderzoek was het oorspronkelijk de bedoeling om een aantal provinciehoofdsteden in detail te bestuderen. Het vooronderzoek (in de Antwerpse gemeente Willebroek en het Oost-Vlaamse Grembergen) leverde echter enkele zeer intrigerende resultaten op die enkel geverifieerd konden worden door ze in een breder geografisch (Vlaams) kader te plaatsen. Om uitspraken te kunnen doen over de algemene situatie in Vlaanderen werd bijgevolg beslist om, op basis van bijkomende case studies in een groot aantal Vlaamse administraties, een aanvullend corpus aan te leggen. In november 2005 werd bovendien een ouder corpus aan de Katholieke Universiteit Leuven ontdekt. Het betreft een aantal seminariewerken in het kader van een cursus Moderne geschiedenis - Nieuwste Tijd (1979-1981) waarvoor een heleboel linguïstische gegevens verzameld waren die grotendeels aansluiten bij het hier beschreven onderzoek¹.

Uiteindelijk konden in totaal 133 verschillende gemeentelijke en stedelijke administraties bij het onderzoek betrokken worden. Deze worden hieronder per provincie en alfabetisch weergegeven:

- **Antwerpen:** Antwerpen, Boom, Bornem, Brasschaat, Brecht, Geel, Heist-op-den-Berg, Herentals, Hoogstraten, Itegem, Mechelen, Meerhout, Mol, Morkhoven, Noorderwijk, Oppuurs, Poederlee, Putte, Rijmenam, Turnhout, Weelde, Westerlo, Willebroek (SC), Wilrijk.
- **Limburg:** Achel, Beringen, Beverlo, Bilzen, Bocholt, Borgloon, Bree, Diepenbeek, Gruitrode, Hasselt, Herk-de-Stad, Heusden, Kuringen, Lanaken, Leopoldsburg, Lommel, Lummen, Maaseik, Meeuwen, Montenaken, Neerpelt, Overpelt, Paal, Peer, Rутten, Tongeren, Wellen, Zonhoven
- **(Vlaams-)Brabant:** Asse, Blanden, Brussel, Diegem, Diest, Erps-Kwerps, Etterbeek, Evere, Geetbets, Grimbergen, Haacht, Halle, Heverlee, Hoellaart, Holsbeek, Huldenberg, Itterbeek, Jette-Ganshoren, Keerbergen, Kessel-Lo,

1 Met dank aan Professor L. Vos (KUL), voor de toelating om deze data te mogen inkijken en analyseren.

- Koekelberg, Kortenberg, Leefdaal, Lennik, Leuven, Liedekerke, Meise, Merchtem, Overijse, Ruisbroek, Schaarbeek, Sint-Martens-Bodegem, Sint-Pieters-Leeuw, Sint-Pieters-Woluwe, Terat, Tervuren, Tienen, Tildonk, Veltem-Beisem, Vilvoorde, Vorst, Wezembeek-Oppem, Winksele, Zaventem, Zellik, Zemst.
- **West-Vlaanderen:** Aartrijke (SC), Blankenberge, Brugge, Gullegem, Heist, Knokke, Koekelare, Koksijde, Kortrijk, Loker, Loppem, Poperinge, Ramskapelle, Reningelst, Tiegem, Tielt, Veurne, Waregem, Watou, Westkapelle, Wevelgem, Zedelgem.
 - **Oost-Vlaanderen:** Aalst, Buggenhout, Eeklo, Gent, Grembergen, Lebbeke (SC), Lede, Meerbeke, Oudenaarde, Ronse (SC), Zele.
 - **Luik:** Landen, Sint-Martens-Voeren².

Kaart 2.1 (achteraan het artikel) situeert de 133 onderzochte gemeenten op een kaart van Vlaanderen. Alhoewel het aanvankelijk de bedoeling was om in elke Vlaamse provincie een gelijk aantal kanselarijen te onderzoeken, bleek dat al snel niet haalbaar omwille van een aantal praktische en pragmatische factoren, zoals de bereikbaarheid en toegankelijkheid van de archieven, de beschikbaarheid en kwaliteit van het bronnenmateriaal en de medewerking van de archieven. Met het oog op een evenwichtige regionale spreiding, worden momenteel nog een 40-tal Oost-Vlaamse en 15 West-Vlaamse kanselarijen onderzocht.

2.2 Bronnenmateriaal

De analyses werden uitgevoerd op basis van een zeer uitgebreid corpus van originele, handgeschreven documenten. Hiervoor werd in de mate van het mogelijke met dezelfde of vergelijkbare tekstsoorten gewerkt. Tekstreeksen die zich hier uitstekend toe lenen, zijn de gemeenteraadsverslagen, de verslagen van het schepencollege en de akten van de burgerlijke stand³. Dergelijk materiaal werd immers in alle gemeenten en gedurende nagenoeg heel de

2 Tijdens de negentiende eeuw behoorden de huidige Vlaamse gemeenten Sint-Martens-Voeren en Landen tot de provincie Luik. Beide gemeenten werden echter in het onderzoekscorpus behouden omdat de plaatselijke bevolking er volgens de gegevens van de talentelling van 1846 op dat moment wel nagenoeg volledig Nederlandstalig was (cfr. Hisgis).

3 Van de 133 onderzochte gemeenten werd in 123 kanselarijen data verzameld met betrekking tot de gemeenteraads- of collegeverslagen. In 57 gemeenten werden ook gegevens met betrekking tot de akten van de burgerlijke stand opgetekend.

negentiende eeuw bijgehouden en vormt daarom een zeer geschikte bron voor een vergelijkende analyse van de onderzoeksresultaten. Binnen de context van dit artikel vormen de gemeenteraadsverslagen de belangrijkste onderzoeksbron.

2.3 Onderzoeksaspecten

In deze bijdrage staan twee onderzoeksaspecten centraal: de taalkeuze en de taalvorm.

Met betrekking tot de **taalkeuze** werd eerst nagegaan welke beslissingen de jure genomen werden tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Vervolgens werd onderzocht in hoeverre de reële taalkeuze parallel verliep met de wettelijke maatregelen en wanneer er dus Frans of Nederlands gebruikt werd. Het dient te worden benadrukt dat dit onderzoeksgedeelte niet berust op een aantal steekproeven. Een dergelijke methode zou weliswaar vrij snel resultaten opleveren, maar het zou tegelijkertijd de betrouwbaarheid van die resultaten te niet doen. Eventuele kortstondige linguïstische veranderingen die tussen de gestelde ijkpunten optreden, zouden zo immers over het hoofd gezien worden. Het archiefmateriaal werd daarom uiterst accuraat onderzocht voor elk jaar tussen 1794 en 1900⁴. Voor elke tekst werd nagegaan welke taal gebruikt werd en tegelijkertijd werd gezocht naar (sporen van) metalinguïstische informatie. Daarnaast werd nagekeken in hoeverre de specifieke taalkeuze de linguïstische competentie van de scribenten weerspiegelde, of dat de ideologische-politieke context een bepalende factor was.

Voor het onderzoeksaspect **taalgebruik** werd het spellinggedrag in een aantal administraties geanalyseerd. Hiertoe werd eerst het beleid met betrekking tot de bruikbaarheid van het Nederlands nagegaan, i.e. welke richtlijnen er bestonden aangaande de te gebruiken spelling. Tijdens het VKN was er de keuze tussen een ‘Vlaams’ en een ‘Hollands’ systeem. Vervolgens werd in een aantal kanselarijen onderzocht welke spellingsystemen daadwerkelijk gebruikt werden voor het opstellen van de verslagen. Vooral omwille van praktische redenen konden deze analyses niet in alle 133 administraties worden uitgevoerd.

4 Uiteraard is voor deze uiteenzetting in de eerste plaats de periode 1814-1830 van belang.

3. Taalkeuze

3.1 Officiële taalmaatregelen

Na de val van Napoleon en het hertekenen van de Europese landkaart in 1814, kreeg Willem I de politieke hoofdrol toebedeeld in een nieuwe eenheidsstaat, het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Onmiddellijk na de oprichting van dit koninkrijk moest Willem I werk maken van zijn taalbeleid, gezien de complexe taalsituatie die in het zuidelijk deel van zijn koninkrijk bestond. Zoals bekend streefde Willem I naar Nederlandse taaleenheid binnen zijn rijk en daarom richtte hij zich in de eerste plaats op het herstel en de bevordering van het gebruik van het Nederlands in Vlaanderen. Hij implementeerde zijn beleid in een aantal stappen⁵:

- 1) In **1814** (14 oktober) vaardigde Willem I een eerste besluit uit met betrekking tot het taalgebruik in juridische en burgerlijke akten. Deze moesten niet langer van een Franse vertaling voorzien worden en voortaan konden dus ook Nederlandstalige akten officieel geregistreerd worden. Voor het hier besproken onderzoek was vooral de bepaling aangaande de akten van de burgerlijke stand, die voortaan in de taal van de gemeenten moest worden opgesteld, van belang. Algemeen gesteld werden op dat moment bepaalde rechten aan het Nederlands toegekend. Dit bezorgde nog geen officiële status aan de taal, maar wel al een belangrijke erkenning naast het Frans.
- 2) In **1819** (15 september) proclameerde Willem I een wet die voorzag in de bestuurlijke en gerechtelijke eentaligheid van Vlaanderen. Vanaf 1 januari 1823 zou het Nederlands de enige officiële taal voor openbare aangelegenheden zijn in de Vlaamse provincies (Limburg, Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen en Antwerpen). Door de voorziene overgangperiode (1819-1823) werd alle betrokken besturen, magistraten, ambtenaren de kans geboden om zich voor te bereiden op de implementering van het Nederlands in 1823⁶. Uiteraard mocht het Nederlands ook vroeger dan de vastgelegde ingangsdatum gebruikt worden.

5 In dit artikel wordt slechts een beknopt overzicht geboden van de taalpolitieke situatie tijdens het Verenigd Koninkrijk. Voor een gedetailleerd overzicht van Willems taalpolitiek en de context waarbinnen ze werd gecreëerd, verwijs ik graag naar De Groof (2004).

6 In die periode legden verschillende taal- en letterkundige verenigingen zich trouwens toe op de studie van de landstaal en in het onderwijs werd een progressief vernederlandsingssysteem ingericht (cfr. De Groof 2004).

- 3) In **1822** (26 oktober) werd een aansluitend KB uitgevaardigd, waardoor het taalbesluit van 1819 ook van kracht werd in de arrondissementen Brussel en Leuven.

Omwille van een aantal uiteenlopende redenen begon vanaf ca. 1825 de oppositie tegen het beleid van Willem I te groeien. Hierdoor zag de koning zich genoodzaakt om een aantal toegevende besluiten voor bestuur en gerecht af te kondigen⁷:

- 4) Vanaf 28 augustus **1829** werd het gebruik van het Frans opnieuw toegelaten in openbare akten, op voorwaarde dat de betrokken partijen die taal kenden. Op zich werd nog niet geraakt aan de status van het Nederlands als officiële taal, maar er werd wel een systeem van faciliteiten voor Franstaligen ingevoerd.
- 5) Op **4 juni 1830** werden deze faciliteiten verder uitgebreid, door de bepaling dat het exclusieve gebruik van het Nederlands in openbare zaken zich beperkte tot de Noord-Nederlandse provincies. In de Vlaamse provincies was het Nederlands dus niet langer de exclusieve officiële taal.

Kort na dit laatste besluit brak de Belgische revolutie uit en dit betekende het einde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. In oktober 1830 riep het Voorlopige Bewind de onafhankelijkheid van België uit en meteen daarna werd qua taalbeleid de Franse weg ingeslagen. Het principe van taalvrijheid werd ten voordele van Franse eentaligheid omgebogen.

3.2 Reële taalkeuze in de Vlaamse kanselarijen

Alhoewel Willem I zeer ingrijpende maatregelen nam om van het Nederlands de exclusieve administratieve (en gerechtelijke) voertaal te maken, moest hij omwille van enkele uiteenlopende (maar vooral taalexterne) factoren op het einde van zijn regeerperiode een aantal toegevingen doen die in het voordeel van de Franstaligen werkten. Hierdoor was de stelling dat Willems taalpolitiek jammerlijk was mislukt en zelfs op een ‘fiasco’ uitdraaide tot voor kort de ‘communis opinio’ in de geschiedschrijving van de Nederlandse taal (Daniëls 2005: 47, cfr. ook Deneckere 1951 & 1954, De Jonghe 1967).

7 Het taalbeleid behoorde oorspronkelijk nochtans niet tot de grieven van de oppositie tegen Willem I. De Vlaams/Hollandse taalstrijd moet gezien worden binnen een veel ruimere context van godsdienstige, economische en bestuurlijke geschillen.

De resultaten van het onderzoek naar de werkelijke linguïstische situatie in de Vlaamse kanselarijen tijdens het Verenigd Koninkrijk, vergeleken met de vermelde expliciete taalpolitiek, lijken echter het tegendeel te bewijzen. De 133 case studies leidden immers elk afzonderlijk telkens tot dezelfde vaststelling, namelijk dat Willem I wel in zijn opzet was geslaagd om het openbare leven van Vlaanderen volledig te vernederlandsen.

3.2.1 Burgerlijke stand

Ons bronnenonderzoek toont aan dat Willems eerste taalbesluit (14 oktober 1814), waardoor het gebruik van het Nederlands opnieuw werd toegelaten in de akten van de burgerlijke stand, relatief vlot werd toegepast. Dit bronnenmateriaal werd nauwkeurig geanalyseerd in 57 van de 133 kanselarijen. In ongeveer één derde ervan werd kort na het vermelde besluit (i.e. tussen 1814 en 1816) voor het opstellen van dergelijke akten van het Frans op het Nederlands overgeschakeld. In ca. één derde gebeurde deze taalwissel tijdens de overgangperiode 1819-1823. Nagenoeg alle overige administraties zetten de stap uiteindelijk in 1823. Op enkele uitzonderingen na, werden de akten van de burgerlijke stand dus vanaf 1823 overal in het Nederlands geschreven en bovendien zou dit zo blijven gedurende de rest van de negentiende eeuw.

3.2.2 Gemeenteraad en/of Schepencollege

De onderzoeksresultaten met betrekking tot de gemeenteraads- en collegeverslagen wijzen unaniem op een zo mogelijk nog correctere opvolging van Willems taalbeleid. Ten einde visueel te verduidelijken hoe de werkelijke taalkeuze in de verschillende kanselarijen correspondeerde met de officiële taalmaatregelen, werden de onderzoeksresultaten in vier kaarten⁸ samengevat. Deze kaarten (afgedrukt achteraan dit artikel) geven precies aan welke taal of talen gebruikt werden in de onderzochte gemeentelijke en stedelijke kanselarijen, telkens op een cruciaal moment in de periode 1814-1830.

Kaart 3.2.2a weerspiegelt de werkelijke taalkeuze in 1819, dus ongeveer vijf jaar na het einde van de Franse annexatie en ongeveer vier jaar voor het gebruik van het Nederlands voor administratieve doeleinden verplicht was.

8 Met dank aan de heer Torsten Wiedemann, verbonden aan het Departement Moderne geschiedenis van de Universiteit Gent en aan het Belgisch Historisch IGIS (Interactief Geografisch InformatieSysteem voor historische statistiek in België 1800-1963/2003), die deze historische kaarten opstelde op basis van onze data.

Alhoewel het gebruik van het Nederlands wel opnieuw toegelaten was voor openbare en private akten, bleek er een duidelijke suprematie van het Frans te bestaan in de Vlaamse kanselarijen. Terwijl het Nederlands vrij regelmatig gebruikt werd voor het opstellen van de akten van de burgerlijke stand (zie supra), werden de gemeenteraadsverslagen (of college-) slechts zelden in die taal genotuleerd. De verfransing was blijkbaar in beperktere mate doorgedrongen in de noordoostelijke zone, rond de provinciegrens tussen Antwerpen en Limburg en de grens met (het huidige) Nederland. In dat gebied functioneerden verschillende administraties nog volledig of toch grotendeels in het Nederlands (Lommel, Mol, Overpelt, Achel, Gruitrode, Weelde en Westerlo) of werd het Nederlands wel nog af en toe gebruikt (Turnhout, Beringen). In Brussel werd een tweetalige situatie waargenomen. Deze taalsituatie zou slechts enkele jaren later ingrijpend veranderen.

Kaart 3.2.2b onthult de situatie van de taalkeuze in 1823. Volgens het koninklijk besluit van 1819 (zie supra) was het Nederlands vanaf dat moment gepromoveerd tot de enige officiële landtaal en het is verbluffend hoe keurig die taalwet werd toegepast. In zo goed als alle onderzochte administraties was men op het exclusieve gebruik van het Nederlands overgeschakeld en het Frans was nagenoeg volledig uit de ambtelijke bescheiden verdwenen, ook in die kanselarijen waar voorheen uitsluitend Frans was gebruikt. Er werden slechts enkele uitzonderingen waargenomen: de kanselarijen van Landen en Sint-Martens-Voeren bleven zelfs nog tot op het einde van de negentiende eeuw exclusief in het Frans functioneren. Deze gemeenten behoorden op dat moment echter nog tot de provincie Luik en waren bijgevolg niet verplicht om Nederlands te gebruiken. In Brussel bleef men de ambtelijke teksten zowel in het Frans als in het Nederlands opstellen. In het Brabantse Halle werd het Nederlands wel de dominante taal voor de gemeentelijke administratie, maar werd in 1823 toch nog af en toe Frans gebruikt. Vanaf 1824 was het Frans wel volledig uit de verslagen verdwenen. In het Oost-Vlaamse Zele bleef het Frans aanvankelijk nog de dominante taal, maar tegen het einde van 1823 werd alsnog op het exclusieve gebruik van de officiële landstaal overgeschakeld. In het West-Vlaamse Poperinge werd een speciale taalsituatie waargenomen: daar werden (zelfs tot op het einde van de negentiende eeuw) de gemeenteraadsverslagen in het Frans opgesteld, terwijl de verslagen van het schepencollege volledig in het Nederlands geschreven werden. Er is geen voor de hand liggende verklaring voor deze ‘tweetalige’ situatie, aangezien beide tekstreeksen door eenzelfde secretaris werden opgesteld. Mogelijk heeft de geografische ligging, i.e. vlak bij de grens met Frankrijk, hier een rol gespeeld.

Over het algemeen kan gesteld worden dat Willems geplande vernederlandsing zeer vlot en probleemloos is verlopen. In de meeste steden werd wel stipt tot januari 1823 gewacht om Nederlands te gebruiken, terwijl de Frans-Nederlandse taalwissel in kleinere gemeenten vaak al plaatsvond nog voor het gebruik van het Nederlands verplicht was. Hierbij kan worden opgemerkt dat Willem I in 1823 meteen een onderzoek liet instellen naar de correcte toepassing van zijn taalwet. Ministers en provinciegouverneurs verifiëerden door middel van omzendbrieven in hoeverre de lokale besturen in het Nederlands functioneerden. Zowel in Antwerpen als in Brugge werden indicaties gevonden dat de implementatie van het koninklijk besluit effectief werd opgevolgd. Zo werd het gemeentebestuur van Antwerpen een paar maal vermaand omdat het aanvankelijk intern nog in het Frans functioneerde. Ook met betrekking tot het onderwijs bestond trouwens een inspectieapparaat. In 1829 werd een zeer gerespecteerde leraar van het Brugse atheneum met pensioen gestuurd omwille van zijn gebrekkige kennis van het Nederlands.

De derde kaart (Kaart 3.2.2c) toont de taalkeuze in de onderzochte kanselarijen in september 1830, dus kort voor de Belgische onafhankelijkheid. Aangezien Willem I in juni van dat jaar de taalvrijheid had aangekondigd, was het Nederlands op dat moment niet langer de exclusieve officiële taal in Vlaanderen. Hoewel het gebruik van het Frans dus opnieuw toegelaten was in Vlaanderen, maakte nagenoeg geen enkele van de onderzochte kanselarijen van die kans gebruik om opnieuw Frans te gaan gebruiken. Hier schuilt vermoedelijk een politieke reden achter. Op dat moment was de Hollandse koning nog steeds aan de macht, waardoor het Nederlands de administratieve voertaal van het rijk bleef. Overschakelen op het Frans zou daarom beschouwd kunnen worden als een revolutionaire daad. Slechts in een paar gemeenteraden werd onmiddellijk gebruik gemaakt van de Franse faciliteiten (onder meer in het Oost-Vlaamse Oudenaarde, Lebbeke en Zele en in het Brabantse Tervuren en Leuven). Amper een maand later, toen de Belgische onafhankelijkheid was uitgeroepen, vond een ingrijpende verandering plaats in de algemene taalsituatie.

Kaart 3.2.2d toont de taalsituatie kort na de nationale regeringswissel (6 oktober). Hoewel de jonge Belgische staat nog geen officiële taalmaatregelen had geïntroduceerd, liet het Voorlopig bewind intussen wel duidelijk haar voorkeur voor het Frans als administratieve voertaal blijken en verschillende kanselarijen gingen hierop in. Het aantal gemeenten waar uitsluitend Frans gebruikt werd voor het opstellen van de raads- of collegeverslagen nam plots aanzienlijk toe. In verschillende administraties waar voorheen

enkel Nederlands werd gebruikt, werd die taal plots ingewisseld voor het Frans. Vooral in de grotere steden werd het Nederlands vrijwel meteen aan de kant geschoven. In Brugge gebeurde dit bijvoorbeeld al een dag na de onafhankelijkheidsverklaring. Op dat moment had de orangistische burgemeester het politieke toneel van Brugge verlaten en werd het bestuur van de stad door een revolutionaire schepen waargenomen. Ook in Antwerpen werd het aftreden van de orangistische burgemeester afgewacht. Bovendien volgden veel kleinere gemeenten al gauw het voorbeeld van de steden. Politieke trouw is hierbij ongetwijfeld een belangrijke factor geweest. Net zoals het gebruik van het Frans op het einde van het Verenigd Koninkrijk als een revolutionair teken beschouwd kon worden, kon het gebruik van het Nederlands na de onafhankelijkheid geïnterpreteerd worden als een teken van loyaliteit jegens de voormalige koning en het orangisme.

4. Taalgebruik

4.1 Een officiële spellingnorm?

Wat de eigenlijke vorm van het Nederlands in Vlaanderen betreft zijn we in staat om nauwkeurig na te gaan hoe het gesteld was met de spelling (en de bijbehorende normen) in de kanselarijen. In het Noorden was de spelling van het Nederlands al in 1804 (18 december) wettelijk geregeld, toen bepaald werd dat het systeem van Siegenbeek het enige officiële was voor het opstellen van officiële stukken van het staatsbestuur en voor schoolboeken. In het Zuiden stonden daarentegen een aantal regionaal gekleurde systemen tegenover elkaar, waarvan de belangrijkste hieronder worden opgesomd:

- 1) Het Brabantse systeem van Jan Des Roches⁹, dat in 1777 door de Oostenrijkse gezagsvoerders als spellingnorm werd gekozen en onder meer in het onderwijs geïmplementeerd werd (cfr. Deneckere 1954).
- 2) Het spellingsysteem van Pieter Behaegel uit 1817, dat vooral met West-Vlaanderen verankerd was¹⁰.
- 3) Het Hollandse stelsel van Siegenbeek¹¹.

9 Zie Des Roches (1761).

10 Zie Behaegel (1817).

11 Zie Siegenbeek (1804).

Tot voor kort was de communis opinio in de taalgeschiedschrijving dat de overheid ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in het Zuiden nooit een officiële spelling had opgelegd, ook niet dat van Siegenbeek. Er bestaat echter sluitend bewijs dat dit niet correct is. In een bijvoegsel tot het Staatsblad van 1821 wordt namelijk zwart op wit bevestigd dat het besluit van 1804 de Siegenbeekse spelling als officiële norm voor het héle koninkrijk decreteerde, en dat het ‘Hollandse’ systeem dus wel degelijk ook in het Zuiden van kracht was (De Groof & Vanhecke 2004). De Groof (2004) vond bovendien meerdere indicaties dat men in de Zuidelijke provincies wel degelijk op de hoogte was van het feit dat de Siegenbeekse spelling er de norm was, maar dat vanuit de overheid helemaal geen beleid ter ondersteuning van die norm werd voorzien. Het kwam erop neer dat het de overheid niet zozeer uitmaakte wélk Nederlands gebruikt werd, zolang het maar Nederlands was. In principe werden de Vlamingen dus vrijgelaten in hun keuze van spellingsysteem.

In het onderzoekscorpus werden vooral de spellingsystemen van Des Roches en van Siegenbeek aangetroffen (althans voor wat de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden betreft). De meest opvallende verschillen tussen beide systemen kunnen het eenvoudigst geïllustreerd worden door middel van een vergelijkend lijstje met kernmerkende schrijfwijzen:

- **Siegenbeek:** *Raad, gebruik, Majesteit, prijs, ontvanger, ambetnaar, blaauw*
- **Des Roches:** *Raed, gebruyk, Majesteyt, prys, ontfanger, amptenaer, blauw*

4.2 Het de facto spellinggedrag

Het onderzoek naar de gebruikte spelling is gebeurd op basis van een selectie van een aantal relatief gemakkelijk op te sporen spelvarianten, aan de hand waarvan vervolgens kon worden nagegaan in welke mate de betrokken schrijvers of kanselarijen een bepaalde spelnorm volgden. Dit betreft een zeer uitvoerige analyse, de resultaten worden hier in een notendop weergegeven.

Uitgaande van het feit dat er ten tijde van Willem I wel degelijk ook in het Zuiden een officiële spellingnorm bestond, maar dat de Vlaamse ambtenaren in de praktijk vrij gelaten werden in hun spellinggebruik, heeft het onderzoek naar hun schrijfgedrag enkele interessante bevindingen opgeleverd, vooral wat betreft de politieke betekenis van de toegepaste spellingstelsels. De onderzoeksresultaten werden samengevat in Tabel 4.2:

Tabel 4.2 Gehanteerde spellingsystemen in Vlaamse kanselarijen ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden¹²

	voor	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	Sept. 1830	Okt. 1830
Antwerpen /		S	S	S	S	S	S	S	S	S
Witbroek D		M	S	S	S	S	S	S	S	D
Geel MD	MD	MS	MS	MS	MS	S (h)	S	S	S	MD (h)
Gent D	D	D	?	?	?	?	?	?	S	D
Aalst (S)	(S)	S	S	S	S	S	S	S	S	D (h)
Gand MD/B	MD/B	S (h)	S	S	S	S	S	S	S	MD
Brugge D	D	D	D	D	S (h)	S	MS (h)	S	S/D	D
Jette /		D	D	D	D	D	S	S	S	D

Uit deze tabel kan worden afgeleid dat blijkbaar wel moeite gedaan werd om tijdens het Verenigd Koninkrijk het Hollandse systeem over te nemen in de Vlaamse administraties. In de meeste gemeentehuizen werd een overschakeling waargenomen van een ‘Vlaams’ systeem (gewoonlijk dat van Des Roches) op dat van Siegenbeek. Vanaf 1823 werden er geleidelijk aan steeds meer kenmerken van het Siegenbeekse stelsel overgenomen (zo werd eerst de ae door aa vervangen, vervolgens de ey door ei). Alleen het gebruik van de y bleef pertinent behouden, deze werd slechts zelden vervangen door de Hollandse gestipte ij .

In het Oost-Vlaamse **Grembergen** werd het Siegenbeekse systeem al in ca. 1820 ingevoerd. Hier werden trouwens verschillende teksttypes onderzocht (onder meer raadsverslagen, gemeenterekeningen en -begrotingen). Al deze documenten vertonen min of meer hetzelfde patroon met betrekking tot de spelling, wat impliceert dat hierover waarschijnlijk interne afspraken gemaakt werden.

12 Legende bij Tabel 4.2: D = Des Roches; S = Siegenbeek; B = Behaegel; MD = Mengsysteem met klein overwicht van kenmerken van Des Roches; MS = Mengsysteem met klein overwicht van Siegenbeekse kenmerken; (h) = handwissel.

Een spellingswitch viel overigens over het algemeen slechts zelden samen met een auteurswissel. In de officiële registers met gemeenteraadsverslagen

van **Brugge** werden twee handwissels waargenomen die daarentegen wel telkens gepaard gingen met een opvallende toename van het aantal Siegenbeekse spellingkenmerken in de teksten. Op het einde van het Verenigd Koninkrijk werd zelfs de gestipte **ij** gebruikt. In de kladnotulen van deze verslagen werd daarentegen een andere evolutie waargenomen. Deze notulen werden tijdens de hier besproken periode consequent door dezelfde persoon geschreven. Tot in 1828 gebruikte de betrokken secretaris voornamelijk het systeem van Des Roches, maar vanaf het laatste jaar van het Verenigd Koninkrijk introduceerde hij ook een aantal Siegenbeekse elementen in de teksten. Bovendien werd vastgesteld dat de toename van die Siegenbeekse kenmerken samenviel met de intrede van de orangistische burgemeester Veranneman. In **Jette** werd aanvankelijk ook geen aanstalten gemaakt om volgens de Hollandse regels te schrijven. Pas in 1828 was er een duidelijke toename van Siegenbeekse spellingkenmerken, terwijl de teksten nog steeds door dezelfde auteur werden opgesteld.

De algemene (geleidelijke) overgang van het Vlaamse naar het Hollandse systeem impliceert dat de verschillende stadsambtenaren zich in zekere mate wel bewust waren van het bestaan van de norm en doet vermoeden dat hierover wel onderlinge afspraken gemaakt werden. Brieven vanwege hogere overheden werden trouwens steeds letterlijk geciteerd in de raadsverslagen, dus in de Siegenbeekse spelling.

Aangezien geen van de zeven geanalyseerde kanselarijen in 1830 was ingegaan op de toegevendende besluiten van Willem I die het gebruik van het Frans opnieuw toelieten, was ik zeer benieuwd naar het spellinggedrag in de laatste maanden van het VKN. Er werd vastgesteld dat de Hollandse spelling enkel in Brugge al eind september, dus nog vóór de onafhankelijkheid, opnieuw werd ingeruild voor de traditionele Vlaamse (Des Roches). Zoals vermeld werd de Brugse gemeenteraad op dat moment voorgezeten door een revolutionaire schepen (Coppieters), en niet langer door de orangistische burgemeester of zijn gezagstrouwe schepen (Vande Male-Denys), en het gebruikte spellingsysteem was daar dus een duidelijke politieke indicator. In alle andere gemeentelijke administraties werd het Siegenbeekse systeem voorlopig behouden. Van zodra België echter onafhankelijk was verklaard, werd ook daar afstand genomen van de Hollandse kenmerken en vond een nieuwe spellingswitch naar de Vlaamse norm plaats.

Het gebruik van de Vlaamse of Hollandse spelling kreeg op het einde van 1830 dus een duidelijke politieke connotatie. In de kanselarijen waar het

Nederlands na de onafhankelijkheidsverklaring behouden bleef, werden unaniem zoveel mogelijk Hollandse elementen uit dat Nederlands verwijderd. Het gebruik van de Siegenbeekspelling kon op dat moment immers als politiek ‘incorrect’ beschouwd worden. Na de onafhankelijkheid werd dus opzettelijk ‘Vlaams’ gebruikt, ofwel als duidelijke politieke stellingname tegen de Hollanders, Willem I of het orangisme, óf om niet door de nieuwe politieke leiders van gezagsontrouw te worden beschuldigd.

5. Samenvattend

Uit al het voorgaande kunnen een aantal opvallende zaken worden besloten:

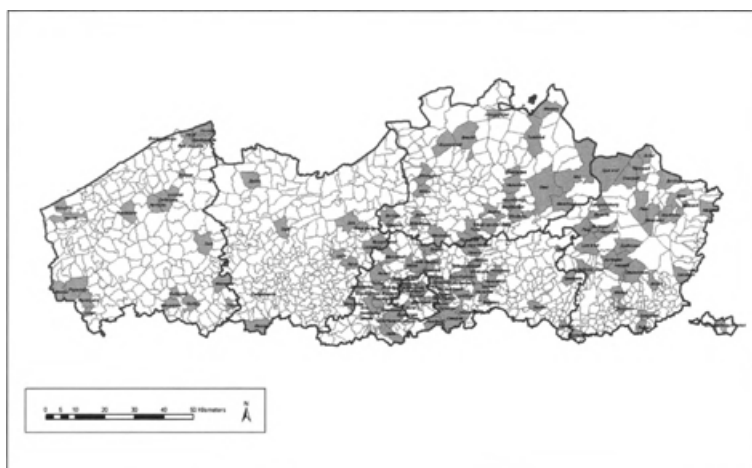
- 1) Tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was er wel degelijk sprake van drie taalvariëteiten, die telkens met een zekere ideologische achtergrond correspondeerden. Afhankelijk van de politieke situatie van het moment, werd van een van de drie, het Frans, het Nederlands of het Vlaams gebruik gemaakt voor ambtelijke en administratieve doeleinden.
- 2) Wat de taalkeuze betreft hebben de analyses duidelijk gemaakt dat er tijdens het Verenigd Koninkrijk een zekere conformiteit bestond met de officiële taalwetgeving. In elk van de onderzochte administraties werd het besluit van 1819 zeer keurig toegepast; er vond in januari 1823 naar aanleiding van dat besluit een massale taalswitch van het Frans naar het Nederlands plaats. In sommige gevallen werd zelfs op dit taalbesluit geanticipeerd nog voor het officieel in voege trad. Het Nederlands bleef bovendien tot op het einde van het Verenigd Koninkrijk de exclusieve administratieve voertaal. Ook nadat Willem I de taalvrijheid had afgekondigd, werd nagenoeg nergens de kans gegrepen om terug op het Frans over te schakelen. Dit alles weerlegt de stelling dat de taalpolitiek van Willem I mislukt zou zijn.
- 3) Onmiddellijk na de Belgische onafhankelijkheid werd meestal wel naar het Frans overgeschakeld. Dit impliceert dat de taal op dat moment als een politieke indicator werd beschouwd: het aanhoudende gebruik van het Nederlands kon immers beschouwd worden als een teken van trouw aan het voormalige, Hollandse, bewind. In de kanselarijen waar niet (meteen) op het Frans werd overgeschakeld werd daarom vaak wel van spellingsysteem veranderd: de Hollandse spellingkenmerken werden zoveel mogelijk vervangen door de traditionele Vlaamse spelling.

- 4) Wat betreft het spellinggedrag tonen de onderzoeksresultaten aan dat het spellinggebruik in zekere zin conform de officiële regeling verliep. Ook voor de zuidelijke provincies bestond er wel degelijk een algemene norm en blijkbaar namen de ambtenaren vaak ook duidelijk de moeite om die norm, de Hollandse spelling, in hun teksten toe te passen. Het is niet duidelijk in hoeverre hierbij druk van hogerhand werd uitgeoefend, maar het is wel gebleken dat de spelling vooral op het einde van het Verenigd Koninkrijk met de ideologische achtergrond van de bewindvoerders geassocieerd werd (of kon worden). Niet alleen de taal zelf, maar ook het taalgebruik, onder de vorm van de spelling, was een middel om politieke verbondenheid uit te drukken.
- 5) Overigens is het opmerkelijk dat de scribenten blijkbaar vrij goed op de hoogte waren van de verschillende spellingsystemen, aangezien zij gewoonlijk wel over de orthografische competentie beschikten om de nieuwe regels vrij snel over te nemen. Uiteraard werden de systemen niet altijd even consequent toegepast, zeker niet wanneer we aan het hedendaags schrijfgedrag denken. Afwijkingen van de norm berustten vermoedelijk voornamelijk op het leerproces van de scribent.

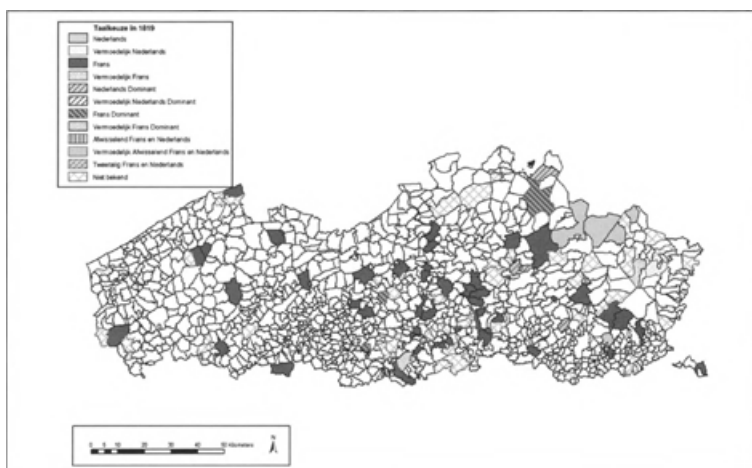
6. Bibliografie

- Behaegel, P. (1817). *Nederduytsche Spraekkunst*. Brugge: De Moor.
- Daniëls, W. (2005). *Spraakmakend Nederlands*. Rekkem: Ons Erfdeel vzw.
- De Groof, J. (2004). *Nederlandse taalplanning in Vlaanderen in de ‘lange negentiende eeuw’ (1795-1914): een linguïstische analyse met speciale aandacht voor de wisselwerking tussen status- en corpusplanning*. Niet gepubliceerd doctoraatsproefschrift. Brussel: VUB.
- De Groof, J. & Vanhecke, E. (2004). 1830 als taalpolitiek keerpunt, de jure en de facto. In: Vandenbussche, W. (red.). *Terug naar de bron(nen)*. Gent: KANTL. 55-69.
- De Jonghe, A. (1967). *De taalpolitiek van Koning Willem I in de zuidelijke Nederlanden (1814-1830): de genesis der taalbesluiten en hun toepassing*. Sint-Andriesbij-Brugge: Darthet.
- Deneckere, M. (1951). *Het vooruitschrijden van het Frans in Vlaanderen*. Gent: Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis.
- Deneckere, M. (1954). *Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1823)*. Gent: Rijksuniversiteit.
- Des Roches, J. (1761, 3de druk). *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst doór J. Des Roches*. Derden druk, overzien en verbeterd doór den Auteur. Antwerpen: J. Grange.

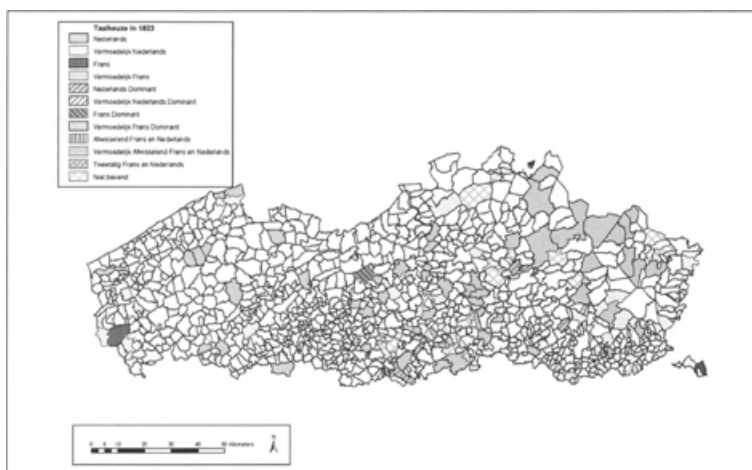
- HISGIS. Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwste geschiedenis. Geographical historical statistics in Belgium 1800 - 1963/2003. URL: <http://www.flwi.ugent.be/hisgis/>
- Siegenbeek, M. (1804). *Verhandeling over de spelling der Nederduitsche taal, tot bevordering van de eenparigheid in dezelve*. Amsterdam: Allart.
- Vanhecke, E., Vandenbussche, W., Willemyns, R. & De Groof, J. (2006). Het verhaal van de negentiende-eeuwse Zuidelijke taal: tien jaar en drie sociolinguïstische conferenties verder. In: Koole, T., Nortier, J. & Tahitu, B. (red.). *Artikelen van de Vijfde Sociolinguïstische Conferentie*. Delft: Eburon. 514-525.
- Vandenbussche, W., De Groof, J., Vanhecke, E. & Willemyns, R. (2004). Historical sociolinguistics in Flanders: Rediscovering the 19th century. In: Christen, H. (red.). *Varietäten und Varianten im sozialen und zeitlichen Raum*. Wenen: Edition Praesens Verlag. 49-80.

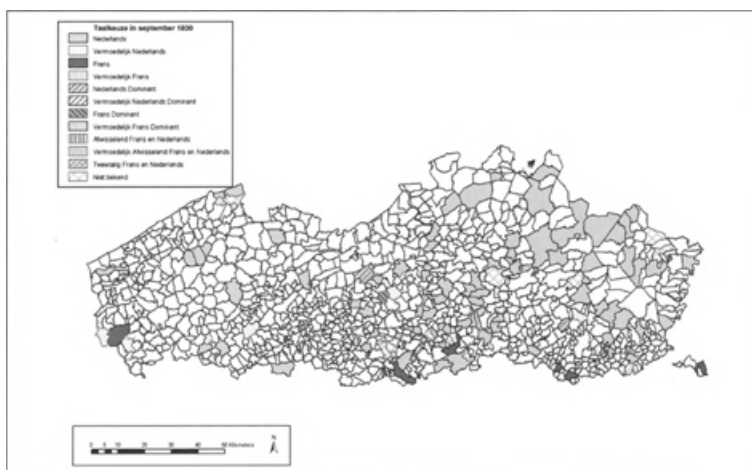
Kaart 2.1 Onderzochte Vlaamse kanselarijen.

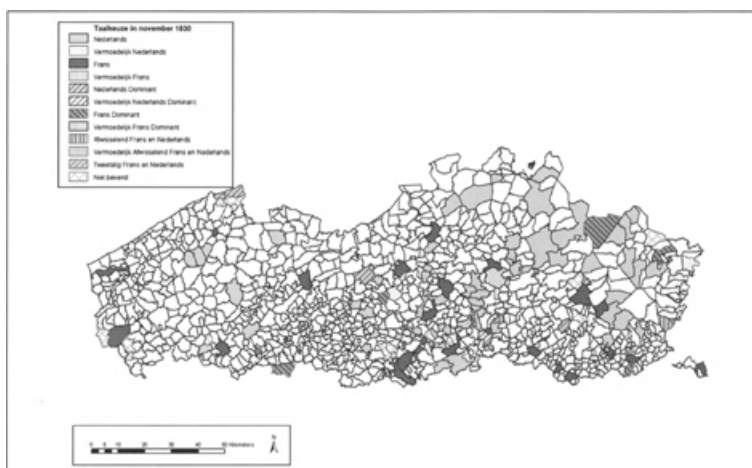
Kaart 3.2.2a Taalkeuze in de Vlaamse kanselarijen in 1819.

Kaart 3.2.2b Taalkeuze in de Vlaamse kanselarijen in 1823.

Kaart 3.2.2c Taalkeuze in de Vlaamse kanselarijen in september 1830.

Kaart 3.2.2d Taalkeuze in de Vlaamse kanselarijen in november 1830.

**Taalgeschiedenis over de grenzen heen.
De taalpolitiek van Willem I en het Noorden.¹
Gijsbert Rutten, Universiteit Leiden**

In 1936 deed Maurits Sabbe een programmatische uitspraak in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*:

In de geschiedenis van het Nederlandsche taallevens is de bedrijvigheid van Koning Willem I en zijn Ministers Van Maanen en Falck om de landstaal in de Zuidelijke Nederlanden terug in eere te herstellen, van de grootste beteekenis. En het wekt wel verwondering, dat tot in den jongsten tijd de historici de taalpolitiek van Willem I in het Zuiden en alles wat er bij behoort, niet grondiger bestudeerden. (Sabbe 1936: 14)

Sabbes constatering dat ‘de historici’ niet al te veel belangstelling hebben voor de taalpolitiek van Willem I vertoont grote overeenkomst met de kwestie die mij werd gevraagd te bespreken: is het inderdaad zo dat er in het Noorden, in het bijzonder in Nederland, erg weinig interesse is geweest voor de taalpolitiek van Willem I? Ik wil daar in eerste instantie een genuanceerd antwoord op proberen te geven: er is inderdaad, in ieder geval vanuit historische hoek, niet veel belangstelling geweest, maar misschien hoeft dat ook helemaal niet. Vervolgens zal ik een ongenueeerd, maar daarom nog niet onjuist beeld schetsen, namelijk dat er speciaal vanuit taalhistorisch oogpunt sprake is van een ernstige lacune in het onderzoek.

De taalpolitiek van Willem I en de historici

Reacties op het beleid van Willem I zijn er natuurlijk al in de negentiende eeuw, zeker in het kader van de afsplitsing van België in 1830. Een financieeleconomische krant als het *Algemeen Handelsblad* ruimt, nog niet in 1829,

1 Dit is een bewerking van een lezing voor het colloquium ‘Taalpolitiek, taalplanning en taalgebruik in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)’ aan de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Gent op 8 november 2006. Graag zou ik hier de organisatoren en de toehoorders bedanken.

maar wel vanaf september 1830 ineens vele bladzijden in voor discussies over de Belgische kwestie. Er wordt lustig gedebatteerd over de wenselijkheid van afsplitsing, waarbij de teneur eerst is dat er in Brussel een stel landverraders actief is, en later dat de Belgen zich vooral moeten afsplitsen als ze dat willen, onder het motto: of graag (in het Koninkrijk), of niet. De argumentatie is steeds in hoofdzaak politiek, economisch en religieus van aard. Zijdelings komen meer culturele argumenten ter sprake, die samengevat erop neerkomen dat de Belgen zich beter afscheiden, omdat ze zowel Rooms als Frans-georiënteerd zijn. Verfransing ‘dreigt onze nationaliteit’ schrijft het *Algemeen Handelsblad* op 15 september 1830. Op 8 oktober van dat jaar staat in een stuk over het verschil tussen Nederland en België:

Onze taal...? Dit ons toevertrouwde onderpand onzer vaderen, hetwelk zij niet konden gebruiken, wijl zy het eerst moesten scheppen, wordt van alle kanten in het naauw gebragt, verguisd, gesmaad en heeft reeds te dikwijls plaats moeten maken voor den verminkten bastaardklank van een naburig volk, hetwelk volstrekt niets gemeens heeft met ons eigenaardig volksbestaan. Het verband tusschen taal en beschaving is te zeer erkend, dan dat het noodig zoude zijn hetzelfde hier te betoogen. (*Algemeen Handelsblad* 8-10-1830)

Op het verband tussen taal en beschaving kom ik terug. Nu is vooral van belang dat de taalkwestie secundair is in de discussie. Die conclusie moet ook getrokken worden na studie van de *Bundel van vaderlandsche liederen, voor de jeugd*, die waarschijnlijk rond 1831 in Amsterdam verscheen bij H. Moolenijzer. Zuiver nationalistische propaganda treffen we daarin aan. De bundel opent met liederen met titels als ‘De liefde voor het vaderland’, ‘De roem aan 't vaderland’. In een anoniem essay over oorzaken van de opstand komt de taalkwestie niet aan bod, wel de economische politiek en de godsdienstige verhoudingen, als ook het slechte karakter van de Brusselse ‘heethoofden’ (*Bundel* z.j.: 6), dat kenmerkend zou zijn voor de Brabanders die immers ook al gastheer waren geweest van Alva's Bloedraad (*Bundel* z.j.: 16).

Na Willems troonsafstand in 1840 verschenen er terugblikken. Zo publiceerde een anonieme auteur in 1842 in Den Haag *Willem I en zijne regering*, een korte evaluatie (15 blz.) van Willems koningsschap met vooral aandacht voor zijn economische successen (handel, nijverheid, waterwegen), en geen woord over de taal. In 1843 noemt W.F. Keuchenius in *Willem Frederik Prins van Oranje-Nassau, later Koning der Nederlanden* het verschil in taal

als een van de redenen waarom Noord en Zuid wel uit elkaar moesten vallen². In 1844 verscheen in Amsterdam het dikkere, 269 bladzijden tellende werk van Henri Zeeman, *Het leven, de krijgsbedrijven en de regering van Zijne Majesteit Willem den Eersten, Koning der Nederlanden, Groot-Hertog van Luxemburg enz. enz. enz.* Zeeman wijst wel op het verschil in taal tussen Noord en Zuid en benadrukt dat in het Zuiden het Frans hoger in aanzien stond dan het Nederlands. Ook wijst hij erop dat wat gemakkelijk over dat verschil is heengestapt bij de plannen voor een Verenigd Koninkrijk. Maar de afscheiding was toch onrechtvaardig en Willem was een goede koning, ook voor het Zuiden - over de taalpolitiek geen woord.

Een latere historicus als Goslinga, hoogleraar aan de protestantse Vrije Universiteit Amsterdam, noemt in zijn oratie, behalve uiteraard de geloofskwestie, de verschillende economische belangen als oorzaak voor het mislukken van het Verenigd Koninkrijk (1918: 27). Wederom geen woord over de taalkwestie. Ook De Nooij, die in 1939 promoveerde op *Eenheid en vrijheid in het nationale onderwijs onder Koning Willem I*, rept met geen woord over de taal. Intussen was wel Blauwkuips proefschrift over *De taalbesluiten van Koning Willem I* verschenen (1920). Dan is er uit de jaren 1931 en 1935 de tweedelige biografie van Willem I door Colenbrander, waarin het voorlaatste hoofdstuk van deel twee handelt over 'De taalbesluiten' (1935: 277-298). Colenbrander verdedigt het genuanceerde standpunt dat Willem I weliswaar Nederlands, of preciezer: het Vlaams wilde bevorderen, maar zeker niet *rücksichtslos* tegen het Frans ageerde en bovendien zelf binnen enkele jaren alles weer teruggedraaide. In deel één vroeg Colenbrander zich al af of de verlangde eenheid van Nederland en België niet bij voorbaat gedoemd was te mislukken gezien de culturele verschillen³. Uit 1936 is er dan het artikel van Sabbe

- 2 Keuchenius 1843: 73: 'De nu weder tot één Rijk zamengevoegde Staten waren reeds vroeger onder Bourgondië en Spanje aan één bepaald Opperhoofd onderworpen geweest, maar hadden ook toen reeds geen eigenlijk geheel uitgemaakt. Elk der zeventien Provinciën, was in vele opzigten als een afzonderlijke Staat te beschouwen. Maar voornamelijk verschilde België te veel van Holland, zoo wel in taal, levenswijs, en zeden, als door verschil van Godsdienst, en stoffelijke behoeften en belangen, dan dat eene duurzame vereeniging konde verwacht worden, ook onder het mildste Bestuur. De ondervinding en de geschiedenis hebben het geleerd: ontevredenheid en onrust van binnen, hebzuchtige oogmerken en intrigues van buiten, en - eene scheiding was onvermijdelijk.'
- 3 Colenbrander 1935: 260: 'Holland, nam Engeland in overweging, zou gedwongen opneming in het groote Duitsche geheel kwalijk verdragen. Maar was de vereeniging met het talrijker bevolkte België dan geen opneming in een grooter geheel? Holland *viel* moeilijk te assimileeren; kon het zelf gemakkelijk een ander tot zich trekken? Eene bevolking, van buiten Fransch, van binnen Roomsch? Men tilde toen niet zwaar aan cultureele verschillen die zouden kunnen bemoeilijken, verijdelen wellicht, wat politieke overweging noodzakelijk had geoordeeld. Men kwam uit de achttiende eeuw en achte geloofsverschil niet bovenal belangrijk meer.'

(waaruit ik aan het begin citeerde), waarin hij waardevolle aanvullingen pleegt op Blauwkuip. Vervolgens verscheen De Jonghes studie over Willems taalpolitiek (1943) en daarmee lijkt voor de meeste historici de kous af.

In de IJkpuntenreeks verscheen in 2001 het deel *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* onder redactie van Kloek en Mijnhardt. Daarin komt Willems taalpolitiek niet voor. De paragraaf ‘Taalbeleid’ (2001: 435-438) houdt op vlak voor de instelling van het Koninkrijk. In de literatuuropgave komt noch Blauwkuip, noch De Jonghe, noch bijvoorbeeld Lode Wils voor. Het boek *1800* gaat dan ook vooral over 1750. Het volgende deel in de IJkpuntenreeks heet *1900* en dat gaat hoofdzakelijk over de tweede helft van de negentiende eeuw. Koning Willem I valt tussen twee ijkpunten, en is het zelf blijkbaar niet.

In Van Sas' *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* uit 2004, vinden we de volgende, kenmerkende passage:

Veel van Willem I's natievormende projecten, dat wil zeggen zijn pogingen tot unificatie in de cultureel-mentale sfeer, met name via de taal-, onderwijs-, en godsdienstpolitiek, zijn blijven steken in het stadium van de goede - of niet zo goede - bedoelingen. (Van Sas 2004: 407)

Haast *en passant* merkt Van Sas op dat er onder Willem I ook nog een taalpolitiek is geweest. Ook Kikkert brengt alleen terloops Willems taalpolitiek ter sprake (1995: 160-161). Worden de studies van Blauwkuip, Colenbrander en De Jonghe als afdoende beschouwd? Overigens komen ook in de Brusselse bundel *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk* onder redactie van Tamse en Witte, ‘een paar aspecten jammer genoeg niet aan bod [...] dat was onder meer het geval voor de taalpolitiek’ (1992: 13).

Bovendien is er dan de Belgische historicus Wils, die in diverse publicaties heeft uiteengezet dat ten eerste Willems taalpolitiek bij de afscheiding van secundair belang was, ten tweede dat hij altijd prudent met de taalverschillen tussen Noord en Zuid was omgesprongen om toch vooral te voorkomen dat de indruk onstond dat hij België wilde verhollandsen - een misvatting waartegen de historicus Allard al vroeg in het geweer kwam (1900: 22)⁴.

4 Maar vgl. Van der Sijs 2004: 52: ‘In 1830 scheidde België zich van Nederland af, en dat is in belangrijke mate te wijten aan Willems taalregelingen.’

De conclusie moet volgens mij zijn dat er vanuit historische hoek inderdaad niet bijzonder veel aandacht is geweest voor de taalpolitiek van koning Willem I: een hoofdstuk bij Colenbrander, het proefschrift van Blauwkuip en verder enkele bijdragen uit België (bijvoorbeeld van De Jonghe en Wils). Tegelijk is de indruk ontstaan dat, nog steeds vanuit historische hoek, meer aandacht ook niet nodig was. De taalkwestie lijkt van minder historisch belang dan, bijvoorbeeld, de economische politiek van Willem I. Daarnaast draaide Willem zelf de taalbesluiten terug en was bij de afscheiding van België het taalverschil een gelegenheidsargument. Ten slotte, contemporaine reacties na de abdicatie bevestigen het ondergeschikt belang van de taalkwestie.

Toch zijn er nog wel wat opmerkingen te maken, vooral met betrekking tot het verband tussen taal en beschaving dat volgens het *Algemeen Handelsblad* van 1830 zo bekend was. Over dit verband, en over dat tussen taal en volk, en taal en natie, is veel gepubliceerd; de historiografie heeft gewezen op het belang van auteurs als Condillac en Herder. Uiteraard was dat verband al in de negentiende eeuw erg bekend. Het heeft ongetwijfeld Willem I geïnspireerd tot zijn taalpolitiek, of hij die inspiratie nu haalde uit de Franse staatspolitiek (één land, één taal) of uit het Duitse volksbegrip (één volk, één taal). Misschien ligt juist in die bekendheid van het verband tussen taal en beschaving (/volk/natie) de verklaring voor de geringe aandacht voor Willems taalpolitiek in de negentiende eeuw. Het was niet meer dan vanzelfsprekend dat Willem zou pogen in de zuidelijke provincies het Nederlands te bevorderen. Daar is niets opzienbarends aan. Opzienbarend was zijn belastingpolitiek, die voor het Zuiden zo ongunstig uitpakte, of zijn passie voor kanalen. Zijn taalbeleid was alleen maar een voortzetting van wat in het Noorden al aan de gang was: bevordering van het Nederlands als taal van overheid en onderwijs op basis van de voorschriften van Weiland en Siegenbeek uit 1804-1805⁵. En daar komt bij dat Willems genuanceerde positie - geen simpele verhollandsing - ook al niet opzienbarend was, temeer daar ook in het Noorden in hogere kringen wel in het Frans werd gecommuniceerd.

Waarom besteedden latere historici evenmin veel aandacht aan Willems taalpolitiek? De aandacht voor het thema nationalisme in de afgelopen decennia doet meer interesse voor Willem I als *nation builder* en dus voor zijn taalpolitiek verwachten. Zetten Nederlanders zich niet graag uiteen met hun

5 M. Siegenbeek, *Verhandeling over de Nederduitsche spelling* (1804); P. Weiland, *Nederduitsche spraakkunst* (1805).

eigen nationalisme? In ieder geval denken we bij negentiende-eeuwse *nation builders* eerder aan Thorbecke dan aan het koningshuis.

De taalpolitiek van Willem I en de taalhistorici

De afgelopen jaren zijn er enkele grote studies verschenen over de geschiedenis van het Nederlands en de vorming van de standaardtaal: de *Geschiedenis van de Nederlandse taal* van Van den Toorn et al. (1997) en *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN* van Van der Sijs (2004). Het loont de moeite de opbouw en inhoud van deze studies nader te bekijken.

Van den Toorn et al. komen na een inleidend hoofdstuk (1) en hoofdstukken over Oudnederlands, Vroegmiddelnederlands, Laatmiddelnederlands en Vroegnieuwnederlands (2-5) in hoofdstuk 6 op ‘Nieuwnederlands (circa 1650-1880)’ (1997: 361-453). De paragrafen 6.1 en 6.2 behandelen de externe taalgeschiedenis, 6.3, 6.4 en 6.5 de interne (morfologie, syntaxis, lexicologie). In 6.1 over de externe taalgeschiedenis van ca. 1650 tot 1800 komt een paragraaf voor over de expansie van het Nederlands (6.1.4., zie 1997: 372-377) met één alinea over de verbreiding van het Nederlands naar het oosten (Duitsland, Rusland) en noorden (Scandinavië). De rest van 6.1.4 is gewijd aan de expansie buiten Europa, het koloniale Nederlands. In 6.2 over de externe taalgeschiedenis van 1800 tot 1880 komt die expansie niet ter sprake. In het hele hoofdstuk 6 wordt koning Willem I volgens mij niet genoemd⁶. Na hoofdstuk 6 gaat hoofdstuk 7 over Nieuwnederlands van 1880 tot 1920 en hoofdstuk 8 over Nieuwnederlands van 1920 tot nu en pas dan komt, ‘stiefmoederziel’ alleen, losgemaakt van de rest, weggestopt aan het eind, in hoofdstuk 9 het Nederlands in België aan bod - wat blijkbaar zoiets is als Afrikaans, het onderwerp van het tiende en laatste hoofdstuk. In hoofdstuk 9 (van de hand van de Vlaming Guido Geerts) is een paragraaf getiteld ‘Het Verenigd Koninkrijk (1814-1830): uitzicht op hervernederlandsing’ (1997: 567-572), waarin Willems plannen en het mislukken ervan worden uiteengezet.

Twee conclusies kunnen we trekken op basis van Van den Toorn et al. (1997): 1) in de geschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederlands (cf. hoofdstuk 6) is Willem I van geen belang; 2) in de geschiedenis van het Nieuwnederlands (cf. hoofdstuk 6-8) is België van geen belang. Ik kom hier nog op terug.

6 Het bijna 700 bladzijden tellende boek ‘voor de vakgenoot’ (‘Woord vooraf’, 1997: 6) heeft geen register.

Dan Van der Sijs (2004). De opbouw is in grote lijnen als volgt: omvangrijke hoofdstukken over externe en interne ontwikkelingen in de middeleeuwen en vooral de zestiende en de zeventiende eeuw worden besloten met korte paragrafen over de achttiende, negentiende en twintigste eeuw, en over België. Soms komt Willem I ter sprake, maar juist niet in de paragraaf ‘De verbreiding van de standaardtaal’ in het slothoofdstuk⁷. Aan het eind van het eerste hoofdstuk verklaart Van der Sijs deze opbouw:

Door de politieke omstandigheden hebben de Zuidelijke Nederlanden na 1585, toen Antwerpen viel, niet meer bijgedragen aan de standaardtaal. Daarom wordt aan het Zuid-Nederlands vanaf de zeventiende eeuw in dit boek in principe geen aandacht besteed. (Van der Sijs 2004: 53)

- waarna een verwijzing naar *Het verhaal van het Vlaams* (2003) van Roland Willemyns.

Op basis van Van der Sijs (2004) kunnen we de twee conclusies herformuleren: 1) in de geschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederlands is Willem I van zeer ondergeschikt belang; 2) in de geschiedenis van het Nieuwnederlands is België alleen van belang voor de studie van het Belgisch Nederlands, niet voor de studie van het Nederlands. Een derde en een vierde conclusie kunnen we toevoegen: 3) voor de ontwikkeling van het Standaard-Nederlands (het eigenlijke onderwerp van Van der Sijs) is het Zuid-Nederlands van geen belang, 4) voor de ontwikkeling van het Standaardnederlands is de periode na 1650 van weinig belang.

Deze vier conclusies, gebaseerd op Van den Toorn et al. (1997) en Van der Sijs (2004), verwijzen naar een standaardvisie op de ontwikkeling van het Algemeen of Standaardnederlands, die kortweg als volgt luidt: rond 1650 is op macro-niveau de selectie voltooid, dat wil zeggen dat het Hollands is aangewezen als de basis van de standaardtaal. Op micro-niveau is er daarna nog wel sprake van selectie, maar vooral is er in de achttiende en de negentiende eeuw sprake van consolidatie: de normen worden gecodificeerd in grammatica's en woordenboeken, en in het tijdperk van het nationalisme wordt van overheidswege de functie van het Standaardnederlands uitgebreid door het de officiële taal van bestuur, rechtspraak en onderwijs te maken. Alleen in dat laatste opzicht, de functie-uitbreiding van overheidswege, is België en is de taalpolitiek Willem I van belang voor de geschiedenis van het Nederlands.

⁷ Van der Sijs 2004: 617-625; p. 623 wel deze zin: ‘In de periode van het Verenigd Koninkrijk, tussen 1815 en 1830, was Nederlands de officiële taal van Nederland en de Vlaamse gewesten.’

De standaardvisie herzien

Wat is er mis met de standaardvisie? Zo bondig en ongenueanceerd mogelijk: hoe kan nu de huidige situatie in het Nederlandse taalgebied, dat Nederland en Vlaanderen omspannt, verklaard worden uit het Hollands van 1650? Als we inderdaad spreken van één taalgebied - denk aan de Nederlandse Taalunie - dan kan ten minste in de context van codificatie, functie-uitbreiding en acceptatie alleen een blik over de grenzen van de zeventiende eeuw, en een blik over de landsgrens heen, verklaren hoe de huidige situatie ontstaan is. En voorzover de standaardisatie een kwestie is van expansie van Hollandse normen, moet juist de verhouding tot andere, perifere gebieden zoals Vlaanderen, in het centrum van de belangstelling staan.

Op grond van het bovenstaande kom ik tot twee stellingen: 1) de geschiedschrijving van het Nederlands moet veel meer aandacht schenken aan de achttiende en de negentiende eeuw; 2) de geschiedenis van het Nederlands in België is geen apart hoofdstuk, maar een integraal onderdeel van de geschiedenis van het Nederlands. Ik wil deze twee stellingen verduidelijken aan de hand van twee casussen.

De versus den

De nominatief van het bepaald lidwoord luidt in het mannelijk enkelvoud *de*. Die vorm is al in de zeventiende eeuw geselecteerd⁸. Noord-Nederlandse taalbeschouwers hekelen *den* in de eerste naamval. Christiaan van Heule, die geldt als een belangrijke zeventiende-eeuwse grammaticus en die wellicht uit het Zuiden afkomstig was, toonde zich in zijn eerste spraakkunst uit 1625 nog coulant tegenover *den*, maar in de tweede editie uit 1633, als hij kennis heeft genomen van het werk van de Hollander Samuel Ampzing (1628), keurt hij de vorm af⁹. Van Heules eerste editie van 1625 had een sterke invloed op auteurs van spraakkunsten voor anderstaligen en dat heeft ertoe geleid dat de *den*-vorm in heel wat buitenlandse grammatica's van het Nederlands is terechtgekomen. Enkele decennia later, als er in het normatieve systeem in het Noorden geen twijfel meer bestaat over *de*,

8 Voor deze alinea: Rutten 2006: 247-250.

9 Van Heule, *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst* (1625); Van Heule, *De Nederduytsche spraec-konst ofte Tael-beschrijvinghe* (1633); Ampzing, *Nederlandsch Tael-bericht* (1628).

presenteert Jacques-François van Geesdalle in zijn vergelijkende spraakkunst van het Nederlands en het Frans (1700) de vorm *den*, en bij het onbepaald lidwoord trouwens *eenen*, als de enige mogelijkheid. In 1713 vind ook de anonieme E.C.P., achter wie Gillis de Witte schuilgaat, dat *den* en *eenen* de belangrijkste vormen zijn. Van Geesdalle en De Witte zijn Zuid-Nederlanders.

Later in de achttiende eeuw blijven Zuid-Nederlandse, Vlaamse taalkundigen bij *den* in de nominatief. Zo definiëren Van Belleghem & Waterschoot in 1773 drie geslachten, waarbij ook drie lidwoorden horen: ‘*den, de, het*: by voorbeeld, *den Vader, de Moeder, het Kind*’¹⁰. Vijftien jaar later schrijft Verlooy: ‘wy hebben dry genera gelyk de Grieken: wy hebben de articuli *den, de, het*’¹¹. In 1792 componeert Ballieu, volgens het titelblad ‘*Schoólmeester binnen Antwerpen*’, in zijn *Néderduytsche Spel- en Spraek-konst* de volgende dialoog:

V. Waer aen zal ik weéten van wat *geslacht* een *zelfstandig* woórd is? A. Met voór 't *eenvoudig* van het zelve te stellen, de ledekens *den, de, het*, want *den* is't teeken van't *mannelyk*, *de* van't *vrouwelyk*, en *het* van het *onzydig*, [...] dat men zegt *den koning, den boek, de dogter, de kamer, het kind, het huys*, en niet *de boek, het dogter, den huys* enz. (Ballieu 1792: 74-75)

Ook in de negentiende eeuw, ten tijde van het Verenigd Koninkrijk, treffen we nog *den* aan in de nominatief, bijvoorbeeld in de *Nederduytsche spraakkunst* van Behaegel:

<i>den</i>		mannelyk		<i>den vader, den boom.</i>
<i>de</i>	voór het	vrouwelyk	geslagt; b.v.	<i>de moeder, de tafel.</i>
<i>het</i>		onzydig		<i>het kind, het bed</i>

(Behaegel 1817: 61)

10 Van Belleghem & Waterschoot 1773: 61: ‘Wy evenaeren in onze Hoofdgeslachten de Latynen, gelyk wy hier in de Fransche zyn overtreffende; alsmede in de bepaelde deelen, als maer daer schaers twee van hebbende, welkers vrouwelyke eenvouden hangen, oft aen de mede-luyderen, oft aen de stemmaekeren van het gevolgde woord, als *mon ame*, myne ziele, en.; deze zyn by ons *den, de, het*: by voorbeeld, *den Vader, de Moeder, het Kind*’.

11 [Verlooy] 1788: ‘Onze tael heeft veel gemeyns met die de welke van alle talen der wereld de beste, de gesierdste, de woord-en-konstrykste is, de Grieksche: zonder dat nogtans ergensuyt t’oordeelen is, dat d’onze joenger zy als die. Voor eerst, wy hebben dry genera gelyk de Grieken: wy hebben de articuli *den, de, het*; zy *ho, he, to, te, ton, ten*, enz.’.

Behaegel was een particularist, zou men kunnen tegenwerpen. Maar ook bij de overigens van oorsprong Hollandse Jan Des Roches lezen we *den* in de nominatief (1821: 26).

De Zuid-Nederlandse vasthoudendheid ten aanzien van *den* wordt saillant, wanneer we de aandacht verleggen. In de *Grammaire hollandaise pratique* van Van der Pyl (in de tweede editie van 1816, uitgegeven in Dordrecht en Brussel) staat gewoon ‘de vader’ in de nominatief (1816: 47). In 1816 verscheen ook in Brussel van de Leidenaar Van Lennep een *Grammaire hollandaise* en ook daarin vinden we ‘de’ in de nominatief (1816: 53), zo ook in *Les racines de la langue hollandaise* van Olinger, gepubliceerd in Brussel (1818: 14), verder in de *Grammaire hollandaise* van Meijer (volgens de titelpagina ‘professeur de langue Hollandaise, a l’Athenée Royal de Bruxelles’), die in Brussel verscheen (1820: 14), en ook in de *Grammaire hollandaise* van Koenders (‘professeur de langues a Liège’), die in Luik verscheen (1823: 7), en ten slotte ook in *Les principes de la langue hollandaise* van Würth, een andere Luikenaar (1824: 16). Dan verscheen in Gent van de hand van Moke de *Nederduitsche spraakkunst naar het Hollandsch, ten bijzonderen gebruike der Vlaamsch-sprekenden* en ook daarin is *de* de norm (1823: 25). Zeven spraakkunsten uit de tijd van het Verenigd Koninkrijk, zes in het Frans, een in het Nederlands, gepubliceerd in Brussel, Luik en Gent, en alle zeven bedoeld om de nog niet of nog niet goed genoeg Nederlandssprekenden in het Zuiden te onderwijzen in de regels van de grammatica¹²: alle zeven hanteren ze de Noord-Nederlandse norm: *de*, niet *den*. Vaak verwijzen de auteurs al in het voorwerk naar Weiland of Siegenbeek¹³, soms naar Lambert ten Kate¹⁴.

12 Bijv. Van der Pyl begint zijn ‘Préface’ als volgt: ‘L’ouvrage que j’ai l’honneur de présenter au public, est destiné principalement à l’usage des habitans de la Belgique, qui, depuis plusieurs années, ont considéré le François, pour ainsi dire, comme leur langue maternelle, à plusieurs desquels, l’intelligence de la langue Hollandaise, est cependant devenue absolument nécessaire, par la réunion de ce pays à la Hollande. - Une Grammaire Hollandaise, écrite en François, est donc, pour eux, d’un besoin réel; de plus, puis qu’aucun livre de cette espèce n’existe.’ (1816: VII).

13 Van der Pyl 1816: VIII: ‘En général j’ai suivi la Grammaire de Monsieur Weiland, et le traité d’Ortographe de Monsieur Siegenbeek.’ Van Lennep 1816: V: ‘Cette grammaire est faite d’après celle de Mr. P. Weiland.’ Hij noemt ook Siegenbeek en Van der Pyl (Van Lennep 1816: VI, VIII-X). Olinger baseert zich op ‘[l]es meilleurs grammairiens, M.M. Siegenbeek, Weiland et Van der Pijl’ (1818: XX). Meijer noemt behalve zijn voorgangers Van der Pyl, Van Lennep en Olinger ook Weiland en ‘l’ouvrage inappréciable de notre immortel Lambert ten Kate’ (1820: V-VII).

14 I.c. Ten Kates tweedelige *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (1723).

In het kader van de totstandkoming van één norm voor het hele taalgebied, van de standaardisering van het Nederlands, van de verbreiding, de expansie van de Noord-Nederlandse norm, kortom van de geschiedenis van het Nederlands, lijkt dit toch een waardevolle waarneming - en die is gedaan in de negentiende eeuw, in België.

Men zou kunnen tegenwerpen dat de norm nog steeds *de* is en dat zuidelijk gesputter over *den* voor de vorming van het Standaardnederlands dus van weinig belang is geweest. Daarom een tweede casus.

Gy leerdet versus gy leerde

In de tweede persoon indicatief van het imperfectum geeft Behaegel in het enkelvoud ‘Gy *leerde*’ en in het meervoud eveneens, met gelijke spelling (zonder slot-n; 1817: 445, 446). In een voetnoot tekent hij aan dat de ‘Hollanders’ hiervoor ‘gy LEÉRDET’ schrijven¹⁵. Wie kan hij bedoelen met de ‘Hollanders’? Weiland zette toen de grammaticale toon en Behaegel is zich daarvan bewust, getuige de lof die hij Weiland en ook Siegenbeek toebedeelt in de voorrede (1817: ii-iii). En inderdaad, Weiland heeft in enkelvoud en meervoud *gy druktet* (1805: 163-164). Dat is opvallend. De huidige norm dicteert zeker geen -t in de tweede persoon (i.c. *jij leerde, jullie leerden*). Als we kijken wat Moonen in zijn belangrijke grammatica uit 1706 voorschreef, blijkt dat in het enkelvoud *gy hoorde* te zijn, in het meervoud *gy hoorden* (1706: 165), qua vorm dus hetzelfde als Behaegel, maar met een naar het getal gedifferentieerde spelling. Weiland lijkt zich eerder gebaseerd te hebben op een andere richting in de achttiende-eeuwse taalkunde, die wil dat -t het kenmerk van de tweede persoon is. Soms verklaren de leden van deze richting¹⁶ zelf dat ze met die -t een oud gebruik willen bewaren, wat suggereert dat zeker in de gesproken taal van begin achttiende eeuw Moonens varianten gewoner waren. Overigens hadden al in 1637 de vertalers van de *Statenbijbel* een poging ondernomen deze -t als kenmerk van de tweede persoon, in ere te herstellen (De Bonth 1998: 321).

15 Behaegel 1817: 445: ‘De Hollanders schryven gy LEÉRDET, gy LEÉRET; in plaats van gy LEÉRDE, gy LEÉRT’. Behaegel betreft dus ook de indicatief van het praesens erbij.

16 A. Verwer (*Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica*, 1707), W. Sewel (*Nederduytsche spraakkonst*, 1708/1712), Ten Kate (zie noot 14), B. Huydecoper (*Proeve van taal- en dichtkunde*, 1730) en ook later F. van Lelyveld in zijn Huydecoper-editie uit 1782, zie De Bonth 1998: 320-321.

Vlak voordat Weiland met zijn grammatica kwam, verschenen er enkele andere taalkundeboeken, bijvoorbeeld het *Bevatlyk onderwys in de Nederlandsche spel- en taalkunde, voor de schooljeugd* van Wester. Daarin lezen we *gy laast en baadt*, en *gy hadt, gy wierdt* en *gy zoudt* (Wester 1799: 38, 41, 45). In de tweede druk van de *Rudimenta* van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen lezen we *gy strafet* en in het meervoud *gyl. strafet* (1802: 46). Ook in de vierde druk van Van Bolhuis is -t het kenmerk van de tweede persoon: *gij bemindet, gij badt* en in meervoud *gijlieden bemindet, gijlieden badt* (1802: 119, 120). De anonieme *Nieuwe en volledige Nederduitsche spel- en spraakkunst* heeft in enkel- en meervoud *gij hoordet* (1802: 220). Zeker de *Rudimenta* en Van Bolhuis zijn niet de minste getuigenissen. We kunnen stellen dat gedurende de achttiende eeuw en ten minste tot en met Weiland de vormen op -t de noordelijke grammatica beheersten, in het voetspoor van de beroemde mannen uit de vroege achttiende eeuw¹⁷.

De zuiderling Van Geesdalle sluit daarbij aan. Verdedigde hij vol overtuiging *den* in de nominatief van het mannelijk lidwoord, in dit geval heeft hij *gy peysdet* en *gyl: peysdet* (1700: 141). De zes Franstalige grammaticaboeken over het Nederlands, uit de periode van het Verenigd Koninkrijk, die ik eerder aanhaalde (Van der Pyl 1816, Van Lennep 1816, Olinger 1818, Meijer 1820, Koenders 1823, Würth 1824), conformeren zich aan Weilands norm: de tweede persoon enkel- en meervoud eindigt op -det, dus *gij leerdet, gij bemindet, gij werktet* etc.; zo ook Van Moke (1823: 62-64). De zeven taalkundigen die Noord-Nederlands *de* hadden als nominatief van het mannelijk lidwoord, hebben ook de -t-vormen in de tweede persoon van het imperfectum. Daar is nog aan toe te voegen Van Genabeth, 'Leeraar der Nederduitsche Taal aan het Athenaeum te Brugge', die de *Beginselen der Nederduitsche taal, ten dienste der lagere scholen* uitgaf (1820: 41-42). Zij zitten alle op de lijn die Behaegel aan de 'Hollanders' toeschreef.

Maar zoals er Vlaamse taalbeschouwers waren die *den* verdedigden, zijn er ook die de tweede persoon van het imperfectum anders vormen. Ballieu heeft *gy leerde* en *gy-l. leerde* (1792: 104). Van meer gewicht is misschien het getuigenis van Des Roches: *gy leerde* en *gy leerde* (1821: 108).

Wat maakt deze casus nu zo interessant? In tegenstelling tot de kwestie van *de* en *den* schrijft het huidige Standaardnederlands de vorm voor die

17 Zie noot 16.

de Zuid-Nederlanders Ballieu, Des Roches en Behaegel hebben (*jij leerde, jullie leerden*) en niet de -t-vormen (**jij leerdet, *jullie leerdet*) van de Noord-Nederlandse taalkundigen. Ik herinner er aan dat Moonen (1706) als enige belangrijke ‘Hollander’ ook niet die -t-vormen had. Moonen was in het algemeen op de schrijftaal, in het bijzonder die van Vondel georiënteerd. Als hij al de vormen op -t niet heeft, mogen we misschien veronderstellen dat omstreeks 1700 in de gesproken taal van de hogere kringen de -t-vormen niet of nauwelijks voorkwamen. De Noord-Nederlandse poging *gij leerdet* etc. (opnieuw) in te voeren is mislukt en de expansie van de Hollandse norm is dus mislukt. Het zijn de vormen van Ballieu, Des Roches en Behaegel, en Moonen, die tot de standaardtaal zijn doorgedrongen.

Uiteraard is hier veel meer onderzoek nodig, met name naar de ontwikkeling van de geschreven taal en dan vooral in andere dan taalkundige bronnen. Ik voerde deze casus op om twee stellingen te verdedigen, namelijk dat de geschiedschrijving van het Nederlands veel meer aandacht moet schenken aan de achttiende en de negentiende eeuw en dat de geschiedenis van het Nederlands in België geen apart hoofdstuk is, maar een integraal onderdeel van de geschiedenis van het Nederlands. Die twee stellingen lijken me bewezen.

Tot slot

Het is opvallend dat er in het Zuiden in de periode van het Verenigd Koninkrijk dikke, erudiete grammatica's verschijnen, vaak geschreven door hoogleraren, die Weilands normen overnemen. Blijkbaar waren de meer geïstitutionaliseerde taalkundigen gebonden aan de geïstitutionaliseerde normatieve grammatica. De taalpolitiek van Willem I en de negentiende-eeuwse taalsituatie zijn dan ook nauw verbonden met het thema van de expansie van het Nederlands.

Gaandeweg heb ik de aandacht verschoven van de taalpolitiek van Willem I en het Noorden naar het ruimere onderwerp van de geschiedenis van het Nederlands over de grenzen heen. Historisch-taalkundigen zouden meer aandacht mogen hebben voor de achttiende en de negentiende eeuw en voor perifere gebieden als Vlaanderen, onder andere in relatie tot Willems taalpolitiek. Alleen dan kunnen we ons een precies beeld van de ontwikkeling van het Nederlands vormen.

Literatuur

- Algemeen Handelsblad*. 1829-1830.
- Allard, H.J., *De Vereenigde Nederlanden onder Koning Willem I*. Utrecht 1900: P.W. van de Weijer.
- [anon.], *Nieuwe en volledige Nederduitsche spel- en spraakkunst*. ²Amsterdam 1802: W. Holtrop.
- [anon.], *Rudimenta, of gronden der Nederduitsche spraake*. Uitgegeven door de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen. ²Leiden, Deventer & Utrecht 1802: D. du Mortier en zoon, J.H. de Lange & G.T. van Paddenburg en zoon.
- [anon.], *Willem I en zijne regering*. Den Haag 1842: J.L. Jacob.
- Ballieu, J., *Néderduytsche Spel- en Spraek-konst*. Antwerpen 1792: J.E. Parys.
- Behaegel, P., *Nederduytsche spraekkunst*. Brugge 1817: Wed. De Moor en Zoon.
- Belleghem, P.J. van & D. Waterschoot, *Deure oft Ingang tot de Nederduytsche Taele*. Brugge [ca. 1773]: Joseph van Praet.
- Blauwkuip, F., *De taalbesluiten van Koning Willem I*. Diss. Universiteit van Amsterdam 1920.
- Bolhuis, L. van, *Beknopte aanleiding tot de kennis der Spelling, Spraakdelen, en Zintekenen, van de Nederduitsche taal [...] opgesteld door Klaas Stijl*. ⁴Groningen 1802: Jan Oomkens.
- Bundel van vaderlandsche liederen, voor de jeugd*. Amsterdam z.j. [ca. 1831]: H. Moolenijzer.
- Colenbrander, H.T., *Willem I Koning der Nederlanden. Eerste deel 1772-1815*. Amsterdam 1931: J.M. Meulenhoff.
- Colenbrander, H.T., *Willem I Koning der Nederlanden. Tweede deel 1815-1830*. Amsterdam 1935: J.M. Meulenhoff.
- Geesdalle, J.-F. Van, *Le parallele de la grammaire [...] De vergelykinge van de spraek-konste der twee Talen de Fransche ende de Vlaemsche [...]*. Gent 1700: Erven Maximilien Graet.
- Goslinga, A., *Koning Willem I als verlicht despoot*. Baarn 1918: E.J. Bosch.
- Jonghe, A. De, *De Taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830). De genesis der taalbesluiten en hun toepassing*. Sint-Andries-bij-Brugge 1967: J. Darthet. [¹1943]
- Keuchenius, W.F., *Willem Frederik Prins van Oranje-Nassau, later Koning der Nederlanden*. Sneek 1843: J.F. van Druten.
- Kikkert, J.G., *Geld, macht & eer. Willem I. Koning der Nederlanders en Belgen. 1772-1843*. Utrecht 1995: Uitgeverij Scheffers.
- Kloek, J. & W. Mijnhardt (eds.). *1800: Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag 2001: Sdu Uitgevers.
- Koenders, J., *Grammaire hollandoise*. Luik 1823: Duvivier.
- Lenep, G. van, *Grammaire hollandaise*. Brussel 1816: Le Charlier.

- Meijer, G.J., *Grammaire hollandaise*. Brussel 1820: Stapleaux.
- Moke, J.-J., *Nederduitsche spraakkunst naar het Hollandsch, ten bijzonderen gebruike der Vlaamsch-sprekenden*. Gent 1823: J.-N. Houdin.
- Moonen, A., *Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam 1706: François Halma.
- Nooij, J. de, *Eenheid en vrijheid in het nationale onderwijs onder Koning Willem I*. Utrecht 1939: Libertas.
- Olinger, Ph., *Les racines de la langue hollandoise*. Brussel 1818: J. Maubach.
- Pyl, R. van der, *Grammaire hollandoise pratique*. 2e ed. Dordrecht: A. Blussé & fils & Brussel: P.J. de Mat 1816.
- [Roches, J. Des] *Nouvelle grammaire pour apprendre le Flamand [...]* *Nouvelle-Edition, revue et corrigée*. Brussel 1821: Ad. Stapleaux.
- Rutten, G.J., *De Archimedische punten van de taalbeschouwing. David van Hoogstraten (1658-1724) en de vroegmoderne taalcultuur*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen 2006.
- Sabbe, M. 'Een en ander uit den taalstrijd in Zuid-Nederland tusschen 1815 en 1830'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1935-1936*. Leiden 1936: E.J. Brill.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam 2004: Amsterdam University Press.
- Sijs, N. van der, *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag 2004: Sdu Uitgevers.
- Tamse, C.A. & E. Witte (eds.), *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)*. Brussel 1992: VUBPress.
- Toorn, M.C. van den, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn en J.M. van der Horst (eds.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam 1997: Amsterdam University Press.
- [Verlooy, J.B.] *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden*. Maastricht 1788.
- Weiland, P., *Nederduitsche Spraakkunst*. Amsterdam 1805: Johannes Allart.
- Wester, H., *Bevatlyk onderwys in de Nederlandsche spel- en taalkunde, voor de schooljeugd*. ²Groningen 1799: Jan Oomkens.
- Wils, L., 'Vlaams en Hollands in het Verenigd Koninkrijk'. In: *Dietsche Warande en Belfort* (1956): 527-536.
- Wils, L., 'De taalpolitiek van Willem I'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 92 (1977): 81-87.
- Wils, L., 'Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830) en de natievorming'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997): 502-516.
- [Witte, G. de] E.C.P., *Ontwerp van eene Nederduytsche spraek-konst*. Meenen 1713: Theodorus vanden Eynden.
- Würth, J.F.G., *Les principes de la langue hollandaise*. Luik 1824: P.J. Collardin.

Zeeman, H., Het leven, de krijgsbedrijven en de regering van Zijne Majesteit Willem den Eersten, Koning der Nederlanden, Groot-Hertog van Luxemburg enz. enz. enz.
Amsterdam 1844: J.G. van Arum.

Van Batavisation tot Verdeutschung: Willems taalbeleid in het Groothertogdom (1815-1840)

Gerald Stell, FWO-Vlaanderen, Vrije Universiteit Brussel

Het in 1815 ontstane Groothertogdom Luxemburg kan met reden als een staatkundige eigenaardigheid bestempeld worden. Krachtens het Weense verdrag was de nieuwe entiteit een volwaardige lidstaat van de Duitse Bond, met Willem I als heerser in naam. Hoewel het Groothertogdom dus theoretisch ressorteerde onder het gezag van de Duitse Rijksdag, is het tot 1830 zoveel mogelijk administratief ingelijfd bij de rest van het Verenigd Koninkrijk en daarom werd het geregeerd als een volwaardige Nederlandse provincie. Als gevolg van die inlijving werd Willems vernederlandsingspolitiek ook opgedrongen aan het zg. *Quartier Allemand* - de als Duitstalig beschouwde districten Aarlen, Luxemburg, Grevenmacher en Diekirch - zij het dat die taalpolitiek daar wel op een specifieke manier toegepast werd. In dit artikel belichten we Willems taalbeleid in dat *Quartier Allemand*, meer bepaald dat gedeelte van het Groothertogdom dat in de 19de eeuw als 'Duitstalig' bestempeld werd en waarvan de grenzen samenvallen met die van het huidige Groot-Hertogdom.

Van alle streken van de Zuidelijke Nederlanden bood het *Quartier Allemand* van Luxemburg misschien de vruchtbaarste bodem voor Willems vernederlandsingspolitiek ten zuiden van de Nederlandse taalgrens. De complexe wisselwerking tussen de plaatselijke *Deutschfeindlichkeit*, de vrees voor Pruisisch expansionisme en de verwantschap tussen de in Luxemburg gesproken Middelduitse dialecten en het Nederlands zorgden daar voor een bijzonder intrigerende context met betrekking tot Willems taalbesluiten.

De Belgische Revolutie ontrukte het grootste deel van de Zuidelijke Nederlanden aan het gezag van Den Haag, en maakte daarmee officieel een einde aan Willems pogingen tot vernederlandsing van het zuiden. Binnen de vesting Luxemburg bleef Willems gezag evenwel tot zijn abdicatie gehandhaafd. De schaduw van de *Batavisation* (voortaan zonder grondwettelijke ruggesteun)

zweefde er dus nog een tijdje rond. In de plaats van het oorspronkelijke pro-Nederlandse taalbeleid werden er maatregelen ter bevordering van het Hoogduits genomen, als verdediging tegen Belgisch expansionisme.

In deze korte bijdrage zullen we ten eerste de aard en de impact van de vernederlandsing in het *Quartier Allemand* behandelen in het tijdperk dat voorafging aan de Belgische Revolutie (1815-1830). Daarna zullen we ingaan op de nieuwe taalmaatregelen die Willem tot zijn uiteindelijke abdicatie doorvoerde in zijn ingekrompen Groothertogdom (1830-1840).

1. 1815-1830: De ‘Landtaal’ en het Frans: een ongemakkelijk verbond tegen het Hoogduits

Op het ogenblik dat Willem I in 1814 het bewind over het Vlaamse en het Waalse deel van zijn koninkrijk in handen nam, hadden die zuidelijke gebieden een periode van twintig jaar intense verfransing doorgemaakt. Ook het Groothertogdom deelde dat lot totdat de Pruisische bezettingstroepen het Hoogduits van 1814 tot 1815 weer in rechte herstelden (Calmes 1954: 274). Het instellen van het Nederlands als ‘Landtaal’ die voor het hele rijk gold, was bedoeld om de invloed van het Frans tegen te werken. In het zuidoosten van zijn rijk was Willems taalstrijd eerder gericht tegen het Hoogduits, dat als een gevaarlijke factor van Pruisische invloed gold. In het specifieke geval van Luxemburg was het precies het Frans dat - in de afwezigheid van een praktisch alternatief - als wapen ingezet werd tegen alle pangermanistische aspiraties van binnen of buiten (De Jonghe 1943: 53). Om die reden werd het Frans feitelijk hersteld in de alleenheerschappij die het onder het Franse bewind (1795-1814) verwierf, hoewel er toch een ‘subsidiare’ functie voor het Hoogduits voorbehouden bleef. Op bestuursniveau betekende dat in de praktijk dat het Frans systematisch bevoorrecht werd, ondanks een theoretische mogelijkheid om het Hoogduits te gebruiken. De ‘Landtaal’ (i.e. het Nederlands) deed dus slechts een heel bescheiden intrede in het Luxemburgse bestuur en bovendien werd ze enkel beheerst door een paar hoge (meestal Noordelijke of Vlaamse) ambtenaren (verg. Calmes 1947: 275).

Het secundair onderwijs, aanvankelijk beperkt tot het *Collège de Luxembourg*, in 1817 herdoopt tot het *Athénée royal de Luxembourg*, wordt eveneens getroffen door die maatregelen ten gunste van het Frans. Daar worden vanaf 1817 Duitstalige scholieren/studenten gescheiden van hun Waalse medeleerlingen en geplaatst op een *classe préparatoire* waar hen het Frans aangeleerd moest

worden (d'Huart 1904: 53, De Jonghe 1943: 266). Verder gold het Frans op die school als exclusieve voertaal terwijl het Duits die tijdelijk herwonnen functie inboette en teruggedrongen werd tot een 'vreemde' taal (Calmes 1971: 435). Pas in 1825 werd het Duits, op aandrang van het Atheneumbestuur, weer een verplicht vak (ibid., d'Huart 1904: 66). Aan de andere kant bood de in 1818 gestichte *Ecole modèle* wel een volledige Duitstalige vorming aan ten behoeve van onderwijzers of aspirant-onderwijzers (Schimmer 1926: 13). In het lager onderwijs bleef het Hoogduits de voertaal en het Frans gewoon een onderwijsvak in de hoogste drie graden (Calmes 1971: 425).

Tegen die achtergrond werden de eerste stappen genomen om het Nederlands concreet in te voeren in het *Quartier Allemand*. In verband met de vernederlandsing van die streek hield de Koning er een visie op na die geïnspireerd was door de Limburgse stand van zaken: hij zag het Hoogduits als een natuurlijke springplank naar een taalassimilatie aan het Noorden (De Jonghe 1943: 231, 238). Het voornaamste instrument voor die vernederlandsing kon in een initiële fase alleen maar het onderwijs zijn, maar het bleek geen lichte taak om geschikt Nederlandstalig personeel te vinden. Ter plaatse waren de leerkrachten het Nederlands voorlopig nog niet machtig en het was geen sinecure om Vlamingen of Hollanders naar een streek te lokken die toen als achterlijk te boek stond (cfr. De Jonghe 1943: 230). Daarom werd het Nederlands voorlopig enkel ingevoerd op het Atheneum, waar het vanaf 1818 - oorspronkelijk door de Hollander Schilperoort - als verplicht vak aangeboden werd (Trausch 2005: 144-5). De aanvang was weifelend: ondanks de strenge voorschriften i.v.m. het verplichte karakter van het vak Nederlands blijkt er binnen het Atheneum onenigheid te zijn ontstaan over de status ervan binnen het schoolprogramma. In 1820/1 werd de Nederlandse klas dan ook naast het Hoogduits als 'cours libre' omschreven (ibid.: 150). Na het vervroegde vertrek van Schilperoort nam een reeks Luxemburgse leraars de fakkel, waaronder Olinger, Würth-Paquet en Paquet, allen auteurs van Hollandse leer- en leesboekjes ten behoeve van een Luxemburgs publiek (verg. Müllendorff 1921: 157; zie ook de bijdragen van Janssens en Steyaert in deze bundel).

De tweede stap in het vernederlandsingsproces betrof de verspreiding van het Nederlands via het lager onderwijs. Hierbij achtte Willem, met het Limburgse voorbeeld voor ogen, het wenselijk om 'verder te gaan' dan in de Waalse provincies waar de taalverwantschap niet aangewend kon worden ten behoeve van de Nederlandse zaak (De Jonghe 1943: 231, 238). Sommige gemeenten van het *Quartier Allemand* waren het idee van een groeiende

plaats voor het Nederlands in het lager onderwijs zeer genegen en dienden in 1825 aanvragen in tot het inrichten van Nederlandstalige scholen op hun gebied. Die verregaande maatregel kwam er echter niet en er werd in plaats daarvan besloten om voorlopig maar Nederlandse ‘ondermeesters’ te benoemen aan een beperkt aantal lagere scholen (ibid.: 230-1). Om een voldoende aantal leerkrachten voorhanden te hebben zonder dat er personeel uit Nederlandstalige streken geïmporteerd hoefde te worden, werd er eerst gezorgd (vanaf 1826) voor een vak Nederlands op de Luxemburgse *Ecole modèle* (Schimmer 1926: 21-2, Calmes 1971: 426). Inmiddels had de Lierse kweekschool reeds Luxemburgse aspirant-onderwijzers ontvangen. In weerwil van diegenen die voor Luxemburgse leerkrachten immersie in de Nederlandstalige wereld voorstonden, werd net voor de Revolutie het project van een aanvullende kweekschool te Luik goedgekeurd waar Luxemburgers onthaald moesten worden (De Jonghe 1943: 236-7). Tegelijk probeerde men in 1824 de behoefte naar bijscholing in het Nederlands ook plaatselijk tegemoet te komen door het inrichten van afzonderlijke avondcursussen Nederlands aan het Atheneum (verg. D'Huart 1904: 59, Müllendorff 1921: 157). Hoeveel Luxemburgse onderwijzers of aspirant-onderwijzers de gelegenheid hebben gekregen om Nederlands te leren blijkt niet uit de beschikbare documentatie. Los van hun effectieve aantal blijkt uit een K.B. van 13 december 1826 dat er, voorlopig voor een termijn van vijf jaar, rijksjaarwedden voor Nederlandse ondermeesters toegekend werden aan de lagere scholen te Diekirch, Echternach, Feulen, Esch a/d Sauer, Ettelbrück, Aarlen en Grevenmacher (De Jonghe 1943: 230-1). Later besloot de Gemeenteraad van Luxemburg op 20 juli 1827 het Nederlands als verplicht vak in te voeren in de laatste twee graden op lagere jongenscholen (Calmes 1971: 425, 517).

Over de gebruikte methodologie voor het onderwijs van het Nederlands kan een en ander gezegd worden op basis van de aard van de toen gebruikte leerboeken en enkele ambtelijke berichten. De leercursussen Nederlands op het Atheneum en de *Ecole normale* waren doordrongen van de zogenaamde ‘filologische methode’ (Calmes 1971: 517). Ook op lagere scholen werd veel van die methode toegepast: in ambtelijke kringen werd gunstig gesproken over de praktijk om tabellen te gebruiken waarin Hoogduitse taalregels vergeleken werden met Nederlandse (De Jonghe 1943: 231). Ter aanmoediging van de leerlingen die zich onderscheiden hadden in het Nederlands werden er Nederlandse grammaticaboeken als prijzen uitgedeeld (Theisen 1937: 16). Ondanks die opmerkelijke vooruitgang van dit beleid van *Batavisation* en de ogenschijnlijke gedweeheid waarmee het aanvaard werd, leken de lagere

scholen en hun Nederlandse ondermeesters rond 1830 nog steeds niet opgewassen tegen de taak om het Nederlands effectief te onderwijzen. In dit verband merkt Calmes op dat ‘étant donné la qualification du personnel enseignant, l'étude de deux langues étrangères [d.w.z. het Frans en het Nederlands; G.S.] ne pouvait guère avoir de résultats, abstraction faite de ce que l'enseignement de deux langues étrangères dans des écoles à enseignement aussi rudimentaire était un défi à la pédagogie.’ (1971: 425, verg. verder De Jonghe 1941: 239). Toch heeft de verwantschap tussen het Nederlands en het Hoogduits volgens Calmes geholpen bij de vorming van een plaatselijke Nederlandstalige elite, waarvan enkele vooraanstaande leden later carrière maakten als leraren Nederlands in het onafhankelijk geworden België (1971: 517).

Twee hoofdfactoren hebben een verdere uitbreiding van die elite belemmerd: ten eerste gingen heel weinig Luxemburgers gedurende de Hollandse tijd in het Noorden studeren, en ten tweede waren Luxemburgers - net zoals de andere onderdanen uit het zuiden - uitgesloten van alle hoge functies (Calmes 1971: 439). De inlijving bij het Rijk heeft overigens niet geleid tot de vorming van een beduidende Nederlandstalige gemeenschap in het Groot-Hertogdom. De Luxemburger kon die taal dan ook maar zelden horen in de dagelijkse omgang¹.

2. 1830-1840: ‘Bataves hier, ils seront Prussiens demain’²

Als direct gevolg van de Belgische Revolutie kwam het hele platteland van het *Quartier Allemand* onder Belgisch bewind, terwijl het gezag van het Verenigd Koninkrijk zich in de schaduw van het Pruisische garnizoen handhaafde binnen de vesting Luxemburg. Kort voor de uitbraak van het revolutionaire tumult had Willem zich reeds bereid getoond tot concessies aan zijn tegenstanders. Op het gebied van taalbeleid werd de onbeperkte taalvrijheid bijvoorbeeld hersteld in heel het Koninkrijk door het K.B. van 28 Augustus 1829 (De Jonghe 1943: 354, 403-12). Pas in het K.B. van 4 Juni 1830 wordt expliciet verwezen naar de vrijheid om het Frans en het Hoogduits ‘op gelijken voet’ te gebruiken (ibid.: 413-22). Het lot van het Nederlands als plaatselijke symbolische ‘Landtaal’ werd beslecht toen op 31 december 1830

1 Het geringe aantal Noord-Nederlanders onder Willem blijkt uit het bescheiden aandeel van protestanten in de volkstelling van 1829. Een flink percentage van die protestanten waren overigens Pruisen (verg. Calmes 1932:25, 1947: 287).

2 Uit: Calmes (1947: 278).

de staatkundige scheiding van het Groothertogdom en het Koninkrijk uitgevaardigd werd (Calmes 1947: 28-9).

Die onverwachte wending heeft er op bestuursniveau toe geleid dat het Duits weer een duidelijke (zij het beperkte) openbare rol kon spelen in de betrekkingen met de bevolking op het platteland van het door de Belgische overheid geregeerde *Quartier Allemand* (Calmes 1954a: 279). Binnen de vesting Luxemburg, waar volgens het K.B. Frans-Duitse tweetaligheid heersen moest, bleef het Frans tot de intrede van gouverneur Hassenpflug (1839) feitelijk dominant op bestuursniveau, ondanks het aanvullende K.B. van 1834 dat ambtenaren op straf van vervolging verplichtte om de taalkeuze van het publiek te respecteren (ibid.: 280, 1954b: 257, Hoffmann 1979: 33). Daarnaast leidde het Nederlands net als voor de Revolutie een bescheiden voortbestaan. Enkele noordelijke en Oranjegezinde Vlaamse ambtenaren die hun positie nog bekleedden gebruikten de voormalige ‘Landtaal’ vermoedelijk nog, daar de Blochhausen in 1841 opmerkte dat Luxemburgse akten soms nog in het Nederlands opgesteld waren (naast het Hoogduits en het Frans) (Calmes 1954b: 204).

Op het gebied van het onderwijs heerst chaos op het platteland. Tot 1839 deelden de lagere scholen hetzelfde regime van ‘vrijheid van onderwijs’ als de Belgische scholen. Bij gebrek aan staatssubsidies namen gekwalificeerde onderwijzers ontslag en gingen scholen, op enkele uitzonderingen na, dicht (Calmes 1954b: 266, Theisen 1937: 17-9). Onder de scholen die nog open waren, waren er veel ‘à nouveau livrées à des maîtres sans préparation, l'école normale de Lierre et les cours normaux ayant été supprimés’ (Schimmer 1926: 31). Er is geen spoor terug te vinden van een voortzetting van het Nederlands als leervak: de enige Luxemburgse instelling die in de Belgische periode onderwijzers vormde, nl. de in 1837 gestichte *Ecole normale* te Diekirch (toen onder Belgisch bewind), maakt trouwens nergens melding van het Nederlands als leerstof maar wel uitsluitend van het Hoogduits en het Frans (verg. ibid.: 38-9).

Binnen de vesting Luxemburg was ten gevolge van de taalbesluiten weinig verantwoording te vinden voor de voortzetting van de vroegere Landtaal als leervak. Ook was het potentieel beperkt door de sluiting in 1830 van de *Ecole modèle* te Luxemburg (Schimmer 1926: 31-2). Wel bleef het Atheneum over, waar Paquet nog steeds zijn post bekleedde, en daar Nederlands gaf (verg. Trausch 2005: 154). Op het ogenblik van de hervorming van Friedemann in 1837 werd het Nederlands nog steeds als een optioneel vak voor de

hoogste twee graden omschreven op het programma van het Atheneum (d'Huart 1904: 76). Wie kon interesse hebben voor dat keuzevak, wetende dat Luxemburgers weinig in het Noorden gingen studeren (cf. 1.)? Toch bleef Nederland voor een lange tijd aan tal van Luxemburgers professionele vooruitzichten bieden, met name in het leger, waar een voorkennis van het Nederlands wel nuttig was (verg. Calmes 1971: 521-30). De generatie van leraars die naar het voorbeeld van Paquet het Nederlands machtig waren kon echter niet vernieuwd worden, en rond de tijd dat het Groothertogdom definitief losgekoppeld werd van Nederland in 1890 was er ook aan het Atheneum geen spoor meer te vinden van het Nederlands als leervak (verg. Thill 2003).

In de beschrijving van de Luxemburgse taalkwestie onder Willem I door Luxemburgse historici, wordt minder plaats gemaakt voor het opdringen van het Nederlands dan voor de daaropvolgende verduitsingspolitiek, waarbij de Koning uit vrees voor Belgisch expansionisme plotseling de banden tussen zijn Groothertogdom en de Duitse Bond trachtte aan te halen (verg. Müllendorff 1921: 324-32, 352, Calmes 1954: 193-206, Trausch 1983: 323-5).

Eerst werd in 1835 voor de Luxemburgse onderdanen een koninklijk verbod geplaatst op alle universiteiten behalve die van de Duitse Bond (Trausch 2005: 154). Daarop stelde Willem in 1837 speciaal de Duitse schoolinspecteur Friedemann aan, met als opdracht om het onderrichtprogramma van het Atheneum aan te passen aan de toelatingsvereisten van Duitse universiteiten, en om er verder het Hoogduits als enige onderrichtstaal in te voeren ten nadele van het Frans (d'Huart 1904: 73-81). Deze aanval op het Frans culmineerde in 1839, toen het *Quartier Wallon* officieel afgestaan werd aan België en voortaan slechts het *Quartier Allemand* onder Willems gezag overbleef. Omdat het taalkarakter van het Groothertogdom vanaf dat ogenblik geen tweetalig beleid meer leek te verantwoorden in de ogen van de Koning, werd aan (de in hetzelfde jaar aangestelde) Gouverneur Hassenpflug de taak opgelegd om het Frans voorgoed te laten verdwijnen uit het bestuur, de justitie en het onderwijs, met het oog op een diepere verankering in de Duitse Bond (verg. Calmes 1947: 279-86). Op economisch en geopolitiek gebied wordt de toetreding tot het *Zollverein* nagestreefd, wat onder Willem II in 1842 geschiedde en de deur wijd openzette voor Pruisische invloed en Duitse immigratie (Trausch 2002: 213).

Tegen die achtergrond kwam de *Deutschfeindlichkeit* tot uiting in de vorm van felle weerstand tegen die Duitsgezinde taalmaatregelen. Uit het Atheneum rezen luide protesten, en er werd tevergeefs voorgesteld dat Luxemburgse

studenten eerder naar Hollandse dan naar Duitse universiteiten zouden gestuurd worden (d'Huart 1904: 96). In het bestuur daalde het gebruik van het Frans aanvankelijk onder druk van Hassenpflug, maar steeg weer fors van zodra zijn politieke geloofwaardigheid begon te tanen en hij in 1840 ontslag moest nemen (Calmes 1947: 280-1, 1954b: 203). Aan de andere kant bleef het Hoogduits de voertaal in het onderwijs, tot de schoolhervorming van 1848 het Frans weer beperkt invoerde als onderrichtstaal in de hoogste graden (Hoffmann 1979: 32, d'Huart 1904: 107-11).

Er bestaat onder Luxemburgse historici een sterke neiging om Hassenpflugs mislukte verduitsingspolitiek te veroordelen als een aanval op het lokale taalkarakter (verg. Müllendorff 1921: 324-32, 352, Calmes 1954: 193-206, Trausch 1983: 323-5). Daar dat lokale taalkarakter in de 19de eeuw nog eerder vereenzelvigd werd met het plaatselijk samenleven van Frans en Duits dan met de West-Middelduitse taalvariëteit van de bevolking, kon vooral het idee van een lokale 'Mischkultur' - tussen *Romania* en *Germania* in - als afgrensmiddel t.o.v. Duitsland/Pruisen dienen (verg. Scheidweiler 1988: 233-4, Trausch 2002: 237, Moulin/Gilles 2004: 307). Tegen de achtergrond van het Romantisch réveil heeft Willems bevordering van Pruisische invloed in het Groothertogdom op lange termijn ook een nieuwe vorm van Luxemburgs taalnationalisme gestimuleerd, waarin de West-Frankische volkstaal centraal stond en uiteindelijk de naam Lëtzebuergesch zou krijgen. Het is de ambitie geweest van vroege Luxemburgse dialectschrijvers - zoals Meyer met zijn in 1829 gepubliceerde roman *E schrék op de Letzebuenger Parnassus* - om het dialect op te waarderen (verg. Hoffmann 1979: 34, Goetzinger et al. 2000: 12-3). Vanaf dezelfde periode is steeds meer systematisch gepoogd om met een retoriek van afgrenzing de eigenaardigheden van het dialect t.o.v. het Hoogduits te benadrukken (Newton 1996: 41-2). Om het idee van een aparte Luxemburgse taalidentiteit ergens mee te kunnen ondersteunen, zowel ideologisch als in het proces van taalplanning, hebben die taalnationalisten het plaatselijke dialect vaak in een niet-Duits taalhistorisch perspectief proberen te plaatsen (verg. Newton 1996: 41-52). Al mag dat perspectief meestal Romaans zijn geweest, toch is hier en daar, misschien als een bescheiden erfenis van Willems beleid van *Batavisation*, het idee opgedoken van het Nederlands als meest nabije verwant van het Luxemburgs en meest natuurlijke bron van inspiratie voor de nieuwe taal. Dergelijke Nederlandsgezinde *imagerie* vindt men (in weinig wetenschappelijk onderbouwde vorm) in Ganglers verantwoording voor de door hem in het *Luxemburger Lexicon* (1847) verzamelde dialectuitdrukkingen:

‘Sie sollen nur als Beweise dienen, dass die Luxemburger Sprache, sowie ihre Schwestern, die flämische und holländische, einer Ausbildung fähig ist, und zur Schriftsprache erhoben werden kann; denn wie jene ist sie ein Zweig jenes grossen niederdeutschen Hauptstammes des germanischen Stammes’ (geciteerd in Koenig 1928: 10).

Het Nederlands heeft geen vaste voet gekregen in het Groot-Hertogdom. Er was wel een symbolische en marginale erkenning van de taal als alternatief taalmodel binnen de Germaanse taalfamilie.

3. Conclusie

Het *Quartier Allemand* van het Groothertogdom was tijdens de Hollandse tijd een potentiële groeihaard voor het Nederlands. In dat geïsoleerde gebied zonder grenzen met de Nederlandstalige wereld en blootgesteld aan Pruisisch cultureel en politiek expansionisme heeft Willems beleid van *Batavisation* geen zichtbare weerstand veroorzaakt. Ook na de Belgische Revolutie en de daaropvolgende Koninklijke Besluiten ten gunste van het Frans en het Duits heeft het Nederlands zich nog gehandhaafd als leervak, waar het *a priori* geen grond had om voort te bestaan. Aan de uiterste periferie van het voormalige Rijk kon het Nederlands evenwel geen duurzame sporen achterlaten. In plaats van het Nederlands is door Willem het Hoogduits weer ingevoerd teneinde een diepere verankering van het Groothertogdom in de Duitse Bond te bevorderen. Dat beleid heeft wel de belangen gediend van een elite die in de woorden van Calmes *francophone* en *germanophile* was, maar niet die van de lagere klassen die eerder te bestempelen waren als *germanophone* en *germanophobe* (1954: 278). Tegen die achtergrond is een Luxemburgs taalnationalisme ontstaan dat geleid heeft tot de uitbouw van het West-Frankische dialect tot een volwaardige taal die vandaag onder de naam Lëtzebuergesch bekend staat. Willem I heeft een *légende orangiste* achtergelaten in het Groot-Hertogdom. Hij heeft er misschien ook, onbewust, de doorslaggevende impuls gegeven voor de vorming van een nieuwe taal.

Bibliografie

- Calmes A. (1932). *Le Luxembourg dans le Royaume des Pays-Bas*. Bruxelles: Albert-De Wit.
 Calmes A. (1947). *Restauration de Guillaume*. Luxembourg: St Paul.

- Calmes A. (1954a). *La creation d'un état*. Luxembourg: St Paul.
- Calmes A. (1954b). *Le Luxembourg dans la révolution belge*. Luxembourg: St Paul.
- Calmes A. (1971). *La naissance du Grand Duché. 1815-1830*. Luxembourg: St Paul.
- D'Huart M. (1904). *Les programmes d'étude de l'ancien collège et de l'Athénée de Luxembourg*. In: *Histoire de l'instruction publique dans le Grand Duché de Luxembourg*. Recueil de mémoires publiés a l'occasion du troisième centenaire de la fondation de l'Athénée Royal de Luxembourg. Luxembourg: Belfort.
- De Jonghe A. (1943). *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden: de genesis der taalbesluiten en hun toepassing*. Brussel: Steenlandt.
- Goetzinger G., Mannes G., Muller R. (2000). *Lëtzebuergesch. Eine Sprache geht ihren Weg: Von 'onst Däitsch' zu 'eis Sprooch'*. Mersch: Centre National de Littérature.
- Hoffmann F. (1979) *Sprachen in Luxemburg: sprachwissenschaftliche und literarhistorische Beschreibung der luxemburgischen Triglossie-Situation*. Wiesbaden: Steiner.
- Koenig L. (1928). *Auf dem Weg zu einer Grammatik der luxemburgischen Mundart*. Luxembourg.
- Moulin C., Gilles P. (2004). *Luxembourgish*. In: *Germanic standardizations: past to present*, Deumert A. & Vandenbusche W. (eds.). Benjamins: Amsterdam. 303-329.
- Müllendorff P. (1921). *Das Grossherzogtum Luxemburg unter Wilhelm I. 1815-1840*. Luxembourg: Bück.
- Newton G. (1996). *Lëtzebuergesch and the establishment of national identity*. In: *Luxembourg and Lëtzebuergesch. Language and communication at the crossroads of Europe*, G. Newton (eds.). Oxford: Clarendon. 181-214.
- Scheidweiler G. (1988). *Glanz und Ellend des Luxemburgischen. Eine Mundart auf dem Weg zur Ausbausprache*. In: *Muttersprache*, 98 (1987-88). 226-255.
- Schimmer L. (1926). *Etude sur la formation du personnel de notre enseignement primaire depuis 1815*. Luxembourg: Belfort.
- Theisen J.P. (1937). *Entwicklung des Unterrichts in Esch a/d Alzette*. Luxembourg: Skt Paul.
- Thill A. (2003). *L'Athénée royal au XIXe siècle: regards sur un passé révélateur*. In: 400 Joer Kolléisch. Luxembourg: Saint-Paul, 2003. Vol. II: L'Athénée et ses grands anciens: 1815 - 1993. 11-82.
- Trausch G. (1983). *Du particularisme à la nation - Essais sur l'histoire du Luxembourg de l' Ancien Régime à la 2ème guerre mondiale*. Luxembourg: St Paul.
- Trausch G. (2002). *Histoire du Luxembourg. Le destin européen d'un petit pays*. Toulouse: Privat.
- Trausch G. (2005). *L'Athénée de Luxembourg et le régime néerlandais. 1815-1830/39*. In: *Hémecht* 2005(57), pp. 133-164.

Wij willen Willem weer.

Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden als breekijzer voor een nieuwe 19de-eeuwse taalgeschiedenis.

Wim Vandenbussche, FWO-Vlaanderen, Vrije Universiteit Brussel

De bijdragen in de onderhavige bundel leren ons dingen over de taalsituatie in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden die in vele gevallen nog nooit opgemerkt of neergeschreven werden, en die bovendien vaak radicaal ingaan tegen al datgene dat sinds decennia over die periode verteld en onderwezen wordt¹.

Vooraleer ik een aantal bedenkingen formuleer bij dat innoverende onderzoek, wijs ik er graag op dat de hier samengebrachte expertise een aantal klassieke negentiende-eeuwse grenzen overschrijdt die ons academisch landschap vandaag nog al te vaak balkaniseren. Net als bij het academiocolloquium uit 2003 over ‘Taal in Vlaanderen in de 19de eeuw’ en de twee bijbehorende edities van de *Verslagen en Mededelingen van de KANTL* (Willemys ed. 2002 & Vandenbussche ed. 2004) werken vertegenwoordigers uit universiteiten van diverse ideologische en taalkundige pluimage voor deze editie samen in een Academie die van bij haar ontstaan zwanger was van hevige ideologische strijdtaferelen. Dat is veelbetekenend en een zoveelste bevestiging van de bijzonder succesvolle inspanningen om deze eerbiedwaardige instelling een vaste stek te geven in het Vlaamse onderzoekslandschap. De verantwoordelijken voor die wetenschappelijke werking in de Academie kunnen daarvoor niet voldoende bedankt worden en het is mijn - en allicht ook uw - oprechte hoop dat op dit élan verder gegaan kan worden.

De negentiende eeuw blijft het herontdekken meer dan waard voor linguïsten, en voor al wie zich interesseert voor onze nabije taalgeschiedenis. De auteurs

1 Cf. recent nog Goddeeris (2006: 77): [Willem] weet best dat de Belgische notabelen en de Belgische burgerij volledig verfranst zijn, ook in Vlaanderen. Dat het Vlaams er beperkt is tot Jan-met-de-pet, en tot de intieme huiskring, bij burger en boer.’

die meewerkten aan deze bundel weten dat al enige tijd, en in de publieke opinie blijkt die bevinding ook steeds meer ingang te vinden. Als Leen Huet in Knack (11/10/2006) in een bespreking van Stynens (2006) biografie van Lierenaar Anton Bergmann zegt dat ‘het cliché over de toenmalige rechtspraak die volledig verfranst was’ niet klopt, dan is dat een zoveelste bevestiging van het onderzoek dat nu sinds een jaar of 15 loopt aan onze Belgische universiteiten, en vooral van het Academieonderzoek dat Isabel Rotthier binnen de Academie uitvoerde. Als zij daaraan toevoegt dat - in tegenstelling tot Vlaanderen en Brabant - ‘Brussel wel doeltreffend verfranst was onder Napoleon’ (wat niet altijd klopt, zoals aangetoond wordt in de bijdrage van Eline Vanhecke, onafhankelijk van vroegere bevindingen van onder andere Prof. Paul De Ridder (2003), dan betekent dat dat wij onze bevindingen nog meer en steeds opnieuw moeten blijven herhalen en verspreiden.

Zeer intrigerend is natuurlijk - en die vraag krijgt men nauwelijks in België maar wel steevast bij buitenlandse lezingen - de kwestie waarom nu pas vastgesteld blijkt te worden, 175-190 jaar na datum, dat de toestand van het Nederlands helemaal niet zo rampzalig was (of toch niet altijd) als steevast beweerd werd en wordt in zowat alle vaderlandse geschiedenissen. De vraag is des te prangender wanneer men leest dat de late negentiende-eeuwers die zich bekommerden om hun ‘Nederduitsche tael’ - De Vreese, Meert, en medestanders - bijzonder goed bleken te weten dat hun taal alles behalve stervende was. Hun hartenkreten over taalpathologieën, gallicismen, belgicismen en ‘taalphantasmen’ zijn vermoedelijk veel meer een uiting van een duidelijke taalideologische agenda, dan van een echt doemdenken. Wanneer de opstellers van het Pétitionnement in 1840 vragen om het herstel van de rechten van het Nederlands zoals het was tijdens de Oostenrijkse Tijd, dan wordt dat in hedendaags taalhistorisch onderricht steevast als een zwaktebod vertaald. Het zou wel eens net het omgekeerde geweest kunnen zijn.

Het eerste decennium van de Belgische staat is een opeenvolging van *anni horribili* zonder voorgaande geweest voor het Nederlands. De bijdragen in deze bundel tonen dat het Nederlands tijdens de Hollandse Tijd (en ook voordien), daarentegen, allesbehalve een kromtaaltje geworden was in Vlaanderen. Ik verwijs graag naar de bevindingen van collega van der Horst (2004) die na nauwgezette lectuur van Verloofs ‘Verhandeling op d'onacht der Nederduytsche tale’ (en van teksten van tijdgenoten) moet besluiten dat het toenmalige Nederlands in Vlaanderen geen ‘treurig taaltje’ was.

Ik wil aanvaarden dat neerlandici andere varkentjes te wassen hadden in de voorbije 170 jaar. Het lijkt me evenzeer aannemelijk dat er een bepaalde afstand in de tijd nodig is om met heldere blik naar historische taalfeiten te kijken. Vermoedelijk heeft men zich om aannemelijke redenen eerder toegespitst op de inhoud van Nederlandse teksten uit de vroege 19de eeuw dan op de vorm ervan. En het heeft even geduurd vooraleer de inspirerende werking van de internationale historische sociolinguïstiek in de neerlandistiek binnensijpelde.

Los van dat alles kan ik me niet inbeelden dat het de grote gangmakers van de 19de-eeuwse taalgeschiedschrijving (en vooral de linguïsten onder hen) nooit opgevallen is dat Willems, van Duyssche en co. eigenlijk bijzonder aardig Nederlands schreven.

Als ik vaststel hoe moeilijk het vandaag nog is om de bevindingen uit de voorbije 15 jaar over het 19de-eeuwse Nederlands ingang te doen vinden bij een aantal auteurs die veel over die taalgeschiedenis schrijven (en die die onderzoeksresultaten ook kunnen kennen), dan heb ik soms de indruk dat er een ander mechanisme speelt. De met feiten onderbouwde vaststelling dat het burgerlijke en ambtelijke Nederlands in de prille 19de eeuw een vitale taalvariëteit was botst bijzonder hevig en onaangenaam met de mythe van het onderdrukte, verknechte Vlaanderen dat grossierde in kaakslagen van Franstalige origine. De vaststelling dat Willems taalpolitiek sláágde, de vaststelling dat de Napoleontische bezetting nauwelijks invloed had op de kennis, het gebruik en de structuur van het Nederlands, de vaststelling dat de tweetalige competentie van de Belgische/Vlaamse ambtenaar van een bijzonder hoog niveau was, zijn allemaal elementen die grondig vloeken met het gecanoniseerde relaas over de taal van ‘Arm Vlaanderen’ in de tijd van een vleugellamme, prille Vlaamse Beweging.

Ik beweer niet dat de mythe van de communicatief gehandicapte Vlaming bewust in stand gehouden werd, maar kan niet om de vaststelling heen dat die mythe mooi paste in een breder politiek geladen discours. Uit voorgaande onderzoekservaringen weten we dat ook andere periodes uit de lange 19de eeuw gestoffeerd zijn met sterke toogverhalen over taaltoestanden. De vermeende glorieuze strijd van Gezelle voor het Nederlands (cf. Willemys 1995), om er maar een te noemen, of nog, de boude bewering dat katholieken meestal Vlaamsgezind waren en liberalen eerder Fransgezind.

De politieke geschiedschrijving van Vlaanderen heeft de voorbije 20 à 25 jaar een heilzaam vervellingproces ondergaan - de nieuwe Encyclopedie van de

Vlaamse Beweging is daar een mooi orgelpunt van. Het is tijd voor een soortgelijke catharsis in de taalgeschiedschrijving. Het vandaag voorgestelde onderzoek in Gent, Luik, Nijmegen en Brussel kan daar een sleutelrol in spelen. Zoals steeds niet enkel omwille van de nieuwe gegevens die het opleverde, maar ook omwille van de nood aan vergelijkend onderzoek die het oproept. Ik geef vier aanzetten:

a. Het Luikse onderzoek naar taalonderwijs in de Hollandse Tijd opent voor het eerst op een systematische, wetenschappelijke manier de ‘zwarte doos van de historische pedagogiek in België’, zoals onderwijshistoricus Frank Simon ooit zei. Het werk van Janssens en Steyaert (2007, in druk) zal niet enkel de effectieve implementatie van de toenmalige onderwijsbeleidslijnen in de Waalse provincies verhelderen, maar bovendien ook de aard en de resultaten van het toenmalige taalonderwijs aldaar. Hoe het gesteld was met initiatieven om het onderwijs in het Nederlands (en de daarmee samenhangende opleiding van leerkrachten) te stimuleren in andere ‘vergeten’ delen van het Zuiden (Luxemburg, bijvoorbeeld) en in Willems kolonies blijft tot op heden evenwel nog steeds grotendeels *terra incognita*. Wél is bekend dat deze en andere aspecten van Willems taalpolitiek in die regio's voor de nodige commotie zorgden en becommentarieerd werden in de pers en in andere documenten van tijdgenoten. Als die ‘receptie’ al bestudeerd werd, dan gebeurde dat vooral telkens in de specifieke context van 1 regio, zonder het bredere beeld van het hele Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in overweging te nemen. Op de Waalse reactie op Willems taalstreven krijgen we steeds beter zicht, maar over de receptie in Luxemburg en in de Duitstalige gebieden is al veel minder geweten. Over de situatie in de kolonies van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (in Suriname, bijvoorbeeld, waar er wél taalverplichtingen waren en eveneens verstrekkende gevolgen voor het onderwijs; de Kleine 1999) zijn de inzichten op zijn best fragmentarisch te noemen. Hoe die verschillende (?) reacties en de bijbehorende sociale/politieke acties zich tot elkaar verhouden werd nog nooit systematisch onderzocht (en bovendien zelden of nooit vanuit linguïstisch perspectief).

b. Het academiëproject over gerechtelijke taal in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden heeft een schitterend corpus opgeleverd dat niet enkel toelaat om regionale, maar ook sociale taalvariatie te onderzoeken op basis van originele documenten. Dat het burgerlijke en administratieve Nederlands heel wat beter was dan algemeen aangenomen is een spectaculaire vaststelling, maar even intrigerend is de kwaliteit van de schrijftaal in de onderbuik van de samenleving, ten tijde van Willem. Over de arbeiderstaal in Brugge

tijdens die jaren weten we al een en ander (Vandenbussche 1999), maar over de rest van Vlaanderen is zo goed als niets bekend.

c. Nu we langzaam zicht krijgen op de taalsituatie in de Zuidelijke Nederlanden, groeit de honger naar vergelijkend onderzoek met het Noorden. Aan hedendaagse Noord-Zuid-variatie wordt terecht veel aandacht en onderzoeksgeld gespenseerd. Zonder een aanvullend historisch luik is dat verhaal van convergentie en divergentie evenwel niet volledig, en evenmin volledig interpreteerbaar. Na de verhelderende aanzetten van onder andere Mooijaart (2004) en het team van Geeraerts (2002) over lexicale verschillen op basis van het 19de-eeuwse WNT-materiaal is het hoog tijd voor een vergelijking van het levende alledaagse taalgebruik in Noord en Zuid in die tijd. De periode van de hereniging tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden is de uitgelezen testcase voor dat onderzoek.

Ik stip graag aan dat onze collega's uit de letterkunde ons hier al voorgingen: Joep Leerssen (2006) publiceerde vorig jaar in *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890* een reeks verhelderende analyses over de Hollandse perceptie van het negentiende-eeuwse Vlaanderen en van de Vlaamse literatuur in het bijzonder. Aan Zuidelijke zijde is het uitkijken naar het Antwerpse VNC-project van Prof. dr. Piet Couttenier (in samenwerking met Prof. dr. E.A. Kuitert van de Universiteit van Amsterdam) over *De Nederlandse literatuur en het literaire bedrijf in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830: interactie en differentiatie*. Nu we weten dat het linguïstische deel van Willems taalpolitiek lukte, zou dit project moeten aantonen in welke mate diezelfde politiek leidde tot 'interactie en integratie op de diverse domeinen van de literaire communicatie (publicaties, auteurschap, uitgeverij, genootschappen, tijdschriften, literaire kritiek, lezerspubliek etc.)'²

d. Ook de Europese dimensie van Willems taalpolitiek is een grondige analyse waard. De eerste decennia van de 19de eeuw waren immers ook voor een aantal andere 'kleinere' talen in Europa bijzonder bewogen tijden op het vlak van taalplanning (Luxemburgs, Fries, Faroïsch, Nynorsk, Scots; cf. Deumert & Vandenbussche eds. 2003). Het ging daarbij telkens om talen die eveneens lang door een andere prestigetaal overdakt werden en die in de broeierige atmosfeer van nationalisme en natie/staat- vorming opgang maakten. Uit een

2 <http://www.ua.ac.be/main.aspx?c=piet.couttenier&n=13&pid=21062&more=0>; laatst geraadpleegd op 22/02/2007.

vergelijkende analyse van die casussen kunnen op typologisch vlak dus bijzonder interessante dingen geleerd worden, maar hoewel de politieke constructie van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden stevast in een Europees kader geduid wordt, werden de aard en de relevantie van Willems specifieke taalpolitiek tot op heden nog nooit in die Europese context onderzocht. Vergelijkend onderzoek naar de officiële taalwetgeving in die andere taalregio's, enerzijds, en een analyse van de impact van taalplanning in een aantal cruciale domeinen (waaronder pers, handel, literatuur, onderwijs, media, religie) aldaar anderzijds, moeten de eigenheid van Willems taalstreven in Europa verduidelijken.

Tot slot: de belangwekkende onderzoeksresultaten die in deze bundel samengebracht worden, maken duidelijk dat men geen overjarige integrationist hoeft te zijn om instemmend de laatste regel van de beruchte 12 W's uit 1830 te citeren: 'Wij willen Willem weg, wil Willem Wijzer worden, *wij willen Willem weer*'. Meer aandacht voor de geschiedenis van het Nederlands in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en voor de taalpolitiek van Willem in het algemeen, kan een bijzonder krachtige aanzet zijn voor het verdere herontdekken en herschrijven van onze vroeg-19de-eeuwse taalgeschiedenis. De tijd is er nu rijp voor, op het ogenblik dat een Europese taalgeschiedenis van de vroege 19de eeuw overal vorm krijgt met projecten over taalvariatie in Engeland, Frankrijk, Duitsland, enzovoort tijdens de eerste decennia na 1800. Om die Europese trein niet te missen moeten we nu ons talige erfgoed uit die periode grondig gaan analyseren, en zullen we, Vermeylens woorden indachtig, ook als taalkundigen eens te meer Vlamingen moeten zijn om Europeër te worden.

Bibliografie

- de Kleine, Christina Mary. 1999. *A Morphosyntactic Analysis of Surinamese Dutch as Spoken by the Creole Population of Paramaribo, Suriname*. Doctoraal proefschrift. City University of New York.
- De Ridder, Paul. 2003. 'De mythe van de vroege verfransing. Taalgebruik in Brussel van de 12de eeuw tot 1794.' In Janssens, Jozef & Sleiderink, Remco (ed.). *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven: Davidsfonds/Literair. 180-212 & 259-265. (ook beschikbaar op <http://www.paulderidder.be/taalgebruik.htm>; laatst geraadpleegd op 22/02/2007)
- Deumert, Ana & Vandenbussche, Wim (eds.) 2003. *Germanic Standardizations, past to present*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.

- Geeraerts, Dirk. 2002. 'De 19de eeuw als lexicale breuklijn.' In Willemyns, Roland (ed.). *De taal in Vlaanderen in de 19de eeuw. Historische-sociolinguïstische onderzoeken*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. 489-507.
- Goddeeris, John. 2006. *Kroniek van een aangekondigde scheiding. De Hollandse tijd (1814-1830) en West-Vlaanderen. Deel 1*. Ieper: West-Vlaamse Gidsenkring.
- Janssens, Guy & Steyaert, Kris. 2007. *Het onderwijs van het Nederlands in de Waalse provincies en Luxemburg onder koning Willem I (1814-1830). Niets meer dan een boon in een brouwkete?* Te verschijnen in 2007.
- Leerssen, Joep. 2006. *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890*. Nijmegen: Vantilt.
- Mooijaart, Marijke. 2004. 'Negentiende-eeuws Vlaams in het WNT.' In Vandenbussche, Wim (ed.). *Terug naar de bron(nen). Taal en taalgebruik in de 19de eeuw in Vlaanderen*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. 33-53.
- Stynen, Ludo. 2006. *De taal was gans het volk. Anton Bergmann*. Antwerpen: Manteau.
- Vandenbussche, Wim. 1999. *Een bijdrage tot de studie van het taalgebruik van de lagere klassen in het 19de-eeuwse Brugge*. Doctoraal proefschrift. Vrije Universiteit Brussel.
- Vandenbussche, Wim (ed.) 2004. *Terug naar de bron(nen). Taal en taalgebruik in de 19de eeuw in Vlaanderen*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. (= *Verslagen en mededelingen van de KANTL* 114, 1).
- van der Horst, Joop. 2004. 'Schreef J.B.C. Verlooy echt zo gebrekkig? Het 19de/20ste-eeuwse beeld van de 18de eeuw getoetst.' In Vandenbussche, Wim (ed.). *Terug naar de bron(nen). Taal en taalgebruik in de 19de eeuw in Vlaanderen*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. 71-82.
- Willemyns, Roland. 1995. 'De tweede generatie Westvlaamse particularisten.' *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 105. 228-263.
- Willemyns, Roland (ed.) 2002. *De taal in Vlaanderen in de 19de eeuw. Historischesociolinguïstische onderzoeken*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. (= *Verslagen en mededelingen van de KANTL* 112, 3).

Medewerkers aan dit nummer**Jeroen Darquennes**

Katholieke Universiteit Brussel
 Onderzoekscentrum voor meertaligheid
 Vrijheidslaan 17
 1081 Brussel
 tel.: 02/ 412 42 31
 e-mail: jeroen.darquennes@kubrusse.ac.be

Guy Janssens

Université de Liège
 BÂT. A2 Philologie historique néerlandaise
 place Cockerill, 3-5
 4000 Liège
 tel.: 04/ 366 53 77
 e-mail: Guy.Janssens@ulg.ac.be

Roland Lousberg

Université de Liège
 BÂT. A2 Département des langues et littératures germaniques
 place Cockerill, 3-5
 4000 Liège
 tel.: 04/ 366 54 79
 e-mail: R.Lousberg@ulg.ac.be

Gijsbert Rutten

Radboud Universiteit Nijmegen
 Faculteit der Letteren
 Afdeling Nederlands
 Postbus 9103
 NL 6500 HD Nijmegen
 tel.: +31 (0)24 3612976
 e-mail: g.rutten@let.ru.nl

Gerald Stell

Vrije Universteit Brussel
Centrum voor linguïstiek
Pleinlaan 2
1050 Brussel
tel.: 02/629 26 65
e-mail: gerald.stell@ci.rech.lu

Kris Steyaert

Université de Liège
BÂT. A2 Littérature néerlandaise
place Cockerill, 3-5
4000 Liège
Belgium
tel.: 04/ 366 56 71
e-mail: Kris.Steyaert@ulg.ac.be

Wim Vandenbussche

Vrije Universiteit Brussel
Centrum voor linguïstiek
Pleinlaan 2
1050 Brussel
tel.: 02/629 26 59
e-mail: Wim.Vandenbussche@vub.ac.be

Eline Vanhecke

Vrije Universteit Brussel
Centrum voor linguïstiek
Pleinlaan 2
1050 Brussel
tel.: 02/629 26 64
e-mail: Eline.Vanhecke@vub.ac.be

Roland Willemyns

Vrije Universiteit Brussel
Centrum voor linguïstiek
Pleinlaan 2
1050 Brussel
tel.: 02/629 26 59
e-mail: rwillemy@vub.ac.be

Abstracts

Willem and Willems: two fathers of the Flemish Movement?

Roland Willemyns

This article brings the text of my introduction as the convener of the colloquium.

It opens with an overview of historical- sociolinguistic research on 19th century Dutch as it has been carried out during the past 15 years at the Department of Dutch Linguistics of the Vrije Universiteit Brussel.

It continues with a state of the art survey of how the period of reunification of the Netherlands (1814-1830) and the language policy of its sovereign King Willem I have been mis- and under-represented in the traditional historiography of the Dutch language.

The main part is used to explain the real impact of Willem's linguistic legislation, based on original and often neglected contemporary sources, as they have been analyzed in dissertations and other publications from members of my Brussels research team. It is argued that, instead of a failure as many earlier publications claim (with no proof), Willem I has actually succeeded completely in implementing his policy and in thoroughly changing the linguistic situation in the Southern part of the United Netherlands.

In the final part of the article the various contributors and contributions to the colloquium are introduced.

The influence of French ‘grammairiens’ on teaching methods for Dutch in the Walloon provinces.

Guy Janssens

It is commonly assumed that the French linguists from the school or tradition of Port-Royal have only had a limited influence on linguists of the Dutch language. However, this assumption is not valid for a number of teachers of

Dutch in the Walloon provinces in the south of the United Kingdom of the Netherlands (1814-1830), under King Willem I. Teachers and linguists such as Ph. Olinger, J.F.X. Würth and G.B.J. Raingo borrowed a large number of principles and techniques from the French grammarians (e.g. literal interlinear translation, grammatical analysis, using general grammar and the native language as a starting point for understanding the particular grammar of a foreign language, etc.) and integrated these in their teaching methods for the Dutch language to French speaking Belgian pupils. Their textbooks by the so called translation-grammar method were widely used, as they were better adapted to the francophone public than the traditional manuals by the grammatical or grammar-translation method, and led to (or were supposed to lead to) a greater comprehension of the differences between the foreign language and the mother tongue.

L'enseignement du néerlandais en Wallonie pendant les années suivant le Royaume-Uni des Pays-Bas.

Roland Lousberg

Les mesures prises en matière d'enseignement durant la période hollandaise expliquent en partie la situation de l'enseignement des langues vivantes, en particulier celui du néerlandais, dans les années 1830-1850. Il est donc intéressant de jeter un bref regard sur la période 1814-1830 durant laquelle la Belgique et la Hollande formèrent le Royaume-Uni des Pays-Bas. La révolution belge et l'indépendance furent à l'origine de changements appréciables dans l'organisation générale de l'instruction publique, ce qui ne resta pas sans conséquences pour l'enseignement des langues vivantes dans les provinces wallonnes.

Cet article traite quelques aspects de cet enseignement, en particulier celui du néerlandais, dans les collèges et athénées wallons entre les années 1830 et 1850. Nous passerons en revue quelques-unes des mesures politiques prises en matière d'enseignement des langues modernes, dont celui du néerlandais, ainsi que leur application réelle dans les collèges et athénées wallons. Nous examinerons ensuite l'organisation des cours de langue, spécialement de néerlandais, les méthodes didactiques employées dans les cours d'allemand, d'anglais et surtout de néerlandais ainsi que la formation des professeurs de langue.

‘A Southern product of the cold ground’: language-political aspects of the Dutch literary historiography in the Walloon provinces.

Kris Steyaert

In the development of Dutch Studies as an academic discipline during the first decades of the nineteenth century, the philosopher and poet Johannes Kinker occupied a unique position. A loyal subject of Willem I, he tried to put into practice the King's politics of unification at the newly-founded University of Liège where he was appointed Professor of ‘literatura Hollandica, eloquentia et poesis’. Kinker's most diligent student was the Luxemburger Jean François Xavier Würth (1800-1874), who became his successor in later years. Though his activities as a teacher of Dutch were at least as purposeful as his mentor's, Würth's importance for the history of Dutch Studies has been left underexposed. It is to him, for instance, that we owe the first academic history of Dutch literature (1823) geared specifically towards the French-speaking inhabitants of the Walloon provinces. In a largely hostile environment, he drew on his minor poetic talents and his superior didactic skills in his efforts to consolidate the status of Dutch in the South as the ‘national language’.

New facts about the reception of Würth's handbooks have recently come to light, bearing witness to their impact on Dutch language and literature classes in the Walloon provinces beyond the walls of Liège University. There is even reason to believe that Würth's literary history and Dutch anthologies helped to shape, albeit indirectly, a number of educational materials used and developed in Flanders. Contemporary critiques confirm the polarizing effect of such educational tools in the linguistic and political power struggle that played its role in the eventual disintegration of the United Kingdom of the Netherlands.

Societal language use in the ‘Montzener Land’ during the reign of Willem I.

Jeroen Darquennes

Along the Germanic-Romance language border one is confronted with a number of areas that were marginalized in the aftermath of nation-building

processes. One of these areas is the Montzener Land, i.e. the German-speaking area around the villages of Montzen and Welkenraedt in the Northeastern part of the Belgian Province of Liège. With the foundation of the Belgian state the asymmetrical German-French multilingualism that used to characterise this area quite rapidly evolved into societal German-French language shift. Various aspects of the latter shift process are well documented in sociolinguistic and contact-linguistic literature, as far as the second half of the twentieth century is concerned. The further one moves back in time, however, the scarcer the documented knowledge about societal multilingualism, language shift and language maintenance in the Montzener Land becomes. This paper tries to bridge some of these ‘gaps’ through a survey of the multilingual history of the Montzen area back to the reign of Willem I. Although the paper is exploratory and remains limited to hypothesis building for certain aspects, it is hoped that it will contribute in a positive way to the growing interest for the historical sociolinguistic study of a marginal, yet remarkable part of contemporary Belgium.

‘Conseil’, ‘raed’ or ‘raad’. Flemish town chancelleries at the time of Willem I.

Eline Vanhecke

During the reign of Willem I, at least three opposing language varieties existed within the southern part of the United Kingdom of the Netherlands (UKN): French, Dutch and Flemish. Willem implemented a very explicit language policy in favour of Dutch.

A large-scale research project concerning language choice and language use in Flemish town chanceries revealed that the decision to use one of these varieties as the lingua franca for official and administrative purposes was usually motivated on ideological grounds. Several examples indicate that, especially at the end of the UKN, town chanceries used language as an instrument to emphasize their political position versus the central government. Not only the use of a specific language, but even that of a specific orthographical system was a valuable indicator of political correctness or of the degree of loyalty towards the national government.

In this contribution we will focus on the relationship between the explicit language policy of Willem I and the *de facto* language use (i.e. language

choice and spelling) in a large number of Flemish town hall administrations; we will further try to explain the plausible motives for specific spelling and language choices.

We will also draw explicit attention to two commonly accepted statements, which are to a significant extent invalidated by a number of recent studies on the basis of authentic historical sources (cf. Vanhecke, Vandenbussche, Willemys & De Groof 2006).

- 1) Up until recently, it was commonly agreed that Willem's explicit language policy did not succeed. Unanimous research results obtained from detailed analyses in 133 town hall administrations, however, prove that Willem's language policy did *not* fail and that the dutchification of public life in Flanders was a full success.
- 2) Another important 'generally accepted fact' was the long-standing idea that the Southern part of the kingdom had no official orthographical system under Willem's reign. Up until recently, it was believed that the Flemish officials were free to use any spelling system they preferred. This statement was invalidated by De Groof's (2004) research, who found solid proof that the (Northern) Dutch orthographical system of Siegenbeek was the only official norm in the entire kingdom.

Language history across borders. The language policy of Willem I and the northern Low Countries.

Gijsbert Rutten

The language policy of King Willem I has not gained a lot of attention from the side of historians. Already in the nineteenth century - both during and directly after Willem's reign - journalists and historians were predominantly interested in the economic, financial and religious aspects of Willem's politics. The lack of scholarly interest at the time for his promotion of Dutch in the southern Low Countries may be explained by the fact that Willem's full integration of the notions of culture, language and nation into a language policy was too well in line with nineteenth century nationalist ideas to be considered as remarkable.

Language historians and sociolinguists have equally shown little interest in Willem's language politics. According to the 'standard view' on the history

of Dutch, modern Dutch was established around 1650 in the northern Low Countries. As a consequence, the sociolinguistic events that affected the Dutch language during the eighteenth and nineteenth centuries in general, and in the southern Low Countries in particular, were considered to be of no interest for the historiography of modern Standard Dutch. Willem and his language policy could therefore be neglected.

Two cases are studied in the present article in order to dispute the standard view: the first concerns the masculine article in the nominative case (northern *de* vs. southern *den*), the second deals with the second person of the imperfect (northern *gy leerdet* vs. southern *gy leerde*). Both cases show that the linguistic history from the eighteenth and nineteenth centuries as well as from the southern Low Countries are of great interest for a detailed account of the history of modern Dutch.

From ‘Batavisation’ to ‘Verdeutschung’: Willem's language policy in the Grand Duchy (1815-1840).

Gerald Stell

William I has definitely not gone down in Belgian history as a herald of French language and culture. Paradoxically, this is pretty much what he was in the so-called ‘Quartier Allemand’ of his Grand Duchy of Luxembourg until the outbreak of the Belgian Revolution. In that territory, German was initially regarded as the sworn enemy, i.e. the language of hegemonic Prussia, against which a symbolic bulwark needed to be erected. Ironically, German which was favoured at the expense of French later on, when the latter language was seen as the language of expansionist Belgium after 1830. Against this background of power relations, measures in favour of Dutch, the ‘Landtaal’, were until 1830 seriously contemplated for the Quartier Allemand of the Grand Duchy, and to a certain extent enforced without meeting with any noticeable public discontent. The events that took place in 1830 brought the official policy of ‘netherlandicization’ to a standstill, although some of its agents remained in place for a while. Nowadays, little direct evidence of Dutch linguistic influence from Willem's reign can be found in the Grand Duchy. But the Orangist imagery, manipulated by Luxembourgish nationalists as a symbol of political and cultural independence versus Prussia, motivated the cultivation of a remote Dutch connection in the interest of the nascent Luxembourgish linguistic particularism.

We want Willem back. The United Kingdom of the Netherlands as catalyst for a new history of the Dutch language during the 19th century.

Wim Vandenbussche

In the concluding remarks to this edition, I make a plea for the ‘rediscovery’ of the linguistic history of 19th century Dutch. Many of the contributions in this volume confirm - and add new elements to - our conviction that our understanding of this vital period for the history of Dutch in Belgium has been based on unsubstantiated claims. Analyses of original archive documents indicate over and over again that the state of the Dutch language at the time was far less dramatic than we have always thought. For some reason, however, few colleagues seem to have taken the effort to consult these sources in the past. The traditional historiography of Dutch in Flanders may - with the best intentions - have been influenced by the same state-of-mind that prevailed over the historiography of the Flemish Movement at large, up until recently. A renewed analysis of policy sources from the United Kingdom of the Netherlands (UKN) may serve as a starting point for a fresh and evidencebased look on 19th century Dutch in Belgium. Towards the end of the contribution I suggest a number of themes that may be worth exploring in this respect, including language education in the periphery of the UKN and the European dimension of Willem's language policy.

Contrastieve (tussen)taalkunde: nuttig, nodig of overbodig?
Philippe Hiligsmann, Lid van de Academie, & Laurent Rasier,
fnrs-frs/ucl

Inleiding

‘Contrastieve beschrijvingen en beschouwingen zijn noch uitsluitend de zaak van de theoreticus, noch uitsluitend de zorg van de toegepaste linguïst. Beide kunnen er hun voordeel mee doen’, schreven Sera De Vriendt en Elie Nieuwborg in 1980 - terecht - in het woord vooraf van het boekje *Aspecten van contrastief onderzoek Nederlands-Frans* (De Vriendt & Nieuwborg 1980: 9). Ook al hebben contrastief taalkundigen het laatste kwart eeuw niet stilgezeten (bv. Devos e.a. 1991, 1992, Simon-Vandenberghe e.a. 1996, Van Belle e.a. 2003, Willems e.a. 2004), de uitspraak van De Vriendt en Nieuwborg heeft niets aan actualiteit ingeboet. Niet alleen deinzen de meeste contrastief taalkundigen er meestal nog altijd voor terug om in te gaan op mogelijke implicaties van hun onderzoek voor het onderwijs en voor naslagwerken. Ook de relatie tussen taalcontrast en taalleerproces wordt nog altijd stiefmoederlijk behandeld (cf. Hiligsmann & Wenzel 2001).

In deze bijdrage staat de relatie tussen contrastief taalonderzoek en tussentaalonderzoek centraal. Sectie 1 bevat een kort historisch overzicht van het onderzoek naar contrasten. Sectie 2 gaat in op onderzoeksgegevens die ons ertoe geleid hebben om een onderzoeksdesign op te zetten (sectie 3) dat ten grondslag ligt/zal liggen aan verschillende studies waar zowel contrastief taalonderzoek als tussentaalonderzoek geïntegreerd aan bod komen. In sectie 4 ronden we af met een korte conclusie.

* Université catholique de Louvain, Place Blaise Pascal 1, 1348 Louvain-la-Neuve
 (Philippe.Hiligsmann@uclouvain.be, Laurent.Rasier@uclouvain.be).

1. De contrastieve analyse: een kort historisch overzicht

In de Contrastieve Analyse Hypothese (CAH) ging Lado (1957: 2) ervan uit dat

We assume that the student who comes in contact with a foreign language will find some features of it quite easy and others extremely difficult. Those elements that are similar to his native language will be simple for him, and those elements that are different will be difficult.

Om de onderzoeker en de docent in staat te stellen de problemen te beschrijven die de sprekers van een van die twee talen zouden ondervinden bij het leren van de andere taal, volstaat het volgens deze hypothese de twee talen met elkaar te vergelijken om leermoeilijkheden te voorspellen. Op die manier kreeg de CA een predictieve waarde. Wat velen in dit verband echter heel vaak vergeten te vermelden, is dat de contrastief analisten van de eerste generatie, o.a. Lado zelf, zich terdege bewust waren van de beperkingen van de voorspellingswaarde van de CA:

The lists of problems resulting from the comparison of the foreign language with the native language (...) must be considered a list of *hypothetical* problems *until final validation is achieved by checking it against the actual speech of students* (Lado 1957: 72, onze cursivering).

Naast deze sterke vorm van de CAH of *CA a priori* is in de loop der jaren ook een zwakke vorm of *CA a posteriori* een eigen leven gaan leiden. Uit verschillende onderzoeken was namelijk gebleken dat verschillen tussen talen niet noodzakelijk aanleiding geven tot leermoeilijkheden. Aan de andere kant bestaat er tussen nauw verwante talen (bv. het Duits en het Nederlands) contrastgebrek, wat een hoge graad van interferentie in de hand werkt. Naar aanleiding van deze onderzoeksresultaten deden de toegepast taalkundigen geen beroep meer op de CA om fouten te voorspellen (de predictieve waarde van de CA) maar wel om fouten te verklaren (de verklarende waarde van de CA), waardoor moedertaalinterferentie beschouwd werd als een van de factoren die een rol spelen bij het leren van een vreemde taal.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw raakte de CAH in diskrediet en moest ze het veld ruimen voor de 'Creative Construction Hypothesis' (CCH) van o.a. Dulay e.a. (1982). Volgens de aanhangers van de CCH verloopt de verwerving van de tweede taal op dezelfde manier als de verwerving van de

moedertaal, d.w.z. natuurlijk, en speelt de moedertaal bij de verwerving van de vreemde taal nauwelijks een rol. Als reactie hierop constateren we vanaf het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw een hernieuwde belangstelling voor de contrastieve analyse van taalsystemen (zie bv. Odlin 1989; Gass & Selinker 1993; Kellerman & Perdue 1992), m.n. bij de aanhangers van de *interlanguage hypothesis* oftewel tussentaalhypothese, die in tegenstelling tot de foutenanalisten overgaan tot de benadering van het gehele door de leerders opgebouwde taalsysteem. Ze gaan ervan uit dat vreemdetaalverwerving een creatief proces is dat uit tussenstadia bestaat waarin het zich ontwikkelende taalsysteem o.a. gestuurd wordt door de moedertaal. Dit heeft ervoor gezorgd dat men er vandaag de dag (terecht) van uitgaat dat contrastief taalonderzoek wel degelijk bij kan dragen tot een beter inzicht in het taalverwervingsproces en tot leermiddelen die beter afgestemd zijn op de behoeften van de leerders.

2. Een stapje verder?

2.1. Het taalsysteem als geheel opgevat

Vrij veel contrastief taalkundigen van de huidige generatie dreigen o.i. dezelfde fouten te maken als de contrastief taalkundigen van de eerste generatie, nl. elementen verwaarlozen of over het hoofd zien die wel degelijk kunnen bijdragen tot een beter inzicht in de contrasten tussen twee taalsystemen of die de contrasten tussen twee taalsystemen helpen verklaren. Bij een grondige contrastieve analyse van taalverschijnselen moeten immers - desnoods - taalcomponenten betrokken worden die *op het eerste gezicht* niets te maken hebben met het taalverschijnsel in kwestie. De meeste contrastief taalkundigen hebben uiteraard al te vaak de neiging de taal als op zichzelf staande componenten te beschouwen. Ze houden er jammer genoeg vaak geen rekening mee dat er tussen twee of meer taalcomponenten raakvlakken zijn of dat twee (of soms meer) taalcomponenten elkaar zo overlappen of zo met elkaar vervlochten zijn dat het niet mogelijk is de taalcomponenten apart te gaan analyseren zonder de beschrijving van het taalsysteem geweld aan te doen. De contrastief taalkundige dient de taal in feite als een geheel op te vatten. Een gedegen beschrijving van de morfologie bv. is ondenkbaar zonder de fonologische aspecten bij de analyse te betrekken. Bij diminutievorming spelen in het Nederlands o.a. articulatoire kenmerken en/of de woordklemtoon een belangrijke rol (zie Theissen 2000). Anders kan

het naast elkaar voorkomen van diminutiefvormen zoals *koninkje*, *boompje*, *huisje* en *autootje* niet worden verklaard. De reden waarom de slotmedeklinker van *bed*, *stoel*, *perzik*, *stil*, *hees*, *moelijk* bij meervoudsvorming resp. verbuiging van het adjectief al dan niet verdubbeld wordt, valt uitsluitend fonologisch/fonetisch te verklaren. Dit geldt ook voor het gebruik van de onverbogen vorm van het adjectief in bv. *een duidelijker profilering*, *ingewikkelder problemen*, *het onvermijdelijk gevolg*, *het verduidelijkend antwoord*, terwijl men op basis van de regels voor verbuiging de verbogen vorm verwacht (zie Tummers e.a. 2004).

Uit contrastief taalonderzoek, m.n. naar de syntaxis, blijken taalkundigen de interactie met andere taalcomponenten evenwel vaak uit het oog te verliezen. Het ziet er in dit verband naar uit dat de syntaxis al te vaak als een autonome taalcomponent wordt beschouwd, een taalcomponent waarop andere taalcomponenten geen invloed (kunnen) hebben. Niets is echter minder waar. Hier komen we zo meteen op terug.

2.2. De tussentaal bij contrastief taalonderzoek betrekken?

Uit onderzoek is gebleken dat de raakvlakken of de interactie tussen twee of meer taalcomponenten duidelijker naar voren komen als de contrastief analist de resultaten van onderzoek naar de tussentaal/de leerderstaal bij zijn onderzoek betreft (zie bv. Hiligsmann 2000, 2004).

Franstaligen hebben de uitgesproken neiging om de strakke basisstructuur van het Frans ‘Subject + Persoonsvorm + X’ overproducerend te gebruiken. In het geschreven materiaal dat ten grondslag lag aan Hiligsmann (1997) hebben de proefpersonen in ca. 70% van de gevallen de S+PV+X-structuur gebruikt. In het gesproken materiaal kwam die zinsbouw in maar liefst 92% van de gevallen voor. In geen enkel voorbeeld hebben de proefpersonen een zinsdeel vooropgeplaatst en met nadruksaccent uitgesproken. Verder blijken Franstalige leerders van het Nederlands het Franse intonatiepatroon ook op Nederlandse ongemarkeerde zinnen/woordgroepen te ‘plakken’ (cf. Hiligsmann & Rasier 2001, Rasier 2006). Indien ze een zinslement willen benadrukken, wordt er zo goed als altijd een beroep gedaan op gekloofde zinnen, een zinstype dat in hun moedertaal - in tegenstelling tot het Nederlands - vaak voorkomt en dat in de tussentaal duidelijk overproducerend gebezigt wordt. Voorbeeld: *Het is Jan die Piet gebeld heeft* (vgl. Frans *C'est Jean que Pierre a appelé*).

In de tussentaal constateren we niet alleen de overproductie van gekloofde zinnen, maar ook de overgeneralisering van dat zinstype. Onder invloed van het Frans gebruiken NVT-leerders die zinsstructuur als een persoonlijk voornaamwoord als informatief belangrijkste element fungeert, wat in het Nederlands uitgesloten is. Voorbeeld: **Het is mij/ik die de ruit kapot heeft gebroken* (vgl. Frans *C'est moi qui ai cassé la vitre*). De in het Nederlands correcte structuur *Ik ben het die de ruit heeft gebroken*, komt in de tussentaal van gevorderde Franstalige leerders (zo goed als) nooit voor.

Verder blijken de Franstalige leerders van het Nederlands vaak hun toevlucht te nemen tot structuren met gedислоceerde voornaamwoorden, bv.

- (1a) **Jij, je zou moeten komen.*¹ (vgl. Fr. *Toi, tu devrais venir*)
 (1b) **Mij, ik wil niet naar de bioscoop.* (vgl. Fr. *Moi, je ne veux pas aller au cinéma*)
 (1c) **Jou, ik kan je niet meer vertrouwen.* (vgl. Fr. *Toi, je ne peux plus te faire confiance*)

De eerste zinsplaats van zulke zinnen wordt systematisch ingenomen door de volle, beklemtoonde vorm van het voornaamwoord (Fr. 'pronom disjoint') dat als onderwerp of als direct object fungeert, een vorm van het voornaamwoord die trouwens veel weg heeft van de volle, beklemtoonde vorm van het voornaamwoord in het Nederlands. Meteen daarna staat er - na een komma - de onbeklemtoonde vorm van het voornaamwoord (Fr. 'pronom conjoint') dat systematisch als onderwerp fungeert, waardoor de strakke basisvolgorde van het Frans (subject + persoonsvorm + x) gerespecteerd wordt. Die combinatie van de beklemtoonde en de onbeklemtoonde vorm van een voornaamwoord doet uiteraard erg Frans aan en is ook een extra indicatie van het feit dat de NVT-leerders het intonatiepatroon van hun moedertaal naar de tussentaal transfereren.

We vinden dezelfde tendensen bij vraagzinnen² (zie ook Hiligsmann 2005, Leloup & Hiligsmann te verschijnen). Ja/nee-vragen zorgen voor weinig problemen. Bij vraagwoordvragen treedt er soms interferentie tussen het Frans en het Nederlands op. Onder invloed van de strakke woordvolgorde in het Frans komt het wel eens voor dat de leerder de pv na het onderwerp zet dat

- 1 In gesproken Nederlands zou zin (1a) grammaticaal zijn. Toch gaan we er hier van uit dat die vorm bij toeval correct is. Hij is trouwens naar hetzelfde model gevormd als het tweede foute voorbeeld.
- 2 Die gegevens zijn gebaseerd op Hiligsmann (1997) en op de resultaten van een vertaal oefening over vraagzinnen die in april 2003 door een vijftigtal eerstejaarsstudenten Germaanse taal- en letterkunde van de Université catholique de Louvain is gemaakt.

de vorm heeft van een nominale constituent (voorbeeld 2). Verder laten de leerders het vraagwoord wel eens voorafgaan door een bijzin, waardoor het vraagwoord niet de eerste zinsplaats inneemt (de voorbeelden 3 en 4).

- (2) **Wanneer Pieter zal hij met dit moeilijke werk klaar zijn?*
- (3) **En als ik hem niet kan bereiken, moet ik hem een mailtje sturen?*
- (4) **Als u weet dat de leerlingen het antwoord op die vraag kennen, dan waarom vraagt u ze die?*

Uit de resultaten van een vertaal oefening blijkt verder dat vraagzinnen met de interrogatieve *est-ce que/qui*-formule in de overgrote meerderheid van de gevallen overeenkomstig het Nederlandse systeem zijn vertaald. Bij de vertaling van vraagzinnen met een gekloofde structuur zoals *C'est ta mère qui t'a donné cela?* is in meer dan de helft van de gevallen een vrij letterlijke vertaling aangetroffen: *Is het je moeder die je dat gegeven heeft?* Daarnaast komen in de tussentaal ook mededelende vraagzinnen met een gekloofde structuur voor: *³Dat is je moeder die je dat gegeven heeft?*, iets wat in het Nederlands haast nooit voorkomt. Als vertaling voor diezelfde zin hebben andere proefpersonen *Heeft je moeder je dat gegeven?* opgegeven. Hier is het echter zeer de vraag of ze die vraagzin correct zouden uitspreken, d.i. met een nadruksaccent op het element in focus, i.c. *je moeder* (en *dat*).

Samenvattend kan men zeggen dat de syntactische eigenschappen van de tussentaal van Franstalige leerders van het Nederlands niet alleen terug te voeren zijn op de strakke syntaxis van hun moedertaal, maar ook op het verschillende intonatiepatroon dat gepaard gaat met een ander typologisch kenmerk van beide talen, nl. de neiging tot isochronie. Die neiging kan twee vormen aannemen: klemtoonischronie en syllabe-isochronie. Klemtoonischronie komt voor in stress-timed talen, bv. het Nederlands en het Engels, die gekenmerkt worden door tamelijk soepele ('plastische') lexicale en postlexicale accentueringsregels, klinkerduurcontrasten en het feit dat onbenadrukte lettergrepen zich gemakkelijk voor spectrale en/of temporele reductie lenen (cf. Rietveld & Van Heuven 1997: 282-283). Syllabe-isochronie daarentegen is te vinden in syllable-timed talen, bv. het Frans. In talen met syllabeisochronie duren lettergrepen in het spraakgeluid altijd ongeveer even lang. Daarnaast hebben zulke talen meestal ook dezelfde klemtoonpositie voor de hele woordenschat (d.i. een vaste lexicale klemtoon), geen klinkerduurcontrasten en geen spectrale reductie in onbeklemtoonde klinkers.

Het Nederlands kan dankzij zijn plastische karakter in het algemeen en het (variabele) nadruksaccent in het bijzonder elk willekeurig zinsdeel op de

voorgond plaatsen. In een zin zoals: *Piet heeft Jan bedankt* kan naargelang van de bedoeling van de spreker en/of de context elk zinselement van een zinsaccent worden voorzien: *Piét heeft Jan bedankt* / *Piet hééft Jan bedankt* / *Piet heeft Ján bedankt* / *Piet heeft Jan bedáinkt*. De betekenis van elk zinnetje is dan ook telkens verschillend. In syntactisch opzicht is de rhematisering in het Nederlands dus vaak impliciet. Het zijn immers pragmatische regels die bepalen welk zinselement in focus moet worden geplaatst. In het Frans daarentegen kan zoiets vanwege de niet-plastische zins- of groepsaccentstructuur, d.i. het vaste intonatiepatroon, haast niet. Pragmatisch gemotiveerde accentdistributies komen er amper in voor. Om hetzelfde effect als in het Nederlands te bereiken, kan het Frans zo goed als uitsluitend een beroep doen op syntactische procedés die tot doel hebben het zinsdeel in kwestie te rhematiseren. In tegenstelling tot het Nederlands is de rhematisering in het Frans dus vaak expliciet. Een van de gebruikelijke syntactische procedés is de gekloofde zin, waar de naar voren gehaalde constituent een sterk groepsaccent krijgt, waarmee die als informatieve kern aangegeven wordt (*C'est Pierre qui a remercié Jean* / *Pour sûr/Je suis convaincu/certain que Pierre a remercié Jean* / *C'est Jean que Pierre a remercié* / *Ce sont des remerciements que Pierre a fait parvenir à Jean*). In het Frans gaan de specifieke zinsstructuur en het zins/groepsaccent met elkaar gepaard, terwijl het Nederlands meestal een beroep doet op één en dezelfde zinsstructuur waaraan een nadruks- of contrastaccent toegevoegd wordt.

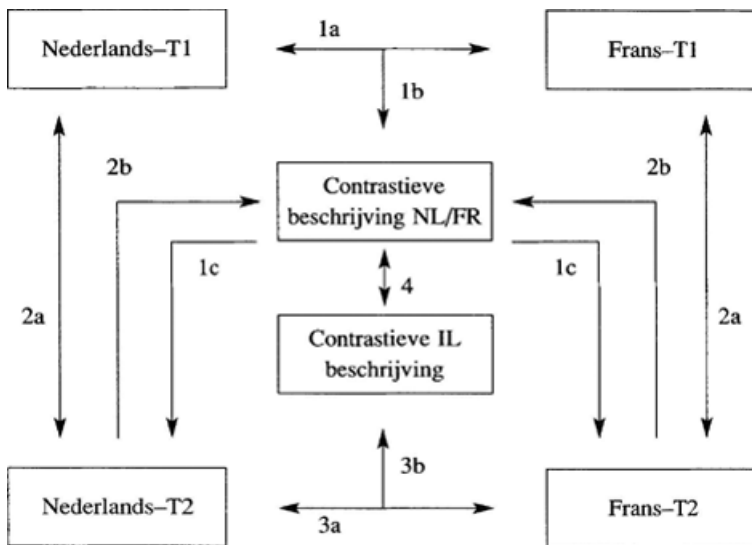
3. Een methodologisch stappenplan

3.1. Het geïntegreerde contrastieve model

Om tot bovengenoemde conclusie te kunnen komen, blijkt het enerzijds nodig om de taal als een geheel op te vatten (cf. 2.1). Anderzijds kunnen contrastief taalkundigen duidelijk hun voordeel doen met de resultaten van onderzoeken naar de tussentaal om hun bevindingen extra gewicht te geven (cf. 2.2). Om zo'n contrastief *totaal*-onderzoek tot een goed einde te brengen, moet de taalkundige uitgaan van een onderzoeksdesign waarin de bovengenoemde aspecten geïntegreerd aan bod komen. Zo'n geïntegreerd onderzoeksdesign zou er als volgt kunnen uitzien³ (zie ook Rasier 2007): (bij

3 Het voorgestelde stappenplan lag ten grondslag aan Rasier (2006), een contrastieve cross-sectionele performance-analyse van de zinsaccentuering in het Nederlands en in het Frans als moedertaal en als vreemde taal. Een ander, soortgelijk stappenplan vindt men in Pekelder (2002).

wijze van illustratie wordt uitgegaan van een contrastief onderzoek waarbij het Nederlands en het Frans betrokken zijn)

Het eerste type analyse is een analyse van Nederlandse resp. Franse moedertaalgegevens die onder vergelijkbare omstandigheden zijn verzameld of waarvoor een zelfde theoretisch kader wordt gebruikt (pijlje 1a), wat aanleiding kan geven tot een zo grondig mogelijke contrastieve beschrijving (pijlje 1b). Op grond hiervan kunnen hypothesen worden geformuleerd met betrekking tot de aard en de werking van het tussentaalsysteem (de zogenaamde *CA a priori*), en eventueel ook verklaringen worden aangereikt voor bepaalde tussentaalverschijnselen (de zogenaamde *CA a posteriori*) (de pijltjes 1c).

De tweede stap bestaat erin de tussentaal van de leerders van het Nederlands en van het Frans te bestuderen (Nederlands- / Frans-T2). Uiteraard wordt de leerderstaal als een op zichzelf staand systeem met een eigen dynamiek beschouwd, maar het taalgebruik van moedertaalsprekers kan hier als referentiepunt worden gebruikt. Als de T1- en de T2-gegevens onder dezelfde experimentele omstandigheden zijn verzameld of aan de hand van hetzelfde

theoretisch kader zijn beschreven, fungeren de T1-gegevens als controlocorpus voor de analyse van de tussentaal (zie de pijltjes 2a). Op die manier kan nagegaan worden in welke opzichten en/of mate het taalgebruik van de anderstalige proefpersonen overeenkomt met resp. afwijkt van die van moedertaalsprekers. Het grote voordeel van zo'n aanpak is dat de onderzoeker geen beroep hoeft te doen op de reconstructie van de doeltaaluiting op grond van de tussentaaluiting of op de vergelijking van de T2-uiting met een abstracte doeltaalnorm. Verder kunnen de T2-gegevens als toetssteen worden gebruikt voor de contrastieve T1-beschrijving (de pijltjes 2b).

Het derde type analyse kan omschreven worden als een contrastieve tussentaalstudie. Hiermee wordt bedoeld dat verschillende tussentaalvariëteiten met elkaar vergeleken worden (pijltje 3a), wat een belangrijke bijdrage kan leveren aan de studie van transfer (cf. Odlin 1989). In het geïntegreerde contrastieve model van Granger (1996) neemt de contrastieve foutenanalyse de gedaante aan van een vergelijking van verschillende tussentaalvariëteiten van eenzelfde doeltaal (i.c. het Engels), wat tot interessante conclusies leidt met betrekking tot de cross-linguïstische invloed van de T1 op de T2. Deze aanpak is vooral geschikt om inzicht te verkrijgen in intralinguale processen, d.i. verschijnselen die typisch zijn voor de ontwikkeling van een bepaalde taal (variëteit), maar niet zozeer in interlinguale kwesties. Een andere benadering bestaat erin om de tussentaal van leerders van verschillende doeltalen met elkaar te vergelijken. Dit zal leiden tot een contrastieve tussentaalbeschrijving (pijltje 3b) op grond waarvan men inzicht kan krijgen in universele en/of taalspecifieke factoren met betrekking tot het leerproces van een bepaald taalverschijnsel. Als we dit combineren met de contrastieve T1-T2-beschrijving (pijltje 4), dan krijgt men een totaalbeeld van de verschijningsvormen van transfer.

3.2. Onderzoeken aan de hand van het geïntegreerde contrastieve model

In wat volgt, vindt men een kort overzicht van mogelijke onderzoeken aan de hand van het bovengenoemde geïntegreerde contrastieve model.

Het geïntegreerde contrastieve model is voor het eerst toegepast in een contrastieve cross-sectionele performance-analyse van de zinsaccentuering in het Nederlands en in het Frans als moedertaal en als vreemde taal (Rasier 2006). Een grondige contrastieve analyse van het accentsysteem van het Nederlands

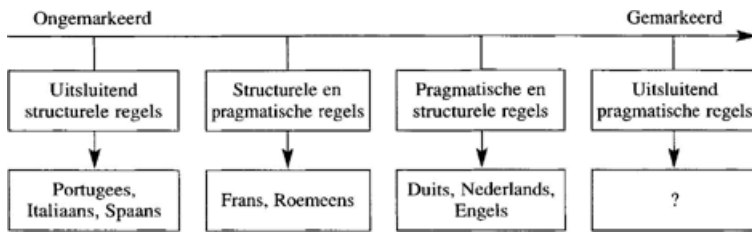

Fig. 1. Schematische weergave van de gemarkeerdheidsrelaties tussen verschillende types accentsystemen (Rasier 2006)

en van het Frans (de pijltjes 1a & b) heeft hem er o.a. toe gebracht de gemarkeerdheidsrelaties tussen verschillende types accentsystemen op een rijtje te zetten (Fig. 1).

De experimentele data van zijn studie zijn verzameld door middel van een accentplaatsingstoets die de 40 informanten (20 Franstalige leerders van het Nederlands en 20 Nederlandstalige leerders van het Frans) in hun moedertaal en in de vreemde taal hebben afgelegd. De test bestond in een computerspelletje waarin de informanten geometrische figuren (een driehoek, een vierkant, een cirkel en een ster) in verschillende kleuren (groen, blauw, rood, geel) moesten beschrijven. Het ging telkens om woordgroepen van het type ‘onbepaald lidwoord + adjectief + substantief’ in het geval van het Nederlands en ‘onbepaald lidwoord + substantief + adjectief’ in het geval van het Frans. Aan de hand van de grondige contrastieve analyse en van het experiment heeft Rasier (2006) o.a. duidelijk kunnen laten zien dat Franstalige NVT-leerders verhoudingsgewijs meer moeite ondervinden met het Nederlandse accentsysteem dan Nederlandstalige FVT-leerders met het Franse systeem. Dit onderzoeksgegeven kan verklaard worden door de verschillende gemarkeerdheidsrelaties tussen beide talen. Uitgaande van Eckmans *Markedness Differential Hypothesis* kan namelijk gesteld worden dat talen waarin pragmatische accentueringsregels prevaleren (zoals bv. het Nederlands) moeilijker te leren zijn dan talen met hoofdzakelijk structureel bepaalde accentdistributies (zoals bv. het Frans) (cf. Rasier 2006).

Een tweede (promotie-)onderzoek in verband met de uitspraak van Franstalige leerders van het Nederlands en van Nederlandstalige leerders van het Frans zal betrekking hebben op de assimilatie van stem (zie Baelen e.a., te verschijnen). Het Nederlands en het Frans kennen allebei zowel de

progressieve als de anticiperende assimilatie. In het Frans is de assimilatie meestal anticiperend van aard (Coveney 2001: 43):

- (1a) *anecdote* [anɑ̃gdɑ̃t] (Nl. ‘anekdote’)
- (1b) *svelte* [zvɛlt] (Nl. ‘slank’)
- (2a) *je sais* [sɛ] (Nl. ‘ik weet het’)
- (2b) *médecin* [metsɛ̃] (Nl. ‘arts’)

Bij anticiperende assimilatie kan de ondergeschikte klank in het Frans zowel stemhebbend (1a-1b) als stemloos (2a-2b) worden gemaakt. In een aantal gevallen is de anticiperende assimilatie echter facultatief en/of slechts gedeeltelijk: *iceberg* (Nl. ‘ijsberg’) [zb] tegenover [sb], *louveteau* (Nl. ‘wolfje’; ‘welp’) [vt] tegenover [ft] (Léon 1993: 71).

In het Nederlands daarentegen is de anticiperende stemassimilatie verplicht: vóór een stemhebbende plosief wordt een stemloze obstruent stemhebbend, d.i. stemloze consonant + /b, d/ → 2 stemhebbende medeklinkers (Hiligsmann & Rasier 2006: 86):

- (3) *lijfblad/afdeling*: [v + b/d]
- (4) *dekbed/zakdoek*: [g + b/d]

Indien er meer dan één stemloze medeklinker aan de ‘b’ of de ‘d’ voorafgaat, worden ze door het domino-effect allemaal stemhebbend: *herfstdag* [vzd], *tekstboek* [gz(d)b].

Naast anticiperende assimilatie kennen het Frans en het Nederlands ook progressieve assimilatie. In het Nederlands worden stemhebbende fricatieven voor een stemloze medeklinker ook stemloos:

- (5) *opvoeding*: [pf]
- (6) *uitzondering*: [ts]
- (7) *het journaal*: [tɕ]
- (8) *inschrijvingsgeld*: [sx]

In tegenstelling tot het Nederlands komt de progressieve assimilatie van stem in het Frans vrij zeldzaam voor (Coveney 2001). Dit is echter wél het geval bij snel spreken. Voorbeelden:

- (9) *cheveu* (Nl. ‘haar’): [ɕf]
- (10) *cheval* (Nl. ‘paard’): [ɕf]

Volgens Remacle (1969: 126) zijn de voorbeelden (2b) en (10) typerend voor het Belgisch-Frans en het populaire Frans uit Frankrijk. Léon (1993: 71) daar-

entegen beschouwt beide realisaties van de woorden ‘*cheval*’ en ‘*médecin*’ als informele maar standaardtalige varianten.

In een verkennend onderzoek naar de assimilatie in de tussentaal van Franstalige leerders van het Nederlands (zie Baelen e.a. te verschijnen) is een reeks factoren op een rijtje gezet die een invloed kunnen hebben op de manier waarop leerders met assimilatieverschijnselen omgaan. Naast de invloed van fonologische factoren (zoals de fonetische en articulatorische context, de pauzeringsstrategieën [cf. Rasier 2006], de beklemtoning [cf. Slis & Van den Berg 1986: 223, Slis & Van Heugten 1989: 125], het al dan niet realiseren van *final devoicing* / *Auslautverhärtung*), zal aan de hand van het geïntegreerde contrastieve model bv. ook nagegaan worden of lexicale factoren (het onderscheid functiewoord vs. inhoudswoord, cf. Duez 2001: 100) en andere factoren (de grafie van het woord, de moedertaal en de perceptie van assimilatieverschijnselen) een invloed kunnen hebben op het al dan niet realiseren van de assimilatie van stem door Franstalige leerders van het Nederlands en door Nederlandstalige leerders van het Frans.

Het bovenstaande zou de verkeerde indruk kunnen wekken dat het voorgestelde onderzoeksdesign uitsluitend geschikt is voor onderzoeken naar uitspraakverschijnselen. Voor zover we daar nu over kunnen oordelen, leent het zich in feite voor onderzoeken naar alle mogelijke aspecten van de tussentaal. Het zal ook ten grondslag liggen aan een onderzoek naar het gebruik van positie- en bewegingswerkwoorden in het Nederlands van Franstaligen en in het Frans van Nederlandstaligen (zie Miceli & Hiligsmann 2005 voor een verkennend onderzoek). Als theoretisch kader zal de cognitieve linguïstiek fungeren, maar qua methodologie zal een beroep worden gedaan op het geïntegreerde contrastieve model, dat volgens ons heel goed in staat zal zijn om de positie van het Nederlands en het Frans binnen de typologie van Talmy (1991, 2000) te bepalen. Aangezien het Nederlands een *satellite-framed* taal is en het Frans een *verb-framed* taal, treden er tussen beide taalsystemen veel verschillen op die voor de vreemdetalige leerders een struikelblok kunnen vormen.

Ook pragmatische vaardigheden kunnen dankzij het voorgestelde onderzoeksdesign bestudeerd worden. Naar aanleiding van een contrastief corpusonderzoek naar vraagzinnen in het Nederlands, het Frans en het Duits (cf. Leloup & Hiligsmann, te verschijnen), zal aan de hand van experimentele toetsen nagegaan worden hoe modaliteit tot uitdrukking komt in verzoeken van Franstalige leerders van het Nederlands en van Nederlandstalige leerders van het Frans. Telkens zullen ook moedertaalgegevens onder vergelijkbare omstandigheden worden verzameld.

4. Conclusie

In 1974 kwam Jacquelyn Schachter in haar vaak geciteerde artikel *An Error in Error Analysis* tot de conclusie dat

only by a combination of approaches, say CA apriori predictions, error analysis, and comprehension testing, will we begin to amass some reasonably unassailable information on what the second language learning process is all about (Schachter 1974: 213).

In het bovenstaande hopen we aannemelijk te hebben gemaakt dat er vandaag de dag sprake kan zijn van ‘*A Contrast in Contrastive Analysis*’. Enerzijds vatten veel taalkundigen de taal nog altijd op als op zichzelf staande componenten, waardoor het idee van taalsysteem enigszins uit het oog wordt verloren. Anderzijds wordt in contrastief taalonderzoek niet voldoende rekening gehouden met gegevens uit tussentaalonderzoek. Dit leidt ons er dan ook toe om Schachters uitspraak lichtjes aan te passen:

only by a combination of *CA apriori predictions considering language as a whole and interlanguage analysis*, will we begin to amass some reasonably unassailable information on what the second language learning process is all about (onze cursivering).

Bibliografische referenties

- Baelen, M., Ph. Hiligsmann & L. Rasier (te verschijnen), ‘De assimilatie van stem in de tussentaal van Franstalige leerders van het Nederlands’ in: *n/f* 7.
- Beheydt L. (2000), ‘Transfer van gemarkeerde constructies’, in: *Leuvense Bijdragen* 89-1/2, 43-58.
- Coveney, A. (2001), *The Sounds of Contemporary French. Articulation and Diversity*, Exeter: Elm Bank Publications.
- Devos, F., R. De Muynck & M. Van Herreweghe (1991), *Nederlands, Frans, Engels in contrast. 1. De nominale constituent*, Leuven: Peeters.
- Devos, F., R. De Muynck & L. Martens (1992), *Nederlands, Frans, Engels in contrast. 2. De zin*. Leuven: Peeters.
- De Vriendt S. & E. Nieuwborg (1980), *Aspecten van contrastief onderzoek Nederlands-Frans*. Leuven: Acco.
- Duez, D. (2001), ‘Manifestation acoustique et phonétique de la réduction et de l'assimilation contextuelle des segments de la parole conversationnelle’, in: *Parole*, 17-18-19, 89-104.
- Dulay, H., M. Burt & S. Krashen (1982), *Language Two*, New York/Oxford.

- Eckman, Fred R. 1987. 'Markedness and the contrastive analysis hypothesis', in: G. Ioup & S.H. Weinberger, *Interlanguage phonology: the acquisition of a second language sound system*, Cambridge: Newbury House, 55-69.
- Gass S. & L. Selinker (red.) (1993), *Language Transfer in Language Teaching*, Rowley.
- Granger S. e.a. (1996), 'From CA to CIA and back: an integrated approach tot computerized bilingual and learner corpora', in: K. Aijmer e.a., *Languages in contrast. Papers from a symposium on text-based cross-linguistic studies. Lund 4-5 March 1994*. Lund: Lund University Press, 37-51.
- Haeseryn W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn (1997), *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn.
- Hiligsmann, Ph. (1997), *Linguïstische aspecten en pedagogische implicaties van de tussentaal van Franstalige M.O.-leerders van het Nederlands*, Genève/Liège.
- Hiligsmann, Ph. (2000), 'Pro of contra(stieve) grammatica?', in: *Leuvense Bijdragen* 89-1/2, 133-147.
- Hiligsmann, Ph. (2004), 'Leve de contrastieve (to)taalkunde!', in: *Handelingen LVII der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 117-131.
- Hiligsmann, Ph. (2005), 'Heeft u vragen? / Vous avez des questions? Vraagzinnen in het Nederlands en in het Frans', in: Ph. Hiligsmann e.a. (red.), *Woord voor woord, zin voor zin. Liber amicorum voor Siegfried Theissen*, Gent: KANTL, 171-190.
- Hiligsmann, Ph. & L. Rasier (2001), 'De zinsaccentuering in de tussentaal van Franstalige leerders van het Nederlands', in: Ph. Hiligsmann & E. Leijnse (red.), *n/f Huidige tendensen in het NVT-onderwijs en -onderzoek*, 37-53.
- Hiligsmann, Ph. & V. Wenzel (2001), 'Contrastief taalonderzoek: nuttig, nodig of overbodig?', in: G. Elshout *et al.* (red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw. Handelingen Veertiende Colloquium Neerlandicum*, 317-336.
- Hiligsmann, Ph. & L. Rasier (2006), *Uitspraakleer Nederlands voor Franstaligen*, Waterloo: Wolters Plantyn.
- James C. (1994), 'Don't shoot my dodo: on the resilience of contrastive and error analysis', in: *IRAL* 32-3, 179-200.
- Kellerman E. & C. Perdue (red.) (1992), *Crosslinguistic influence*. Special issue of *Second Language Research* 8-3.
- Lado Ch. (1957), *Linguistics across Cultures*, Ann Arbor.
- Leloup A.L. & Ph. Hiligsmann (te verschijnen), 'Contrastief (corpus)onderzoek naar vraagzinnen in het Nederlands, het Frans en het Duits', in: *Acta Neerlandica Wratislaviensia*.
- Léon, P. (1993), *Précis de phonostylistique. Parole et expressivité*, Armand Colin.
- Léon, P. (2005), *Phonétisme et prononciation du français*, Paris: Armand Collin.
- Miceli, M. & Ph. Hiligsmann (2005), 'Positie- en bewegingswerkwoorden in het Nederlands en in het Frans: een verkennende contrastieve analyse', in: Ph.

Hilgsmann e.a. (red.), *Woord voor woord, zin voor zin. Liber amicorum voor Siegfried Theissen*, Gent: KANTL, 243-260.

- Odlin T. (1989), *Language Transfer*, Cambridge.
- Pekelder J. (2002), 'Contrastiviteit', in: Ph. Hiligsmann (red.), *Le néerlandais en France et en Belgique francophone: approches scientifiques et didactiques / Het Nederlands in Frankrijk en in Franstalig België wetenschappelijk en didactisch benaderd*, UL3-Travaux et Recherches, 15-34.
- Rasier, L. (2006), *Prosodie en vreemdetaalverwerving. Accentdistributie in het Frans en Nederlands als vreemde taal*, onuitgegeven proefschrift Université catholique de Louvain.
- Rasier L. (2007), 'Functionele en contrastieve aspecten van de woordvolgorde. Focusmarkering in het Frans en in het Nederlands', J. Fenoulhet e.a. (red.), *Neerlandistiek in contrast. Handelingen van het 16de IVN Colloquium*, Rozenberg Publishers, 261-274.
- Remacle, L. (1969), *Orthophonie française. Conseils aux Wallons*, Liège: Les Lettres belges.
- Rietveld, A.C.M. & V.J. van Heuven (1997), *Algemene fonetiek*, Bussum: Coutinho.
- Schachter, J. (1974), 'An Error in Error Analysis', in: *Language Learning* 24/2, 205-214.
- Simon-Vandenberghe, A.-M., J. Taeldeman & D. Willems (eds.) (1996) *Aspects of Contrastive Verb Valency*. (Studia Germanica Gandensia, 40.) Gent: Universiteit Gent.
- Slis, I.H. & R.J.H. van den Berg (1986), 'Phonetic Context Effects and Assimilation: Perception and Production', in: Beukema, F. & A. Hulk (red.) *Linguistics in the Netherlands*, nr. 2, Dordrecht / Riverton: Foris Publications, 217-223.
- Slis, I.H. & M. van Heugten (1989), 'Voiced-Voiceless Distinction in Dutch Fricatives', in: Bennis, H. & A. van Kemenade (red.) *Linguistics in the Netherlands*, nr. 6, Dordrecht/Providence: Foris Publications, 123-132.
- Talmy, L. (1991), 'Path to Realization: a Typology of Event Conflation', in: *Proceedings of the Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 17, 480-519.
- Talmy, L. (2000), *Towards a Cognitive Semantics (Vol. 1 & 2)*, Cambridge, MA: The MIT Press.
- Theissen, S. (2000), 'Diminutiefvorming in het Nederlands', in: *Acta Universitatis wratislaviensis, Neerlandica wratislaviensia*, Wroclaw, afl. 12 [= 2184], 87-97.
- Tummers, J., D. Speelman & D. Geeraerts (2004), 'Quantifying semantic effects. The impact of lexical collocations on the inflectional variation of Dutch attributive adjectives', in: G. Purnelle e.a. (red.), *Le poids des mots. Actes des 7e journées internationale d'analyse statistique des données textuelles*, Louvain-la-Neuve: UCL Presses universitaires de Louvain, 1079-1088.
- Van Belle, W., B. Lamiroy, W. Van Langendonck, A. Loengarov & L. Melis (2003), *Nederlandse grammatica voor Franstaligen*, Leuven: Katholieke Universiteit Leuven (Departement Linguïstiek).

Willems, D., B. Defrancq, T. Coleman & D. Noël (eds.) (2004) *Contrastive Analysis in Language: Identifying Linguistic Units of Comparison*. Houndmills: Palgrave Macmillan.

Adjectivische buigingsalternantie bij neutra: een diachrone terreinverkenning

*Jose Tummers, Dirk Speelman, Dirk Geeraerts*¹

Inleiding

In dit artikel willen we op basis van een verkennende literatuurstudie de ontwikkeling schetsen van de adjectivische buigingsalternantie bij neutra. Hieronder verstaan we de historische evolutie van de variatie die we in het hedendaags Standaardnederlands aantreffen tussen het verbogen adjectief in *het vriendelijkere kind* en het onverbogen adjectief in *het vriendelijker kind*. Hoewel de grammaticale norm het gebruik van de verbogen variant voorschrijft, komt de onverbogen variant in de gesproken standaardtaal in één op vier gevallen voor (Tummers 2005).

Het gebruik van de gemarkeerde onverbogen variant wordt in het hedendaagse taalgebruik gemotiveerd door een complex netwerk van factoren. Deze factoren zijn zowel structureel (de woordsoort van de determinator, de prosodische structuur van het adjectief en het substantief), semantisch (de relatie tussen het adjectief en het substantief) als lectisch (het register, de nationale variëteit van het Nederlands) van aard.

Het is geenszins onze bedoeling om een exhaustief overzicht te presenteren van de ontwikkeling van de adjectivische buiging (salternantie). Door de omvang en de complexiteit van de evolutie in de verschillende historische stadia van het Nederlands verdient dit onderwerp een grondiger analyse in de vorm van een monografie. Hoewel we ons tot de grote lijnen van het diachrone proces beperken, is deze terreinverkenning niet zonder belang: we zullen enerzijds de hedendaagse buigingsalternantie in een ruimer kader

1 Jose Tummers werkt aan de Katholieke Hogeschool Leuven; Dirk Speelman aan de KU Leuven, Onderzoeksgroep Kwantitatieve Lexicologie en Variationele Taalkunde; Dirk Geeraerts, lid van de Academie, aan de KU Leuven, Onderzoeksgroep kwantitatieve lexicologie en Variationele Taalkunde. We bedanken de twee anonieme beoordelaren van de Academie voor hun constructieve opmerkingen bij een eerdere versie van deze tekst.

plaatsen en anderzijds de oorsprong van deze alternantie en haar complexiteit schetsen.

Deze terreinverkenning is schatplichtig aan de volgende analyses. Als basisreferentie gebruiken we het onderzoek van Raidt (1968). Zij beschrijft de ontwikkeling van de adjectivische buiging van het Indo-Europees tot het hedendaags Nederlands en Afrikaans. Haar beschrijving stoelt op teksten en grammatica's uit de betreffende periodes.

We vullen Raidts beschrijving aan met algemene naslagwerken over de geschiedenis van het Nederlands en specifieke studies over de afzonderlijke periodes. Historische grammatica's van het Nederlands, zoals Te Winkel (1901), Van Bree (1980) en Van Loey (1970 [1959]), besteden - althans wat de adjectivische buiging betreft - hoofdzakelijk aandacht aan de periode van het Middelnederlands. Van den Toorn et al. (1997) bekijken daarnaast ook het Oudnederlands en het Nieuwnederlands.

Naast deze algemene naslagwerken hebben we de volgende referenties geraadpleegd voor de afzonderlijke historische stadia. De beschrijving van het Indo-Europees en het Oer-Germaans is hoofdzakelijk gebaseerd op Prokosch (1939) en Krahe & Meid (1969). De gegevens over het Oudnederlands zijn afkomstig van het onderzoek van Van Loon (1988) naar de sterke en zwakke flexie in het Oudnederlands en van de grammatica van Quak & Van der Horst (2002). Voor het Middelnederlands hebben we naast de rijk gedocumenteerde analyse van Van Helten (1973 [1889]), de grammatica van Van Loey (1970 [1959]) en het inleidende overzicht van Van Kerckvoorde (1993) geraadpleegd. Van der Horst & Van der Horst (1999) bespreken de ontwikkeling van de adjectivische buiging vanaf de achttiende eeuw tot en met de hedendaagse toestand.

Deze historische analyses hebben we aangevuld met de resultaten van dialectologisch onderzoek naar de adjectivische buiging (Daan 1969; Van Haeringen 1937; Peters 1937; De Rooij 1980; De Schutter et al. 2005; Taeldeman 1980).

Dit artikel is als volgt opgebouwd. Eerst bespreken we het ontstaan van de adnominale buiging in het Indo-Europees en het Oer-Germaans (1). Daarna overlopen we de evolutie van het inflectionele paradigma van het adjectief in het Oud- en Middelnederlands (2) en het Nieuwnederlands (3). We besluiten met een terugkoppeling naar de hedendaagse situatie (4).

1. De adnominale buiging in het Indo-Europees en het Oer-Germaans

Algemeen wordt aangenomen dat de adjectieven oorspronkelijk onverbogen bleven (Van Bree 1980; Van Loey 1970). In het Indo-Europees is de adjectivische buiging die van het substantief: ‘Morphologically, adjectives are nouns, and in Indo-European their declension does not differ from that of the corresponding noun stems’ (Prokosch 1939: 259). De evolutie van het Indo-Europees naar het Oer-Germaans wordt gekenmerkt door een differentiëring van de adjectieven ten overstaan van de substantieven doordat de adjectieven de flexie-uitgangen van de voornaamwoorden overnemen en door de ontwikkeling van een syntactisch gemotiveerde oppositie tussen een sterke en een zwakke verbuiging.

In het Oer-Germaans worden de traditionele substantivische uitgangen van het adjectief ten dele vervangen door toevoeging van pronominale elementen. Dit resulteert in een gemengde pronominaal-substantivische buiging die bekend staat als de sterke buiging. Tabel 1 geeft een overzicht van de sterke verbuiging voor de *o/ǎ*-stammen bij een enkelvoudig onzijdig substantief in het Gotisch:

Tabel 1 *Sterke adjectivische buiging van blind voor het onzijdige genus in het Gotisch (overgenomen uit Krahe & Meid 1969: 77)*

Nom.	<i><u>blind</u>, blindata</i>
Gen.	<i><u>blindis</u></i>
Dat.	<i>blindamma</i>
Acc.	<i><u>blind</u>, blindata</i>

We stellen vast dat de pronominale (niet onderlijnd) en nominale (onderlijnd) uitgangen door elkaar lopen. In de nominatief en de accusatief is er zelfs concurrentie tussen beide varianten.

De pronominale buigingsvormen zijn de adjectivische flexie binnengedrongen via pronominale adjectieven zoals *ander* (Krahe & Meid 1969; Van Loey 1970). De buigingsmorfemen zijn die van het aanwijzend voornaamwoord dat volgens de sterke buiging verbogen wordt: de vorm van *blind* voor de nominatief enkelvoud onzijdig is in het Gotisch *blindata* naar analogie van het aanwijzend voornaamwoord *þata* (Prokosch 1939: 276).

Naast de sterke verbuiging ontwikkelt zich ook een zwakke verbuiging. Deze zwakke verbuiging ontstaat uit het substantivische gebruik van het

adjectief dat de verbuiging van de nominale *n*-stammen overneemt. Het onderscheid tussen sterke en zwakke flexie is syntactisch bepaald: de sterke flexie komt in indefiniete contexten voor; de zwakke flexie wordt gebruikt in definiete contexten, i.e. na voornaamwoorden, bij genominaliseerde adjectieven en bij pronominale adjectieven. Dit syntactische onderscheid is semantisch van oorsprong: ‘The “indefinite” function of the “strong” and the “definite” function of the “weak” declension is closely related to the individualizing sense of the former and the generalizing sense of the latter’ (Prokosch 1939: 260-261). De overige adnominale elementen, i.e. de adjectivisch gebruikte voornaamwoorden, volgen de sterke adjectivische buiging (Krahe & Meid 1969: 59).

Het Oer-Germaans onderscheidt tot slot naast de twee syntactisch gemotiveerde flexietypes verschillende lexicale adjectiefklassen. Op basis van het stamvormende element worden de volgende klassen onderscheiden: de *o/ǫ*-stammen, die veruit de grootste groep vormen, de *jo/jǫ*-stammen, de *i*-stammen en de *u*-stammen. Het verschil tussen deze groepen verdwijnt progressief vanaf de Germaanse periode. Niettemin zal het vervagende onderscheid tussen de verschillende lexicale adjectiefklassen in het Oud- en Middelnederlands bijdragen tot de verzwakking van het adjectivische flexiesysteem, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien.

2. De adnominale buiging in het Oud- en Middelnederlands

Het Oudnederlands onderscheidt nog duidelijk de zwakke en de sterke flexie. Het inflectionele paradigma van het attributieve adjectief bij een enkelvoudig onzijdig substantief ziet er volgens Quak & Van der Horst (2002: 41-42) als volgt uit:

Tabel 2 *Adjectivische buiging van blind voor het onzijdige genus in het Oudnederlands*

	Sterke flexie	Zwakke flexie
Nom.	<i>blind</i>	<i>blinda</i>
Gen.	<i>blindes</i>	<i>blindin</i>
Dat.	<i>blindin</i>	<i>blindin</i>
Acc.	<i>blind</i>	<i>blinda</i>

In de *Wachtendonckse Psalmen*², het materiaal waaruit de gegevens in tabel 2 geëxtraheerd zijn, is de competitie tussen de pronominale en de nominale vorm in de nominatief en de accusatief verdwenen. Quak & Van der Horst (2002: 42) melden dat de zwakke buiging ‘vrij zeldzaam’ is door het ontbreken van lidwoorden in het materiaal dat zij geraadpleegd hebben. Nochtans vindt de ontwikkeling van het bepaald lidwoord uit het aanwijzend voornaamwoord plaats in het Oudnederlands (Van den Toorn et al. 1997: 60-61).

Tijdens de drie eeuwen die het Middelnederlands overspant (ca. 1200-1500), ondergaat de adjectivische buiging ingrijpende veranderingen die uitmonden in de desintegratie van het Germaanse buigingssysteem. Belangrijk is de vaststelling dat de zwakke buiging aan het eind van het Middelnederlands grotendeels met de sterke buiging samenvalt. Aan het begin van deze periode kunnen beide flexiesystemen nog duidelijk onderscheiden worden (Raidt 1968). Tabel 3 toont het paradigma van het attributieve adjectief bij een enkelvoudig *het*-woord bij aanvang van het Middelnederlands. Deze vormen vertonen een sterke gelijkenis met de vormen voor het Oudnederlands in tabel 2. Het paradigma is gereconstrueerd aan de hand van de gegevens in Raidt (1968: 4, 7), Te Winkel (1901: 133)³ en Van Helten (1973: 391, 400).

Tabel 3 *Adjectivische buiging van blint voor het onzijdige genus bij aanvang van het Middelnederlands*

	Sterke flexie	Zwakke flexie
Nom.	<i>blint</i>	<i>blinde</i>
Gen.	<i>blind(e)s</i>	<i>blinden</i>
Dat.	<i>blinden</i>	<i>blinden</i>
Acc.	<i>blint</i>	<i>blinde</i>

2 De *Wachtendonckse Psalmen* zijn een Oudnederlandse bewerking van een Hoogduits origineel en worden omstreeks 950 gedateerd.

3 Te Winkel (1901) maakt als enige gewag van een alternantie bij de nominatief en de accusatief: naast *blint* vermeldt hij ook *blinde*. Het is echter onduidelijk of hij hiermee de alternantie tussen de sterke en de zwakke buiging identificeert die voorkomt bij de vormen van de nominatief en de accusatief, of dat dit de voortzetting is van de oorspronkelijke nominale en pronominale vormen uit het (Oer-)Germaans.

In het Laatoudnederlands treedt een klankwettige verdoeffing van de onbeklemtoonde lettergrepen op (Van Loon 1986, 1988). Aangezien de adjectiefuitgangen onbeklemtoond zijn, treedt ook hier verdoeffing op (Te Winkel 1901), zoals blijkt uit de vormen in tabel 3. Een samenspel van uiteenlopende factoren leidt tot de atrofïering van dit systeem tijdens de Middelnederlandse periode. We zullen ons hoofdzakelijk toespitsen op de nominatief- en de accusatiefcasus. Van Haeringen (1937: 247) en Geerts (1966: 127-128) voeren immers aan dat de vormen van de accusatief aan de basis liggen van de huidige taal. Bovendien verdwijnt het verschil tussen nominatief en accusatief bij onzijdige substantieven al in een vroeg stadium, zoals de tabellen 1 tot en met 4 aantonen.

Doordat de adjectivische uitgangen toonloos worden, verdwijnt het onderscheid tussen de verschillende lexicale klassen. In sommige adjectiefklassen wordt de uitgang echter behouden als een toonloze *-e* (Te Winkel 1901; Van Helten 1973).⁴ In de volgende voorbeelden die we uit Van Helten (1973: 396-397) hebben overgenomen, is de *-e* aan het eind van het adjectief geen buigingsuitgang maar een deel van de stam:

(1) *scone weder, een vreemde dier, een woeste land*

Doordat het onderscheid tussen beide lexicale klassen vormelijk identiek is aan het onderscheid tussen beide flexiesystemen voor de masculiene en onzijdige nominatief en de onzijdige accusatief wordt de stam-sjwa regelmatig als buigingsmorfeem geïnterpreteerd en bijgevolg weggelaten in een indefiniete context:

(2) *een scoen wesen, scoen gelaet, vreemt oly, een woest eilant*
(voorbeelden overgenomen uit Van Helten 1973: 398)

Deze re-interpretatie werkt ook andersom: het predicatief gebruikte adjectief, dat vanaf het Middelnederlands onverbogen is, krijgt in (3) door analogie met de oude *ja/jô*-stammen een eind-sjwa:

(3) *wonderlike es sijn doen*
(voorbeeld overgenomen uit Van Loey 1970: 151)

De lexicale adjectiefklassen verdwijnen aan het eind van het Middelnederlands door de apocope van de auslautende sjwa (Van Loon 1986: 97-99; Marynissen 2004). Door de dubbele werking van analogie vervaagt niet

4 In de volgende adjectiefklassen wordt de uitgang als een toonloze *-e* behouden: 'de *jo*-stammen met lang en de *i*- en *u*-stammen met korten klinker' (Te Winkel 1901: 132).

alleen het onderscheid tussen beide adjectiefklassen, maar ook het onderscheid tussen de vormen van de zwakke en de sterke flexie in de onzijdige nominatief en accusatief en in de masculiene nominatief. Dit werkt de vervlakking van het flexiesysteem in de hand door het voorkomen van sterke vormen in definiete contexten (4a) en van zwakke vormen in indefiniete contexten (4b):

- (4) dat half jaer, dat arm wijf, tvalsc venijn, dat swart sabelijn
 a. (voorbeelden overgenomen uit Van Helten 1973: 402)
 b. een ganse lant, een engelsche leven, een hovesche wijf
 (voorbeelden overgenomen uit Van Helten 1973: 395)

Daarnaast is er een algemene neiging om de buigings-*e* te apocoperen in adjectieven eindigend op *-el*, *-en* en *-er*. Tot deze groep behoren ook de deelwoorden op *-en* en de stofnamen op *-en* of *-ijn*:

- (5) dat edel diet, dit wandel aerdsche goet, in een doncker stat, beloken duren, die drunken liede, die steinen pilare
 (Raidt 1968: 10-11; Van Helten 1973: 392-393; Van Loey 1949: 34)

De klankwettige verdoeffing van het flexiesysteem wordt gecompenseerd door een toenemend gebruik van het aanwijzend voornaamwoord en het lidwoord. Onder invloed van het lidwoord en het aanwijzend voornaamwoord die het adjectief voorafgaan en die volgens de sterke flexie verbogen worden, is er een verloop van de zwakke naar de sterke flexie in contexten waar oorspronkelijk de zwakke flexie de regel is (Van Bree 1980: 247; Peters 1937: 357; Van Helten 1973: 400; Van Loey 1949: 33, 1970: 149). Deze tendens ontstaat aan het eind van het Oudnederlands (Van Loon 1988; Van den Toorn et al. 1997: 51). Dit proces vervangt bijvoorbeeld in de masculiene en feminiene genitief enkelvoud progressief de ‘regelmatige’ zwakke vormen in (6a) door de overeenkomstige sterke vormen in (6b):

- (6) des goeden mans, der goeden vrouwen
 a.
 b. des goets mans, der goeder vrouwen
 (voorbeelden overgenomen uit Van Loey 1970: 149)

De onderstreepte morfemen in (6b) illustreren de assimilatie van de adjectivische uitgang met de uitgang van de determinator. De onzijdige nominatief en accusatief enkelvoud vormen, samen met de mannelijke nominatief enkelvoud, een uitzondering op dit proces (Van Helten 1973: 400). Het paradigma in tabel 4 toont het resultaat van het verloop van de zwakke naar de sterke

buiging voor het attributief gebruikte adjectief bij een enkelvoudig onzijdig substantief:

Tabel 4 *Adjectivische buiging van blind voor het onzijdige genus aan het eind van het Middelnederlands*

Nom.	<i>blinde, blint</i>
Gen.	<i>blind(e)s</i>
Dat.	<i>blinden</i>
Acc.	<i>blinde, blint</i>

We stellen vast dat het onderscheid tussen sterke en zwakke buiging aan het einde van het Middelnederlands verdwenen is, behalve in de onzijdige nominatief en accusatief (en in een ruimere context, de masculiene nominatief) die uitzonderingen vormen op de algemene tendens tot assimilatie van de adjectivische zwakke flexie met de sterke flexie van de voorafgaande determinator. In deze contexten blijft het onderscheid tussen de sterke/onverbogen en de zwakke/verbogen vormen gehandhaafd: de verbogen vorm wordt in definiete contexten geselecteerd en de onverbogen vorm in indefiniete contexten. Dit onderscheid is echter niet absoluut. De hierboven aangehaalde variatie tussen verbogen en onverbogen vormen blijft in deze contexten optreden: in definiete contexten komt naast de verbogen ook de onverbogen vorm voor zoals in (4a), en in indefiniete contexten komt naast de onverbogen ook de verbogen vorm voor zoals in (4b).

Na een bezittelijk voornaamwoord volgt het adjectief oorspronkelijk de sterke verbuiging, zoals in *u daghelics broot* of *ons vorseit godshuus* (Van Helten 1973: 406). Naar analogie van het gebruik van de zwakke vormen na het aanwijzend voornaamwoord en het hiervan afgeleide bepaald lidwoord vindt men naar het einde van het Middelnederlands toe ook zwak verbogen adjectieven na het bezittelijk voornaamwoord, zoals in *syn goede swaert* en *syn grise haer* (Van Helten 1973: 406).⁵ De vormen van de trappen van vergelijking worden oorspronkelijk uitsluitend zwak maar later ook sterk verbogen (Raidt 1968; Van Helten 1973).

5 In het Middelnederlands wordt het attributieve adjectief ook gepostponeerd ten overstaan van het nominale hoofd. In deze positie wordt het adjectief doorgaans niet meer verbogen, zoals in *eenre mouwen wit* of *in den brant scaerp* (Van Helten 1973: 413). Al in het Oudnederlands is het gebruik van het gepostponeerde adjectief en het gepostponeerde bezittelijk voornaamwoord zeldzaam (Van den Toorn et al. 1997: 60-61).

Tot slot kijken we naar de andere adnominale elementen, met name het bezittelijk voornaamwoord, het aanwijzend voornaamwoord en het lidwoord. Deze woordsoorten worden op enkele uitzonderingen na in adnominale positie sterk verbogen. Onbepaalde voornaamwoorden en lidwoorden zijn oorspronkelijk sterk verbogen maar later komen ook zwak verbogen vormen voor (Raidt 1968: 13). De verbuiging van het bezittelijk voornaamwoord is die van het sterke adjectief (Te Winkel 1901), maar als gevolg van het proclitische gebruik komen al vroeg flexieloze vormen voor in alle genera: *ons vader, naar ons zin* (Van Loey 1970: 144).⁶ In het hedendaags Nederlands komt enkel nog de onverbogen vorm van het bezittelijk voornaamwoord voor, met uitzondering van de dyade *onze/ons*: *ons* wordt bij enkelvoudige *het*-woorden gebruikt, *onze* in alle andere contexten.

Als gevolg van de desintegratie van het flexiesysteem vertoont het Middelnederlands progressief meer analytische kenmerken, waaronder een striktere woordorde en het gebruik van functiewoorden, zoals de veralgemening van het gebruik van het lidwoord ter onderscheiding van de sterke en de zwakke verbuiging (Raidt 1968).⁷

De transitie van het Middelnederlands naar het Nieuwnederlands wordt gekenmerkt door de apocope van de auslautende sjwa (Van Loon 1986). Aan het eind van het Middelnederlands ontstaat bijgevolg een gunstige situatie voor het verdwijnen van de restanten van het onderscheid tussen sterke en zwakke buiging in de nominatief en de accusatief. Van Haeringen (1937) en Van Loon (1986) melden dat de sjwa met morfeemstatus behouden blijft, zoals de sjwa in het verledentijdsuffix *-de/-te*. Deze functionele verklaring is echter niet van toepassing op de adjectivische buiging, die strikt genomen redundant geworden is door de veralgemening van het gebruik van het lidwoord (Van Bree 1980; Van Haeringen 1937; Van Loon 1988).⁸

6 Van Kerckvoorde (1993: 67) verklaart de verspreiding van *ons* en *u* ten nadele van de respectievelijke klankwettige vormen *onse* en *uwe* als een instantie van paradigmatische nivellering met de andere bezittelijke voornaamwoorden *mijn*, *dijn* en *sijn*.

7 Van Loon (1986) is de mening toegedaan dat de veralgemening van het lidwoord noodzakelijk was om syncretismen te voorkomen veeleer dan om het onderscheid tussen definiete en indefiniete NP's in stand te houden.

8 Voor de masculiene adjectieven wordt het behoud van de buigings-*e* gerelateerd aan de accusatiefvorm op *-en* die tot *-e* gereduceerd is door de apocope van de eind-*n* (Van Bree 1980; Van Haeringen 1937; Van Loey 1970).

3. De adnominale buiging in het Nieuwnederlands

Voor de periode na het Middelnederlands, die meestal als het Nieuwnederlands wordt aangeduid, overlopen we de evolutie van de adnominale flexie eeuw per eeuw tot en met de negentiende eeuw. Door het talrijker wordende materiaal kan het taalgebruik naar geografische en stilistische factoren gedifferentieerd worden.

3.1 Het Nederlands in de zestiende eeuw en de divergentie tussen de zuidelijke en noordelijke dialecten

Tijdens de zestiende eeuw gaat de uitholling van het flexiesysteem voort, vooral op het vlak van de casussen. Van den Toorn et al. (1997: 219) melden dat in het Nieuwnederlands vaak alleen het lidwoord nog casusmarkering draagt.

Als we het onderscheid tussen de zwakke en de sterke buiging bij onzijdige substantieven bekijken, stellen we een veralgemening vast van de onverbogen/sterke vorm in indefiniete contexten. In haar schematische overzicht voor de zestiende eeuw maakt Raidt (1968: 33-34) geen gewag van afwijkende buigingsvormen in deze context. In definiete contexten is de verbogen/zwakke vorm duidelijk de basisvorm maar ondervindt hij nog steeds concurrentie van het onverbogen/sterke alternatief, zoals aangetoond wordt door *het schoon uer-werek* of *dat vroom ende cloeck feyt* (Raidt 1968: 23). Daarnaast zijn er uiteenlopende factoren die de selectie van de onverbogen vorm na een definiete determinator vergemakkelijken. Na een bezittelijk voornaamwoord is de onverbogen vorm frequent, zoals in *u zot bestier* (Raidt 1968: 23). Fonologische en morfo-fonologische factoren spelen eveneens een rol: meerlettergrepige adjectieven op *-lijk* en *-igh* verkiezen bijna altijd de onverbogen vorm, zoals in *het namelyk woord* en *dat aerdich juweelken* (Raidt 1968: 23), net als adjectieven waarvan de stam op een tweeklank eindigt, zoals in *tnieu casteel* of *dit luij maeijken* (Raidt 1968: 24).

Raidt (1968: 33-34) stelt eveneens lectische effecten vast. Geografisch onderscheidt ze Hollandse en Brabantse bronnen: Hollandse documenten vertonen een duidelijke voorkeur voor de verbogen variant in definiete contexten, terwijl in de Brabantse documenten de onverbogen variant naast de verbogen variant voorkomt. In de Brabantse bronnen is er bovendien sprake

van stilistische verschillen: in archiefstukken is de onverbogen vorm de norm; in literaire teksten wordt de onverbogen vorm veeleer als afwijkend beschouwd; kluchten vertonen een onduidelijke situatie met een voorkeur voor de verbogen vorm in de nominatief en een voorkeur voor de onverbogen pendant in de accusatief.

Bij de vormen van de comparatief is de onverbogen variant de meest frequente. Het beeld voor de deelwoorden en de adjectieven op *-en* is net als voor de stofnamen enigszins chaotisch met een voorkeur voor de onverbogen variant (Raidt 1968: 29-31). Voor de overige adnominale elementen vermeldt Raidt (1968: 30-31) het wijdverspreide gebruik van de onverbogen vorm *ons* die in het Middelnederlands uit het proclitische gebruik van de bezittelijke voornaamwoorden is ontstaan.

De geografische differentiatie tussen de Brabantse en de Hollandse bronnen wordt in de hedendaagse dialecten weerspiegeld. Vanaf de Middeleeuwen kent het gebruik van de onverbogen vorm van het adjectief na het bepaald lidwoord en na een bepaald voornaamwoord uitbreiding in het zuiden van het taalgebied en geleidelijk wordt dit de algemene zuidelijke variant (Daan 1969; Peters 1939; De Rooij 1980; De Schutter et al. 2006: 62; Taeldeman 1980). Taeldeman (1980: 224-225) stelt dat het flexiesysteem in de zuidelijke dialecten vereenvoudigd is, terwijl het behoud van het onderscheid tussen verbogen en onverbogen vormen in de noordelijke dialecten een historisch relict is. Als verklaring haalt hij de invloed van het voorafgaande voornaamwoord aan. Daan (1969) reikt een analoge verklaring aan. In het hedendaags Standaardnederlands treffen we in de Belgische variëteit significant meer onverbogen vormen aan dan in de Nederlandse variëteit, zowel in de geschreven (Tummers, Speelman & Geeraerts 2005) als in de gesproken taal (Tummers, Speelman & Geeraerts 2006).⁹ In de rest van dit historische overzicht concentreren we ons op de noordelijke contreien waar de standaardtaal ontwikkeld is.

3.2 Het Nederlands in de zeventiende eeuw

Na de val van Antwerpen in 1585 vindt een migratie plaats van de zuidelijke naar de noordelijke Nederlanden. Dit heeft vooral tijdens de eerste helft van

9 Een uitzondering hierop vormt de gesproken standaardtaal in Noord-Brabant en Nederlands Limburg. Beide provincies vertonen een ‘Vlaams’ buigingsgedrag (Tummers, Speelman & Geeraerts 2006), wat aansluit bij de dialectologische realiteit.

de zeventiende eeuw een weerslag op het taalgebruik: tot ongeveer 1650 overheerst de zuidelijke (i.e. Brabantse) variëteit terwijl na 1650 de noordelijke (i.e. Hollandse) variëteit dominant wordt. Daarnaast worden de zeventiende en de achttiende eeuw gekenmerkt door pogingen van grammatici om het casussysteem in stand te houden en te reconstrueren (Van der Horst & Van der Horst 1999: 311) terwijl het in de niet-literaire taal steeds verder erodeert.

In indefiniëte contexten is het onverbogen adjectief de regel bij onzijdige substantieven en is de verbogen variant hoogst zeldzaam. In definiëte contexten daarentegen heerst onzekerheid en hebben beide buigingsvarianten nagenoeg dezelfde frequentie (Raidt 1968: 67). Deze onzekere situatie wordt weerspiegeld door de grammatici die de variatie erkennen maar het niet eens raken over een norm: sommigen beschouwen de onverbogen vorm als de basis, anderen de verbogen variant (Raidt 1968: 67-70).

De populariteit van de onverbogen vorm in de zeventiende eeuw is toe te schrijven aan de invloed van het Brabants waar de onverbogen variant de norm is (zie ook paragraaf 3.1). Dit verklaart wellicht de voorkeur voor de onverbogen vorm in de literaire teksten, terwijl de verbogen pendant dominant is in niet-literaire teksten. Van Marle (1995) stelt dat de situatie in de zeventiende eeuw gemarkeerd is door de aanwezigheid in het noorden van zuidelijke migranten wier taal als prestigieus ervaren wordt, althans in de eerste helft van de eeuw. Zoals we hierboven hebben aangegeven, kan deze eeuw in tweeën gesplitst worden: tijdens de eerste helft van de eeuw is het onverbogen adjectief de dominante vorm onder invloed van de migranten uit het zuiden; na 1650 wordt het Hollands de dominante variëteit en wordt het verbogen adjectief de basisvariant. Raidt (1968: 78-79) besluit dat het buigingsstelsel in de noordelijke contreien van het taalgebied aan het eind van de zeventiende eeuw relatief stabiel is en niet noemenswaardig afwijkt van het hedendaagse gesproken Hollands.

Na de bespreking van de algemene tendensen bij de alternantie tussen verbogen en onverbogen adjectieven, sluiten we de bespreking van het zeventiende-eeuwse Nederlands af met het aanstippen van enkele bijzonderheden (Raidt 1968: 73-78). Bij de vormen op *-en* duurt de chaotische situatie van de zestiende eeuw voort: naast *-en* (*open*) komen ook *-ene* (*opene*) en *-e* (*ope*) voor. Bij de stoffelijke adjectieven wordt *-en* soms als een flexie-uit-gang geïnterpreteerd, zodat men ook *aerde* en *kopere* aantreft. De vormen van de trappen van vergelijking selecteren tegengestelde buigingsvormen: de superlatief eindigt altijd op *-ste* terwijl de comparatief overwegend de onverbogen variant verkiest.

3.3 Het Nederlands in de achttiende eeuw

In de achttiende eeuw is de adnominale flexie relatief stabiel, behalve bij neutra. Grammatici als Lambert ten Kate bekritisieren enerzijds het gebruik van de verbogen vorm na *een*, *geen* en een nulterminator, en anderzijds het gebruik van de onverbogen vorm na een bepaald lidwoord en een aanwijzend of bezittelijk voornaamwoord (Raidt 1968: 83). David van Hoogstraten is dan weer de mening toegedaan dat in een definiëte context beide buigingsvarianten aanvaardbaar zijn: naast *het heerlyke werk* aanvaardt hij ook *het heerlyk werk*. Met betrekking tot de verbuiging van het adjectief na een bezittelijk voornaamwoord is er een interessante polemiek tussen Ten Kate en Huydecoper. Terwijl Ten Kate de verbogen variant *myn soete kint* voorschrijft, oordeelt de conservatievere - aldus Van der Horst & Van der Horst - Huydecoper dat de onverbogen vorm wenselijk is (Van der Horst & Van der Horst 1999: 315; Raidt 1968: 83-84). Daarnaast kunnen we uit de beoordeling van Ten Kate, die veeleer ‘descriptief’ dan ‘prescriptief’ is, afleiden dat in de achttiende eeuw de verbogen vorm opgeld doet na een bezittelijk voornaamwoord door analogie met het gebruik van de verbogen vorm in andere definiëte contexten.

In tegenstelling tot de zeventiende eeuw, wanneer de selectie van de adjectivische buigingsvariant bij neutra in definiëte contexten sterk geografisch bepaald is, is de buigingsalternantie in de achttiende eeuw veeleer stilistisch van aard: Raidts tekstanalyse suggereert dat de onverbogen variant vooral het emphatische en affectieve taalgebruik kenmerkt (Raidt 1968: 85-90).

Voltooide deelwoorden op *-en* worden verbogen, wellicht in een poging tot systematiek (Van der Horst & Van der Horst 1999: 315-316). Dezelfde trend tot systematiek verklaart eveneens dat de grammatici adjectieven op *-er* verbuigen. Het effect van deze voorschriften is duidelijk zichtbaar in de literaire taal maar veel minder in niet-literaire teksten, zoals reisjournalen die in aansluiting met het zeventiende-eeuwse Nederlands de onverbogen vorm blijven hanteren: *het ander land*, *het helder licht* (Raidt 1968: 94). De vormen van de vergrotende trap blijven onverbogen, zoals tijdens de vorige eeuwen: *het hooger einde* (Raidt 1968: 94). De *-en* aan het eind van stoffelijke adjectieven wordt al in de zeventiende eeuw als een flexiemorfeem geïnterpreteerd, zodat ook in de achttiende eeuw nog vaak de *-e* voorkomt met verlies van de *-n*, zoals in *het stale wapen*, en het nulmorfeem na *een* of *geen*, zoals in *een stael wapen* (Raidt 1968: 93).¹⁰

10 Huydecoper schrijft in alle contexten het gebruik van de etymologische vorm op *-en* voor, zoals dit nog steeds het geval is in het hedendaags Nederlands.

3.4 Het Nederlands in de negentiende eeuw

Het stilistische onderscheid tussen de ‘lage’ verbogen en de ‘hoge’ onverbogen vorm bij een *het*-woord na een bepaald lidwoord of een aanwijzend voornaamwoord wordt overgedragen van de achttiende naar de negentiende eeuw. Na een definiete determinator is het gebruik van de onverbogen variant een kenmerk van deftig taalgebruik; de verbogen variant is typisch voor het gewone taalgebruik. Na een bezittelijk voornaamwoord blijft het gebruik van het verbogen adjectief veeleer uitzonderlijk (Raidt 1968: 95).

Uit het overzicht van een aantal negentiende-eeuwse grammatica's in De Rooij (1980: 123-124) blijkt dat de onverbogen vorm de norm is na onbepaalde determinatoren en dat de verbogen vorm na het bepaald lidwoord en het aanwijzend voornaamwoord gebruikt wordt. Er bestaat geen eenduidigheid over de keuze van de buigingsvariant na een bezittelijk voornaamwoord: nu eens wordt de verbogen vorm voorgeschreven, dan weer de onverbogen vorm. Eén grammatica vermeldt het gebruik van de onverbogen vorm in tweelettergrepige en langere adjectieven: *het vaardig antwoord*, *het liefderijk aanbod* (De Rooij 1980: 124).

Terwey relateert de selectie van beide buigingsvormen na een definiete determinator voor het eerst aan een betekenisverschil: de onverbogen vorm wordt gebruikt wanneer ‘men de hoedanigheid noemt om de hoedanigheid’, terwijl de verbogen vorm ‘de hoedanigheid noemt als een middel tot onderscheiding eener zelfstandigheid van andere, welke die hoedanigheid niet bezitten’ (De Rooij 1980: 124):

- (7) a. *mijn oud huis*: ‘mijn huis dat oud is’
 b. *mijn oude huis*: ‘mijn vroegere huis’
 (voorbeelden overgenomen uit De Rooij 1980: 124)

Net als in de achttiende eeuw worden voltooid deelwoorden op *-en* analogisch verbogen (Van der Horst & Van der Horst 1999: 315-316). De stoffelijke adjectieven vertonen nog steeds variatie: vormen als *zijn goud horloge* en *'t staal rapier* komen voor naast de vormen op *-en* (Raidt 1968: 95).

De schrijftaal is sterk beïnvloed door de regels van Huydecoper waardoor een opwaardering van oude vormen kan worden vastgesteld. Het gebruik van de casusvormen vinden we terug in grammatica's van het begin van de twintigste eeuw: Van der Horst & Van der Horst (1999: 310) merken echter op dat deze vormen beperkt zijn tot de schrijftaal en in de gesproken taal in onbruik zijn geraakt.

4. Conclusie

Dit historische overzicht van de adjectivische buiging toont aan dat het globale proces er een van deflexie is. Ten eerste, het casussysteem is verdwenen, enkele idiomatische tournures zoals *in koelen bloede* of *van ganser harte* niet te na gesproken. Ten tweede, het onderscheid tussen de verschillende adjectivische stammen is verdwenen. Ten derde, het onderscheid tussen de zwakke en de sterke verbuiging is tijdens de periode van het Middelnederlands verdwenen, behalve bij *het*-woorden waar het onderscheid tussen het verbogen en het onverbogen adjectief syntactisch bepaald is: de onverbogen vorm komt enkel voor in indefiniete NP's met een enkelvoudig substantief.

Hoewel het onderscheid tussen de zwakke en de sterke buiging van het adjectief in het Oer-Germaans ontstaan is, vindt de huidige buigingsalternantie bij neutra haar oorsprong wellicht in het Middelnederlands. Toen alterneerden bij een enkelvoudig onzijdig substantief verbogen en onverbogen adjectieven zowel in definiete als in indefiniete contexten. Terwijl indefiniete contexten vanaf de zestiende eeuw een duidelijke voorkeur voor het onverbogen adjectief of de sterke vorm vertoonden¹¹, stellen we in definiete contexten tot op heden een complexe alternantie vast tussen verbogen/sterke en onverbogen/zwakke vormen.

Verscheidene factoren waarvoor we hebben aangetoond dat ze een significante impact hebben op de keuze van de adjectivische buigingsvariant in het hedendaags Nederlands (Tummers 2005), komen in deze literatuurstudie voor, zij het in een licht afwijkende vorm. We geven een beknopt overzicht.

- In het hedendaags Nederlands is er een tendens om het onverbogen adjectief te gebruiken na een bezittelijk voornaamwoord in determinatorpositie, vooral na *ons*. Deze tendens om de sterke vorm van het adjectief na het bezittelijk voornaamwoord te gebruiken is een constante in voorliggend historisch overzicht.
- De invloed van het prosodische patroon van het adjectief is in dit literatuuroverzicht aanwezig in de vorm van de morfo-fonologische structuur van het adjectief. Adjectieven met onbeklemtoonde eindlettergrepen vergemakkelijken het gebruik van de onverbogen vorm om een opeenvolging van onbeklemtoonde lettergrepen te vermijden.

11 In het hedendaags Nederlands stelt men binnen de migrantengemeenschap het gebruik vast van het verbogen adjectief bij enkelvoudige onzijdige substantieven in een indefiniete context, zoals in *een mooie verhaal* (Weerman 2003).

- De tendens om meerlettergrepige adjectieven niet te verbuigen is ook in het hedendaags Nederlands een significante factor.
- Vanaf de zestiende eeuw treden de lectische factoren op de voorgrond, meer bepaald de regio en het register. Terwijl de zuidelijke dialecten in alle contexten met een enkelvoudig *het*-woord het gebruik van de onverbogen vorm beginnen te generaliseren, stellen we in de noordelijke dialecten en de daar ontlukende standaardtaal een toenemende voorkeur voor de verbogen variant vast. Deze divergente evoluties worden nog steeds in de hedendaagse dialecten en - zij het in mindere mate - in de nationale variëteiten weerspiegeld. In de noordelijke contreien is de onverbogen variant vanaf de achttiende eeuw kenmerkend voor (zeer) deftig taalgebruik.
- In deze historische terreinverkenning wordt slechts eenmaal melding gemaakt van de semantische conditionering. Het betekenisverschil waarvan sprake is, kan bovendien niet vergeleken worden met de semantische dimensie van de hedendaagse alternantie. Zonder uitgebreid empirisch onderzoek kunnen we echter niet besluiten dat de semantische conditionering een recente factor is die pas in het hedendaags Nederlands ontstaan is.

Literatuurlijst

- Bree, Cor. van 1980. *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris.
- Daan, Jo. 1969. 'Ons oude huis'. *Taal en Tongval* 21. 112-114.
- Geerts, Guido. 1966. *Genus en geslacht in de gouden eeuw. Een bijdrage tot de studie van de nominale classificatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Hollands taalgebruik van de zeventiende eeuw*. Brussel: Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Haeringen, Coenraad B. van 1937. 'Opmerkingen bij de apocope van -e'. *De Nieuwe Taalgids* 31. 241-250, 322-331.
- Helten, W.L. van 1973 [1889¹]. *Middelnederlandsche Spraakkunst*. Groningen: Wolters.
- Horst, Joop van der & Kees van der Horst. 1999. *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Kerckvoorde, Colette M. van 1993. *An Introduction to Middle Dutch*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Krahe, Hans & Wolfgang Meid. 1969. *Germanische Sprachwissenschaft. II. Formenlehre*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Loey, A. van 1970 [1959¹]. *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*. 8^e druk. Zupthen: W.J. Thieme & Cie.
- Loon, Jozef van. 1986. *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven: Acco.

- Loon, Jozef van. 1988. 'Zwakke, sterke en pronominale adjectiefflexie in het Oudnederlands'. *Naamkunde* 20. 37-41.
- Marle, Jaap van. 1995. 'On the fate of adjectival declension in Overseas Dutch (with some notes on the history of Dutch)'. In Henning Andersen (red.) *Historical Linguistics 1993*. Amsterdam: John Benjamins. 183-294.
- Marynissen, Ann. 2004. 'De conditionering van de sjwa-apocope bij zijn ontstaan in het Middelnederlands'. In Johan De Caluwe, Georges De Schutter, Magda Devos & Jacques Van Keymeulen (red.) *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*. Gent: Academia Press. 609-620.
- Peters, P.R. 1937. 'De geslachtsvormen van het adjectief in de Nederlandse dialecten'. *Onze Taaltuin* 5(12). 357-379.
- Prokosch, Eduard. 1939. *A Comparative Germanic Grammar*. Philadelphia: Linguistic Society of America.
- Quak, A. & Joop M. van der Horst. 2002. *Inleiding Oudnederlands*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Raidt, Edith Hildegard. 1968. *Geschiedenis van die byvoeglike verbuiging in Nederlands en Afrikaans*. Nasou: Beperk.
- Rooij, Jaap de. 1980. 'Ons bruin(e) paard II'. *Taal en Tongval* 32. 109-129.
- Schutter, Georges de, Boudewijn van den Berg, Ton Goeman & Thera de Jong. 2005. *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel 1. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Taeldeman, Johan. 1980. 'Inflectional aspects of adjectives in the dialects of Dutch-speaking Belgium'. In Wim Zonneveld, Frans van Coetsem & Orrin W. Robinson (red.) *Studies in Dutch Phonology*. Groningen: Martinus Nijhoff. 223-246.
- Toorn, M.C. van den, J.A. van Pijnenburg, W.J.J. Leuvensteijn & J.M. van der Horst. 1997. *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tummers, Jose. 2005. Het naakt(e) adjectief. Een kwantitatief-empirisch onderzoek naar de adjectivische buigingsalternantie bij neutra. Doctorale dissertatie, KU Leuven.
- Tummers, Jose, Dirk Speelman & Dirk Geeraerts. 2005. 'Inflectional variation in Belgian and Netherlandic Dutch: A usage-based account of the adjectival inflection'. In Nicole Delbecque, Johan van der Auwera & Dirk Geeraerts (red.) *Perspectives on Variation. Sociolinguistic, Historical, Comparative*. Berlijn: Mouton de Gruyter. 93-110.
- Tummers, Jose, Dirk Speelman & Dirk Geeraerts. 2006. 'Geografische differentiatie van de adjectivische buigingsalternantie bij neutra in het gesproken Standaardnederlands'. In Leonie Cornips, Marc van Oostendorp & Georges de Schutter (red.) *Het morfologische landschap van het Nederlands* (Themanummer *Taal en Tongval* 19). 191-211.
- Weerman, Fred. 2003 'Een mooie verhaal; veranderingen in uitgangen'. In Jan Stroop (red.) *Waar gaat het Nederlands naartoe?* Amsterdam: Bert Bakker. 249-260.
- Winkel, J. te 1901. *Geschiedenis der Nederlandsche Taal*. Vertaald door F.C. Wieder. Culemborg: Blom & Olivierse.

Achterberg zkt cntct *Marcel Janssens, lid van de Academie*

Onlangs is een nieuwe editie van de verzamelde gedichten van Gerrit Achterberg onder de titel *Alle gedichten* verschenen.¹ Dat bracht me ertoe Gerrit Achterberg nog maar eens te gaan lezen en te trachten een formule te vinden die het beruchte ‘centrale thema’ van zijn tientallen dichtbundels kan samenvatten in een nieuwe, allicht zelfs eigenzinnige taal, een taal die aansluit bij een tendens in de hedendaagse filosofie, zelfs theologie. Ik kan trachten greep te krijgen op dat oeuvre van een dertigtal bundels via een zestal invalshoeken: een biografische invalshoek, een contextuele (die zich rond dat ‘centrale thema’ concentreert), een erotische, een poëtische, een religieuze en tenslotte een her-contextualiserende, waarmee ik bedoel dat elke lectuur, zoals elke geschiedenis, ook die van Achterbergs poëzie altijd weer in een gewijzigde context geactualiseerd dient te worden. Of dat kan ten opzichte van al die duizend- en één gedichten, valt nog te bezien. Ik wil het er alvast op wagen aan de hand van twee gedichten: ‘Contact’ uit de bundel *Eiland der ziel* van 1939, en ‘Code’ uit de bundel *En Jezus schreef in 't zand* van 1947.

Laten we beginnen met Achterbergs biografie (1905- 1962), die onvermijdelijk betrokken moet worden bij de lectuur van zijn gedichten. Na een TV - uitzending over leven en werk van Gerrit Achterberg op 13 november 1963 dichtte Simon Vinkenoog:

‘Voor de T.V.’

Gerrit Achterberg heeft een vrouw gedood. Ik heb het jarenlang geweten.
Ik heb het geheim aan de straatstenen gesleten:
de dichter Achterberg heeft een vrouw gedood.

En tot slot van hetzelfde gedicht:

Ik wil het nog eenmaal vertellen,
van de liefde, het leven en het samengaan:
de dichter heeft een vrouw van de dood beroofd.

1 Gerrit Achterberg, *Alle gedichten*. Athenaeum - Polak & Van Genneep, 2006.

Daarin zitten al twee steunpilaren van het ‘centrale thema’: ‘de dichter heeft een vrouw gedood’ én ‘van de dood beroofd’. Inderdaad, de dichter (toen zelf al 42 jaar in 1937) zwalpte rond als werkloos onderwijzer in een al lange tijd zeer geprikkelde en agressieve toestand. Hij woonde bij een hospita in Utrecht, waar hij op 15 december 1937 bij een hoogoplopend conflict met die hospita twee keer op haar schoot. Eén kogel trof haar en zij overleed spoedig daarna. Achterberg meldde zich bij de politie, werd zes maanden preventief in de gevangenis gehouden, heeft eigenlijk niet in een openbare rechtszitting terechtgestaan, werd wegens de ziekelijke verstoring van zijn geestesvermogens niet toerekenbaar verklaard, buiten vervolging gesteld en doorverwezen naar psychiatrische inrichtingen, waar hij tot 1940 verbleef. Op 27 juni 1946 trouwde hij met Catharina van Baak. Hij woonde toen op het gehucht Hoonte van Neede in Gelderland. Tijdens zijn verblijf in Hoonte verrichtte hij toponymisch onderzoek in opdracht van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Dat bracht wat afwisseling met zijn dichterlijke productie, die hem als het ware obsessieel bezighield.

Misschien is een kathartische werking als gevolg van een echte bestraffing door het gerecht, die er nooit geweest is, uitgebleven bij een zo grondig calvinistisch opgeleide persoon. Misschien heeft dat hem nog meer gefixeerd op het ‘centrale thema’, hoewel het thema van de schuld (of erfschuld) zes jaar voor de strafbare feiten in de bundel *Afvaart* uit 1931 al te lezen valt. Hoe dan ook, na 1937 kunnen we er niet meer naast kijken in de meer dan 25 bundels die nog gaan volgen. Of het nu om de hospita ging of om haar dochter, doet er niet toe, Achterbergs gedichten zijn aan een dode en/of gedode ‘gij’ verankerd. In een brochure van het Huygens Instituut, uitgegeven naar aanleiding van een bijeenkomst op 9 juni 2005, schreef Marjoleine de Vos een korte bijdrage onder de titel ‘Dat gouden midden’, die als volgt aanvangt:

‘Achterberg. Op school was het nog heel belangrijk om te weten dat hij zijn hospita had neergeschoten. Dat kon je dan in elk van zijn gedichten terugzien, die “u” dat was die hospita en dood was ze ook, dat bleek wel, want ze moest steeds weer tot leven worden gewekt. Een onmiddellijke hekel aan Achterberg was hiermee geboren’.²

Ze overloopt dan heel kort een aantal literairhistorische en methodologische principes sinds haar ‘schooltijd’, onder meer de *closerreading*, de literatuursociologie en de biografie, die ‘binnenkort wel weer aan belang inboeten en

2 Marjoleine de Vos, “Dat gouden midden”, in: Bas Heyne, Marjoleine de Vos, Henk Wals, *Oude zekerheden en nieuwe wegen*. Den Haag, Huygens Instituut, 2005, p. 17.

vervangen worden door nieuwe zienswijzen'. Toch moeten we altijd een beetje meedoen, want anders staan we 'intellectueel gesproken al jaren op een theelichtje'.³ En ze besluit betreffende de biografie van Achterberg: 'Zo ben ik nog steeds niet gek op de hospita en hou haar het liefst buiten de gedichten, ook pistolen en moorden hoeven wat mij betreft niet allemaal naar "de gebeurtenissen van '37" te verwijzen, maar een samenhangende thematiek zien in het werk van Achterberg lijkt me niet verkeerd'.

Ik moet hier als parenthesis aan toevoegen, dat ik probeer mijn eigen lectuur van 'Code' te hercontextualiseren. Ik probeerde 22 jaar geleden een interpretatie van dat gedicht in een opstel "'Code", een sleutel voor Gerrit Achterberg' in de bundel *De maat van drie. Essays over literatuur* (Leuven, Davidsfonds, 1984, p. 221-233). Mijn interpretatie van het 'centrale thema' is niet grondig gewijzigd, maar ik tracht ze nu in een andere taal te verwoorden.

Lezen we even het gedicht 'Contact' en letten we op de alom aanwezige sleutelwoorden 'gij, dood / ik, woord':

Contact

1. Vanuit het oord
2. in donkerheid,
3. het dicht gebied
4. van leven niet,
5. waarin gij zijt
6. met dood omkleed
7. en zonder tijd,
8. plant gij u voort
9. door media
10. die ik niet weet
11. tot in mijn hart;
12. ik smeed het woord
13. dat naar u heet,
14. en ik besta
15. bij de gena
16. van deze blinde bezigheid.⁴

3 O.c., p. 19.

4 Gerrit Achterberg, 'Contact', uit: *Eiland der ziel* (1939), *Verzamelde Gedichten* Amsterdam, Querido, MCMLXVII, p. 122.

Voor mijn part hoeft de lezer in de aanspreking van de ‘gij’ niet per se een dode of gedode vrouw te zien; je kunt je zelfs afvragen of de ‘gij’ als feminien gelezen moet worden. Maar is de biografische voorkennis niet onmisbaar, ze is toch behulpzaam om de reikwijdte van dat ‘contact’ met een ‘gij’ te overbruggen. Achterberg zei zelf ooit over zijn eigen gedichten: ‘Het is moeilijk er zelf iets over te zeggen. Onthoud u dit echter: de lezer moet de tweede dichter zijn. En verder zou ik eigenlijk in een nieuw vers moeten zeggen wat ik te zeggen heb’.⁵ En ja, in dat nieuwe vers dan weer, voor de negenhonderdnegenennegentigste keer, een variatie op dat ‘gij, dood / ik, woord’. En dan helpt de biografische achtergrond wel, al moeten we het belang ervan voor de lectuur van zijn poëzie niet overschatten, zoals zo vaak in de literaire kritiek voorviel. We kunnen nu eenmaal niet doen alsof we dat verhaal uit 1937 niet kennen, maar of die vrouw het enige aanknopingspunt moet zijn voor de tientallen bundels met ‘gij’ en gij’ en gij’ die nog gaan volgen, daar mag ik toch wel een vraag bij stellen.

Die achtergrond, waar het ‘centrale thema’ altijd aan gekoppeld wordt, is overigens zeer heterogeen. Er spelen zowel sprookjesmotieven als folkloristisch materiaal en mythische elementen in mee. De bundel *Spel van de wilde jacht* uit 1957 bij voorbeeld steunt op een folkloristisch gegeven uit het volksgeloof. Tijdens de twaalf dagen tussen Kerstmis en Driekoningen trekken de schimmen der overledenen door de lucht. Dat noemt men in bepaalde streken in Nederland ‘de wilde jacht’. Het calvinistische geloof als zodanig kan overigens uit deze biografische benadering niet weggezwegen worden. Achterberg trad aanvankelijk wel toe tot een kring van jong-protestantse dichters, hij was immers afkomstig uit een orthodox protestants boerengezin in Neerlangbroek bij Doorn. Daar leerde hij over het geloof te spreken met geijkte formules uit eerbied voor de zuivere interpretatie van de Schrift, het onfeilbaar geïnspireerde Woord Gods. Zuiverheid in de leer was ondenkbaar zonder zuivere formulering.

Achterberg heeft zich daar evenwel vroeg van gedistantieerd. De geijkte trant paste vrij vlug niet meer in zijn poëtisch universum. En toch blijft er iets schemeren van het protestantse geloof in zijn verwoording van het ‘centrale thema’. Hij voelt er zich wel niet toe verplicht het geloof van zijn medeburgers te belijden of te illustreren met zijn verzen. Zijn taal zit vol kerktaal, bijbelse wendingen, archaïsmen, namen... Er staan nogal wat bijbelse namen in

5 ‘Gerrit Achterberg in gesprek met Kees Klap’, in: *Op den Uitkijk*, januari 1953, p. 198.

de titels van zijn gedichten, maar hij gebruikt die zeer particulier. ‘De titels zou ik eigenlijk onder de gedichten moeten plaatsen: ik kom er het laatst op’, zei hij aan H.U. Jessurun d' Oliveira.⁶ Hij blijkt wel te blijven geloven in een persoonlijke God en een persoonlijke ik / Gij-relatie met Hem. In zijn gedichten blijkt dat echter niet zo evident te zijn. Hij beschouwde en gebruikte de officiële geloofsovertuiging als een wezenlijk ‘open’ gegeven. Allusies op de voorchristelijke wereld, bij voorbeeld de Griekse en de Germaanse, liggen in zijn verzen voor het grijpen. Die dragen ertoe bij om zijn christelijk verhaal open te trekken.

Laten we nu een beetje dichter komen bij het ‘centrale thema’. Gerard Knuvelde karakteriseerde Achterbergs poëzie als ‘een dichtkunst, getokkeld op een lier met één snaar’.⁷ Maar wat voor een snaar is dat dan? Is het een poging om via poëzie de hereniging met de gestorven geliefde te realiseren door onophoudelijke pogingen om de gestorven geliefde opnieuw tot leven te wekken, en dat in ‘welhaast elk gedicht’?⁸ Dat kernthema rond de dode geliefde levert alvast twee aanknopingspunten op die de lezer wat dichter bij de ‘u’ kunnen brengen: ten eerste, de dichter tracht de geliefde tot leven te wekken door bij voorbeeld de mythe van Orfeus en Eurydike te herscheppen, en dat is dus duidelijk de erotische zijde van het ‘centrale thema’; ten tweede, die herschepping kan alleen met behulp van het woord, en dat is de poëtische zijde van de hele onderneming.⁹

Het verband tussen ‘gij’ en het ‘woord’ volgt duidelijk een circulaire route. ‘Gij’ plant zich voort ‘vanuit het oord van donkerheid’, ‘waarin gij zijt / met dood omkleed / en zonder tijd’, ‘door media / die ik niet weet / tot in mijn hart’; én ‘ik smeed het woord / dat naar u heet’. In de loop der jaren heeft ‘gij’ zich aan definiëring *onttrokken*; ‘gij’ wordt gedesindividualiseerd tot een soort ‘blanco-figuur’. Maar ‘gij’ plant zich voort en - daar komt het circulaire - de ‘ik’ (de dichter) smeedt het woord dat naar ‘gij’ heet en bestaat ‘bij de gena / van deze blinde bezigheid’. De relatie tussen ‘gij’ en ‘ik’ bestaat bij de genade van dat onophoudelijke zenden en ontvangen en terugzenden en weer ontvangen, enzovoort, duizend en één keer.
Dergelijke

6 H.U. Jessurun d'Oliveira, *Scheppen riep hij gaat van Au*, Amsterdam, Polak & Van Gennep, 1965, p. 32.

7 Gerard Knuvelde, *Handboek tot de Moderne Nederlandse Letterkunde*. Tweede, ongewijzigde druk. 's Hertogenbosch, L.C.G. Malmberg, 1964, p. 166.

8 Ed. Hoornik, in: *Vrij Nederland*, 27 - V - 1950.

9 Cf. Dirk de Witte, ‘Een wedloop tussen taal en tijd’, in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jaargang 24 / 1, januari 1971, p. 79-80.

relatie heeft allens mythische proporties gekregen. Opmerkelijk is wel dat in een centraal gedicht als ‘Contact’ aan ‘gij’ geen genus (of ‘geslacht’) wordt toegekend. ‘Gij’ plant zich voort door media die ‘ik’ niet weet of kent, en dat is hoofdzaak.

In de loop der jaren hebben zich verrassende interpretaties van het ‘centrale thema’ op die gij / ik-relatie genesteld. Onder meer een psychoanalytische, bij voorbeeld bij Paul Rodenko,¹⁰ die uitging van een oedipale situatie met een incestueuze binding met de moeder en een agressieve houding tegen de vader. De fixatie van de ‘ik’ op de kennelijk vrouwelijke ‘gij’ zou in dat perspectief opgevat kunnen worden als een sublimatie van het incestverlangen.

Men kan het hoofdthema ook benaderen aan de hand van een actantieel model dat wij kennen van Vladimir Propp en A.J. Greimas. In dat model kan ‘de dood’ als actant tussen ‘ik’ en ‘gij’ een beslissende rol spelen. En de dichter weert zich altijd weer met de ‘blinde bezigheid’ van het woorden schrijven tegen de dood.

Vanzelfsprekend is dit proces zowel frequentatief als circulair. ‘Gij’ met uw media naar ‘ik’ én ‘ik’ met woorden naar ‘gij’, ‘met dood omkleed / en zonder tijd’. Dat is een eindeloze en ‘blinde’ taakspanning, een moeten woorden smeden, zoals men van de liefde zegt dat ze blind is.

Met dergelijke lectures zijn we wel degelijk Gerrit Achtherberg aan het ‘hercontextualiseren’, 44 jaar na zijn dood. Ik verkies gedichten als ‘Contact’ en ‘Code’ ‘trinitair’ te lezen: ze bevatten een erotische en poëtische betekenislaag, maar ook een religieuze. Ik sta bij die laatstgenoemde nog even stil.

Ik wil Achtherbergs spanningsveld ‘gij, dood / ik, woord’ helemaal niet onderwerpen aan de postmoderne slogan ‘Anything goes, nothing matters, nothing sacred’, wat hijzelf zeker zou hebben afgewezen, maar ik wil de lectuur van zijn gedichten openstellen voor een zo ruim mogelijk ge-de-centreerde of ge-de-construeerde benadering. Men spreekt tegenwoordig van ‘negatieve’ of ‘apofatische’ theologie, die afstand doet van alle pogingen om God in concepten of woorden te vatten. God is volgens die theorie over de grens van alle talen en definities en naamgevingen. God is het ‘Onuitspreekbare, Onbespreekbare, Onverwoordbare’, ‘the Unspeakable’.

10 Paul Rodenko, ‘De duizend - en - één nachten van Gerrit Achtherberg’, in: *Nieuw commentaar op Achtherberg*. Den Haag, 1946, p. 29-50.

Wat we daarmee kunnen aanvangen bij Achterberg, moge ik laten aanvoelen met de lectuur van het gedicht 'Code':

1. De levenskracht die gij eenmaal bezat
2. verdeelt zich nu over het abc.
3. Ik combineer er sleutelwoorden mee
4. en open naar uw dood het zware slot.

5. Het is, in 't vers, de figuratie: God,
6. te vinden met de letters g, o, d,
7. in deze volgorde, maar niet per se,
8. ook andere formaties kunnen dat.

9. Iedere serie, elke schakeling,
10. uit welke taal genomen, is geschikt,
11. zolang ze in de juiste spanning staat.

12. De dichter, onder 't schrijven, weegt en wikt
13. op leven en dood een schermutseling,
14. totdat de deur eindelijk open gaat.¹¹

Al de tot dusver vermelde leesroosters kunnen op dit gedicht toegepast worden, maar vooral de erotische en de poëtische springen eruit. 'Gij' bezat ooit levenskracht en is nu dood. 'Gij' zit achter een 'zwaar slot', waar 'gij' uit kan worden bevrijd met 'iedere serie, elke schakeling', 'zolang ze in de juiste spanning staat'. De taal van de dichter kan de deur eindelijk doen opengaan. Dat vergt een schermutseling 'op dood en leven', wat ik lees als: een gevecht van het leven tegen de dood die alleen 'onder 't schrijven' overwonnen kan worden, zodat 'de deur eindelijk open gaat'.

Ik wil helemaal niet gezegd hebben, dat in dit sonnet 'gij' en 'uw' dood niet feminien gelezen mogen worden, maar mij intrigeert vooral de tweede strofe (verzen 5 tot 8). Het gaat hier om 'figuraties' of 'formaties' waar God 'in 't vers' mee genoemd kan worden. De dichter kan die 'in 't vers' of, zoals in de tweede terzine gezegd wordt, 'onder 't schrijven' wegen en wikken. De sleutel voor 'het zware slot' van 'uw dood' kan zijn g, o, d, of d, o, g, of o, g, d, of g, d, o, of o, d, g. 'Iedere serie, elke schakeling, / uit welke taal genomen, is geschikt, zolang ze in de juiste spanning staat'. Dus ook formaties in andere talen kunnen geschikt zijn om het zware slot naar uw 'dood' te openen. Het komt erop aan 'de levenskracht die gij eenmaal bezat' terug te

11 Gerrit Achterberg, *En Jezus schreef in 't zand* (1947), in: *Verzamelde Gedichten*, p. 604.

winnen uit kracht van ‘sleutelwoorden’ die de deur naar ‘uw dood’ eindelijk doen opengaan. De expliciete vermeldingen ‘in 't vers’ (vers 5) en ‘onder 't schrijven’ (vers 12), telkens tussen komma's geprofileerd, wijzen op de uitzonderingspositie van het dichten: de poëtische akt kan zowel restrictief zijn (alleen maar in het vers en alleen maar onder het schrijven), als openbarend (als het vers in de juiste volgorde staat en als onder het schrijven op de passende wijze gewikt en gewogen wordt). De herhaling wijst er ook wel op, dat die schermutseling met woorden op leven en dood telkens weer hernomen moet worden zolang de deur niet opengaat.

Wie is nu de dode ‘gij’? Gaat het om de dood van God? Is er een serie of een schakeling in woorden te vinden waardoor het zware slot eindelijk opengaat? Ligt die vraag niet heel dichtbij de negatieve of apofatische theologie? God is ‘unspeakable’...Wie vindt, schermutselend met de taal ‘op dood en leven’, een naam voor hem? Ik zeg nu maar: voor hem, hoewel God, evenmin als ‘gij’ in het gedicht ‘Code’, niet met een genus wordt genoemd. We lezen trouwens tegenwoordig al eens, dat ‘God’ ook met ‘zij’ (‘She’) mag worden genoemd.

Met het weglaten van een genus voor ‘gij’ blijken we ver van de gebruikelijke Achterberg-interpretaties te zijn afgeweken, maar ik kan het niet laten zijn gedichten tegenwoordig ook op die manier te de-coderen. De dichter zoekt een ‘code’ voor het ‘zware slot’ van ‘uw dood’. Een code is slechts bruikbaar wanneer hij wordt afgesproken, bij voorbeeld voor een brandkast, een fietsslot, een computer. Bestaat de gezochte code hier uit letters, of uit cijfers, of uit andere tekens? Het komt erop aan die code te vinden en dan wordt het ‘zware slot ‘naar uw dood’ geopend.

Achterbergs dichterlijke taal, die op het eerste gezicht zo eenvoudig voorkomt, mogen wij toch bijzonder gecompliceerd noemen. Ze vertoont zeker geen hiërarchische gelaagdheid die opklimt van een banaal naar een specifiek dichterlijk idioom. Achterbergs taal relativeert sterk het verschil tussen het gewone en het verhevene. Zijn omgang met taal in zijn poëzie is bovendien zeer eclectisch. Hij gebruikt niet-gepoëtiseerde woorden die niet tot het verheven dichterlijk taalarsenaal behoren, bij voorbeeld uit de fysica, de chemie, de biologie, de wiskunde. Vanzelfsprekend speelt ook de kerktaal mee met tal van bijbelse wendingen en archaïsmen, met daarbij ook nog restanten uit de voorchristelijke wereld. Ik denk daar altijd aan wanneer ik de eerste terzine lees:

9. Iedere serie, elke schakeling,
10. uit welke taal genomen, is geschikt,
11. zolang ze in de juiste spanning staat.

Iedere taal levert dus materiaal om de figuratie ‘God’ te vinden, ‘zolang ze in de juiste spanning staat’. Maar dat ‘zolang’ lijkt me een superieur understatement: ik lees daar niet een resultaat van schakelen en schikken in, maar een allicht niet te bereiken doelstelling. ‘Zolang’ lijkt me daar niet zozeer een onderschikkend voegwoord van tijd, dat een zuivere gelijktijdigheid uitdrukt van de handeling in de bijzin ten opzichte van die in de hoofdzin, maar lijkt me eerder een voorwaardelijke nuance aan te duiden. ‘Zolang’ dus in de betekenis van ‘indien ze maar’ of ‘totdat ze’. Die juiste spanning vinden, dat blijft een wensdroom. Welnu, ik kan het niet laten dat wikken en wegen van sleutelwoorden in de hoop dat de deur met het zware slot eindelijk (uit-eindelijk) eens open zal gaan, te verbinden met een theologie op de rand van het zwijgen, zoals bij Duitsers als Bultmann, Moltmann, Bonhoeffer en Soelle, of bij een Fransman als Teilhard de Chardin, of bij een Vlaming als Eduard Schillebeeckx, hoogleraar in Nijmegen, een paar keer zeer streng terechtgewezen door het Vaticaan, zoals ook Moltmann uit zijn priesterlijk ambt werd ontzet. Zij bewegen zich aan de rand van de theologie in de richting van een ‘theologie van de hoop’, steunend op het besef dat God niet gevat kan worden in woorden of in definities. Hij is geen ‘actor’ in ons ‘open verhaal’, hij staat buiten onze taal. Het christelijke verhaal is een open verhaal geworden, dat wil zeggen: het heeft niet de pretentie de absolute waarheid te vertolken. Dat is de kern van de ‘negatieve theologie’ na de dood van God. Zij streeft niet meer naar fundamentalistische waarheidsuitspraken met eeuwigheidswaarde. Het ‘open verhaal’ moet altijd cultuurhistorisch ge-re-contextualiseerd worden.

Dietrich Bonhoeffer had het wellicht wel bij het rechte eind, wanneer hij poneerde dat over de kern van het geloof, die in de bestaande ‘grote verhalen’ God wordt genoemd, geen redelijk woord kan worden uitgesproken, omdat het hier over een dimensie van de werkelijkheid gaat die transcendent is en bijgevolg niet alleen ons begripsvermogen maar ook ons formuleringsvermogen overschrijdt.¹²

Ik lees zelfs dergelijke uitspraken in de nieuwste essay-roman van Mark Eyskens, *De oude prof en de zee. Tweespraak over zin en zijn* uit 2005. Daar spant de auteur zich in om de christelijke boodschap te ‘hertalen’ in woorden van nu, het begin van de 21^e eeuw. Voor hem is God geen scheppende wereldbouwer meer, noch een neerbliksemende machts potentiaat en

12 Cf. Mark Eyskens, *Bron en Horizon. Het Avondland uit de Impasse*. Leuven / Tielt, Weesp, 1985, p. 272.

bestraffer, aan wie niet gevraagd moet worden: ‘Waar was jij in Auschwitz? Of op September Eleven?’ Of om een recenter voorbeeld te citeren: in het VRT-nieuws op Eén verschenen op 5 december 2006 beelden van twee bomaanslagen met auto's waarbij tientallen doden vielen in Irak; een Irakees stelde met een krop in de keel volgende raag: ‘Kan God dat aanvaarden?’ Zo'n Moslim-godsbeeld blijkt in West-Europa nagenoeg volledig te zijn uitgestorven. De roman van Mark Eyskens wordt wel zeer ironisch afgerond met de vermelding dat het hele verhaal door de oude prof werd gedroomd tijdens een comateuze toestand in het ziekenhuis.¹³ Hij heeft drie weken lang in een halfbewuste slaaptoestand op de intensive-care-afdeling van het universitaire ziekenhuis gelegen en heeft daar zijn driehonderdzesig bladzijden lange ‘tweespraak’ over zin en zijn gedroomd met een juf, die een doctorale dissertatie voorbereidt over de relaties tussen theologie en kosmologie. Wat daar gezegd wordt over de toedracht van onvermijdelijk antropomorfe woorden met betrekking tot de ‘Unspeakable God’, kan niet ontkend worden. ‘Each word is a word too little and a word too much’, zo las ik in een Leuven essay over *Christus Postmodernus*.¹⁴ Indien we dat soort hercontextualisering bij de lectuur van Achterbergs ‘centrale thema’ betrekken, staan we dan ook nog altijd ‘op een theelichtje’, om nog eens Marjolein de Vos te citeren?

Laat me als volgt afronden: ik zou de vijf of zes leesroosters allemaal tezamen in het oog moeten houden. En als ik dat probeer en nog eens probeer, blijven op de duur alleen medeklinkers staan. Ik vind geen klinkers voor die woorden. Er blijven alleen medeklinkers over, waar ik geen woorden mee kan maken. Ik heb dan het gevoel dat ik geconfronteerd word met een tekst in Arabisch schrift, met alleen medeklinkers en met talrijke puntjes rond die consonantentekens die naar klinkers verwijzen. En ik zoek en ik zoek, en dan wordt het heel stil. En als troost lees ik dan nog eens het gedicht Code, met klinkers én medeklinkers.

13 Cf. Toon Osaer, ‘Heimwee naar de universele mens. Mark Eyskens literair’, in: *Kerk + Leven*, 11 januari 2005, p. 17; Cf. Mark Eyskens, *De oude prof en de zee. Tweespraak over zin en zijn*. Tielt, Lannoo, 2005, p. 360-361.

14 Lieven Boeve, ‘Christus Postmodernus: an attempt at apophatic theology’, in: T. Merrigan & J. Haers (ed.), *The Myriad Christ: Plurality and the Quest for Unity in Contemporary Christology*. Leuven, University Press & Peeters, 2000, p. 580.

Omar Khayyam en zijn Rubaiyat (bij wijze van inventaris) *Willy Spillebeen, lid van de Academie*

1. Het Perzische kwatrijn

In de zeventiger jaren werden de Japanse dichtvormen haiku, senryu (allebei drie verzen van 5,7,5 lettergrepen) en tanka (vijf verzen van 5,7,5,7,7 lettergrepen) druk beoefend. In het Nederlandse taalgebied vooral door amateurdichters, elders ook door belangrijke dichters. De Zweed Tomas Tranströmer bijv. heeft heel wat haiku's geschreven. Omdat ik niet van het genre hield, poneerde ik toen vaak dat het kwatrijn dé Europese dichtvorm bij uitstek was. Ik bedoelde wel degelijk de vierregelige strofe met vijfvoetige jamben en als versvorm aaba, in mindere mate de andere kwatrijnen met de rijmschema's aabb, abab, abcb, abba, aaaa, zoals ze in het sonnet en het strofische gedicht maar ook apart voorkomen. Ik liet me misleiden door de kwatrijnen van Nostradamus en vooral door de vele Nederlandse en Vlaamse dichters die het kwatrijn apart beoefenden en het nog vaak doen: in Vlaanderen o.a. Daan Boens, Marcel Coole, Maurits De Doncker, Jan H. Eekhout, Hubert van Herreweghen (recent in 2005 publiceerde hij *Een lamentatie van de melaatse koning*: 45 kwatrijnen met één enkel rijm: ach), Paul de Vree, Anton van Wilderode (o.a. met de bundel *Poedersnieuw*) en vele anderen; in Nederland o.a. P.C. Boutens, Ida Gerhardt, Jacob Israël de Haan, H.W.J. M. Keuls, J.H. Leopold, Eddy du Perron, W.A.P. Smit, Garnt Stuiveling, Simon Vestdijk-A. Roland Holst (o.a. met *Swordplay-Wordplay*; Roland Holst schreef ook nog talrijke gelegenheidskwatrijnen), Bert Voeten, Theun de Vries, Jaap Zijlstra en recent zelfs Bernlef, Maria de Groot, Gerrit Komrij, Roy van Zuydewijn enz.

Men sprak me destijds nooit tegen hoewel ik ongelijk had: het kwatrijn met de versvorm a b a is al even on-Europees of Westers als de Japanse dichtvormen haiku, senryu, tanka. Die vorm heet trouwens het Oosters of Perzisch kwatrijn. Ik kende toen toch al lang genoeg de reeksen kwatrijnen in *Oostersch I*, *Oostersch II* en *Oostersch III* van Jan Hendrik Leopold. Maar

pas toen ik me in de late jaren zeventig intens in Leopold ging verdiepen ging ik beseffen wat ‘Oostersch’ en de titels van de reeksen kwatrijnen ‘Uit de Rubaijat’, ‘Soefisch’ en ‘Omar Khayyam’ betekenen.

2. Omar Khayyam en Sadegh Hedayat

Ondertussen is me wel duidelijk welk een curieus fenomeen in de Westerse poëzie hier aan de orde is.

Voor 1859, het jaar dat de Engels-Ierse erudiete vertaler Edward FitzGerald (1809-1883) onder de titel *The Rubáiyát* een selectie van 75 kwatrijnen van Omar Khayyam liet drukken op 250 exemplaren bij Qaritch, een kleine uitgever in Londen, hadden weinigen in het Westen ooit over Omar Khayyam gehoord.

Omar Khayyam is omstreeks 1048 of 1050 na Christus in Nishapur (Perzië, het huidige Noord-Iran) geboren en er gestorven in 1131 of 1139. Over zijn leven is zo weinig bekend dat de wildste fantasiën mogelijk werden.

De bekendste Iraanse (Perzische) literator Sadegh Hedayat (1903-1951), schrijver van o.a. de modernistische roman *De blinde uil* (1937), heeft het leven en de kwatrijnen van Omar Khayyam grondig bestudeerd.¹ Hij stelt dat volgens de vele kwatrijnen de auteur zowel theoloog, naturalist, atheïst, mysticus, optimist, pessimist, reïncarnationist, opiomaan, gedrogeerde, losbandige, yogi, ongodsdienstige, schurk en heilige moet zijn geweest. Bovendien ook nog filosoof, mathematicus en astronoom. Hedayat besluit dat een en ander niet kan kloppen. Het oudste manuscript, het Bodleian manuscript, dat in Oxford berust, dateert van 1460, dus van drie eeuwen na de dood van Khayyam. Het bevat 158 kwatrijnen waarvan een aantal volgens Hedayat niet van hem kunnen zijn. Zelf neemt hij er in zijn uitgave van *The Rubaiyat* (vertaald in het Frans als *Les Chants d'Omar Khayyam* - ‘rubai’ betekent lied, ‘Rubaiyat’ zoiets als Liedboek) 143 op waarvan er volgens hem 34 misschien niet van Omar Khayyam zijn. Volgens Arouzi, tijdgenoot en oudleerling van Omar Khayyam, was Khayyam een astronoom. Een andere zogezegde oud-leerling Beyhaghi, noemt hem de evenknie van de geleerde Avicenna: prediker, filosoof, volmaakt mens maar met een somber en

1 In *Les chants d'Omar Khayyam*. Edition critique. Traduit du Persan par M.F. Farzaneh et Jean Malaplate'. José Corti, Paris, 1993, p. 13-60.

opvliegend karakter. Hij citeert tal van werken van hem: over geneeskunde, filosofie, theologie, geschiedenis, wiskunde, astronomie. Khayyam zou ook een uitermate betrouwbare kalender hebben opgesteld. Over zijn poëzie rept Beyhaghi met geen woord. Hedayat vermoedt dat Khayyam die poëzie verborg uit angst voor het fanatisme van het volk. Hij zou nog tijdens zijn leven gedwongen zijn geweest naar Mekka op bedevaart te gaan en na zijn dood zouden zijn geschriften en opvattingen goddeloos, pervers en in strijd met de Koran zijn geacht. Maar ondertussen hadden de kwatrijnen die aan hem werden toegeschreven zich opgestapeld (tussen de 80 en de 1200). Elke mollah (voorganger binnen de sjiiitische geloofsgemeenschap) die zijn geniepige nachtelijke zuippartij in een kwatrijn herdacht, schreef dat toe aan Omar Khayyam, uit schrik voor beschuldigingen, beweert Hedayat. Pas een halve eeuw na zijn dood wordt Khayyam door Nadjmédin Razin als dichter vermeld maar meteen ook verketterd op basis van de volgende door Razin geciteerde kwatrijnen (ik citeer ze in de Franse vertaling van Farzaneh en Malaplate):

Le cercle que nous traversons
Ne laisse rien voir, ni son début, ni sa fin.
Nul ne dit le mot juste:
D'où venons-nous, où allons-nous!

Le Maître qui composa lui-même les éléments
Pourquoi les condamna-t-il à l'imperfection?
Si leurs images se révélèrent laides, à qui la faute?
Et si belles, pourquoi chercher leur ruine?

J.T.P. De Bruyn² vertaalde ze zo:

De rondgang van ons komen en ons gaan,
daar vind je geen begin, geen einde aan.
De ware zin heeft niemand nog verstaan:
vanwaar dit komen en waarheen dit gaan?

De Schepper heeft het samenstel gesmeed,
en daarna in zijn delen weer ontleed.
Was het niet goed? Waarom heeft hij gebroken
de vormen door Zijn eigen hand gekneed?

2 In *Een karavaan uit Perzie*. Klassieke Perzische poëzie. Uitgeverij Bulaaq, Amsterdam, 2002, p. 354.

Razin kende blijkbaar het werk van Khayyam goed, maar als mysticus (soefi), verzette hij zich ertegen. Hedayat besluit dat Khayyam geen mysticus, geen gelovige maar een bestrijder van de soefi's moet zijn geweest. Volgens Hedayat bestaat er maar één document ('Mouness-al-Ahrar', wat betekent 'Gezellen van de vrije Mensen') dat authentieke kwatrijnen van Khayyam citeert: 14 namelijk. Die veertien hebben Hedayat, samen met het Bodleian manuscript, geholpen om alle kwatrijnen te weren die twijfelachtig zijn: om te beginnen alle kwatrijnen die een mystieke idee, of een mystiek woord bevatten. Er is ook geschreven dat Khayyam dronk, slordig was en in zijn jeugd ongelovig, maar dat hij later het geluk vond op de weg naar God. Zich baserend op die 14 filosofische kwatrijnen spreekt Hedayat ook die opvatting tegen: de volgens hem niet authentieke kwatrijnen beantwoorden aan de smaak van de sjiitische mollahs en de mystieke soefi's. Hedayat betoogt dat Khayyam zijn hele leven trouw is gebleven aan zijn filosofie: hij was materialist, pessimist, agnosticus en later, enigszins genuanceerder, een ontgoocheld fatalist die wilde doorgaan voor optimistisch. Alle kwatrijnen die wijzen op bezopenheid, amourettes, vulgariteit, opiomanie of onrijpheid zouden volgens Hedayat niet van Khayyam zijn.

De meeste vertalers hebben zich daar niet aan gestoord en vrolijk alles vertaald wat aan Omar Khayyam is toegeschreven. Vandaar dat er vertalingen zijn van ruim 500 kwatrijnen...

3. Vertalers en vertalingen van de 'Rubaiyat'³

De Engelsen Thomas Hyde en Sir William Jones hadden een halve eeuw voor FitzGerald Omar Khayyam al bestudeerd en kwatrijnen van hem vertaald. Ook de Duitser Hammer-Purgstall had in 1818 al werk van hem vertaald. En lang na FitzGerald zijn er honderden vertalers aan het werk geweest. Vandaag zijn ze dat nog.

De Engelsman A.G. Potter heeft een bibliografie gemaakt van de uitgaven van de hele Rubaiyat of ruime gedeelten ervan tot 1929. Hij vermeldt er ca. 1300 in veertig talen. Er wordt vermoed dat er vandaag zo'n 2500 moeten zijn. 'In vrijwel elke taal van de wereld maar niet in het Chinees,' beweert Johan van Schagen. En na 1929 tot vandaag zouden er in het Deens 8 zijn, in het Duits 36 (o.a. een vertaling van Klabund), in het Engels 30 (o.a. een

3 Informatiebron: www.omarkhayyamnederland.com

vertaling van Robert Graves), in het Frans 41 (o.a. vertalingen van Yves-Gérard le Dantec en Pierre Seghers), in het Esperanto 5, in het Italiaans 13, in het Nederlands 29, in het Noors 2, in het Portugees 3, in het Spaans 42 en in het Zweeds 10. In 1971 schatte Ali Dashti het aantal boeken en artikelen over Omar Khayyam op meer dan tweeduizend. Tevens zijn er ook nog zo'n honderd muzikale composities, o.a. van Hindemith en Penderecki. En ook de 'parodieën' zijn legio: in het Engels alleen al liefst 43 o.a. een vrij scabreuse van Mark Twain die pas in 1981, zeventig jaar na zijn dood, gepubliceerd is.

Zoals al vermeld was Edward FitzGerald de eerste belangrijke vertaler en hij is eigenlijk nog steeds de belangrijkste. Zijn vertalingen - hij gebruikte enkel in zijn eerste vertaling van de *The Rubaiyat* 'Translated', later werd dat 'Rendered into English Verse' - zijn volgens de enen gedurfd en geniaal, volgens de anderen schaamteloos vervalst. Maar iedereen erkent dat het resultaat 'van een verbluffende poëtische schoonheid is'. Voor FitzGerald was vertalen: herscheppen! Het was zijn vriend Edward Byles Cowell die Latijn, Sanskriet en Perzisch had gestudeerd, die FitzGerald 158 Perzische kwatrijnen bezorgde. Cowell had ze overgeschreven uit het Bodleian manuscript dat zich in Oxford bevond en dateert van 1460-1461, dus van drie eeuwen na de dood van Omar Khayyam. Later schreef Cowell nog heel wat kwatrijnen over uit het Calcutta manuscript dat 492 rubais bevatte en enkele eeuwen jonger is dan het Bodleian manuscript. Het boekje van FitzGerald werd niet verkocht en hij gaf de hele voorraad aan de drukker die hem als oud papier wegdeed. Zestig jaar later, in 1929, werd in de Verenigde Staten voor een exemplaar van de eerste druk achtduizend dollar betaald en in Londen veertienhonderd pond sterling. FitzGerald werkte voort aan de kwatrijnen en voegde er nog 35 aan toe, wat de tweede editie van 1868 op 110 bracht. Hij publiceerde die weer in eigen beheer. In 1872 kwam dan een derde druk met 101 kwatrijnen. Pas in de vijfde druk, die in 1889 postuum werd uitgegeven, komt de naam van de vertaler voor. Ondertussen had de Amerikaanse criticus en uitgever Th.S. Perry in 1869 in Philadelphia het boekje ontdekt en wereldkundig gemaakt. De naam Omar Khayyam werd bekend en *The North American Review* publiceerde in datzelfde jaar 39 Franse kwatrijnen van J.B. Nicolas in het Frans met een Engelse vertaling van Charles Eliot Norton. In Engeland was de symbolistische schilder-dichter Dante Gabriël Rossetti de ontdekker van FitzGerald's vertaling. Zo begon de triomftocht van FitzGerald en van Omar Khayyam, die herhaaldelijk verwisseld werden.

FitzGerald had in zijn *Rubaiyat* gekozen voor het panoramische gedicht: een dag met Omar Khayyam, van voor de ochtendstond tot diep in

de nacht. Daarmee bedoelde hij tegelijk ook een jaar, een mensenleven, een tijdvak.

Na FitzGerald zijn er Duitse, Franse en Engelse vertalers gevolgd die een heel andere volgorde van de kwatrijnen maakten en vaak ook een nieuwe indeling: kwatrijnen die beslist van Omar Khayyam zijn, die waarschijnlijk van hem zijn, die uit zijn dichterschool komen, die van zijn leerlingen zijn, van zijn tegenstanders enz.

Ondertussen was *The Rubaiyat* van Omar Khayyam (eigenlijk van Edward FitzGerald) vertaald in het Frans en het Duits maar ook in het Latijn, Keltisch, Oud-Javaans, Arabisch. Soms kwam er ook wel een vertaling rechtstreeks uit het Perzisch. Een enkele keer werd FitzGeralds herschepping zelfs opnieuw in het Perzisch vertaald. Gezaghebbende stemmen zoals Salman Rushie of Dag Hammarskjöld beweerden zelfs dat FitzGeralds vertaling beter is dan Khayyams origineel...

In het Engels komt na FitzGerald ook E.H. Whinfield. In 1882 publiceerde hij 253 kwatrijnen van Omar Khayyam, zich baserend op de Franse editie van J.B. Nicolas uit 1867, de Lucknov-editie van 1878 en het Bodleian manuscript uit 1460. In 1883 publiceerde hij zelfs een reeks van 508 kwatrijnen, tweetalig Perzisch-Engels. Er is ook een dame-vertaler, de enige, vermoed ik: Mrs. H.M. Cadell die in 1890 de *Rubaiyat* vertaalde.

Jan Hendrik Leopold heeft de vertalingen van Whinfield uit 1909 (én ook van de Duitser Rosen, eveneens uit 1909) gebruikt voor zijn reeks van 30 kwatrijnen *Uit de Rubaiyat* uit 1911.

In het Frans is de bekendste vertaler J.B Nicolas die consul en tolk was in Perzië en in 1861 al, amper twee jaar na FitzGerald dus, 464 kwatrijnen in het Perzisch met een prozavertaling in het Frans liet verschijnen. En in 1909 publiceerde hij 395 naar thema gerangschikte kwatrijnen. Hij interpreteerde Omar Khayyam volgens de pantheïstische extaseleer van de Islam. Er zijn Claude Anet en Mirza Muhammad die in 1920 een prozavertaling publiceerden. Er is ook Franz Toussaint die in 1924 170 kwatrijnen in proza vertaalde. De Franse vertaling van Armand Robin uit 1958 wordt nog steeds herdrukt.

In 2003 heeft de Nederlandse vertaler Hans van Rossum vertaald naar Franz Toussaint. De Nederlandse dichter Jan Hendrik Leopold heeft de reeks van 24 kwatrijnen *Omar Khayyam* uit 1924 naar Anet en Muhammad vertaald.

In het Duits zijn bekende vertalers: Von Schack in 1879 met 336 kwatrijnen, Bodenstedt in 1881 met liefst 467 kwatrijnen en de schrijver Klabund in

1917 met 95 kwatrijnen. De bekendste vertaling is evenwel die van de Duitse diplomaat in Perzië Friedrich Rosen, die in 1921 korte tijd minister van Buitenlandse Zaken in het Duitse Rijk is geweest. In 1909 publiceerde hij 93 kwatrijnen, in 1912 uitgebreid tot 122 kwatrijnen, nog later tot 152. Deze uitgave werd regelmatig herdrukt als deeltje in de Insel-Bücherei, het laatst in 2002. In 1925 publiceerde Rosen in een Perzische uitgave 13 van de 14 kwatrijnen die Hedayat vermeldt als zijnde absoluut zeker van Khayyam en 329 kwatrijnen uit twee recent ontdekte manuscripten van 1321. Die bleken later echter van circa 1500 te zijn. Rosen vertaalde rechtstreeks uit het Perzisch. Zoals al vermeld gebruikte Jan Hendrik Leopold naast Whinfields vertalingen ook die van Rosen voor zijn reeks ‘Uit de Rubaijat’.

4. Vertalers in het Nederlands

De vertaler Johan van Schagen heeft in 1995 een inventaris opgemaakt van alle vertalingen van 12 en meer kwatrijnen in het Nederlands.⁴ Van 1910 tot 1995 zijn het er 30. En sinds 1995 zijn er nog bij gekomen, in elk geval de tweetalige (Engels-Nederlands) vertaling door W. Blok, die van Dirk Meursing, die van Hans van Rossum.

De volgende vertalers vertaalden naar FitzGerald:

- in 1910 Chr. Van Balen: 76 kwatrijnen;
- in 1944 Ponticus, oorlogsschuilnaam van de dichter H.J.W.M. Keuls: 42 kwatrijnen
- en in 1947: 48 (en 2 naar Klabund);
- in 1946-47 Theo van Raalte: 91 kwatrijnen;
- in 1947 Johan van Schagen: 83, in 1954: 93 en in 1995: 115;
- in 1951 de Vlaming Maurits De Donker: 111 kwatrijnen;
- in 1955 J.A. Vooren: 130 naar het Bodleian ms., 70 naar FitzGerald en 113 naar andere bronnen en in 1966: 158 naar het Bodleian ms., 116 naar FitzGerald en 310 naar andere bronnen;
- in 1960 Johan Weiland: 115 kwatrijnen;
- in 1967 Henri van Praag: 13 kwatrijnen naar een op FitzGerald gebaseerde Duitse vertaling van Preconi;
- in 1979 Lucas Metsier: 78 kwatrijnen;
- in 1989 Dirk Jorritsma: 75 kwatrijnen;
- in 1994 Geert Bremer: 45 kwatrijnen;

4 in Johan van Schagen. *Omar Khayyam Rubaiyat / Kwatrijnen*. Kairos, Soest, p. 140-142.

in 1997 W. Blok 101 + 15 kwatrijnen;

in 2002 J.T.P. De Bruyn in Een karavaan uit Perzië: 12 kwatrijnen, ongetwijfeld vertaald uit het Perzisch;

in 2003 Hans van Rossum: 170 rijmloze zesregelige verzen naar de Franse vertaling van Franz Toussaint.

in 2005 Dirk Meursing: 194 kwatrijnen naar FitzGerald en anderen.

Sommige van de genoemde uitgaven zijn geïllustreerd, sommige tweetalig Engels-Nederlands en bijna alle zijn ze voorzien van in- of uitleidingen en noten.

De overige Nederlandse vertalers en ook de Vlamingen A.W. Grauls, R. Cnudde en Lambert Jagenau werkten naar andere buitenlandse vertalingen.

In 1911 publiceerde, zoals al vermeld, Jan Hendrik Leopold in *De Nieuwe Gids* 29 kwatrijnen van Omar Khayyam ‘Uit de Rubaijat’ naar E.H. Winfield en Fr. Rosen; in 1926 ‘Oostersch’ waarin naast ‘Uit de Rubaijat’ ook de reeks ‘Omar Khayam’ is opgenomen: dat zijn 24 kwatrijnen naar Claude Anet en Mirza Muhammad.⁵

In 1913 vertaalde P.C. Boutens 100 kwatrijnen naar diverse, vaak onduidelijke bronnen: het Bodleian manuscript, Amerikaanse en mogelijk Duitse omzettingen maar ook de Franse vertaling van J.B. Nicolas. Recent is ontdekt dat Boutens ook J.H. McCarthy en Heron-Allen heeft gebruikt.

In 1919 vertaalde A.W. Grauls 19 kwatrijnen naar Klabund.

In 1931 vertaalde Willem de Mérode 100 kwatrijnen naar Fr. Rosen, A. Fr. Graf von Schack en M.R. Schenck.

In 1937 vertaalde Frits Pijl als enige 29 kwatrijnen rechtstreeks uit het Perzisch en in 1947 126 kwatrijnen eveneens uit het Perzisch.

In 1937 vertaalde R. Cnudde 31 kwatrijnen, naar eigen zeggen uit het Perzisch maar vermoedelijk uit een Duitse bron.

In 1986 vertaalde Lambert Jagenau 24 kwatrijnen zonder vermelding van zijn bronnen.

In 1989 vertaalde H.G.S. Snijder 124 kwatrijnen naar Fr. Toussaint en M.M. Fouladvand.

5 In J.H. Leopold *Kwatrijnen van Omar Khayyam*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 1989, 91 p., door A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet samengesteld en geannoteerd, staan alle Duitse, Engelse en Franse vertalingen die Leopold heeft gebruikt onder zijn eigen vertaalde kwatrijnen. Aan het geheel gaat de beschouwing vooraf die Leopold in NRC aan de Perzische dichter heeft gewijd.

5. J.H. Leopold en P.C. Boutens

Onder de vertalers in het Nederlands springen uiteraard de namen van belangrijke dichters naar voren: Jan Hendrik Leopold, P.C. Boutens; Willem de Mérode, H.W.J.M. Keuls. Zij hebben vrij veel van Omar Khayyam vertaald. Anderzijds blijken ook Adriaan Roland Holst, Slauerhoff en Anthonie Donker een paar kwatrijnen van Omar te hebben vertaald. En Martinus Nijhoff en Edgar Du Perron hebben waarderend over hem geschreven.

Welk soort Omar Khayyam die dichters elk afzonderlijk neerzetten, meestal wel aansluitend bij hun eigen dichterschap, zou een aparte studie en uiteenzetting vergen. Omar Khayyam kan, net als in de buitenlandse vertalingen, zowel epicurist (van Wein, Weib und Gesang) zijn, Villon-achtige dichter en zuivere mysticus (soefi), met alle mogelijke gradaties daartussenin.

Ik ga nu in op de twee belangrijkste dichters-vertalers: Jan Hendrik Leopold en Pieter Cornelisz Boutens.

J.H. Leopold kende Omar Khayyams werk blijkbaar al vrij lang. Hij heeft de laatste twintig jaar van zijn leven (hij stierf in 1925) vnl. Perzische dichters vertaald. Maar in zijn 'Vroege gedichten' staat al een gedicht dat 'Oostersch' heet en ook duidelijk oosters geïnspireerd is. Het staat in een blauw schoolschrift waarvan het eerste vers 'Idylle' de dagtekening 1887 draagt. Misschien heeft zijn vroeggestorven studiegenoot en vriend, de oriëntalist Gerlof Van Vloten, wiens boek *Oosterse Schetsen en Vertalingen* hij op 5 juni 1900 juichend besprak in NRC⁶, hem ingewijd in de Oosterse problematiek. In zijn *Herinneringen aan Leopold* schreef zijn leerling Schmidt-Degener dat Leopold hem in een brief in 1904 de ontdekking van Omar Khayyam had gemeld.⁷ En op 17 maart 1906 publiceerde Leopold, eveneens in de NRC, een stuk over Omar Khayyam, een recensie namelijk van *Life of Omar al-Khayyami by J.K.M. Shirazi*⁸. Leopold blijkt de vertaling van FitzGerald goed te kennen. In zijn nalatenschap is trouwens een uitgave van FitzGerald's *The Rubaiyat* uit 1898 gevonden maar hij heeft die niet gebruikt. Leopold roemt hogelijk de dichter Khayyam en ziet 'overeenkomst tussen dezen Oosterschen man der wetenschap en den Joodschen wijsgeer in ons zeventiende eeuwsche land', hij bedoelt Spinoza, van wie hij de beginbladzijden van

6 in J.H. Leopold *Verzen Drama Proza*. Brusse/Van Oorschot, 1952, p. 453-455.

7 in *Herinnering aan Leopold*. Groot-Nederland II, 1927 en Phoenix, 1942.

8 in J.H. Leopold, idem, p. 472-478

*Verhandeling over de Verbetering van het Verstand*⁹ omstreeks dezelfde tijd vertaald heeft en over wie hij twee kritieken heeft geschreven.¹⁰ Hij verwijst ook naar Prediker en naar de grote rol die het beeld van de pottenbakker en zijn maaksels speelt zowel in de bijbel (Jeremia, 18.6, Paulus Rom.6.19) als bij Omar Khayyam én bij Spinoza. Hij heeft het over ‘de wrevel en het klagen op der menselijke onvoldaanheid en teleurstelling over den tweespalt tussen den ingeboren drang naar het redelijke en de niet beantwoordende werkelijkheid; het klagen over 's menschen bestaan, waarin een zin niet is te ontdekken, de wanhoop over alle betere verlangens die hun doel toch niet bereiken mogen en gedoemd zijn verspild te worden en te loor te gaan. (...) in al de vreugde is zoo goed de innerlijke spijt, de grimmige bitterheid te horen, juist als zij zoo luide prijst den beker en het zingenot, het vluchtige oogenblik, het eenig zekere dat den mensch gegeven is.’ In dit citaat schetst hij zowel zijn levensvisie als een soort zelfportret en identificeert hij zich vrij sterk met Omar Khayyam, die volgens hem geen sceptisch levensgenieter en evenmin een mysticus (een soefi) is geweest. In feite komt Leopold vrij dicht bij de visie van Sadegh Hedayat op Omar Khayyam. Leopold vertaalde dan ook vooral die kwatrijnen uit de Rubaiyat waarin hij zichzelf herkende. De reeks kwatrijnen *Uit de Rubaiyat* verscheen het eerst in *De Nieuwe Gids* in 1911; de reeks *Omar Khayyam* in *Oostersch* (1924).

Er is een wat onzinnige discussie gevoerd over de vraag of Leopold al dan niet een ‘plagiator’ was omdat hij zogezegd de Oosterse gedichten als eigen werk had gepresenteerd.¹¹ Maar de reeksen kwatrijnen hebben toch als titels ‘Uit de Rubaiyat’ en ‘Omar Khayyam’. En wat de overige gedichten uit *Oostersch* betreft: in een brief van 27 augustus 1921 aan de uitgever van Kunera Pers, waar *Oostersch* in 1924 zou verschijnen, schreef Leopold: ‘Boven dit gedicht (hij bedoelt “Emir Khosrau” of “Hafiz” W.S.) en boven die van Saadi heb ik de herkomst aangegeven omdat ik meende dat die aan den gewonen lezer misschien bekende grootheden waren; boven de andere niet om hem niet met namen lastig te vallen, die toch niets zeggen en om zelf niet den schijn van uiterlijk vertoon op te lopen.’ En bij de publicatie in 1924 van *Oostersch* heeft hij in de inhoudsopgave dan toch ‘de namen der Oostersche dichters en hunne levensjaren’ vermeld. Het is Dr. R.I. Leopold geweest die in 1926, kort na de dood van zijn oom *Verzen. Werken van Dr. Jan Hendrik*

9 idem p.481-486

10 idem p.443-470, oorspronkelijk in *De Nederlandsche Spectator* als *Brieven van Spinoza* (1903) en *Spinoza en de Stoa* (1905).

11 o.a. door Jaap Meyer en J.J. M. Westenbroek in *Kentering* 12, 26-35 en 46-48.

Leopold 1865-1925. Tweede bundel erg slordig en zonder enige bronvermelding heeft uitgegeven.

Uiteraard was Leopolds betrokkenheid enorm groot en zijn deze Oosterse verzen echt ook herscheppingen. Leopold noteerde trouwens volgende citaten van Schopenhauer: ‘Gedichte kann man nicht übersetzen, sondern bloss umdichten’ en van Goethe: ‘Was da ist, das ist mein. Und ob ich es aus dem Leben oder aus dem Buche genommen, das ist gleichviel, es kam bloss darauf an, das ich es recht gebrauchte.’ Zijn Omar Khayyam is een epicurist die het determinisme aanvaardt en zich afwendt van godsdienst en goden, die de wereld noch geschapen hebben noch ingrijpen in zijn ontwikkeling. Zijn uitsluitend doel is het nastreven van het geluk en de hoogste wijsheid is het beheersen van de vrees door het inzicht en het vermogen om onlust te vermijden en te genieten van lust. Vooral in de reeks ‘Omar Khayam’ wordt het levensgenot bezongen: de wijn als symbool van genietingen, levensroes maar niet eenzijdig zinnelijk of zintuiglijk. Dit kan er op wijzen dat Leopold zelf in filosofische zin geëvolueerd was van stoïcisme naar epicurisme...

P.C. Boutens en J.H. Leopold, allebei classici, waren op hetzelfde moment Omar Khayyam aan het vertalen - al is het niet onmogelijk dat Boutens eigenlijk via Leopolds vertalingen bij Omar Khayyam is terechtgekomen. Dat was in de periode dat Boutens de bundel *Verzen* van Leopold heeft laten drukken en uitgeven - tegen Leopolds zin - bij Verbeke in Brugge in 1912. Een onduidelijke historie. Naar het schijnt hebben ze elkaar maar één keer ontmoet en dat enige contact kan men bezwaarlijk vriendschappelijk noemen. Boutens had voorgesteld om Leopolds verzen uit te geven en Leopold reisde naar Den Haag om te achterhalen wat voor iemand Boutens wel was. Boutens heeft Leopold, in een brief aan Ary Prins, beschreven als ‘een wonderlijk eenzellig man’, ‘wat doovig’ en met ‘iets ijselijk afgestorvens’ over zich. Hij wilde er al meteen vandoor gaan. En Boutens' bekende zakelijkheid had Leopold vol misprijzen tot Annie Salomons doen zeggen: ‘Die man sprak over geld’.

Volgens Rianne Batenberg in haar scriptie *Op hun gevleugelde gedachten*,¹² houdt Boutens het in zijn vertaling *Rubayyat*,¹³ als symbolist die schrijft voor ingewijden, op suggestief taalgebruik, vage suggestieve bewoordingen daar

12 *Rubayyat*. Honderd kwatrijnen van Omar Khayyam. Athenaeum-Polak & Van Genneep, Amsterdam 1969 ene

13 Rianne Batenburg. *Op hun gevleugelde gedachten. Over P. C. Boutens en de Rubaiyat van Omar Khayyam*. Utrecht, 2004

waar bij andere vertalers vrij concrete formuleringen staan. Zo biedt hij mogelijkheid tot diverse interpretaties. Ook gebruikt hij neologismen, ambiguïteiten, meerduidige adjectieven, personificaties en syntactische elementen als inversie en enjambement. Hij lijkt het mysterieuze karakter van de kwatrijnen te hebben willen versterken. En hij heeft tevens een tendens naar platonisering. Zo gebruikt hij markante beelden uit Plato's *Phaidros* die hij vijf jaar voor zijn vertaling van Rubaiyat, in 1909, heeft vertaald. Hij maakt zodoende een synthese tussen klassiek en Perzisch. Hij heeft zijn *Rubaiyat* trouwens ingeleid met een citaat uit *Phaidros*.

6. Een voorzichtige vergelijking van vertalingen

Tot slot citeer ik telkens hetzelfde kwatrijn in een aantal vertalingen, wat misschien een aanzet zou kunnen vormen tot enige vergelijking. Maar men zou dan toch moeten beschikken over de oorspronkelijke Perzische kwatrijnen, liefst in een letterlijke vertaling. Er zijn nogal wat vertalingen rechtstreeks uit het Perzisch met de brontekst ernaast, maar de kennis van het Perzisch is uiteraard niet evident.

6.1 FitzGerald en zijn volgelingen

Edward FitzGerald heeft kwatrijn XIX in zijn vierde druk van de Rubaiyat (1879) als volgt hertaald:

I sometimes think that never blows so red
The Rose as where some buried Caesar bled;
That every Hyacinth the Garden wears
Dropt in her Lap from some once lovely Head.

De hierna volgende vertalers hebben zich allen naar FitzGerald gericht:

6.1.1 H.J.W.M. Keuls in zijn Verzamelde Gedichten (1947):

Soms denk ik: nergens bloeit de roos zoo rood
Als waar een Caesar vond een bloed'gen dood,
En waar nu hyacinthen zijn ontloken
Zonk eens een zacht gezicht in aardes schoot.

Keuls maakt 'every Hyacinth' tot 'hyacinthen'; 'where some buried Caesar bled' wordt 'waar een Caesar vond een bloed'gen dood'; en het slotvers

‘Dropt in her Lap from some once lovely Head’ wordt wel erg vrij vertaald als ‘zonk eens een zacht gezicht in aardes schoot.’

6.1.2 Johan van Schagen vertaalde, eveneens in 1947 (ik citeer zijn vertaling uit de herdruk van 1995):

Soms denk ik: nergens bloeit de roos zo rood
 Als waar een koning bloedde in zijn dood,
 En dat de slankste hyacinth die oprijst,
 In een hoofd dat eens het schoonst was, wortel schoot. (19)

Bij Van Schagen wordt ‘every hyacinth’: ‘de slankste hyacinth’; ‘een koning bloedde in zijn dood’ vind ik niet zo mooi; ‘the Garden’ en ‘her Lap’ vallen weg. En het derde en vierde vers lopen ritmisch niet goed.

6.1.3 Maurits De Doncker vertaalde in 1951:

Ik denk somtijds dat nergens bloeit zo rood
 de roos als waar een Caesar bloedde dood,
 dat elke hyacint die ooit den tuin
 van iemands lieflijk hoofd droop in zijn schoot.

Een zwak, eigenlijk onduidelijk slotvers. Is ‘zijn schoot’ die van Caesar? Of van de tuin? In het Engels staat er ‘her Lap’...

6.1.4 Johan Weiland vertaalde in 1960:

Soms denk ik dat eens konings dode bloed
 De schoonste roos der gaarde heeft gevoed,
 Een schoon gelaat in aarde schoot ontbonden
 De hyacinth zo donker geuren doet. (24)

Weiland maakt van ‘some buried Caesar bled’: ‘eens konings dode bloed’. Hij heeft het over ‘een schoon gelaat’ en hij laat de hyacinth ‘donker geuren’ - bij FitzGerald is er geen sprake van geur.

6.1.5 W. Blok vertaalde tenslotte in 1997:

Ik denk dat geen roos roder bloei belooft
 dan waar een vorst van 't leven werd beroofd;
 dat elk viooltje in de schoot der gaarde
 ontgroeide uit een eenmaal lieflijk hoofd. (XIX)

Bij W. Blok wordt ‘blows so red’: ‘roder bloei belooft’; ‘some buried Caesar bled’: ‘een vorst van 't leven werd beroofd’, wat wel erg expliciet is;

‘hyacinth’ wordt ‘viooltje’ en ‘gaarde’ klinkt wel erg archaisch. Het verband bij FitzGerald tussen ‘red’, ‘the Rose’ en ‘bled’ is grotendeels zoek.

6.2. Uit het Perzisch

6.2.1 In 1899 al had Mrs. H.M. Cadell dit kwatrijn als volgt vertaald, vermoedelijk uit het Perzisch:

Where e'er the tulips or the roses bloom,
 Know that they sprout where blood of kings hath flowed;
 Each violet tuft that bursts in fresh perfume,
 Was once a mole where Beauty's visage glowed. (51)

Zij heeft het niet over ‘the rose’ maar over ‘tulips’ en ook ‘roses’, niet over een ‘hyacinth’ maar over ‘each violet’. Het is dan ook niet onmogelijk dat latere vertalers ook van haar vertalingen hebben gebruik gemaakt. Ze heeft het ook over geur: ‘fresh perfume’ en over ‘a mole’: een moedervlek... Bij latere vertalers komt een schoonheidsvlekje, ‘un grain de beauté’ voor.

6.2.2 Friedrich Rosen, Leopolds ene brontekst, vertaalde dit kwatrijn eveneens uit het Perzisch:

Wo aus der Erde Tulpen rot entsprossen,
 Ist sicher eines Königs Blut geflossen.
 Und wo ein Veilchen aus der Erde blickt,
 Hat einst ein holdes Auge sich geschlossen. (XXII)

Rosen heeft het over ‘Tulpen rot’ en over ‘ein Veilchen’. Maar ook over ‘ein holdes Auge’!

6.2.3 Bij Frits Pijl die als enige Nederlandse vertaler, in 1937 en in 1947, Omar Khayyam rechtstreeks uit het Perzisch vertaalde, klinkt dit kwatrijn zo:

Wanneer er tulpen in uw tuintje groeien,
 doet wellicht bloed van koningen ze bloeien.
 En elk viooltje dat de grond ontspruit
 stond wellicht eens op schone wang te gloeien.

Geen ‘roos’ zoals bij FitzGerald en al zijn volgelingen en geen ‘hyacinth’ zoals bij de andere Nederlandstalige vertalers, op W. Blok en Van Rossum na. Wel ‘tulpen’ en ‘viooltje’. En een ‘wang’ inplaats van een ‘hoofd’ of een ‘gezicht’ of een ‘Auge’.

6.2.4 De Fransman Armand vermeldt in zijn *Rubayat* (1958), recente herdruk 1994, zijn bronnen niet maar wekt de indruk rechtstreeks uit het Perzisch te hebben vertaald.

Sur toute plaine où les tulipes s'étendent,
Les tulipes ont surgi du sang d'un roi.
Tout point que peint la violette en jaillissant de la terre
Fut un grain de beauté sur la joue d'une jolie.

Het kwatrijn is bij hem rijmloos, hij herhaalt 'tulipes'. De roos is vervangen door vele tulpen want 'les tulipes s'étendent'. Het viooltje wordt 'un grain de beauté' op de wang van een (dode) schone - bij Cadell was het een 'moedervlek' (a mole) en straks bij Van Rossum zal het een schoonheidsvlekje zijn.

Misschien stond er bij Omar Khayyam echt wel 'viooltje' en ook 'tulp' of 'tulpen' en komen 'roos' en 'hyacinth' van de inventieve FitzGerald. In Perzië waren tulpen meer verspreid dan rozen en het zullen ook wel rode tulpen zijn geweest.

6.3. Naar andere vertalers

6.3.1 Whinfield, Leopolds andere bron, baseerde zich op de Franse editie van J.B. Nicolas, de Lucknov-editie van 1878 en het Bodleian manuscript. Zijn vertaling luidt zo:

Where ruddy tulips grow and roses red,
Know that a mighty monarch's blood was shed;
And where the violet rears her purple tuft,
Be sure some black-moled girl doth rest her head. (21)

Ook Whinfield heeft het over tulpen ('ruddy tulips') maar toch ook over 'roses red'; niet evenwel over een koning maar over een 'monarch'; over de 'purple tuft' van het viooltje en vóór Mrs. Cadell al over het hoofd van 'some black-moled girl' (een meisje met een zwarte moedervlek?).

6.3.2 Jan Hendrik Leopold heeft voor zijn reeks 'Uit de Rubaijat' uit 1911 niet naar FitzGerald maar naar Rosen (1909) en Whinfield (ook 1909) vertaald. Leopolds vertaling richt zich duidelijk meer naar Whinfield, al lijkt de vertaling van Mrs. Cadell er even in mee te klinken (where blood of kings hath flowed/ is () koningsbloed gevloten):

Waar lila tulpen, rozen rood ontsproten,
Daar is bij wijlen koningsbloed gevloten

En onder donkere violen ligt
Een vrouwenhoofd, in zijn zwart haar besloten. (II)

Leopold heeft behoefte aan veel bloemen: naast ‘lila tulpen’, zijn omzetting van ‘ruddy tulips’ ook ‘rozen rood’ en niet één ‘Veilchen’ of ‘the violet’ maar ‘donkere violen’. En ‘ein holdes Auge’ en het hoofd van ‘some blackmoled girl’ wordt ‘een vrouwenhoofd, in zijn zwart haar besloten.’ De zwarte moedervlek van Whinfield is bij Leopold ‘zwart haar’ geworden.

Met dat ‘vrouwenhoofd’ is er wel iets curieus gebeurd: het komt voor bij FitzGerald als ‘lovely Head’ en ook bij volgelingen (ook als gezicht, wang, gelaat) maar nergens is er bij hem sprake van of ‘black-moled’ of ‘eyeball’, ‘oogbol’ wat in een ander kwatrijn bij Leopold ‘oogbal’ zal worden. Leopold heeft dat ongetwijfeld bij Rosen in het geciteerde kwatrijn (‘holdes Auge’) én bij Whinfield (‘black-moled’) en ook nog in een ander kwatrijn bij Whinfield gelezen. Vergelijk maar even kwatrijn 8 van Whinfield met kwatrijn IV van Leopolds *Uit de Rubaiyat*:

Whinfield:

Days changed to nights, ere you were born, or I,
And on its business ever rolled the sky;
See you tread gently on this dust-perchance
‘Twas once the apple of some beauty's eye. (8)

En Leopold:

Duizende dagen doofden er hun licht
In duizend nachten. Dus uw voet zij licht
Voor dit dof glansloos stof; het was
De stralende oogbal van een vrouw wellicht. (IV)

De ‘grandioze dichter’ Leopold, zoals R.F. Lissens hem naar aanleiding van ‘Cheops’ noemde, maakt van ‘days’ en ‘nights’: ‘duizende dagen’ en ‘duizend nachten’; ‘dust-perchance’ wordt ‘dof glansloos stof’; ‘the apple’ (‘holdes Auge’ bij Rosen) wordt ‘de stralende oogbal’.

6.3.3 Bij Boutens vond ik in zijn *Rubaiyat* van 1913 een kwatrijn dat hierbij aansluit:

O niet om niet veelduizend dagen vloten
Van morgenschemering naar avondroden.
Treed licht op dit bleek stof: 't was zeker eens
De helle oogappel van beminde doode.

Vergelijk even de kwaliteit van beide kwatrijnen - Boutens is, volgens mij dan, vrijwel altijd en ik bedoel dan wel in zijn hele werk, de mindere van Leopold. Leopold komt ook nu nog modern over, Boutens daarentegen klinkt gedateerd...

Volgend kwatrijn van Boutens, met een vage overeenkomst wat inhoud en beeld betreft, heeft een wel erg suggestief woordgebruik. Of het ook werkt is een andere vraag:

Die hemels rad, die aardes vesten grondde,
Sloeg hoeveel harten met hoevele wonden,
Wat schat, in 't stof van dezen kleinen bal,
Dolf hij aan geurig haar, robijnen monden.

6.3.4 Bij Johan Weiland, die naar FitzGerald vertaalde, klinkt het zo:

Een enkle druppel vallend van het glas,
Kon 't zijn, zou vinden door 't verzengde gras
de lange weg en in 't verborgen blussen
het vuur van angst dat eens een oogbal was. (43)

Hier wordt het beeld behouden maar de betekenis gewijzigd.

Bij Sadegh Hedayat tref ik het volgende, min of meer gelijkaardige kwatrijn aan - de door Hedayats gebundelde originele Perzische tekst is door M.F. Farzaneh en Jean Malaplate vertaald in het Frans, waardoor de overeenkomst met het origineel wellicht niet helemaal betrouwbaar is:

Aux tulipes la nue vient de donner leur bain,
Debout! Empare-toi de la coupe de vin,
Tes yeux voient aujourd'hui cette belle verdure,
Mais elle de ton corps se nourrira demain. (62)

Bij Khayyam symboliseert 'de tulp' altijd de vrouw. En in dit kwatrijn, zoals zo vaak bij Khayyam, wordt ook 'de wijn' ter sprake gebracht. Wijn als symbool van het verboden genot! Maar zij die Khayyam 'heilig' verklaren stellen dat 'wijn' altijd voor 'God' staat.

6.3.5 Nog even dit toemaatje: de vertaling, schijnbaar in verzen, van Hans van Rossum uit 2003 naar de Franse vertaling van Franz Toussaint.

De klapproos heeft zijn kleur
wellicht onttrokken aan het bloed
van een begraven keizer. Het viooltje werd misschien

geboren uit het schoonheidsvlekje
van het stralend gezicht van
een opgroeiend kind. (47)

Hier geen ‘roos’ of ‘tulp’ maar een ‘klaproos’. Ook geen ‘lovely head’ of ‘vrouwenhoofd’. Het ‘viooltje’ werd (misschien) geboren uit ‘het schoonheidsvlekje van het stralend gezicht van een opgroeiend kind’.

Zou dat overigens niet ‘op het stralend gezicht’ moeten zijn?

Uit welke taal Toussaint vertaald heeft weet ik niet maar curieus is wel dat Anet en Muhammad, Leopolds model voor ‘Uit de Rubaiyat’, al de volgende prozavertaling ongetwijfeld rechtstreeks uit het Perzisch hebben gemaakt:

Où fleurit un coquelicot écarlate - a coulé jadis le sang d'un empereur. - Chaque violette qui sort de la terre - vient du grain de beauté au visage d'un adolescent. (36)

7. De onbegrepen Leopold

Tot niet zo lang geleden hing in het rosarium van het museum Boymans-Van Beuningen een mooi portretreliëf van Jan Hendrik Leopold van de hand van Charlotte van Pallandt. Ondertussen is het overgebracht naar het Gymnasium Erasmianum in Rotterdam waar Leopold van 1891 tot 1924 leraar klassieke talen is geweest. Het hangt boven het wat hooghartige en zelfs wat dubbelzinnige kwatrijn dat een zelfportret van Leopold heette te zijn, met een allusie op zijn wereldvreemdheid, zijn miskend en onbegrepen zijn:

Ik scheidde; onverstand was allerwegen,
Van al mijn parels werd niet één geregen.
De dwazen! Honderd dingen, nooit beseft
En nooit bereikt, zijn in mij doodgezwegen. (XXIX)

Het is duidelijk dat Leopold hier Rosen niet heeft gevolgd:

Ich geh' dahin und lasz die Welt zurück im Streit,
Und hatt' von hundert Perlen doch kaum eine aufgereiht.
Unausgesprochen blieb so manches tiefe Wort,
Weil's doch niemand verstanden hätte meine Zeit. (XCII)

Maar op 'thousand truths' na is Leopolds kwatrijn een bijna een letterlijke vertaling van Whinfield:

I passed away, while men to folly klung,
And of my precious pearls not one was strung;
Ah fools! there died with me a thousand truths
Which never have been told and never sung. (37)

Eigenlijk lijkt dit een klein bewijs dat Leopold inderdaad niet is begrepen. En ook heel lang niet serieus is bestudeerd. Hij die zoveel indrukwekkende gedichten heeft geschreven, wordt herdacht met een kwatrijn dat, hoe knap ook en hoe zeer ook een 'zelfportret' lijkend, eigenlijk een vertaling is via via van een kwatrijn van Omar Khayyam.

Van Hadewijch tot Juan Gelman *Stefaan van den Bremt, lid van de Academie*

Juan Gelman ontmoette ik voor het eerst in oktober 2001 op het poëziefestival ‘Encuentro de Poetas del Mundo Latino’ in de Mexicaanse stad Oaxaca. Tijdens latere afleveringen van datzelfde dichterstreffen zag ik hem terug in de stad Morelia, waar in 2005 het festival, dat telkens ook een hommage brengt aan een markant nog levend dichter uit het gastland, in het teken stond van deze Argentijn van oorsprong die intussen als Mexicaan is geadopteerd. Voor mijn medevertaler Guy Posson, die toen ook in Morelia was uitgenodigd, en mezelf was het een gelegenheid om Gelman ons vertaalplan toe te lichten in verband met zijn bundel *Citas y Comentarios* (letterlijk ‘Citaten en Commentaren’, door ons weergegeven als *Plaatsen en Kanttekeningen*), en hem vragen te stellen die hij met grote bereidwilligheid beantwoordde.

Plaatsen en Kanttekeningen verzamelt gedichten die in de brontaal eerst in twee afzonderlijke bundels zijn verschenen: *Comentarios* (1978-79) en *Citas* (1979). Pas in 1982 werden ze door de Madrileense uitgever Visor samengevoegd tot één boekdeel onder de titel *Citas y Comentarios*, bestaande uit 109 gedichten.

Telkens als er over de tekst twijfels rezen, hebben we die aan de auteur voorgelegd, zodat we met vrij grote waarschijnlijkheid kunnen poneren dat onze editie de Spaanse originelen, met al hun argentinismen en andere eigenaardigheden, correcter weergeeft dan de eerder in Spanje verschenen uitgaven.

De taakverdeling tussen de vertalers berustte op de afspraak dat, in een eerste werkfase, ik de *Comentarios* (‘Kanttekeningen’) in het Nederlands zou overzetten en Guy Posson de *Citas* (‘Plaatsen’). Daarna konden beide betrokkenen onbeperkt kritiek leveren op het werk van hun ploegmaat. In een derde fase was erin voorzien dat die kritiek zou worden benut om de eigen bijdrage interpretatief en stilistisch te verfijnen en de twee delen in woordkeus en versbouw, maar ook qua klank, ritme en beeldspraak beter op elkaar af te stemmen. Het einddoel was bij de lezer de Nederlandse versie als één consistent geheel te laten overkomen, zonder breuklijnen die de hand van de ene of de andere partner in het spel verraden zouden.

Gelman zag het levenslicht in het jaar 1930. Zijn beide ouders waren Oekraïense joden. In een gesprek dat in een interviewbundel van het Mexicaanse tijdschrift *Alforja* werd opgenomen zegt hij daarover: ‘Bij me thuis werd er Jiddisch en Russisch gesproken. Ik ben de enige Argentijn uit die familie. Mijn vader en mijn moeder zijn [in 1928] uit de Sovjet-Unie geëmigreerd. Twee jaar later werd ik in Buenos Aires geboren.

Wij woonden in een niet bepaald welgestelde wijk, Villa Crespo, en het leven speelde zich daar af op straat, met voetbal en kattenkwaad samen met andere jongens uit de buurt, met vechtpartijen tegen andere buurten. Ik liep school in het Colegio Nacional de Buenos Aires, een rijksschool, en met vijftien begonnen we met vriendjes uit de buurt naar bals en op café te gaan. Ik groeide op in een wijk met een grote tangotraditie, een gemengde wijk, want er woonden heel wat joodse en Arabische immigranten. Er wordt beweerd dat Borges er een “informant” had, aan wie hij tien pesos betaalde voor elk pittig verhaal dat hij aanbracht.

Mijn ouders waren niet godsdienstig, hoewel mama een dochter, kleindochter, achterkleindochter en achterachterkleinkind van rabbijnen was. Ze vierden de gebruikelijke rituelen en feesten, meer om culturele dan om religieuze redenen.’

In 1956 verschijnt Gelmans debuut *Violín y otras cuestiones* (‘Viool en andere kwesties’), waarin hij de poëzie van het alledaagse, vanuit zijn straatervaringen in een volkswijk uit Buenos Aires, begint te exploreren. De kindertijd is voor hem, ook op latere leeftijd, de lyrische ader bij uitstek gebleven. ‘Ik ben zelfs gaan denken dat het ware vaderland de kindertijd is die men koppelt aan zijn land.’ Toen Gelman in 1956 debuteerde, stond hij sterk onder de invloed van Raúl González Tuñón, een Argentijns dichter en overtuigd communist; het moet mede onder zijn invloed zijn geweest dat ook Gelman zich tot die politieke strekking is gaan bekennen. Nog later, aan het eind van de jaren '60, werd hij woordvoerder van de links-peronistische guerrillagroep Montoneros.

Die bestreed eerst de dictatuur van generaal Lanusse en na de peronistische verkiezingsoverwinning op 25 mei 1973 - gevolgd door de terugkeer van Juan Perón uit ballingschap op 20 juni 1973 en zijn overlijden in juli 1975 - de regering van zijn weduwe Isabel Perón. Haar minister van ‘Sociaal Welzijn’ José López Rega had de *AAA - Alianza Anticomunista Argentina* - opgericht om vertegenwoordigers van de arbeidersbeweging en de linkse intelligentsia fysiek uit te schakelen. Nog vóór de militaire coup in

maart 1976, die de beruchte junta onder leiding van generaal Videla aan de macht bracht, had Gelman de wijk moeten nemen naar Italië. Daarmee begon een ballingschap die tot 1988 zou duren en hem ook naar landen als Frankrijk, Italië, Cuba en Spanje zou voeren voordat Mexico, waar hij zijn nieuwe echtgenote Mara zou vinden, zijn tweede vaderland werd.

Intussen zijn tragische gebeurtenissen elkaar in snel tempo opgevolgd. In augustus 1976 zijn Gelmans zoon en schoondochter die toen zeven maanden zwanger was, door onbekenden ontvoerd. Ze zouden spoorloos ‘verdwijnen’, maar niet voordat hun kind ter wereld was gebracht. Ruim tien jaar later zou het Gelman eindelijk lukken de chronologie en de omstandigheden van deze (drie)dubbele misdaad te reconstrueren en nog veel meer jaren zouden voorbijgaan eer hij, met de hulp van zijn Mexicaanse vrouw, zijn door de moordenaars van haar ouders in een pleeggezin ondergebrachte kleindochter kon identificeren en terugvinden (het meisje heeft intussen opnieuw haar ware naam aangenomen).

Over deze sombere periode in Gelmans leven en de manier waarop dit alles in zijn poëzie ter sprake komt, noteert de Mexicaanse auteur Marco Antonio Campos: ‘Bij het afscheuren van de kalenderblaadjes in de jaren '80 beseft Gelman al dat de illusies van een rechtvaardige en menselijker samenleving in Argentinië verloren zijn gegaan. Het is het uur van de nederlaag. Het is het uur waarop men met zijn hart en de doden ergens anders heen trekt. Strijdmakkers verloren hun leven, verschroeid is het gras in de tuin van de utopie en de dromen. Het is tijd om met die dromen te verhuizen naar een andere plek. Dat verre land, Argentinië, dat vaderland dat op aarde is en heel ver weg van de hemel, komt moeizaam weer op adem. De hemel van het land is nog steeds “vol gaten”. [...]

Er is zelfs niet de troost van God. De atheïst Gelman ontdekt in de teksten van Santa Teresa en van San Juan de la Cruz niet de openbaring van het goddelijke, maar wel lezingen van zijn eigen tragedie en van de Argentijnse tragedie. Gedichten die tegelijk gebed tot niemand zijn en originele exegese. De goddelijke ziel openbaart zich, of liever: wordt één met de ziel van al die gevallenen, en de ziel van de atheïst Gelman wordt op christelijke wijze, vol piëteit en uit piëteit, één met al die zielen.’

Op de vraag of mystiek en religie zich laten verzoenen met maatschappelijke betrokkenheid en of ze zijn dichterschap ingrijpend hebben veranderd, antwoordt Gelman: ‘Ongetwijfeld, alles verandert met de tijd, wat je ervaring ook moge zijn. De ballingschap heeft alles in me veranderd. Het valt me

moeilijk aan de weet te komen hoe, maar veranderd ben ik. Wat de mystiek betreft die je vermeldt, dat was een herlezen in ballingschap van de Spaanse mystici en de kabbalisten, zeg maar de joodse mystici, en ook Hildegard von Bingen, Meister Eckhart, de begijn Hadewijch. Ik las hen anders omdat ik ontheemd was en in hen, zoals in mezelf, de afwezige aanwezigheid van wat men liefheeft aanvoelde: voor hen God en voor mij de gevallen strijdmakers, mijn zoon, de arrestanten die verdwenen, mijn land. En er is, denk ik, nog een gelijkenis die mystiek en poëzie nader tot elkaar brengt: de extase, het buiten zichzelf raken. Daarenboven, in beide gevallen vindt de ervaring haar neerslag in het schrijven. De religie waarin ik echt geloof is die van de menselijke solidariteit. Religie in haar oorspronkelijke betekenis van *religare*, herenigen. En ik geloof dat het leven heilig is.’

Voor Nederlandstaligen is het een verrassing te ontdekken dat een Argentijns dichter Hadewijch niet alleen gelezen maar zelf rechtstreeks door haar geïnspireerde verzen geschreven heeft. Juan Gelman bevestigde me wat collega Frank Willaert al vermoedde: dat hij onze 13de-eeuwse dichteres heeft gelezen in een Franse vertaling, getiteld *Hadewijch d'Anvers, Poèmes des Béguines traduits du moyen-néerlandais par Fr. J.-B. Porion* (Paris, Le Seuil, 1954). Collega Frank Willaert - zonder wiens logistieke steun vanuit de medioneerlandistiek en meer bepaald de Middelnederlandse mystiek ik deze lezing niet had kunnen geven - wees me op een aantal frappante overeenkomsten tussen Porions vertalingen en formuleringen van Gelman. Laat ik dat even illustreren aan de hand van de drie door Hadewijch geïnspireerde gedichten van Juan Gelman.

Kanttekening XI (hadewijch)

dat verlangen naar vereenzamen met jou / liefde
die de ziel gevangen zet / liefde
die de ziel voedt en verslindt en verwijdt / vleugel
van jou naar mij / wiekslag van jou

weg van mij / liefde die komt en gaat
in pijn om jou / verdriet om jou / zoetheid
die mijn flenters bet / ze heelt
in gelukzaligheid om jou / waarin zingen

als zomers de verbanningen
van jou / land of koorts / stokje
dat roert in hartzeer en geneugten / liefde
als een knaap met dichtgeknepen ogen

toegedekt met zijn moed / of vrij
 in die kerker van jou / schoon lief
 jij die liefde schenkt opdat liefde
 in liefde liefde kent

Comentario XI (hadewijch)

este deseo de soledad con vos / amor
 que apresa el alma / amor
 que alimenta y devora y extiende el alma / ala
 de vos a mí / llevadora

de vos lejos de mí / amor que viene y va
 dando dolor de vos / pena de vos / dulzura
 que bañas mis pedazos / unidos
 en la dicha de vos / donde cantan

como veranos los exilios
 de vos / país o fiebre / palito
 revolviendo tristezas y deleites / amor
 como un niño con los ojos cerrados

envuelto en su valor / o libre
 en la cárcel de vos / bello amor
 dando su amor para que amor conozca
 por amor el amor

In dit gedicht van Gelman treffen we formuleringen aan die door Porions vertalingen van enkele Strofische gedichten van Hadewijch ingegeven zijn. Zo is ‘amor// que apresa el alma (liefde// die de ziel gevangenzet)’ een woordelijke weergave van het fameuze ‘Die minne in hachten heeft inghe ghedaen’, bij Porion ‘celle [l'âme] qu'Amour tient emprisonnée’, uit het bekende Lied XVII (‘Als hem die tijt vernuwen sal’).

Verder lijkt ‘amor// que alimenta y devora (liefde// die de ziel voedt en verslindt)’ geïnspireerd door de tweede helft van strofe 5 uit Lied XXXVIII (‘Als ons die linten wert gheboren’), waar Porion vertaalt ‘Vous la dévorez toute entière, vous nourrissez telle autre’ als weergave van ‘Den selken [besitti in uwe woet,/ Dat hi] van binnen al wordt gheten;/ Die selke zijn sachte van u ghevoedt’. Wanneer Gelman zijn vers voortzet met ‘y extiende el alma (en [de ziel] verwijdt)’ heeft hij de mosterd gehaald uit de beginstrofe van Lied XXXI (‘Om grote minne in hoghe ghedachte’), meer bepaald

uit versregels 3-4 ‘Want si met harer groter crachte/ Mine nature maect so wijt (lui dont la force infinie dilate mon essence)’.

Voor versregels 5-6 ‘amor que viene y va// dando dolor de vos (liefde die komt en gaat// in pijn om jou)’ vinden we een model in Lied XLI (strofe 3: ‘Waeromme ghi comt ochte vliet’, door Porion vertaald als ‘votre venue et votre fuite’), maar ook in de beginregel van de eindstrofe van Lied XVII: ‘Der minnen comen troest; hare ophouden versleet (L'amour vient et console, il s'en va et nous atterre)’. De paradox komen en gaan, voeden en verslinden, is ook aanwezig in strofe 8 uit Lied XXXIII: ‘Dats sat: comt minne, menne canse ghedraghen;/ Dats hongher: houtse op, so eest een claghen (Satiété car l'amour vient et nous accable;/ famine car il se retire et nous laisse en pleurs)’.

De eindstrofe van Gelmans Kanttekening XI is dan weer overduidelijk ingeblazen door het slot van Rijmbrief (Mengeldicht) XV:

Ay, minne, ware ic minne
 Ende met minnen minne u minne!
 Ay, minne, om minne ghevet dat minne
 Die minne al minne volkinne.

Porion vertaalt:

Ah! bel Amour, si j'étais amour
 et vous aimais, Amour, avec l'Amour même!
 Ah! bel Amour, donnez-moi par amour
 que l'amour connaisse pleinement l'amour!

Overigens komen dergelijke obsessionele woordherhalingen bij Hadewijch wel vaker voor, bijvoorbeeld in de Strofische gedichten X (strofe 3: ‘Ende hoe minne die minne met minnen ere’) en XII (strofe 6: ‘Si selen met minnen ane minne een cleven/ Ende selen met minnen al minne doresien’).

Verwijzingen naar Porions Hadewijch-vertalingen zijn ook te vinden in het tweede Hadewijch-gedicht van Gelman:

Kanttekening XIV (hadewijch)

zoet geweld van de liefde / verborgen
 spraak / onrust
 die geruststelt / hartzeer
 als loon of lied / land

waar ik stierf om te worden geboren / jou kwijt
 en rijk / mantel
 die ontbloot / lijden als gezondheid / afwijzing
 waarin jij heel je zoelte legt / of kalmte

tegen het verdriet / brood
 als honger naar jou / afwezigheden
 of vluchten als wonden
 die jij opent / liefkoost / stelpt

Comentario XIV (hadewijch)

dulce violencia del amor / escondida
 habla / inquietud
 que tranquiliza / tristeza
 como premio o canción / país

donde morí para nacer / no tenerte
 como riqueza / abrigo
 que desnuda / sufrir como salud / rechazo
 con que entregás tu suavidad / o calma

contra la pena / pan
 como hambre de vos / ausencias
 o vuelos como heridas
 que abris / amás / consolás

Wie op zoek gaat naar Gelmans inspiratiebronnen bij Hadewijch, komt voor Kanttekening XIV uit bij de prachtige Rijmbrief (Mengeldicht) XIII, die helemaal uit een opsomming van paradoxen (die soms ook oxymora zijn) bestaat:

- Dat suetste van minnen sijn hare storme;
 Haer diepste afgront es haar scoenste vorme;
 In haer verdolen dats na gheraken;
 Om haer verhongheren dats voeden ende smaken;
 5 Hare mestroest es seker wesen;
 Hare seerste wonden es al ghenesen;
 Om hare verdoyen dat es gheduren;
 Hare berghen es vinden alle uren;
 Om hare quelen dat es ghesonde;
 10 Hare helen openbaert hare conde;
 Hare onthouden sijn hare ghichten;

- Sonder redenne es hare scoenste dichten;
 Hare ghevangnesse es al verloest;
 Hare seerste slaen es hare sueste troest;
- 15 Hare al beroven es groot vromen;
 Hare henen varen es naerre comen;
 Hare nederste stille es hare hoechste sanc;
 Hare groetste abolghe es hare liefste danc;
 Hare groetste dreighen es al trouwe;
- 20 Hare droefheit es boete van allen rouwe;
 Hare rijcheit es hare al ghebreken.
 Noch machmen meer van minnen spreken:
 Hare hoechste trouwe doet neder sinken;
 Hare hoechste wesen doet diep verdrincken;
- 25 Hare grote rijcheit maect armoede;
 Haers vele vercreghen toent onspoede;
 Hare troesten maect die wonden groot;
 Hare hanteren brinct meneghe doet;
 Hare voeden es hongher; hare kinnen es dolen;
- 30 Verleidinghe es wijse van harer scolen;
 Hare hanteren sijn storme wreet;
 Hare ghedueren es in onghereet;
 Hare toenen es hare selven al helen;
 Hare ghichten sijn mere weder stelen;
- 35 Hare gheloeften sijn al verleiden;
 Hare chierheiden sijn al oncleiden;
 Hare waerheit es al bedrieghen;
 Hare sekerheyt scijnt meneghen lieghen,
 Dies ic ende menich dat orconde
- 40 Wel moghen draghen in alre stonde;
 Dien de minne dicke hevet ghetoent
 Saken daer wij sijn bi ghehoent,
 Ende waenden hebben dat hare bleef.
 Sint si mi ierst die treken dreef
- 45 Ende ic ghemercte al hare seden,
 So hildicker mi al anders mede;
 Hare ghedreich, hare gheloven
 Daer met en werde ic niet meer bedroghen.
 Ic wille hare wesen al datse si,
- 50 Si goet, si fel: al eens eest mi.

Reeds in de eerste vijf versregels zien we overeenkomsten met Gelmans Kanttekening XIV - zeker wanneer we uitgaan van de Hadewijch-vertaling van J.-B. Porion - vanaf versregel 1:

‘Dat suetste van minnen sijn hare storme’ (in de vertaling van Porion: ‘Ce que l'Amour a de plus doux, ce sont ses violences’), wat Gelman zijn beginregel cadeau heeft gedaan: ‘dulce violencia del amor’ (in vertaling: ‘zoet geweld van de liefde’).

Of neem versregel 5: ‘Hare mestroest es seker wesen’ (vertaling van Porion: ‘l'inquiétude d'amour est un état sûr’), wat in Gelmans versregels 2-3 leidt tot: ‘inquietud// que tranquiliza (onrust// die geruststelt)’.

Een mooi voorbeeld is ook versregel 21: ‘Hare rijkeit es hare al ghebreken’ (Porion: ‘ne rien avoir, c'est sa richesse inépuisable’), wat bij Gelman, in versregels 5-6, klinkt als: ‘no tenerte// como riqueza (jou kwijt// en rijk)’. Soms balt Gelman ook samen wat bij Hadewijch-Porion in gespreide orde voorkomt: ‘tristeza// como premio o canción (hartzeer// als loon of lied)’ lijkt geïnspireerd door de woorden ‘bénéfice’, ‘tristesse’ en ‘chant’ uit Hadewijchs versregels

15: ‘Hare al beroven es groot vromen (s'il nous prend tout, quel bénéfice!)’

17: ‘Hare nederste stille es hare hoechste sanc (son silence le plus profond est son chant le plus haut)’

20: ‘Hare droefheit es boete van allen rouwe (et sa tristesse console de tous les chagrins)’.

Hadewijchs versregel 36 ‘Hare chierheiden sijn al oncleiden (sa parure nous dénude)’, blaast Gelman het beeld in: ‘abrigo// que desnuda (mantel// die ontbloot)’. En een beetje verder is ‘rechazo// con que entregás tu suavidad (afwijzing// waarin jij heel je zoelte legt)’ wellicht schatplichtig aan enkele regels uit Strofisch gedicht V (strofe 5: ‘Hoe minne versleet/ Ende ommeveet/ In een hanteren’).

Terug naar Rijmbrief 13, waaruit Hadewijchs versregel 4 ‘Om haer verhongheren dats voeden ende smaken (être affamé de lui c'est se nourrir et se délecter)’ en ook versregel 29 ‘Hare voeden es hongher (sa nourriture est famine)’ een echo krijgen in Gelmans slotstrofe als ‘pan// como hambre de vos (brood// als honger naar jou)’. Dezelfde gedachte is trouwens aanwezig in Strofisch gedicht XXXIII (strofe 8): ‘Dats hongher: houtse op, so eest een claghen’.

In Gelmans eindstrofe lijkt het woord ‘heridas (wonden)’ ingegeven door versregel 6 uit Rijmbrief XIII, waarin sprake is van ‘Hare seerste wonden’ (door Porion in het enkelvoud vertaald als ‘sa blessure la plus grave’).

Veel moeilijker is het om de bronnen terug te vinden van Gelmans derde Hadewijch-gedicht.

Kanttekening XV (hadewijch)

rondtrekken / spreken / vechten voor
het lapjeswerk van de dag / niets dan
werk van jou / die slechts te vinden bent
door wie niet op zoek is / maar

wezen / weten / alle waartoe
prijsgeeft / zon die verdriet
om jou opdroogt / warmte boven
vereenzaming om jou / volheid

zonder begin of einde / speeksel of
voorsmaak van jou waar jij gedijt
als verborgen licht dat verkeert
met de afgrond /

Comentario XV (hadewijch)

andar / hablar / pelear por
las telitas del día / no son
sino obras de vos / a quien hay
que encontrar no buscando / sino

abandonando ser / saber /
los paraqués / sol que seca
los dolores de vos / calor sobre
la soledad de vos / plenitud

sin principio ni fin / saliva o
sabor de vos donde crecés
como comercio de la luz escondida
con el abismo /

Collega Frank Willaert wees me erop dat het verzelfstandigde ‘paraqués’ (substantivering van *¿para qué?*, waartoe) vermoedelijk is ingegeven door deze regels uit Strofisch gedicht XLI: ‘Ay minne, hoe selen wi gheleren/ Wies ghi comt ende wies ghi gaet’, meer bepaald door Porions vertaling ‘qui nous dira le pourquoi/ de vos allées et venues’.

Verder kan ik alleen maar vermoeden dat ‘andar’, het woord dat Gelman in deze Kanttekening vooropzet, iets van doen heeft met het werkwoord ‘dolen’ dat een van Hadewijchs sleutelwoorden is en in tal van Strofische gedichten - vanaf het allereerste tot het op vier na laatste - opduikt, vaak in combinatie met ‘avontuere’; ook werkwoorden als ‘dorevaren’ en ‘trecken’ komen voor. Algemeen wordt aangenomen dat Hadewijch van adellijke afkomst was en - wellicht mede vanuit haar vertrouwdheid met de ridderroman - ‘die sinne,/ Die dolen in minne’ (de zielen die in minnedienst omzwerven, zoals ze aan het eind van Strofisch gedicht V worden genoemd) graag uitbeelde als dolende ridders (in het Spaans ‘caballeros andantes’). De tornada (korte slotstrofe) van Lied VI laat er geen twijfel over bestaan:

Nu sijn si in swaren bande
 Ende vreemde in haers selfs lande.
 Daer dolen si in de hande
 Der vremder avonturen.

Het ‘dolen’ (‘Na minne te dolen ende hine weet waer’ heet het in Lied XVII, ‘dolen in ene wilde woestine’ in Lied XXII), wat Porion vertaald heeft als ‘vagabonder’, kan door Gelman in ‘andar’ zijn omgezet, hoewel dit werkwoord in het hedendaagse Spaans weinig méér betekent dan ‘lopen, gaan’. Van de Spaanse mystica Santa Teresa de Ávila is bekend dat zij dol was op die ridderromans met hun ‘caballeros andantes’. Voor Juan Gelman die van 1975 tot 1988 op de dool was en zijn heil moest zoeken in Madrid, Parijs, Rome en Havana, vóór hij zich in Mexico-stad ging vestigen, moet ‘andar’ wel een bijzondere bijklank gehad hebben.

De auteur van de gedichten ‘Van de schoonheit’.

Een nieuwe hypothese

Jean Weisgerber, lid van de Academie

De anonieme gedichtencyclus *Van de schoonheit*, die deel uitmaakt van het liedboek *Apollo of Gesangh der Musen* (1615) geeft literatuurhistorici een raadsel op dat tot nu toe ondanks talrijke pogingen grotendeels onopgelost blijft. Zonder de verdiensten van recente onderzoekingen te willen ontkennen, ben ik de mening toegedaan dat het probleem nog op een andere manier kan worden gesteld en -misschien- in zekere mate opgelost.

In het liedboek staan twaalf sonnetten (S I-XII) in nauw verband met zes liederen (L 1-6), waarvan twee met een zinspreuk gesigeneerd zijn (L 1: *Longhe spruyt* en L 5: *Na de Doodt Ionck-spruyten*). De hechte samenhang van het geheel blijkt niet alleen uit de regelmatige afwisseling van gotische en romeinse drukletters die voor beide dichtsoorten worden gebruikt, maar vooral uit talrijke kruisverwijzingen. B.v. L 4 herhaalt letterlijk woorden uit S 1 (*Vroech in den dagheraat*, *‘coleur’*) en de recapitulatie van de vrouwelijke charmes in L 6 kondigt het slotsonnet (S XII) aan dat er onmiddellijk op volgt. Er is echter een groot verschil tussen sonnetten en liederen. Terwijl de sonnetten de geïdealiseerde bekoorlijkheden van een conventionele geliefde verheerlijken zoals in de *‘blasons du corps féminin’* gebruikelijk is, verstrekken de liederen nauwkeuriger informatie over de achtergrond van de zaak, m.n. de identiteit van de auteur en van de dame die hij bezingt. Aan de ene kant overheerst de renaissancistische beeldspraak van Ronsard¹ waar trouwens ook de opeenvolging van de beschreven lichaamsdelen in L 6 aan herinnert.² Aan de andere kant zijn in de liederen min of meer cryptische inlichtingen te vinden over de naam en de verblijfplaats van de persoon aan wie de cyclus opgedragen is.

1 Vooral in S I, IV, V, VI, XI en XII. Vgl. mijn artikel ‘Ronsard en de sonnetten ‘Van de schoonheit’, in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 113, 2003, p.79-95.

2 De volgorde van de lichaamsdelen in L 6 komt ongeveer overeen met die van de *Elegie a Janet* en *La Charite*.

Hier zijn de relevante plaatsen:

L2: Of ghy moet sijn *Diana*
Die Goddinne van de jacht/
U naam die wijst oock ane
Voor een dieder wel op acht.³

Het Diana-motief dat verder ook nog impliciet in L 3 ('D'onsterffelijcke Goden') en expliciet in L 5 wordt vermeld, weerklinkt al in L 1 in het citaat uit de *Amours de Diane* van Desportes ('Een Heremijt vvil ick vvorden' en 'Je me veux rendre Hermite').⁴

L 4: In 't midden van dit laghe Neder-landt/ *bis*
Niet verre van de Zee/ *bis*
Niet verre van de Rijn/ *bis*
Daar leyt een schoone stee
Daer woont een meysken fijn.

Maar dat sy is int vroulijck gheslacht/ *bis*
Van schoonheynt niet ghemeen/ *bis*
En Hemels sonder blaam/ *bis*
Behalven een alleen
Aanwijst oock haren naam/
Die Dochter-moer/
En Maghet-vrou
Haar/ Heer/ ter werelt bracht.⁵

Daarbij wordt de dame duidelijk geassocieerd met Maria, de Moedermaagd, en de geboorte van Jezus. Dat ze 'Hemels sonder blaam' is, wijst haar naam uit. De bijzin 'Die Dochter-moer (...) Haar/ Heer/ ter werelt bracht' hangt echter af van 'Behalven een alleen'. Zieleman⁶ stelt terecht dat 'die' op 'een alleen' terugslaat en dat de woordvolgorde ('Aanwijst oock haren naam') 'geïnverteerd' is. De constructie zou dus luiden: 'Maar dat sy is (...) Hemels sonder blaam Behalven een alleen Die Dochter-moer en

3 Verwezen wordt naar *Apollo of Gesangh der Musen*, red. A. Keersmaekers en K. Bostoën, Deventer, Sub Rosa, 1985 (FELL 4), p.73-83, p. 75.

4 Philippe Desportes, *Les Amours de Diane*, red. V. Graham, Genève-Paris, Droz-Minard, 1959, II, p. 207

5 *Apollo*, p. 78-79.

6 G.C. Zieleman, 'Van de schoonheynt' en zijn dichter, in *Spiegel der Letteren*, XXXVII, 1995, 2-3, p. 173-212, p. 185.

Maghet-vrou Haar/ Heer/ ter werelt bracht, Aanwijst oock haren naam'. Waarom? Omdat het meisje, hoewel 'sonder blaam', toch niet kan rivaliseren met Maria tegen wie Gabriël zegt 'de Heere is met u; gij zijt gezegend onder de vrouwen' (*Lucas*, 1:28; vgl. ook 1:42; Statenbijbel; 'boven *alle* vrouwen' in het gebed). 'Behalven' drukt een uitzondering uit; als moeder van Jezus staat Maria helemaal apart. In dit verband denkt men liever aan Elizabet, een verwante van Maria en de moeder van Johannes de Doper (*Lucas*, 1). Déze Elizabet zou dan in het midden van Nederland wonen, niet ver van de zee en de Rijn.

Opvallend is bovendien de herhaling van een begrip als 'bos', 'woud' of 'hout' in de liederen, wat vanzelfsprekend met het Diana-motief overeenstemt:

L 1: 'in 't diepe vvoudt'

L 2: 'in het bos'

L 4: 'grof van hout'

L 6: 'Nu ben ick in dit hout alleen'.

Ook wordt men getroffen door bepaalde woord- en klankherhalingen: viermaal 'wild' in L 2 en één keer in L 6, 'hase-vvinden' in L 5 en de haast identieke rijmklanken in S 1 (-inden, octaaf), S III (-innen, octaaf; -inghen, sextet), S V (-innen, sextet, plus 'wilde sinnen') en ten slotte het binnenrijm ('omringht'/'dringht') in S VII.

Samenvattend: 'Elizabet/ het hartje van Nederland/ woud, bos, hout/ - inden, -inghen'. Het toeval wil dat Jan van *Hout*, de *Leidse* dichter, getrouwd was met *Lysbet* Reyersdr. van *Wind* of van *Wing*. Zijn kenspreuk luidde: *Hout en wint*. De familienaam van Lysbet is inderdaad verwant aan 'Diana' 'voor een dieder wel op acht': vAN wInD (DIAN) of VVIND/AAIND (DIANA). Hetzelfde geldt voor haar voornaam: DIana (dii, goden) en ELlzet (Eli, God). De 'spruyt' van de zinspreuken hoort overigens thuis in dezelfde vegetale sfeer als de Diana-mythe: telg, tak. Ook daarom beven de 'lieffelijckste winden' zo 'amouereus' (S 1) in haar haar. En is *Actaeon* (uit de Diana-legende) geen geschikt pseudoniem voor iemand die klerk was en in 1564 stadssecretaris zou worden (Lat. *acta*, notulen)?

Tegen het auteurschap van Jan van Hout zijn bezwaren in te brengen:

1. Het rijmschema van de sextetten in *Apollo* is niet hetzelfde als in de schaarse sonnetten van Van Hout die bewaard zijn gebleven. Vgl. S. III-XII: ccd eed (dit stemt niet overeen met de sextetten uit *Rederijkerskaart*

1577 en 1578). Bredero daarentegen gebruikte vaak die formule (ccd eed). Naar me dunkt, is dat bijzaak.

2. De Zuid-Nederlands-getinte taal. Zieleman beschouwt dat als een soort streven naar distinctie en preciositeit.⁷ Het is best mogelijk. Hoe dan ook, Van Hout gebruikte zo'n taal in zijn *Loterij-spel*.⁸

Wat de Brabantse afkomst van Lysbet betreft, is Van Hout de kroongetuige. In 1609 maakte hij de stamboom op van 'Lysbeth Reyniers dochter van Wing mijn za(lige) huysvrouw'.⁹ Ze was de dochter van 'meester Reynier van Wing, procureur te Zoutleeuw'.¹⁰ Uit een brief die hij in verband daarmee op 22 augustus 1609 schreef,¹¹ blijkt verder dat hij in 1562 te Zoutleeuw met haar in het huwelijk was getreden, waarschijnlijk in de kerk; was ze van huis uit katholiek? In S X heet het dat haar voeten 'vol heylicheyt' zijn 'als sy gaan na 't aflat' (de plaats waar aflaten worden verleend). In 1569 bezocht hij nog - in ballingschap - zijn 'schoonfamilie in Zoutleeuw'.¹² De vader van Lysbet, mr. Reynier van Wing, schijnt lid te zijn geweest van de jury van het Antwerpse landjuweel in 1561. Vast staat inderdaad dat een Reynier van *Winde* zitting had in de jury waar hij de Leeuwse kamer vertegenwoordigde.¹³ Nu was deze Reynier van *Winde* in 1562 'rechter' (regeerder) van de Begijnen,¹⁴ dus katholiek, en was de vader van Lysbet van zijn kant 'procureur' d.w.z. administrateur of 'rechter'. Vermoedelijk gaat het om een en dezelfde persoon. Het laatste rijmpaar (jonst/konst) en het laatste vers van S 1 herhalen letterlijk de zinspreuk van de Leeuwse rederijkerskamer 'De Lelikens uten Dale': 'Jonst voor konst'.

Hoewel ick 't liever sie wildt-golvich na sijn jonst/
Het schoone van natuyr passeert doch alle konst.

7 Ibid., p.210.

8 Van harte dank ik Karel Porteman die me daarop attent maakte en me bovendien in de loop van dit onderzoek telkens weer op het goede pad bracht.

9 K. Bostoën, Christoffel Plantijn en Jan van Hout in 1583-1585, in *De Gulden Passer*, 1988-1989, p. 61-85, p. 68.

10 Ibid.

11 Ibid., p.69.

12 Ibid., pp.69-70. Vgl. ook J. Koppenol, 'In mate volget mi'. Jan van Hout als voorman van de Renaissance, in *Spektator*, 20, 1991, p. 55-85, p. 59.

13 Bostoën, p. 71 en E. van Autenboer, *Het Brabantse landjuweel der Rederijkers (1515-1561)*, Middelburg, Merlijn, 1981, p. 130.

14 'Van Autenboer, ibid. Een 'meester Reynier van Winde' (dezelfde?) wordt vermeld in L. de Mecheleer, *Rekeningen van de kerkfabriek van de Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw (1405, 1452-1599)*, Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1997, (FHAN III), p. 530 (februari 1562).

Ook ‘*louw*’ in ‘*louwen myr*’ zou op Zoutleeuw en het rijm -inden in het octaaf op Van Wind(en) kunnen wijzen. Gelijkerwijs betekent het laatste vers van S V: ‘de schoonheid van haar gelaat doet me alles ondernemen’, wat aan de zinspreuk van de Leidse kamer ‘De witte Akoleyen’ doet denken: ‘*Liefde is 'tfondament*’:¹⁵ grondslag, oorsprong, drijfveer; vgl. reeds S II, v.14: ‘*vraaght niet meer waar liefde my toedringt*’. Volgens Bostoën¹⁶ is het aannemelijk dat Van Hout in 1561 aanwezig was op het landjuweel te Antwerpen waar hij zijn vrouw zou hebben ontmoet (hij was toen 19 jaar). Men weet¹⁷ dat de Leeuwse rederijkerskamer ‘De Leliken uten Dale’ deelnam aan de wedstrijd van 1561. In S VI worden de ‘wanghskens’ van de dame in verband gebracht met ‘*lelijs-wit*’, v.9, een uitdrukking die eens te meer herinnert aan Maria, Elizabet en de boodschap van de engel, en bovendien de vereniging suggereert van Zoutleeuw (*lelijs* en *De Leliken*) en Leiden (*wit*).

De halfzuster van Lysbet woonde een tijdlang in Luik,¹⁸ en de naam Van Wing zou evenals veel familienamen op een toponiem terug kunnen gaan, nl. Winge, St.-Joris-Winge, Tielt-Winge in Brabant, tussen Leuven en Diest, niet zo ver van Zoutleeuw en in de nabijheid van Houwaart, waar in de 16de eeuw (en nu nog) druif werd verbouwd (zou ‘*groene wijngaart loof*’ in S I daarop zinspelen?). Van Wing, aldus Debrabandere,¹⁹ is een variant van Van Winden, een vorm die eveneens refereert aan plaatsnamen die in dezelfde (wijn)streek te lokaliseren zijn (Overwinden en Neerwinden). Bostoën²⁰ vermeldt ook nog dat Van Hout van ‘etymologische’ woordspelingen hield, b.v. Nembrot/nam 'tbroot (Nimrod), of Actaeon/acta en Diana/Elizabet. Met zijn Zuid-Nederlands getinte taal zou Van Hout alles wel beschouwd Lysbet een hommage hebben willen brengen.

In principe bestaat nog steeds de mogelijkheid dat de auteur iemand anders zou zijn dan Van Hout. Een derde, een Vlaming of een Brabander, een ‘rivaal’ van Van Hout? In de vier citaten in verband met ‘hout’ wordt aan

15 Arjan van Dixhoorn, *Repertorium van rederijkerskamers in de Noordelijke Nederlanden 1400-1650*, dbnl, 2005.

16 Bostoën, p. 70-71.

17 A.-L. van Bruaene, *Repertorium van rederijkerskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik 1400-1650*, dbnl, 2005.

18 J. Prinsen J. Lzn., *De Nederlandsche Renaissance-dichter Jan van Hout*, Amsterdam, Maas & Van Suchtelen, 1907, p. 18.

19 Fr. Debrabandere, *Verklarend woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*, II, Brussel, Gemeentekrediet, 1993.

20 Bostoën, p. 83.

dit begrip een min of meer pejoratieve bijbetekenis gehecht. Deze hypothese houdt volgens mij geen steek. Deze nieuwe auteur zou nota bene Lysbet in S XI op weinig na voorstellen een kind te maken terwijl hij toch voortdurend de nadruk legt op haar deugdzaamheid (L 4) en haar zelfs met de kuise Diana vergelijkt! Overigens verwijst Actaeon naar de ‘ik’, d.w.z. Van Hout (*acta*).

In L 4 preciseert de dichter dat zijn meisje niet ver van de zee en de Rijn woont. Steenbeek situeert dan ook de woonplaats van Maria Arents, die volgens hem de geadresseerde is van de door Comelis Schooneman, haar latere man, geschreven gedichten, in Amsterdam.²¹ Zoals gezegd, zou Lysbet zich daarentegen in Leiden moeten vestigen: Leiden aan de Oude Rijn, dus veel dichterbij de Rijn dan Amsterdam en ongeveer even ver van de zee. Een Leeuws meisje in Leiden, vóór haar huwelijk? Het is inderdaad niet uitgesloten dat ze na hun ontmoeting in Antwerpen samen met Van Hout naar Leiden ging en daar een paar dagen of weken verbleef alvorens naar Zoutleeuw terug te keren om daar later met hem te trouwen. Aan de andere kant zou L 4 ook slechts de weergave van een wensdroom kunnen zijn: in str. 4 spreekt de dichter van ‘*Sijn lust en sijn begeer, Sijn wenschen*’.

De sonnetten zouden dus geschreven zijn door Jan van Hout toen hij nog jong was en het hof maakte aan Lysbet van Wing (of Wind), een meisje van Brabantse (Znl.) afkomst, d.w.z. vermoedelijk omstreeks 1561-1562. Uit de liederen blijkt dat het meisje - traditiegetrouw - aanvankelijk niet zeer inschikkelijk was (L 1); in L 3 spreekt hij de hoop uit haar te mogen huwen en in L 4 ziet hij ze reeds (als in een droom?) in Leiden, maar jammer genoeg heeft hij vooralsnog de ‘roos’ niet geplukt (str. 4); Lysbet is weg (L 5: terug naar Zoutleeuw, vóór hun huwelijk?). De tweede prent uit *Apollo*, tussen S X en S XI, toont een alleenstaande man die blijkbaar om een verlies treurt terwijl op de achtergrond drie paren gezellig aan het praten zijn. Hoe dan ook, daarbij onderging Van Hout de invloed van de *Amours de Cassandre* en de *Amours de Marie* (1552-1556).

De bewerking van Desportes in L 1 en de zinspreuken in L 1 en L 5 stellen problemen. Desportes schreef zijn sonnet naar een model van Pamphilo Sasso: ‘*Dherba mi pasco: e sto come heremita*’.²² Sasso was in 1527 over-

21 J.W. Steenbeek, De dichter van de ‘Sonnetten van de Schoonheit’, in *Traditie en vernieuwing*, opstellen aangeboden aan A.L. Sötemann, red. W.J. van den Akker e.a., Utrecht - Antwerpen, 1985, p. 11-23.

22 J. Vianey, Un modèle de Desportes non signalé encore: Pamphilo Sasso, in *Revue d'Histoire littéraire de la France*, X, 1903, p. 278-282, p. 279.

leden, maar de bundel van Desportes, *Amours de Diane*, verscheen pas in 1573 en de Nederlandse tekst staat dichterbij het Frans dan bij het Italiaans. Zou de hele cyclus dus daarna zijn geschreven of zouden slechts de liederen, alle liederen of een paar liederen, toen zijn ontstaan, later dan de sonnetten? Daar komt nog bij dat Van Hout verklaarde in de rede over poëzie die hij tot de Leidse Universiteit richtte en die uit 1578 zou dateren, dat hij pas sinds minder dan twee jaar (dus ca. 1576) de nieuwe jambische versmaat gebruikte, d.w.z. de regelmatige afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen in de alexandrijn (met cesuur in het midden). En hij voegde eraan toe dat hij reeds sonnetten in die trant had geschreven. Alle gedichten, de twaalf sonnetten inclusief, zouden dus na 1576 zijn ontstaan. Maar zou hij zich na meer dan 10 jaar huwelijksleven (na 1576) hebben uitgedrukt zoals hij doet in de sonnetten? Daar treedt hij op als de schuchtere aanbieder van een ‘ferne Geliebte’. Het is mogelijk: we weten dat Dichtung geen synoniem is van Waarheit. Het is m.i. ook best mogelijk dat de gedrukte sonnetten een verbeterde redactie zijn van vroeger (omstreeks 1561-1562) geschreven gedichten. Zelfs in de *Apollo*-redactie worden de metrische regelmaat en de normale accentuering af en toe niet gerespecteerd. B.v.:

S.VII, v.2: Men sieter 't licht, van hère lachskens sòet (er ontbreekt één heffing)

S II, v.14: Siet ghyse, vràaght niet mèer waar liefde mỳ toedrìngt

S X v.11: Sy zijn vol hèylichèyt, als sý gaan nà't aflàat

Het petrarkisme van de sonnetten kenmerkt in zekere mate ook de liederen, waarvan de thematiek een opmerkelijke samenhang vertoont. Behalve informatie over Lysbet en verwijzingen naar de sonnetten (L 2, 4 en 6) bevatten ze haast allemaal uitingen van de deemoedige verering van de dichter. In L 6 wordt het meisje een ‘wreedde Maghet’ genoemd, net zoals in L 1. Nu kan L 1 niet ouder zijn dan 1573, de datum van de *Amours de Diane*, en in L 2 staat een raadselachtige allusie op de Parcen: zou de auteur aan de dood zijn ontsnapt tijdens het beleg van Leiden (1573-1574) waarvan Van Hout in zijn *Dienstbouc* de verschrikkingen zo raak beschreven heeft? Het is plausibel dat hij na 1576 de sonnetten omwerkte, en dat hij die in dezelfde petrarkistische toonaard wou aanvullen; dit zou dan na de dood van Lysbet in 1605 zijn gebeurd (vgl L 5: kenspreuk: *Na de Doodt* en L 6: de Parcen), en voor 1609, toen hij zelf overleed, Op de hulde aan de jonge bruid (de sonnetten) volgde een hulde aan de afgestorvene (de hele cyclus). Ook de bundel *Amours de Marie* was tweeledig: in deel I bezong

Ronsard de levende Marie, in deel II, dat veel korter is, treurde hij om haar dood.

Ionche spruyt uit L 1 zou kunnen verwijzen:

- 1) naar Van Hout zelf zoals hij zichzelf zag na 1576 in een terugblik op de jonge man die hij was toen hij het hof maakte aan Lysbet. In dat geval zou de eerste versie van de sonnetten uit 1561-1562 dateren. Zoals gezegd, is het niet waarschijnlijk dat hij die later schreef, maar hij wou ze intussen niet uitgeven (vgl. de aansporing van Ianus Dousa Filius, in 1596 overleden, *Ad Ianvm Havtenvm* ‘dat hij zijne gedichten het lichte gunne’²³). L 1 zou dus van de hand van een weduwnaar zijn die zijn vrouw wilde herdenken. In *Zacharia*, een van de kleine profeten, staan twee belangrijke passages over de ‘spruit’, nl. 3 (Profetie van den Spruite) en 6:12 (‘Ziet, een Man, Wiens naam is SPRUIT’). Nu is Zacharia op één letter na (*Zacharias*) de naam van Elizabeths echtgenoot (*Lucas*, 1). Het is net alsof Jan van Hout op die indirecte manier had willen tekenen als man van Lysbet van Wind, waarbij hij evenals Plato, Donne en Marvell vergeestelijking aan erotiek paarde. Per slot van rekening bleef de hele cyclus voorlopig bestemd voor ingewijden (de familiekring?); pas 6 jaar na de dood van Van Hout werd hij gepubliceerd.
- 2) naar een erfgenaam van Lysbet (overleden 1605) en Van Hout (overleden 1609) die nieuwe gedichten (o.m. L 1 en L 5) aan het geheel zou toevoegen. De ‘Heremijt’ uit L1 vertoont trouwens overeenkomst met Johannes de Doper, de zoon van Zacharias (*Matth.* 3:4 en 11:18). Van al hun kinderen was in 1609 alleen nog Maria in leven (overleden 1612). In 1615, toen *Apollo* verscheen, kon haar man, Dr. Pieter Pauw (overleden 1617), nog voor de uitgave zorgen.²⁴ Hij en Maria zouden dan de *Ionck-spruyten* (meervoud) uit L 5 zijn. Daartegenover staat dat in L 1 en L 5 dezelfde ‘ik’ (enkelvoud) aan het woord blijft als in de overige gedichten.

Of moeten we *Ionck-spruyten* anders interpreteren? *Ionck-* schijnt geen gewone vorm te zijn: is het een bijwoord en *spruyten* een werkwoord? D.w.z.: jonge, jeugdige uitlopers krijgen? Volgens het bekende recept van Horatius (‘*Exegi monumentum aere perennius*’), Ronsard en Shakespeare zouden deze (onsterfelijke) verzen aan Lysbet een nieuw leven schenken: ze zou herboren zijn in de poëzie. Het is niet duidelijk.

23 J. Koppenol, Ianus Dousa Filius, *Ad Ianvm Havtenvm*, dbnl., 2002.

24 Stamboom opgemaakt door J. Prinsen J. Lz., Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout, III, in *TNTL*, 25, nieuwe reeks, 17, 1906, p. 161-189, p. 167.

Mijn hypothese komt uiteindelijk op het volgende neer. Er zijn twee, wellicht zelfs drie chronologische stadia:

- 1) De sonnetten werden oorspronkelijk omstreeks 1561-1562 geschreven (en na 1576 genormaliseerd) door de *longhe spruyt*, zoals Van Hout zichzelf retrospectief noemt, als een soort huwelijkscadeau voor Lysbet;
- 2) Minder waarschijnlijk is dat ze van recenter datum zijn (na 1576, ca. 1605);
- 3) De liederen zouden latere toevoegingen (tussen 1605 en 1609) zijn van dezelfde hand. Terwijl ze de petrarkistische toonaard van het geheel in acht nemen, verschaffen ze informatie over Lysbet en over de auteur van de cyclus, Jan van Hout. Op die manier zou Lysbet, na haar dood, dankzij zijn poëzie herleven.

Ten slotte mag men zich afvragen of de auteur van deze maniëristische poëzie zijn werk soms niet gedateerd heeft. Cijfers en getallen zouden daarop kunnen wijzen.

Laten we met de sonnetten beginnen. Opmerkelijk is de herhaling van 2 (in nauw verband met de symmetrie van het beschreven lichaam). 2 wordt inderdaad haast overal gebruikt. In S II, III, VII en IX komen ook andere getallen voor, nl. respectievelijk 4 (S II), 5 (S III), 50 (S. VII) en 10 (S IX). Alles bij elkaar krijgen we de volgende reeks te lezen:

4 5 50 10 2 (andere cijfers of getallen zijn er niet).

In S II, v.4 worden de irissen van de dame vanzelfsprekend vergeleken met ‘Vier reghen-boghen, die aan tween te samen *kanten*’, d.w.z. vier regenbogen die twee aan twee (paarsgewijs) tegenover elkaar staan. Twee tegenoverstaande regenbogen vormen een kring of een nul; vier regenbogen zijn dus twee nullen (00).

Tevens worden aanwijzingen gegeven over de manier waarop we nu te werk moeten gaan. Men wordt b.v. getroffen door de herhaling van de wending ‘*t isset altemaal*’ in S II (v.9) en S III (v.12); letterlijk: ‘het is dat alles tezamen’. M.a.w.: we moeten gegevens uit S II (00) met gegevens uit S III (5) combineren; bovendien wijst ‘maal’ op vermenigvuldiging, hetgeen overigens door L 1 (‘*Drie reysen*’: driemaal) bevestigd wordt. Dus 500 (5×100).

In S V (v.4) wordt ‘malen’ nog eens herhaald: ‘*al te malen*’, d.w.z. allemaal tezamen. Het komt er nu op aan gegevens uit S IV (éénmaal 2) en S V (tweemaal 2) te combineren: $1+2=3$. Driemaal 500 is 1500. De oorspronkelijke

reeks neemt uiteindelijk een andere vorm aan: $1500 + 50 + 10 + 2 = 1562$, waarbij alle vermelde cijfers en getallen in deze som voorkomen: de datum van het huwelijk in Zoutleeuw. En van de sonnetten?

Wat de liederen betreft, wordt de 2 in L 1 niet vermeld. Daar wordt de voorkeur gegeven aan 4 ('*vier-kante steen*') en 3 ('*Drie reysen*'). 4 en 3 komen in de bron van het lied, het sonnet van Desportes, niet voor. Nu staat vast dat Van Hout en Lysbet al 43 jaar getrouwd waren toen Lysbet in 1605 overleed ($1562+43=1605$).

Wellicht zou het Leidse archief over deze zaak uitsluitsel kunnen geven. Nuttig zou ook een taal- en stijlonderzoek zijn waarbij het werk van Van Hout zou worden vergeleken met de gedichten uit *Apollo*.

‘Is dat nu oorlog?’**Aspecten van de verwerking van de gebeurtenissen rond mei 1940 in het Vlaamse proza***Jan Lensen, Bijzonder Onderzoeksfonds KULeuven***Inleiding**

Mei 1940 staat in de Belgische geschiedenisboeken niet meteen geboekstaafd als een glorieus maand. Als Duitsland op 10 mei 1940 België binnenvalt, blijkt de Belgische strijdmacht op geen enkel punt in staat weerstand te bieden aan de Duitse oorlogsmachine. Het zogenaamd oninneembare verdedigingsfort van Eben-Emael en de bruggen over het Albertkanaal worden diezelfde dag nog veroverd. De Duitse *Blitzkrieg*-strategie blijkt uiterst efficiënt en rolt het onvoorbereide en verraste Belgische leger in geen tijd op. De overgrote meerderheid van de Belgische soldaten krijgt geen vijanden te zien, maar de demoraliserende aftocht doet zijn aftakelingswerk ook zonder gevechten. Veel regimenten smelten weg doordat een deel van de soldaten verdwaalt of achterblijft. Om meer bloedvergieten en schade te beperken ziet Leopold III geen andere uitweg dan te capituleren op 28 mei 1940. Het verschil met de uitputtende, maar succesvolle loopgravenoorlog tijdens de Eerste Wereldoorlog kon niet groter zijn. De strijd was niet meer geweest dan een haastig terugtrekken en vluchten.

Ook wat daaraan voorafging kan bezwaarlijk gezien worden als een ideale voorbereiding. Als reactie op de toenemende internationale spanningen en Hitlers agressieve buitenlandse politiek begint België vanaf september 1938 een versterkte vredesmacht op poten te zetten. De mobilisatie brengt echter heel wat problemen met zich mee. Er is een groot tekort aan materiaal, en het gebrek aan degelijk opgeleide onderofficieren uit zich in talloze tuchtproblemen. Na een maand treedt de demobilisatie opnieuw in. Alle wederopgeroepen mogen weer naar huis, met een grote wanorde en heel wat rondslingerend oorlogsmateriaal als resultaat. Daarop wordt een nieuw plan uitgewerkt. Van augustus 1939 tot de algemene mobilisatie op 10 mei 1940 worden er op vastgelegde data troepen heropgeroepen en

uitgebouwd. De meeste krijgen de taak zich op te stellen aan de Duitse grens, maar om de nieuwe Belgische neutraliteitspolitiek enigszins geloofwaardig te houden, worden ook aan de Franse grens enkele eenheden geposteed.

Terwijl de soldaten maanden op post moeten blijven, gebeurt aan het westelijke front zo goed als niets. Deze periode is de geschiedenis ingegaan als de ‘Schemeroorlog’, ook wel *Drôle de guerre*, de *Phoney War*, of de *Sitzkrieg* genoemd. Het gemobiliseerde leger houdt zich onledig met wachten kloppen, allerlei karweien opknappen, gangen graven, enz. Tijdens de talrijke oefeningen en trainingmarsen blijkt andermaal dat het materiaal verre van toereikend is. De ongunstige omstandigheden komen de sfeer onder de soldaten niet ten goede. Het gebrek aan een goed opgeleid reservekader, als gevolg van een regionale rekrutering, blijkt uiterst nadelig voor de discipline en soms gaan soldaten gewoon thuis slapen. Er breken voortdurend ongeregelde heden uit - zoals muiterijen, taalconflicten, betogingen tegen het schorsen van de verloven, herrieschopperij van het VNV en de communisten - maar vooral de hachelijke financiële toestand van de gezinnen van de soldaten leidt tot veel protest. Onder druk van de pers en enkele politici worden daarom allerlei beroepsgroepen met onbepaald verlof naar huis gestuurd. Deze partiële vrijstellingen werken echter desorganisatie, ontmoediging en na-ijver in de hand. De hele toestand laat geen goed beeld achter bij de bevolking.

Begin januari 1940 wijzen verscheidene tekenen op een nakende Duitse aanval. Diezelfde maand kunnen Belgische cyclisten de hand leggen op uiterst geheime Duitse legerdocumenten, die reeds opgevangen informatie over de Duitse aanvalsplannen bevestigen. Op 13 januari 1940 stuurt kolonel Goethals, de Belgische militaire attaché in Berlijn, een bericht over een eventuele Duitse aanval en een vraag om maatregelen te treffen. De troepen worden daarop onmiddellijk gealarmeerd, de evacuatie van vliegvelden en kazernes wordt in gang gezet, men laat het Albertkanaal vollopen en de verlofgangers worden zonder uitstel teruggeroepen. De angst voor een Duitse aanval neemt toe.

Ondanks al deze inspanningen blijft het echter opvallend rustig. De besprekingen met de Fransen en de Britten over militaire bijstand gaan gewoon door. Als Noorwegen en Denemarken op 9 april 1940 door Duitsland ingelijfd worden, voelen België en Nederland dat zij weldra aan de beurt zullen zijn. Aanhoudende alarmerende berichten brengen de Fransen en Britten ertoe aan te dringen om België preventief te mogen binnenrukken, maar de regering blijft hardnekkig weigeren. Terwijl alarmerende berichten uit

Berlijn België binnenstromen, maakt het leger zich zelfs klaar om aan een eventuele invasie uit het Zuiden het hoofd te bieden.

De Belgische overheid blijft onder de toenemende spanningen relatief kalm. De herhaalde gevallen van loos alarm hebben de waakzaamheid gevoelig afgezwakt en de verlofvergunningen worden opnieuw ingevoerd. Een bericht uit Berlijn van Goethals, met de melding dat de aanval op België op tien mei zou starten, wordt op ongeloof onthaald. Al deze omstandigheden zorgen ervoor dat de Duitse inval in België in de nacht van negen op tien mei voor het leger als een complete verrassing komt. België besluit meteen een beroep te doen op de Fransen en Britten, en om zeven uur overschrijden deze de grens. Acht maanden van observatie en wachten zijn ten einde; ook voor België is de Tweede Wereldoorlog nu definitief begonnen.¹

In deze bijdrage wil ik enkele aspecten van de Vlaamse literaire verwerking van deze gebeurtenissen in de periode van 1945 tot op heden belichten. Aansluitend ga ik nog kort in op het thema van de krijgsgevangenschap, dat sporadisch in aansluiting met deze historische onderwerpen, of als een afzonderlijk onderwerp, behandeld wordt. Daarmee boor ik enkele onderwerpen aan die tot op vandaag quasi onbesproken zijn gebleven in de Vlaamse literatuurgeschiedenis. Wanneer de rol van de Tweede Wereldoorlog in het Vlaamse proza in diverse literatuurhistorische overzichten aan bod komt, wordt de invloed ervan voornamelijk verwoord in termen van de psychologische en levensbeschouwelijke impact die hij gehad heeft op het bewustzijn van de auteurs. In R.F. Lissens' *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden* (vierde druk, 1967) wordt de impact van de Tweede Wereldoorlog in het naoorlogse proza voornamelijk afgelezen in een toename van 'de bitterheid, het scepticisme, de ontgoocheling, het miserabilisme, het cynisme en de nood aan ontmaskering' (Lissens 1967, 252). Daarmee vertolken auteurs als Elsschot, Boon of Gijsen volgens hem 'het klimaat eigen aan de tijd' (ibidem). Hij merkt tevens op dat zowel het proza als de poëzie van die tijd uiting geven van een nieuw levensgevoel, 'dat door het existentialisme is geformuleerd' (idem, 253). Hij gaat echter niet in op de concrete verwerking van de gebeurtenissen, behalve als hij afzonderlijke romans bespreekt. Eenzelfde tendens vinden we in *Nederlandse literatuur - Geschiedenis, Bloemlezing en Theorie* (1989), waarin J.A. Dautzenberg spreekt over een 'nieuw levensgevoel en een

1 Voor deze historische informatie heb ik mij geïnspireerd op De Vos & De Cat 1990 en Van den Wijngaert 2004, p. 28-35.

nieuw wereldbeeld' (375) dat door de naoorlogse auteurs wordt vertolkt. Ook hij laat de verwerking van concrete gebeurtenissen daarbij grotendeels onbesproken.

Als er wel over concrete thema's gesproken wordt, zijn de meeste literatuurgeschiedenissen het er terecht over eens dat de grootste aandacht uitgaat naar de thema's van de collaboratie en de repressie. Het ruime aanbod van romans dat hierover handelt, heeft ertoe geleid dat ze er met betrekking tot de nawerking van de Tweede Wereldoorlog in het naoorlogse Vlaamse proza, ook het meeste aandacht hebben gekregen, in die mate zelfs dat de literaire herinnering aan de Tweede Wereldoorlog tot deze topics herleid lijkt te worden. Een voorbeeld hiervan is de *Culturele geschiedenis van Vlaanderen - Deel 9: De twintigste eeuw*, waarin haast enkel die romans die over die thematiek handelen, vermeld worden. De bespreking van de rol van de Tweede Wereldoorlog in het Vlaamse proza door Hugo Brems in de nieuwe literatuurgeschiedenis *Altijd weer vogels die nesten beginnen* (2006), geeft eveneens blijk van die tendens. Brems merkt op dat de thematiek van het verzet of de Jodenvervolgingen veel minder aandacht krijgt dan de collaboratie en de repressie, maar laat de gebeurtenissen rond mei 1940 als individueel onderwerp zelfs volledig onvermeld. Als deze topics toch in een literairwetenschappelijke context worden aangeraakt, dan gebeurt dat over het algemeen enkel bij de studie van afzonderlijke romans. Zo is de aandacht voor de gebeurtenissen van de Achttiendaagse Veldtocht en de krijgsgevangenschap in Boons *Mijn kleine oorlog* (1947) uitvoerig belicht in de studies *Want uw vijand wie is dat?* (1989) van Bert Vanheste en in de tekstkritische editie van de roman uit 2002. Een meer algemeen overzicht van deze problematiek ontbreekt echter nog, en deze bijdrage wil een eerste aanzet zijn om die leemte op te vullen.

1. De mobilisatie in het Vlaamse proza

Zowel kwantitatief als kwalitatief neemt de mobilisatie als literair thema in het naoorlogse Vlaamse proza een marginale plaats in. Binnen het corpus van Vlaamse romans waarin de Tweede Wereldoorlog aan bod komt, heb ik slechts drie romans aangetroffen waarin een relatief ruime aandacht aan dit thema besteed wordt, namelijk *Donderkoppen* (1945) van Julien Kuypers (1892-1967), *Wij waren geen helden* (1950) van Jeroom Verten (pseud. van Jos Vermetten, 1909-1958) en *Onder drie vlaggen* (1951) van Albert Coninx (°1910). Daarnaast zijn er een vijftal boeken waarin kort eraan gerefereerd

wordt: *Vuur over 't land: Naar het oorlogsdagboek van St. De Rijck* (1945) van Jan Jozef van Laer (°1908), *Wat het leven niet geeft* (1948) van Jozef Bijdekerke (1899-?), *Antoine de Loze, Architect* (1951) van Trudo Hoewaer (1907-1984), *Hebben alle vogels hun nest...* (1951) van Valère Depauw (1912-1994) en *De wereld lacht om tranen* (1952) van Frans Carolina Ridwit (pseud. van Frans Lodewijk de Ridder, 1908-1980). Het onderwerp wordt voornamelijk in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog behandeld en krijgt in het Vlaamse proza na 1951 zo goed als geen aandacht meer. Ook in de boeken tussen 1945 en 1951 fungeert het thema veelal slechts als een beperkt onderdeel van de romansetting, en staat het grotendeels in de schaduw van voorafgaande of erop volgende oorlogsgebeurtenissen, zoals de aanloop naar de oorlog of de Achttiendaagse Veldtocht.

In de romans die de mobilisatie op een uitgebreide manier behandelen, wordt dit gebeuren over het algemeen gepresenteerd of gefocaliseerd door middel van een gemobiliseerd, mannelijk personage. Zijn betrokkenheid bij de gebeurtenissen geeft deze boeken een voornamelijk documentair karakter. De structuur is over het algemeen erg fragmentair, omdat dit personage geen overspannende blik op het oorlogsgebeuren heeft. Daarnaast hebben die romans ook steevast een duidelijk evaluatief en normatief gehalte. De mobilisatietijd wordt door de protagonisten over het algemeen erg negatief geëvalueerd, voornamelijk omwille van de verveling die ontstaat door het lange wachten. Dat wordt namelijk aangevoeld als een inbreuk op hun jeugdige natuur en dadendrang. Er wordt een scherp contrast gesuggereerd tussen enerzijds de aanvankelijke verwachtingen van de rekruten, die de oproeping in eerste instantie beschouwen als een escapistische of avontuurlijke gelegenheid om hun persoonlijkheid te ontwikkelen, en anderzijds de conditie van gedwongen passiviteit waarin ze terecht komen. Daarnaast wordt ook kritiek geleverd op de amateuristische organisatie van de mobilisatie, wat aanleiding heeft gegeven tot zowel een polemische als een ironiserende beeldvorming.

1.1 ‘De vermoeiende weerbaarheid’

De mobilisatie wordt in het naoorlogse Vlaamse proza het meest uitvoerig behandeld in *Donderkoppen* (1945) van Julien Kuypers. In deze lijvige historische familieroman worden de nationale en internationale gebeurtenissen aan de vooravond van de oorlog gethematiseerd rond de familie Van Ballaer. Daarbij overspant de roman de periode vanaf de *Anschluss* van Oostenrijk en het toenmalige Tsjecho-Slovakije in maart 1938, tot en met de capitulatie van

Frankrijk in juli 1940. De roman dankt zijn lijvigheid (395 blz.) voornamelijk aan de uitvoerige behandeling van de historische gebeurtenissen en de toenmalige politieke vraagstukken. De personages fungeren hierbij dikwijls als observatiekanalen en spreekbuispersonages waarlangs de feiten aan de lezer gepresenteerd worden. Omwille van die uitgebreide aandacht voor de historische en politieke situatie, merkte André Demedts op: ‘In den engen zin van het woord, is dit boek geen roman [...]. Het kan eerder als een tijdspiegel gelden.’ (Demedts 1945, 328).

De verteller van de mobilisatiegebeurtenissen is Rob van Ballaer, hoofdpersonage van de roman en een van de jongste telgen van de familie, die na zijn studies in 1938 gemobiliseerd wordt. De roman wisselt hoofdstukken over de situatie aan het thuisfront af met Robs beschrijvingen van zijn mobilisatieperiode. Deze ervaringen worden gepresenteerd onder de vorm van dagboeknotities (‘Uit het dagboek van een gemobiliseerde’, Kuypers 1945, 264) en brieven die hij naar het thuisfront stuurt. Het dagboek loopt van 3 november 1939 tot 11 mei 1940, en beschrijft de verveling en afstomping van het mobilisatieleven. Hoewel Rob aanvankelijk de mobilisatie ervaart als een intrigerende uitdaging, gaat het schrijven in zijn dagboek al snel fungeren als een ‘anti-spleenremedie’ (idem, 276). Hij wil erin ‘geen weerspiegeling [...] maken van de dagelijksche werkelijkheid. Veeleer beschouw ik ze als het, naar mijn ervaring geschiktste middel om aan de mobilisatie-misères te ontsnappen.’ (idem, 284). Rob geeft aan hoe de conditie van het wachten een nefaste invloed heeft op het leger. In het hoofdstuk ‘De vermoeiende weerbaarheid’ oppert hij hierover het volgende:

Wat voor zin heeft het daarenboven om weken-, maandenlang lusteloos rond te loopen en te oefenen in het zand, te slapen op stroo, en te plodderen in 't slijk van moeren en beken? Deze totale oorlog wordt immers niet uitgevochten met de wapens in de hand. [...] Het herhaaldelijk alarmeeren scheidt een staat van ziekelijke onrust, het knaagt de sterkste zenuwen kapot. Zoo kan 't onmogelijk langer duren, ieder soldaat voelt dat instinctief. (idem, 322-323)

In dit citaat wijst Rob op de machteloosheid van de soldaten die zich, zowel individueel als collectief, volledig gemanipuleerd voelen door machinaties die zich boven hun hoofd afspelen. De notie ‘instinctief’ suggereert hoe hun vermogens tot een minimum herleid zijn. Het begrijpen van de situatie is uitgesloten; er rest hun enkel nog het niet-rationeel, instinctief aanvoelen. Bovendien wordt hier aangegeven hoe de beknotting van het jeugdige verlangen net doorgevoerd wordt door de herhaalde niet-inlossing van de belofte

van handelen die door elk alarm gesuggereerd wordt. Dit leidt tot een acuut gevoel van nutteloosheid:

Op dagen als deze dunkt mij, wij gaan ten onder. Ten onder aan een mobilisatie waar we geen eind aan zien, en aan de opwindende verwachting van dingen die straks, of wellicht nooit, zullen gebeuren. Ten onder ook aan het lange, lange niets-doen, met alleen wat theorie in den morgen, en 's namiddags schietoefeningen op een desolaat verregend stuk hei. [...] Wachten, wachten. Het soldatenleven is één gelaten wachten. Waarop? Op alles en nog wat. Waarom? Daarom. Klagen heeft geen zin. Maar op dagen als deze lijkt de mobilisatie een sinistere grap. Onze jonge jaren zitten wij lusteloos te vergapen tusschen grauwe muren zonder uitzicht. [...] Zelfs dat ontbreekt mij tegenwoordig, sinds al die soldaterij mij geen voeling meer laat met de werkelijkheid daarbuiten. (idem, 338-339)

De notie 'wij', in 'wij gaan ten onder', suggereert hoe Rob zich opwerpt als een spreekbuis voor het collectief van gemobiliseerde jongeren, voor wie de mobilisatie een eenduidige, negatieve betekenis heeft.

Hetzelfde gevoel van verspilling van tijd en jeugdig enthousiasme vinden we terug in de roman-achtige getuigenis *Vuur over 't land: Naar het oorlogsdagboek van St. De Rijck* (1945) van Jozef van Laer.⁴ Dit boek, dat gestructureerd is als een dagboek en daardoor nauw aansluit bij het kroniekachtige en fragmentarische karakter van Rob van Ballaers verslag, behandelt slechts kort de mobilisatie, en gaat voornamelijk in op de Achttiendaagse Veldtocht (zie onder). Als de oorlog uiteindelijk uitbreekt, besluit de protagonist dat de tot dan toe gekooide verlangens worden opgewekt: 'Ge wist niet meer hoezээр dat leven gevangen zat met zijn jonge krachten, met zijn dromen, met heel zijn dadendrang, opgesloten in een knel van een gedwongen soldatenbestaan.' (Van Laer 1945, 9-10). Het mobilisatieleven is voor dit personage niet meer dan het 'uitzichtloze soldatenbestaan' (idem, 13), gekenmerkt door verveling en nutteloosheid.

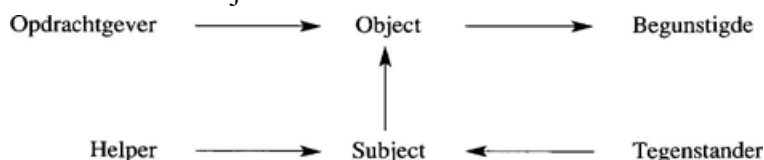
Ook als de mobilisatie slechts terloops aan bod komt, zoals in *Hebben alle vogels hun nest...* (1951) van Valère Depauw, wordt deze periode door de

4 Jozef [Jan] Van Laer, jezuïet, hield zich voornamelijk bezig met katholieke jeugdwerking. Zijn proza is, in de lijn daarvan, hoofdzakelijk voor de jeugd bestemd. *Vuur over 't land*, dat in dit stuk aan bod komt, is evenwel een boek voor volwassenen, of werd althans als dusdanig geclassificeerd in *Boekengids* (Boekrecensie nr.25.668). Voor deze en meer biografische info, zie *Lectuur-repertorium*, pp.2794-2795.

protagonisten in gelijkaardige termen geconcipieerd. Deze roman is veel sterker als een fictieel verhaal opgezet dan de twee hierboven besproken boeken, en maakt gebruik van een auctoriële vertelinstantie. Het verhaal is gecentreerd rond het thema van de moeizame zoektocht van twee geliefden naar verzoening met zichzelf en met de wereld rondom. Hierbij voelt de mannelijke protagonist Thomas de mobilisatie aan als een zoveelste onderbreking van zijn levensproject: ‘De lange dagen gingen voorbij, moeizaam met hun vier en twintig trage uren [...]. En hoeveel maanden zouden zij, de gemobiliseerden, nog in nutteloosheid, in armoede en in eenzaamheid moeten doorbrengen, zonder iets te kunnen doen, zonder te kunnen werken en strijden voor een nieuw bestaan?’ (Depauw 1951, 26). Er heerst dus telkens een conflict tussen de noden van het individu en een hem overstijgende situatie waar hij geen begrip van of impact op heeft, en die zijn verlangens blokkeert.

1.2 De mobilisatie als objecthindernis

De manifestatie van de mobilisatie heeft binnen de plotstructuur van de besproken romans één algemene uitwerking: hij beïnvloedt op een al dan niet fundamentele manier de verlangens en de levensvisie van de protagonisten die ermee geconfronteerd worden. De mobilisatie onderbreekt immers het normale leven van de mannelijke protagonisten doordat hij hen uit hun civiele sfeer en bezigheden wegrukt, en hen aan het front positioneert. Daarmee maakt de oorlog een einde aan datgene waarmee deze protagonisten op dat ogenblik bezig waren, en hij schort op wat zij in de toekomst wilden verwezenlijken. We kunnen die ontwikkeling op een narratologische manier structureren aan de hand van het actantiële structuurmodel van Greimas.⁵ In dit schema wordt een poging ondernomen om de algemene dieptestructuur van verhalende teksten te beschrijven:

5 Voor deze theoretische informatie baseer ik me op De Geest 2000.

Centraal staat de as die ‘Subject’ en ‘Object’ met elkaar verbindt en die door Greimas wordt omschreven als de as van het verlangen. De verhaaldynamiek ontstaat door de ervaring van een zeker gemis bij het Subject en het daaruit voortvloeiende verlangen om een bepaald waarde-Object (dat zowel concreet als abstract kan zijn) te verwerven om dit gemis te compenseren. De tweede as, die van de Opdrachtgever en de Begunstigde, is die van de communicatie. Meestal treedt de Opdrachtgever op als een zender, die het Subject opdraagt om het Object te verwerven en het aan de juiste Begunstigde of ontvanger over te dragen. De derde as is die van macht en strijd. De functie van de Helper bestaat erin dat hij het Subject helpt bij het verkrijgen van het Object, terwijl de ‘Tegenstander’ precies de vervulling van het verlangen tegenwerkt.

Van belang hier is de as van het verlangen enerzijds, en die van de macht en de strijd anderzijds. Het Subject is bij aanvang - dit wil zeggen vóór de impact van de oorlogsgebeurtenissen op zijn leven - over het algemeen een onbezorgd Subject dat plannen maakt voor de toekomst. Deze plannen vormen een al dan niet zelfgekozen Object, bijvoorbeeld onder de vorm van een samenzijn met een geliefde. Het uitbreken van de oorlog, in dit geval de mobilisatie, gaat die verlangenstructuur echter doorkruisen. Het verlangen van het Subject naar het nog vage Object wordt onderbroken. Dit kan verschillende gevolgen hebben voor zijn actantiële plaats binnen het model. Hij kan een Subject zonder Object worden (wat in principe de ontkenning van zijn Subjectfunctie impliceert), of hij kan verschuiven naar de positie van Helper, waarbij hij wordt ingeschakeld in een verlangenstructuur die hem overstijgt. In het geval van de mobilisatie is dat het eigen land, dat tegelijk als Begunstigde gaat optreden.

Afhankelijk van de situatie wordt deze gebeurtenis door de protagonisten op twee mogelijke manieren geïnterpreteerd. Enerzijds kan deze breuk in het traject aanvoeld worden als een daadwerkelijk ongedaan maken of tijdelijk blokkeren van het verlangen, wat als een negatieve ervaring wordt voorgesteld. In dat geval spreken we over de oorlog als een ‘Objecthindernis’. De oorlog wordt gepercipieerd als een blokkade tussen het ik en zijn verlangens, en maakt de verwezenlijking ervan tijdelijk of definitief onmogelijk. Zeker met betrekking tot de mobilisatie of het uitbreken van de oorlog is dit heel duidelijk. Anderzijds kan de nieuwe situatie met betrekking tot de eigen verlangens aanvoeld worden als een stimulans, of gepercipieerd worden als een nieuwe kans, een mogelijkheid om een nieuw begin aan te vangen, dat bijvoorbeeld de mogelijkheid biedt om het verleden achter zich te laten

en een nieuwe toekomst aan te vatten. Die tweede functie zal bij de strijdgebeurtenissen tijdens de Achttiendaagse Veldtocht heel duidelijk naar voren treden (zie onder).

1.3 Amateurisme

Een tweede aspect dat terugkeert in de behandeling van de mobilisatie, is het conflict tussen de menselijke identiteit van de protagonisten en de gedwongen transformatie tot soldaat. Door de stagnatie van de oorlogstoestand geraakt die heel snel ondermijnd, zoals Rob van Ballaer opmerkt in *Donderkoppen*: ‘De oorlogsverschrikking hebben ze [de soldaten, jl.] van zich afgeschud, hun belangstelling gaat naar de maandelijksche permissie, naar het bedrag van de eventuele vergoeding voor ouders, vrouw en kind.’ (Kuypers 1945, 274). Dit vinden we ook terug in de communistische verzetsroman *De strijd* (1967) van Jozef Versou (1904-1975), die aanvangt met een sfeerschets van de mentaliteit van de legereenheid van Wachtmeester Daniël Vermeer, net voor de Duitse aanval. De soldaten voeren onbenullige taakjes uit om de verveling te verdrijven en Vermeer merkt op hoe weinig soldaat zij zijn: ‘Zij waren geen beroepsmilitairen, doch burgers in soldatenpak, tegen wil en dank gemobiliseerd na de overrompeling van Polen door Duitsland. Zij vroegen niet meer dan naar huis te mogen gaan om weer, als bankwerkers, metselaars, metaalpletters, schrijnwerkers, ijzervlechters of bedienden, hun dagelijkse brood te verdienen.’ (Versou 1967, 8).

De nadruk op het menselijke karakter heeft evenwel niet steeds een dergelijk zwaarwichtig of ernstig karakter. In de romans *Wij waren geen helden* (1950) van Jerom Verten en *Onder drie vlaggen* (1951) van Albert Coninx worden de handelingen van de soldaten en de oversten op een veeleer lichtvoetige manier behandeld. *Wij waren geen helden* gaat op een humoristische manier in op de amateuristische voorbereidingen van het Belgische leger, door de ogen en handelingen van vier amateurtoneelspelers die in geen enkel opzicht de rol van soldaat op zich kunnen nemen. Zij kunnen zich maar moeilijk warm maken voor de strijd voor het vaderland en stellen de oorlog voor als een toneelstuk waarin ze zich niet meer dan figuranten voelen: “‘Het doek wordt om twaalf uur gehaald en figuranten mogen niet te laat komen... Laten we hopen dat het een blijspel wordt.’” (Verten 1950, 34). De mobilisatietijd zal voor die personages in elk geval wel een periode van vreugde en vermaak worden. Ze hervatten er hun toneelactiviteiten om de soldaten bezig te

houden en geven ook beschrijvingen van hoe er misbruik gemaakt wordt van het verlof, op een vrij ironiserende toon: ‘Helaas, ingevolge al die slippertjes werd de alerte van de zoveelste Januari een nationale ramp. Hoe de hoornblazers ook bliezen, nergens kwam er een soldaat te voorschijn zodat de kolonel alleen stond om het vijandelijk leger op te vangen.’ (idem, 52). Die lichtvoetige toon en inhoud staan evenwel in fel contrast met de ontzuivering die volgt als de oorlog uitbreekt (zie onder).

In de roman *Onder drie vlaggen*, die het midden houdt tussen een egodocument en een roman, worden de perikelen van de mobilisatie kort aangestipt.⁶ De protagonist gedraagt zich als een schelm om aan zijn plichten te ontkomen, en merkt op hoe de kunde van de soldaten zich niet aan het front, maar zich elders laat blijken: ‘De drankhuizen varen er weer goed bij, want ons leger is fel geoefend in het pintelieren. De lange mobilisatie heeft daarin veel geleerd.’ (Coninx 1951, 18). De ironisering van ‘oefenen’ geeft aan hoe de mobilisatie vooral wordt gezien als een periode van vertier en genot. Het is die spanning tussen ironie en aanklacht, tussen de bespotting van de mobilisatie omwille van het groteske karakter van de organisatie, en de negatieve perceptie wegens zijn indringende invloed op de persoonlijkheid van de gemobiliseerden, die de literaire beeldvorming van de mobilisatie typeert.

2. De achttiendaagse veldtocht in het Vlaamse proza

Net zoals het geval was voor de mobilisatie, heeft het onderwerp van de Achttiendaagse Veldtocht in het naoorlogse Vlaamse proza relatief weinig aandacht gekregen. Tijdens de oorlog zelf werd het thema wel uitgebreid behandeld, zoals blijkt uit het feit dat tussen 1940 en 1944 een dertigtal romans of getuigenissen in romanvorm over deze historische gebeurtenis verschenen. Enkele voorbeelden hiervan zijn *Dertig dagen oorlog* (1940) van Wies Moens (1898-1982), *De westkust onder vuur* (1941) van Fred Germonprez (1914-2001) of *Gejaagd door de Stuka's* (1941) van Arthur Broekaert

6 *Onder drie vlaggen* (1951) werd in eigen beheer uitgegeven en kende geen herdrukken. Het bestaat uit drie hoofdstukken: in ‘Onder Belgische Vlag’ worden de mobilisatie en de eerste dagen van de strijd in Vlaanderen verhaald. In het tweede hoofdstuk, ‘Onder Franse Vlag’, wordt verslag gedaan van de vlucht naar Frankrijk om daar een nieuw front te vormen, en in het laatste hoofdstuk ‘Onder Duitse Vlag’ is de Duitse overwinning in Vlaanderen een feit.

(1894-1977).⁷ De kwantitatieve spreiding van deze boeken doorheen de oorlog toont hoe het onderwerp voornamelijk in 1940 (negen boeken) en in 1941 (zestien boeken) een zekere literaire aandacht krijgt. Daarna neemt het aantal sterk af. In 1942 zijn er nog drie voorbeelden te vinden, evenals in 1943, terwijl er in 1944 nog slechts één titel overblijft. Het lijkt er dus op dat het strijdgewoel al tijdens de oorlog naar de achtergrond begint te verdwijnen.

Na de oorlog zet die tendens zich door. Er duiken her en der nog wel enkele getuigenissen op, zoals *Oorlogsdagboek* (1945) van de Antwerpse scheikundige M.C. Schuyten (1866-1948) of *Verduistering* (1949) van Hilarion Thans (1884-1963), maar net zoals bij de mobilisatie, wordt de fictionele behandeling van het thema veeleer zeldzaam. Enkele werken schipperen op de grens tussen fictie en geschiedschrijving, zoals het reeds vermelde *Vuur over 't land: Naar het oorlogsdagboek van St. De Rijck* van Jos van Laer, dat in het voorwoord zowel een ‘soldaten-roman’ als een ‘getuigenis’ (1945, [5]) wordt genoemd, of *Mei 1940* (1947) van Aurelius Mertens (°1916), dat op het binnenblad wordt aangekondigd als ‘(Roman)’. Het tussen-haakjes zetten lijkt te suggereren dat het boek zich van zijn tweeslachtige status bewust is. Enerzijds manifesteert het zich als een roman, anderzijds wordt het fictionele karakter ervan gerelativeerd. Een gelijkaardig en bekender voorbeeld in die context is *Mijn kleine oorlog* (1947) van Louis Paul Boon. Ook in dit boek, veelal beschouwd als dé roman of hét boek over de Tweede Wereldoorlog, speelt de Achttiendaagse Veldtocht of het strijdaspect slechts een beperkte rol, namelijk in de hoofdstukjes ‘De goudvisschen’ en ‘De grens’.

Wanneer de strijd van mei 1940 onder een duidelijk fictionele vorm behandeld wordt, neemt het onderwerp nagenoeg nooit de gehele romansetting in. In het begin van de jaren vijftig zijn er nog wel enkele romans die zich uitvoerig op de strijd concentreren, zoals de hierboven reeds aangehaalde *Wij waren geen helden* (1950) van Verten en *Onder drie vlaggen* (1951) van Coninx, of *Twee kameraden* (1951) van Lodewijk Sterkens (°1912). Voor het overige speelt de strijd binnen het Vlaamse proza een vrij terloopse of zijdelingse rol, als een gebeurtenis die door slechts één of meerdere personages wordt beleefd, of slechts een beperkt deel van de romantijd en -ruimte inneemt. Voorbeelden hiervan zijn *Hebben alle vogels hun nest...* van Valère

7 De volledige lijst van de boeken die tijdens de oorlog aan de Achttiendaagse Veldtocht en de mobilisatietijd gewijd zijn, heb ik in een bijlage gevoegd onderaan dit document. Literairwetenschappelijke analyses of studies over deze periode zijn tot op heden beperkt gebleven tot licentiaatsverhandelingen, zoals Merciny 1997.

Depauw of *De wereld lacht om tranen* van Frans Carolina Ridwit. Bovendien lijkt ook dit onderwerp, net zoals de mobilisatie, in sommige gevallen slechts gethematiseerd te worden als een afstandelijke gebeurtenis, gepercipieerd vanop het thuisfront, of als een aanleiding tot een ander aspect van de oorlog. Zo wordt bijvoorbeeld in de roman *Jan van Gent. Roman uit het leven van een Vlaamse familie rond twee wereldoorlogen* (1962) van Ward Hermans (1897-1992) de strijd slechts kort aangestipt als een verklaringsgrond voor de collaboratie van het hoofdpersonage. In *De strijd* van Versou vormt het strijdgebeuren tijdens mei 1940 de aanleiding voor een ontmoeting tussen twee vrienden die later samen tot het verzet zullen toetreden.

Een andere vorm waaronder de Achttiendaagse Veldtocht als neventhema aan bod komt, is als een problematische herinnering van de protagonisten. Enkele duidelijke voorbeelden hiervan zijn *De ogenbank* (1953) van Ivo Michiels (pseud. van Henri Ceuppens, °1923), *Er werd een kind gedood* (1952) van Cor Ria Leeman (pseud. van Corneel Alfons van Kuyck, 1919-1991), *Het meisje in de kelder* (1958) van Georges Hebbelinck (1916-1964) en *Het paard van elia* (1966) van Leo Mets (1911-1994). In deze romans zijn de strijdstandigheden evenwel enigszins vaag in tijd en ruimte gesitueerd, zodat het niet steeds duidelijk is of het daadwerkelijk om de strijd tijdens de Achttiendaagse Veldtocht gaat, dan wel om de strijd als abstract gegeven, los van enige ruimtelijke of temporele situering. Dit is nog meer het geval in *De onbekende soldaat* (1966) van Walter Roland (1922-1992) en *Orchis militaris* (1968) van Michiels. Wegens hun vage setting zal ik het strijdaspect van die boeken in deze bijdrage achterwege laten.

Een derde plaats waar aan de Achttiendaagse Veldtocht gerefereerd wordt, is het genealogische proza en het kroniekproza, waar de geschiedenis van een bepaalde familie of van een bepaalde periode het onderwerp vormt van een literaire exploratie. Daarbinnen duikt deze gebeurtenis op als een vast element van die geschiedenis, waar al dan niet uitvoerig bij wordt stilgestaan. Voorbeelden zijn *Wat nu, Sinjoor?* (1975) van Jet Jorssen (1919-1990), *Anker en zon. Het kristallen paleis* (1984) van Jan van den Weghe (1920-1988) of *Scherven* (1987) van Axel Bouts (pseud. van Jan Verhenne, °1938).

2.1 ‘Het individu in de strijd’

De romans die de frontgebeurtenissen behandelen, zijn meestal opgebouwd uit een snelle opeenvolging of afwisseling van actiemomenten en passages

waar de gebeurtenissen overdacht worden, en waarbij de invloed van de extreme omstandigheden op het wereldbeeld van de protagonisten weergegeven wordt. Die protagonisten komen in veel gevallen naar het front met een bepaald systeem van waarden en normen, dat in het oorlogsgeweld inadequaat blijkt te zijn en niet lang standhoudt. Het is precies dit proces van ontzuivering, herziening en rationalisering dat de kern van deze romans bepaalt of uitmaakt. Ze hebben niet altijd tot doel de frontgebeurtenissen in hun geheel te beschrijven, maar lijken veelal toegespitst op de weergave van de psychologische gevolgen van deze gebeurtenissen. Daarbij valt in hoofdzaak de aanvankelijke naïviteit van de personages op, die snel gevolgd wordt door de ontzuivering en de angst bij de confrontatie met de Duitse overmacht. Daarnaast wordt er ook uitvoerig aandacht besteed aan de onvrede met oversten die afgebeeld worden als schijnheilig en laf, en aan de kwalitatieve en kwantitatieve ontoereikendheid van het oorlogsmateriaal. In wat volgt zal ik niet alle romans bespreken; ik geef enkel voorbeelden waarin de opgesomde elementen sterk op de voorgrond staan.

2.1.1 De eerste reactie

De romans over de Achttiendaagse Veldtocht behandelen meestal ook de daaraan voorafgaande mobilisatie die, zoals hierboven aangegeven, door de protagonisten gepercipieerd wordt in termen van remming en Objecthindernis. De strijd die uiteindelijk losbarst, wordt daardoor *a contrario* aangevoeld als een opheffing van die hindernis en fungeert, zij het slechts tijdelijk, als een stimulans. Die ervaring varieert van een ingetogen aanvaarding van de beproeving die de aankomende strijd vormt, tot een ongeremde en naïeve drang naar actie en heroïek, die gesitueerd wordt in het afstoppen en het overwinnen van het Duitse leger.

Aanvaarding

De aanvaarding van de beproeving van het strijdgebeuren manifesteert zich voornamelijk in romans die sterk ingebed zijn in een christelijk zingevingskader. Daarin wordt de strijd aangevoeld als een onvermijdelijk offer. In *Donderkoppen* van Kuypers merkt Rob van Ballaer op: ‘Toen de Roode-Kruisauto zoëven de slachtoffers van den luchtaanval weghaalde, heb ik tot me zelf gezegd: Rustig je lot aanvaarden, kameraad, zonder grootspraak noch exaltatie je plicht doen.’ (Kuypers 1945, 360). Die berusting is geen uiting van een defaitistische gelatenheid, maar het resultaat van

een bewustwordingsproces waardoor hij zich van zijn medesoldaten onderscheidt, en hem bovendien een zekere onaantastbaarheid verleent. Dit gegeven is nog sterker in *Twee kameraden* van Sterkens. Het hoofdpersonage Frank, een jongeman met missionarisambities, weerstaat bij de vaststelling van de Duitse overmacht aan de drang om zich krijgsgevangen te laten maken, omdat hij zijn soldaat-zijn beschouwt als een offer dat hij moet leveren aan God: “‘Neen, dat was het offer dat God van hem vroeg, dit was zijn roeping, nu!’” (Sterkens 1951, 171). Daarop stort hij zich vol overgave in het gevecht, en komt uiteindelijk om: ‘God vraagt het offer van zijn leven. Zijn roeping was het te sterven als een man.’ (idem, 173). Die offervaardigheid wordt in *Twee kameraden* als een heroïsche daad beschouwd: ‘Dat was het einde van een jongen die nauwelijks man geworden, stierf als een held.’ (ibidem). Dit heldendom betreft hier niet zozeer de oorlogsdaad als zodanig, maar lijkt in de eerste plaats verband te houden met de katholieke tendens van de roman, waarbij precies die overgave en de zelfgekozen onderschikking van het individu aan een hoger doel centraal staan.

Een tartende naïviteit

De associatie tussen het soldaat-zijn en de heroïek die we bij Sterkens vinden, is allesbehalve een constante in het Vlaamse proza over de Achttiendaagse Veldtocht. Toch worden in de romans die dit onderwerp aansnijden heel wat personages opgevoerd die van een dergelijke heldenrol dromen of die zich, vóór het losbarsten van de gevechten, naïef uitlaten over wat de strijd voor hen betekent. Dat uit zich in eerste instantie in een manifest ongelooft in de mogelijkheid van een oorlog of in een geringschatting van het Duitse leger. De herinnering aan de heroïsche loopgravenstrijd van de Eerste Wereldoorlog speelt hierbij een bepalende rol. In *Mei 1940* van Aurelius Mertens heerst er onder de soldaten aanvankelijk een uitgesproken vertrouwen in hun vermogen om de Duitsers opnieuw tegen te houden: ‘in felle overmoed had een legermacht door een inval zich tot vijand gesteld! Goed! Besprongen zou die vijand worden met razernij.’ (Mertens 1947, 14). In *Donderkoppen* geeft Rob van Ballaer eveneens blijk van een sterke naïviteit door zijn onderschatting van de sterkte van de Duitsers. In een brief aan zijn ouders evalueert hij de toestand van het leger en het nieuws dat ook het thuisfront al bereikt moet hebben: ‘Geloof er niets van! 't Zal wel zoo erg niet zijn als de wegloopers voorgeven die den vuurdoop ontsprongen zijn.’ (Kuypers 1945, 360).

De belofte van de strijd wekt daarom bij heel wat van de gemobiliseerde personages een uitgesproken heldenmoed en een verlangen naar actie op. Bovendien wordt de strijd ervaren als een uitdaging en een stimulans die hun persoonlijkheid ten goede komt. Voor Rob van Ballaer roept het losbarsten van de oorlog angst op, maar hij stelt duidelijk: '[...] van de sloopende onzekerheid en 't eeuwig wachten zijn we ten minste verlost.' (ibidem). In *Vuur over 't land* van Van Laer meent het personage Rik Wouters dat het uitbreken van het strijdgeweld 'bijna een opluchting' (Van Laer 1945, 31) lijkt na het lange wachten. Ook zijn strijdmakker Fred voelt deze gebeurtenis aan als een bevrijding van 'al het opgepropte actieverlangen' (idem, 37). In *Mei 1940* ervaart sergeant Hendriks de losbarsting van de strijd, na de aanvankelijke verbazing over de aanval, als een 'vrij' (Mertens 1947, 14) worden, en hij beschouwt de oproep tot de strijd als 'een groote taak' (ibidem), waardoor hij zijn leven als 'een heldendaad' (ibidem) gaat voorstellen.

Dit 'geweldige' uit zich bij het personage Edmond in *Vuur over 't land* in een volledige ontbolstering van zijn instincten. De protagonist voelt hoe de kern van zijn wezen door de uitdaging van het strijdgebeuren wordt aangesproken. Daarbij wordt zijn redeneren uitgeschakeld en krijgen zijn handelingen een zuiver instinctmatig karakter. Wanneer hij zich aanmeldt als vrijwilliger om op verkenning te gaan, wordt die ervaring als volgt beschreven: 'Het is op dat oogenblik dat er als een verdooving van mij afvalt. Mijn God, misschien wordt dit dus de vuurdoop... Dooden... Gedood worden... [...] Ik word nog slechts een brok rijdend instinct.' (Van Laer 1945, 41). Wanneer hij tijdens een tweede verkenningstocht het bevel krijgt op te rukken tegen de vijand, voelt hij opnieuw hoe zich bij hem een transformatie voltrekt: 'Ik spring recht, ik schiet voorwaarts. Vaag merk ik om me heen andere rechtgesprongen gestalten, anderen mannen aan 't loopen zoals ik recht voor zich uit. Geen denken bestaat nu nog, alleen maar een doen.' (idem, 67). Het terugvallen op het instinct, dat in *Donderkoppen* door Rob van Ballaer nog gezien werd als een degradatie (zie boven), betekent hier de verheffing van de eigen persoonlijkheid.

De strijd wordt door de personages ervaren als een element dat de authenticiteit, de ware kern van hun mens-zijn naar boven haalt. De mens wordt in enkele van deze romans namelijk voorgesteld als een wezen wiens meest fundamentele kenmerken verdrongen zijn, hetzij door het trage mobilisatieleven, hetzij door de sleur van het leven in een als weinig aantrekkelijk ervaren maatschappij vóór of buiten de oorlog. In *Wij waren geen helden* wordt de oorlog als een positieve breuk met het maatschappelijke leven

beschreven: ‘Er zullen eindelijk weer helden zijn. Geen schrijnwerkers of metselaars of bankbedienden, neen helden! En elke dag zal een dag geschiedenis worden.’ (Verten 1950, 56).⁸ In *De wereld lacht om tranen* van Ridwit ziet het hoofdpersonage, Paul Vallon, de oorlog als een manier om te ontsnappen aan huiselijke problemen. Hij voelt dat er door de aankondiging van de oorlog ‘iets zal gebeuren waardoor de broze serre, waarin wij ons plantenleventje leiden, tot scherven zal uiteenspatten. Scherven, die geluk brengen.’ (Ridwit 1952, 61). Hij hoopt dat de oorlog voor hem ‘het einde betekent van een nutteloos leven.’ (idem, 63). Ondanks de nuchterheid van zijn vrouw volhardt Paul in zijn naïef enthousiasme: ‘Wat kan het mij schelen of achter die of een andere hoek de dood mij wacht; ik ben bereid te betalen voor het geluk nog even te mogen leven, ècht leven.’ (idem, 64). Oorlog en dood bevatten voor Paul - vanuit zijn persoonlijke achtergrond - een mogelijkheid om alsnog een zekere authenticiteit aan zijn leven toe te voegen.

2.1.2 Ontnuchtering en ontwikkeling

Het weinig voorspoedige verloop van de oorlogsomstandigheden voor het Belgische leger zorgt er evenwel voor dat de protagonisten snel ontnuchterd raken. De oorlog bewerkstelligt een plotse versnelling van het volwassenwordingsproces, waarbij hun heldenmoed omslaat in een acuut sterfelijkebesef en een soms waanzinnig makende angst. Hier schakelen deze romans, wat betreft de plotstructuur, over op een opeenvolging van enerzijds korte en verwarde observatiemomenten van het strijdgebeuren dat door de protagonisten als chaotisch en ongrijpbaar wordt ervaren, en anderzijds reflexieve passages, waarin de voorbije gebeurtenissen overdacht of gerationaliseerd worden. De invloed van de extreme omstandigheden op het wereldbeeld van de protagonisten komt daarbij centraal te staan. Deze rationalisaties zijn grotendeels reflecties over de afwezigheid van heroïek of glorie aan het front, over het waarom van het eigen overleven, en over de verantwoordelijkheid voor het ontstaan of bestaan van dit geweld, waarbij zowel de Duitse bezetter, de mens als wezen, of God met de vinger gewezen worden. Daardoor zijn die passages in heel wat gevallen doortrokken van beschouwingen van existentiële, psychologische of sociologische aard,

8 Bij deze roman moeten we rekening houden met het ironische karakter van de beschrijvingen. Mogelijk anticipeert de roman hier reeds op de ontnuchtering van hun naïviteit, en gaat in deze woorden reeds de retrospectieve blik van de verteller schuil.

die vindplaatsen vormen voor een aanklacht tegen oorlog en geweld. Ik geef enkele voorbeelden.

De afwezigheid van heroïek en de weerloosheid van de soldaten tegenover de Duitse overmacht komen in enkele romans aan bod. Zo komt het hoofdpersonage Edmond in *Vuur over 't land* van Van Laer tot de constatering: ‘Is dat nu oorlog?... Telkens met z'n veege lichaam in een grachtkant duiken en wachten tot die roofvogels uit het blauw van de lucht over u zijn heengesnorkeld met hun hagel... Daar ligt ge uw tanden van opeen te bijten, daar perst ge uw vuisten van samen in machteloze woede. Ge kunt er toch niet met uw geweer naar schieten...’ (Van Laer 1945, 38). Die woede koelt snel in de confrontatie met de Duitse agressie: ‘Al onze heldhaftige roekeloosheid is weg.’ (idem, 69). Door de persoonlijke ontwikkeling die uit deze ontzuivering voortkomt, gaat dit personage fungeren als een normatief spreekbuispersonage van een aanklacht tegen heroïek en oorlogsretoriek, die de tendens van het boek uitmaakt.⁹ Dat blijkt uit Edmonds opmerking bij de dood van een tankbestuurder: ‘Over enkele dagen zou er in een Fransch dorpje een doodsprentje verschijnen met zijn foto en het onderschrift: “Gevallen op het veld van eer”. Een leugen zou het zijn. Eigenlijk zou men moeten schrijven: “Weerloos geslacht aan het front”.’ (idem, 78). De gevolgen van de oorlog worden in deze passage van elk schijnvertoon ontdaan. In het begrip ‘gefallen’ wordt de dood van de soldaat voorgesteld als een onvermijdelijk onderdeel van het oorlogsgebeuren, veroorzaakt door een onzichtbare hand. Dit voltooid deelwoord wordt hier in de reïnterpretatie van de protagonist uitgesplitst in een beklemtoning en ontwaarding van de passiviteit (‘weerloos’) en de implementatie van een negatief geconnoteerde handelingsinstantie die voor die dood verantwoordelijk is (‘geslacht’). De mens is in de oorlog niet meer dan een dier, zowel tijdens zijn instinctieve handelingen als soldaat (zie boven), als in de hoedanigheid van slachtoffer. Dat verloop van naïviteit naar inzicht en ontwikkeling vormt een van de meest saillante kenmerken van deze romans, waardoor ze genregewijs kenmerken vertonen van de ontwikkelingsroman. De ontwikkeling betreft hier

9 Ik ontleen het concept ‘normatief spreekbuispersonage’ of ‘normatief brandpunt’ aan de studie *Texte et idéologie* (1983; 1997) van Philippe Hamon, waarin hij op zoek gaat naar algemene principes die de aanwezigheid van ideologische strekkingen in een literaire tekst ondersteunen of vertolken. Een belangrijke rol is hierbij weggelegd voor wat Hamon het ‘foyer normatif’ noemt; een personagetype dat op basis van de kenmerken van zijn ‘savoir-vivre’, ‘savoir-dire’, ‘savoir-faire’ en ‘savoir-vivre’ een geprivilegieerde plaats inneemt tegenover andere personages binnen de tekst. Zijn observaties en meningen worden positief geëvalueerd en als dusdanig kunnen deze personages optreden als spreekbuizen voor de tendens of boodschap die in de betreffende romans centraal staat.

evenwel niet altijd een groei naar ‘een evenwicht, een soort ideale levenshouding’ (Van Gorp 1998, 311), maar kan door het extreme karakter van de situatie evengoed net tot een onevenwicht leiden.

In *Mijn kleine oorlog*¹⁰ van L.P. Boon wordt verhaald hoe het regiment van de ik-verteller niets vermag tegen de Duitse aanvallen, hoe de soldaten op de vlucht moeten slaan, en zich uiteindelijk zonder enig verzet overgeven aan een achttienjarige Duitse soldaat. Van heroïek is nergens sprake, integendeel. Het verhaalde bestaat uit een opsomming van traumatische momenten, waarbij de ik-verteller zijn regiment vergelijkt met ‘een opgejaagde kudde’ (idem, 125) soldaten die gek worden van angst. Hij vertelt over soldaten die ‘zot van woede’ (ibidem) hun geweer leegschieten, en over zichzelf: ‘en ik? Och ik zat aan mijn vingernagelen te knauwen en naar alles te kijken en probeerde mijn gedachten tegen te houden op hun weg naar het zothuis’ (ibidem). De overgave aan de Duitse soldaat wordt dan ook meer als een opluchting of een verlossing, dan als een nederlaag ervaren. Bij Boon wordt er geen ontwikkeling gesuggereerd die de ik-verteller een zekere verhevenheid verleent. De oorlog heeft in *Mijn kleine oorlog* geen positieve uitwerking en wordt enkel in zijn negativiteit bevestigd. Stilistisch zijn deze verwarring en het weinig verhevene weergegeven via het beperkte gebruik van interpunctie, hoofdletters of aanhalingstekens tussen de verschillende stemmen. Dat procédé illustreert hoe alles in elkaar overloopt, hoe er geen kunstmatige grenzen meer te trekken zijn, en hoe elke verhevenheid aan de situatie of de weergave ervan ontzegd dient te worden.

De confrontatie met de oorlogsrealiteit heeft diverse mogelijke uitwerkingen op de geest van de protagonisten. In *De wereld lacht om tranen* worden deze mogelijkheden geïncarneerd door drie personages. In de eerste plaats is er de protagonist Paul Vallon, die door de schok en de angst tot inzicht komt: ‘Vergeef mij, dat ik ooit verlangd heb naar deze bloedige uren. Ik weet nu, dat ze alles wat een mens kan beleven in gruwelijkheid verre overtreffen.’ (Ridwit 1952, 142). Die ontwikkeling draagt verder dan enkel het moment van de strijd, maar werkt door in zijn ganse levenshouding: ‘Zolang heb ik niet meer aan de toekomst hoeven te denken, lag ik buiten het bereik van alle verantwoordelijkheidsgevoel, marcheerde ik door de zorgeloosheid van alle

10 Voor mijn bespreking van *Mijn kleine oorlog* baseer ik me op de eerste druk van 1947, zoals die opgenomen is in Boon 2002. Omdat de roman reeds herhaaldelijk het onderwerp is geweest van onderzoek, beperk ik me hier tot enkele aspecten ervan. Voor een uitgebreidere behandeling van de diverse drukken, de tekstgenese en enkele interpretaties van de roman verwijs ik naar Boon 2002, 301-495 en Vanheste 1989.

dagen. Thans grijpt de koude vuist van de werkelijkheid me klemvast in de nek.’ (idem, 168). De ernstige houding die hieruit voortkomt, houdt het midden tussen de onbreekbare naïviteit, verpersoonlijkt door medesoldaat René Vital die omkomt aan het front, en het personage Lemaire, die door de gebeurtenissen getekend wordt door een diep cynisme: ‘Eerlijkheid, liefde, wat een onzin!.. Ik kan het niet hebben als iemand in iets edels gelooft... Dit geloof moet ik stukslaan...’ (idem, 176). Paul bevindt zich tussen twee uitersten en maakt een ontwikkeling door van naïviteit naar een sterke realiteitszin, wat van hem een ideale figuur maakt.

In de roman *Hebben alle vogels hun nest...* van Valère Depauw wordt, op een schijnbaar ironisch-lichtvoetige toon, de suggestie opengelaten dat de soldaten als dusdanig niet onheldhaftig waren, maar dat ze de omstandigheden tegen hadden: ‘Zij kregen de gelegenheid niet om heldhaftig te zijn, dus mag er nog altijd verondersteld worden, dat zij heldhaftig zouden geweest zijn indien zij de kans hadden gehad.’ (Depauw 1951, 44). Heroïek wordt hier afgedaan als een kans, als een gelegenheid die zich voordoet wanneer de tegenstander niet zo sterk is. Ze schuilt met andere woorden niet in de handelingen of het vechten van de soldaten zelf, maar vindt enkel plaats in de overwinning. Niettemin wordt door Thomas, de protagonist, de vraag gesteld of de strijdprestaties van het Belgische leger toch geen verdienste hebben: ‘En was er ten slotte geen moed toe nodig om op post te blijven, bombardementen te ondergaan, en naar de vliegmachines te schieten met een geweer?’ (ibidem). De extrinsieke notie van ‘heroïek’, een evaluatie die slechts retrospectief tot stand komt, wordt hier gespiegeld aan een kenmerk dat nauw verbonden is met de gevechtshandelingen en het strijdmoment zelf, namelijk ‘moed’. De vraag wordt gesteld of hun verdiensten, ongeacht het feit dat ze uitingen lijken van passiviteit (‘op post blijven’), onderdanigheid (‘bombardementen ondergaan’) en onmacht (‘naar de vliegmachines te schieten met een geweer’), toch ook geen blijk van heroïek geven. Uiteindelijk zal Thomas zich - net zoals de ik-verteller in *Mijn kleine oorlog* - geheel ontredderd en verslagen overgeven.

2.1.3 De oorlog als schijnbare Objectstimulans

De strijd wordt hier aanvankelijk door heel wat protagonisten/Subjecten dus gepercipieerd als een stimulerende kracht die hen een nieuw Object aanbiedt. Dit Object neemt meestal de vorm aan van een belofte tot zelfontplooiing. Het gevecht biedt zich aan als een handeling waarmee het Subject zijn persoonlijkheid aan een test kan onderwerpen, om zo zijn Subjectfunctie ook

daadwerkelijk opnieuw in te nemen. In elk van die gevallen blijkt echter dat de oorlog slechts schijnbaar of enkel in eerste instantie die Objectbevorderende rol vervult. In de meeste gevallen wordt hij ontmaskerd als een valse stimulans. De belofte van zelfontplooiing slaat immers om in ontgoocheling, nederlaag of dood. De oorlog zorgt ervoor dat het Subject elke mogelijkheid tot een verder Objectstreven verliest, en die ontkenning van de Subjectfunctie die hieruit resulteert, is veel fundamenteeler dan die tijdens de mobilisatie.

Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat het valse karakter van deze Objectstimulerende functie van de oorlog op twee manieren gelezen kan worden. De uitwerking van de impact die de oorlog heeft, kan immers door het Subject - tenminste als hij de oorlog overleeft - op diverse manieren geïnterpreteerd worden. De oorlog is namelijk een negatieve kracht die Objecten verstoort of ongedaan maakt, maar evenzeer een gebeurtenis die gepaard gaat met ontzuivering en inzicht. In het geval van dat laatste, nemen de romans waarin de oorlog optreedt als een valse stimulans, de vorm aan van een ontwikkelingsroman waarin uit deze negatieve ervaring een 'positieve' conclusie van volwassenwording en realiteitszin volgt. In hoeverre deze gebeurtenis door de Subjecten in kwestie ook in die positieve hoedanigheid ervaren wordt, is een andere kwestie. Hoe dan ook, voor elk van deze individuen blijkt het adagium van Voltaire, dat als motto gebruikt wordt in *De vijand* (1957) van Jos Vandelloo (°1925), van toepassing: '*On entre en guerre, en entrant dans le monde.*'

2.2 Onvrede met de oversten en het materiaal

De ontzuivering die gepaard gaat met de inval van de Duitsers, is niet enkel het gevolg van hun overmacht, maar ook van de afwezigheid van degelijk oorlogsmateriaal en het gedrag van de Belgische legeroversten. Daarbij wordt voornamelijk kritiek geleverd op hun laffe en schijnheilige houding en hun Franstaligheid, waarbij herhaaldelijk opgemerkt wordt hoe er sinds de Eerste Wereldoorlog blijkbaar weinig veranderd is.

De moustache blijft thuis

Een eerste vaststelling die gemaakt wordt door de protagonisten is het feit dat zij er als soldaten grotendeels alleen voorstaan, omdat ze ondergeschikt zijn aan instanties die zich ruimtelijk niet in hun nabijheid bevinden. Wanneer Edmond in *Vuur over 't land* met een patrouille op verkenning moet, krijgt hij plots het bevel dat ze tegen de Duitsers moeten oprukken: "“Oprukken met z'n zevenen?... Zijn ze gek?... Vervloekt, dat hij het zelf 'ns doet, de majoor. Maar

die zit zeker veilig in zijn abri.” (Van Laer 1945, 65). Die kritiek klinkt nog scherper door in *Mijn kleine oorlog*. In de eerste plaats wordt gewezen op de lafheid van de oversten en de manier waarop ze de soldaten aan hun lot overlaten:

[...] gedurende de mobilisatie kondt ge uw voet niet scheef zetten of ze keken u met vlammeende oogen omver [...] Maar hier hadden we hen niet meer gezien vanaf het eerste schot uitgenomen dan dien armzaligen luitenant van de 9de, doch wat betekende een luitenantje tegenover hen ginder?’ (Boon 2002, 125)

De tegenstelling tussen hun ‘vlammende oogen’ vóór de gevechten en hun afwezigheid ‘vanaf het eerste schot’, toont hoe hun autoritair gedrag niet in verhouding staat tot hun persoonlijke moed. Hun strijdkracht is enkel in voege als de tegenstander een mindere in rang is; in het andere geval maken ze van hun positie misbruik om hun hachje te redden.

Indien de oversten in *Mijn kleine oorlog* toch ten tonele verschijnen tijdens de gevechten, wordt dit op een vrij negatieve manier geëvalueerd. In de eerste plaats geven ze absurde bevelen: ‘Neen om uit te houden was het niet meer, vooral met die onzinnige bevelen, ga om nieuwe munitie zei de luitenant en er was geen munitie meer die was een ½ uur geleden in de lucht gevlogen.’ (idem, 122). Ofwel zijn ze er enkel om de soldaten te berispen:

en 2 soldaten die aan het albertkanaal waren gaan loopen werden door gendarmen-die-ook-waren-gaan-loopen opgepikt en op een kerkpleintje voor een krijgsraad gebracht, vòòr een generaal die riep en van zijn klooten maakte en op zijn sloefen was, en almeteens kwamen er duitsche vliegers en de generaal-op-zijn-sloefen sprong in een auto en reed weg zeggend DAT ZIJ LATER VOOR DEN KRIJGSRAAD ZOULDEN TE KOMEN HEBBEN. (idem, 124)

Het beeld dat hier van de legeroversten gegeven wordt, is nogal cynisch. Vanuit het perspectief van de kleine man als soldaat wordt het gezag als laf en onrechtvaardig ervaren. Tegelijk lijken de oversten zielig en zelfs lachwekkend, zoals in de ‘sloefen’ besloten ligt.¹¹

11 Verderop in de roman, in het hoofdstuk ‘Le Drapeau’, gaat de verteller in *Mijn kleine oorlog* nog verder door de oversten aan te duiden als de eigenlijke vijanden van de soldaten in de oorlog. De handelingen zijn niet tijdens de Achttiendaagse Veldtocht gesitueerd, maar na de bevrijding tijdens ‘grootte manoeuvres [...] in het kamp van beverloo’ (Boon 2002, 191). De beeldvorming van de overste herhaalt zich hier, en verwijst terug naar de situatie aan het front: ‘en daar kwam dan een exemplaar van die officieren van vòòr den oorlog aan dingen vragen waar de vijand zat, en dingen keek zwiiggend naar het exemplaar dat “stoemerik” zei en verder ging, en dingen keerde zich naar ons en zei: hoe kon ik hem nu zeggen dat hij de vijand was? Want uw vijand wie is dat? Iemand die uw taal niet behoorlijk spreken kan en u van stoemerik verwijt, iemand die betaald wordt door gansch het volk om eten te geven aan de soldaten maar dat geld op zak steekt en de soldaten voedert met iets minderwaardigs, iemand die het leven van zijn soldaten vergalt, iemand waar de soldaten van herademen als ze hooren zeggen dat hij gestorven is, iemand die... enfin uw vijand is.’ (ibidem).

Enkel oversten die enige solidariteit vertonen met de soldaten aan het front, kunnen in *Mijn kleine oorlog* op een zekere positieve evaluatie rekenen, maar daarbij wordt vastgesteld dat ook zij ondergeschikt zijn aan de instanties die zich niet aan het front bevinden: ‘uitgenomen dan dien armzaligen luitenant van de 9de, doch wat betekende een luitenantje tegenover hen ginder?’ (idem, 125). De ruimtebepaling ‘ginder’ verwijst naar de afstandelijkheid tussen de soldaten en hun oversten, waarbij deze laatsten afgeschilderd worden als onverschillig voor het lot van de manschappen. Dit verschil in geledingen komt ook naar voren in *Vuur over 't land*, waar de aanwezige luitenant - in tegenstelling tot de andere oversten - geprezen wordt om zijn strijdvaardigheid, durf en solidariteit met de soldaten: ‘Dat spijt ons, we zeggen het vlakaf, op z'n Vlaamsch. Het is een officier naar ons hart, die jonge man met zijn keurig zwart haar en blank velletje en zijn ongeveinsden moed. We waren er al aan gewoon geraakt in die enkele dagen dat hij alles met ons meemaakte.’ (Van Laer 1945, 63).

In *Onder drie vlaggen* van Coninx voelen de soldaten zich eveneens voortdurend bedrogen door hun oversten: ‘Zij zelf, de officieren met de enkele die ze zijn, beschikken over een ganse wagen. Officieren hebben misschien een ander lichaam dan soldaten? Ze verdienen honderd maal méér per dag en hebben daarom ook honderdmaal méér comfort van doen!’ (Coninx 1951, 20). Die schampere toon blijkt ook uit de ridiculisering van hun deelname aan de strijd: ‘De kolonel komt, ook in volledige veldkledij, dat is: zonder ransel, zonder wapenuitrusting. Als zo'n soort een kartonnen helm op heeft, is hun veldkledij volledig.’ (idem, 68). Wanneer de soldaten dan moeten gaan vechten, is dat zonder die oversten: ‘De moustache blijft thuis, onze kommandant blijft thuis [,] de bizonderste officieren blijven thuis.’ (idem, 70).

Het gebrek aan solidariteit van de oversten met de manschappen wordt in latere romans, waarin de strijd voornamelijk gethematiseerd wordt als herinnering in terloopse opmerkingen, nog herhaaldelijk vermeld. In de roman *Jan van Gent* van Ward Hermans wordt de lafheid van de oversten op een enigszins tragisch-ironische manier verwoord: ‘De achttiendaagse veldtocht was

voor Jan haast een klucht geweest. De officieren waren nog vlugger dan de manschappen...' (Hermans 1962, 64). Eenzelfde opmerking vinden we in *Het paard van elia* van Mets: 'Het gedrag van officieren en manschappen vertoonde een opvallend gebrek aan heldhaftige poses.' (Mets 1966, 54).

Een ander punt van kritiek waarvan de legeroversten in de romans over de Achttiendaagse Veldtocht het mikpunt zijn, is hun Franstaligheid. Zeker in boeken met een bepaald Vlaamsgezind karakter, duikt herhaaldelijk een conflict op rond het taalgebruik tussen Vlaamse soldaten en Franstalige oversten. In *Vuur over 't land* wordt het hoofdpersonage Edmond, nadat hij tijdens een verkenning verloren is gereden en veel te laat bij zijn regiment aankomt, door de majoor berispt 'in 't fransch natuurlijk.' (Van Laer 1945, 60). In *Jan van Gent* van Hermans wordt expliciet gewezen op het feit dat er weinig veranderd is sinds de Eerste Wereldoorlog. Jan en zijn kompanen worden in het leger voortdurend geconfronteerd met Fransgezinde officieren: "'De paarden verstaan beter Vlaams dan de officieren. Waarvoor hebben jullie dan gevochten in 1914-'18?'" (Hermans 1962, 28). Deze vaststelling en de onvrede hiermee zal uiteindelijk aanleiding geven tot de latere collaboratie van het hoofdpersonage.

Een militaire kluchtparade

Een derde punt van kritiek betreft de kwalitatieve en kwantitatieve ontoereikendheid van het eigen oorlogsmateriaal en het gebrek aan een degelijke organisatie. Dit blijkt zowel uit de evolutie van de oorlogsomstandigheden, zoals in *Mei 1940* of *Vuur over 't land*, als uit expliciete uitingen door de protagonisten in de strijd. In *Wij waren geen helden* van Verten wordt aanvankelijk nog enigszins luchtig gedaan over het Belgische legermateriaal: 'Men kon deze tweedekker moeilijk een vliegtuig noemen. Misschien moest de piloot wel trappen om boven te blijven.' (Verten 1950, 59). De protagonisten worden ook geconfronteerd met defecte gasmaskers: 'Het linnen was op drie plaatsen gescheurd en hoe ik de lussen ook aanspande hoger dan mijn neus kreeg ik de brilglazen niet.' (idem, 65). In andere romans wordt evenwel duidelijk hoe schrijnend de wantoestanden soms wel zijn. De ontuchtering die Paul Vallon overvalt aan het front in *De wereld lacht om tranen* van Ridwit (zie boven) hangt bijvoorbeeld ook samen met de toestand van het Belgische leger. De soldaten voelen zich machteloos omdat ze niet voorbereid zijn op de aanval: 'Er komen tuigen voor de dag, die we nooit in de arsenalen van het leger vermoed hebben, daarentegen blijken er dingen, die we er wel in massa vermoedden, in droeve mate voorradig zijn: wapens en

munitie.’ (Ridwit 1952, 110). Daarbij wordt ook gewezen op de ongelijke strijd: ‘Meen je, dat ze daar nu over het kanaal in een diepe schuilkelder naar onze kanonnen zitten te luisteren? Misschien is het je nog niet opgevallen, dat één vliegtuig genoeg is om een heel regiment infanteristen op te rollen. [...] De veldgrauwen [...] wandelen als toeristen tussen puinen.’ (idem, 141). Vallon komt ook tot de vaststelling dat elke organisatie ontbreekt: ‘Ineens herinner ik me weer, dat onze compagnie tussen de voorlinie en onze kanonnen zit. Langs beide zijden zijn de verloren slagen voor ons bestemd.’ (ibidem).

In het latere Vlaamse proza waarin de Achttiendaagse Veldtocht opduikt, wordt voornamelijk dit amateuristische aspect benadrukt, waarbij de evaluatie ervan zich telkens lijkt te bewegen op de grens tussen scepsis en ironie. In *De wereld lacht om tranen* is dit reeds enigszins aanwezig, wanneer Paul Vallon de terugtrekkende soldaten ‘honderden drollige figuurtjes’ (Ridwit 1952, 142) noemt, en de Achttiendaagse Veldtocht een ‘militaire kluchtparade’ (idem, 157). In *Dwarssluggers* (1957) van Frank Liedel (pseud. van Leonard L.F. van Assche, °1924) treedt deze bagatellisering van het oorlogsgebeuren nog sterker naar voren. Het verhaal volgt drie vrienden op hun gezamenlijke ervaringen tijdens en na de oorlogsjaren, en gaat kort in op de gebeurtenissen tijdens de Achttiendaagse Veldtocht. Daarbij wordt het leger op een erg sceptische manier geëvalueerd door één van deze mannen: ‘Zeven man. Zes die zich hadden aangeboden om eens te kunnen schieten, en de zevende om zijn geweer aan de eerste Duitser te geven die hij zou zien.’ (Liedel 1957, 53). Bij een aanval op een bunker beschrijft hij de vluchtende soldaten als ‘wild met zijn armen zwaaiend, en dat kon, want ze hielden geen geweer meer vast.’ (idem, 54).

Meer ironisch van toon omtrent deze historische gebeurtenis, is *Het verdriet van België* (1983) van Hugo Claus (°1929). Hier wordt het Belgische leger op diverse plaatsen impliciet en expliciet geïroniseerd, zowel vanuit het perspectief van de ik-verteller, als door verschillende instanties die zich op het thuisfront bevinden. Zo verraadt de beschrijving van de noodlanding in Maasmechelen van het vliegtuig met de Duitse piloten die in het bezit zijn van geheime papieren omtrent de inval van Duitsland, veel over de manier waarop het materiaal van het Belgische leger wordt ingeschat: ‘Een vliegmachine met twee Duitse officieren die zo lamdronken zijn dat zij de Maas aanzien voor de Rijn landt recht in de fietsen van onze 13de Divisie.’ (Claus 1983, 291). De fietsen in het citaat lijken te fungeren als een pars pro toto waartoe de integrale uitbouw van het Belgische leger herleid kan worden.

Die ironisering vinden we ook terug in de beschrijvingen van de legeractiviteiten tijdens de Achttiendaagse Veldtocht:

De Duitsers gooien poppen uit, verkleed als soldaten. Dit verlamt voor uren de heroïsche weerstand van onze troepen. Moeten onze troepen zich terugtrekken tot aan de IJzer, zoals in Veertien-Achttien? Zij willen wel, maar wáár zijn de legerkaarten? (idem, 306)

De ironisering van de oorlogsomstandigheden vinden we eveneens terug in *De varkensput* (1985) van Willy Spillebeen (°1932). In deze roman reconstrueert de protagonist Jaak Tantis het leven van een zekere ‘madame Jeanne’, op basis van notities bij verhalen die ze hem over haar leven heeft verteld. De rode draad doorheen die verhalen is de woede tegenover haar intussen overleden man, Richard Van Iseghem, die tijdens en na de oorlog een belangrijke rol speelde in het verzet en de repressie. Daarvóór had hij ook gevochten tijdens de Achttiendaagse Veldtocht, en enkele maanden in krijgsgevangenschap doorgebracht. In de roman wordt duidelijk hoe de wisselwerking tussen scepsis en ironie voornamelijk gelijkloopt met de tegenstelling tussen de weergave van de feiten door zij die de gebeurtenissen van dichtbij hebben meegemaakt, en van zij die op het thuisfront zaten. In haar verhaal suggereert Jeanne hoe Richard erg verontwaardigd was over de staat van het Belgische leger: “‘Alles was amateurisme,’ zei Richard, ‘we schoten met Mausegeweertjes naar vliegtuigen.’” (Spillebeen 1985, 106). In de versie van Jeanne treedt er evenwel een ironiserende vertekening op van het gebeuren. Zij noemt deze gebeurtenissen een ‘Laus Stultitiae’ (idem, 103), en deze ironie wordt overgedragen op de romantekst zelf, zoals blijkt uit de titel van het hoofdstuk waarin deze ervaringen beschreven zijn, namelijk ‘Belgische helden I’ (idem, 101). In de secundaire en zelfs tertiaire weergave krijgt het gebeuren dus van langsom meer een ironisch karakter.

2.3 Het beeld van het Duitse leger

Als laatste punt in mijn bespreking van de literaire behandeling van de strijdperikelen van mei 1940, wil ik nog kort stilstaan bij het beeld dat gevormd wordt van het Duitse leger. In de hoedanigheid van tegenstander en aanvaller is hun rol bepalend voor het verhaalverloop, in de zin dat ze de oorlog als zodanig construeren en zo de identiteit en plaats van de (Vlaamse) protagonisten bepalen. In die rol worden ze bij aanvang van de oorlog over het algemeen afgebeeld als een vijand, wat hen meteen radicaal tegenover de protagonisten positioneert en hen een negatieve lading geeft. Dat beeld wordt

in eerste instantie beïnvloed door de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. De Duitser wordt gezien als een agressor en een barbaar, wat een verlengstuk krijgt in de geringschatting van hun militaire mogelijkheden. Vanuit die visie heerst er een uitgesproken vertrouwen in de eigen mogelijkheden om de heldendaden van de generatie van hun ouders over te doen.

Dat beeld is evenwel een kort leven beschoren en wordt op twee manieren ondergraven. In eerste instantie is er het militaire aspect. De Duitse Blitzkrieg overweldigt de Belgische soldaten, die geconfronteerd worden met de Duitsers als tactische, snelle, zwaarbewapende en doeltreffende soldaten. Daarin keert ook de animale metaforiek terug, zoals bijvoorbeeld in *Vuur over 't land* van Van Laer, waarin de Duitse vliegtuigen vergeleken worden met 'roofvogels' (Van Laer 1945, 38). Die overweldiging zorgt ervoor dat de confrontatie weinig om het lijf heeft en de perceptie van de aanvaller slechts beperkt is tot korte observaties van een tegenstander die hen te snel af is. Daardoor is het beeld dat ontstaat in veel gevallen erg beknopt, en/of blijft het steken in vrij algemene of vage termen. In *Mijn kleine oorlog* van Boon blijkt dit bijvoorbeeld uit de passage waaraan ik hierboven reeds gerefereerd heb: 'wij riepen naar hem dat hij den lederen riem van zijn f.m. moest oversnijden maar hij hoorde het niet hij stond daar in de vuurbaan van hun kogels en kakte zijn broek vol waar hij stond' (Boon 2002, 123). De enige plaats waar de Duitser in die passage aanwezig is, is in het voornaamwoord 'hun'. De ruime aandacht voor het eigen lot en de psychologische gevolgen van de strijd overstijgen bovendien in ruime mate de aandacht voor een vijand die door zijn overmacht grotendeels ongrijpbaar en onzichtbaar blijft. Na verloop van tijd slaat dit beeld bovendien om in een uitgesproken positieve beeldvorming en een bewondering voor de efficiëntie en de daadkracht van de Duitse troepen. Die beeldvorming wordt mede in de hand gewerkt door het contrast met de povere kwaliteit van de eigen opleiding, oversten en materiaal.

Een tweede factor in de ondermijning van het vijandbeeld van de Duitsers, is gelegen in de karakterisering van hun gedrag. In tegenstelling tot het beeld van de Duitsers als wilde barbaren, worden ze in hun nabije, persoonlijke contact gekarakteriseerd als hoffelijk, correct en gedisciplineerd, iets wat zowel uit de perceptie van de soldaten als van de inlandse bevolking naar voren komt. Zo oppert de stamvader in *De wereld verandert* (1948) van Frans van Isacker (1920-2000):

- Hoe is het met jullie reis verlopen? Ze zeggen dat het zo glad gaat, dat de Duitsers zo voorkomend zijn. Nou zoals ik ze hier gezien heb, zijn ze netjes nu, hoor. Jongens, verleden keer was dat wat anders. Man hat

geschossen, zeiden ze toen. En ze schoten terug ook. In Leuven op het Stationsplein zijn er toen veel gefusilleerd. (Van Isacker 1948, 30)

Dat positieve beeld keert regelmatig terug wanneer de inval van de Duitsers ter sprake komt, en in veel gevallen wordt dit gedrag ook gespiegeld aan de ongeregelheden met de in België gelegeerde Franse en Engelse soldaten tijdens de mobilisatie.

Een uitzondering op die positieve beeldvorming van de Duitsers tijdens de Achttiendaagse Veldtocht, vinden we heel wat later in *De vermaledijde vaders* (1985) van Monika van Paemel (°1945). Daarin bevestigt de ik-vertelster, Pam van Puynbroeck, in eerste instantie hoe de eerste indruk van de Duitsers positief was: ‘Maar bij hun blijde intrede zagen de heren er nog goed uit, ze sneden geen vrouwenborsten af, en leken beschaafder dan hun vaders, zegezekeer lachten ze hun tanden bloot. Een jongensdroom.’ (Van Paemel 1987, 18). Tegelijk merkt ze op dat dit beeld snel taande tijdens de bezetting, maar ze geeft daarbij ook aan dat het reeds tijdens de Achttiendaagse Veldtocht zelf een behoorlijke knauw kreeg. Zo krijgt Pam de opdracht een reportage te maken over de gebeurtenissen tijdens mei '40 in het Vlaamse dorp Vinkt. Ze komt daarbij tot de volgende vaststellingen:

Vinkt ligt op het kruispunt van de wegen. Het dorp wordt verdedigd door de Ardenner Jagers. ‘Les Chasseurs Ardennais’ [...]. Drie dagen lang hevige gevechten, bombardementen, granaatinslagen, spervuur. Drie dagen lang moord en plundering. De verliezen zijn zo groot (748†) dat de vijand elke schijn van sportiviteit aflegt. Honderden doden, waaronder een zestigtal officieren en onderofficieren. De zegevierende opmars gestuit voor een dorpje van niets? [...] Dit roept om wraak. Vraagt om de totale vernietiging.’ (idem, 253)

De verteltoon verraadt veel over de wijze waarop de vertelster zich tegenover de Duitse vijand positioneert. In de eerste plaats wordt de hierboven aangegeven hoffelijkheid herleid tot een louter gevolg van hun zegementaliteit. Eens hun opmars gestuit wordt, blijkt de goedaardigheid niet meer dan schijn te zijn en komt hun ware, gewelddadige aard naar boven. Het contrast tussen hun overwinningsroes en de lokale nederlaag versterkt dit proces nog. Daarnaast reproduceert de vertelster hier ook het perspectief van de Duitsers, in de passage ‘De zegevierende opmars gestuit voor een dorpje van niets? [...] Dit roept om wraak. Vraagt om de totale vernietiging.’. De uiting bevat zowel een verwijzing naar hun arrogantie, als een sterke ironisering van hun grootse taalgebruik en de misplaatstheid van hun verontwaardiging.

De rest van het relaas bevat voornamelijk een chronologisch overzicht van de geweldplegingen waarvan de plaatselijke bevolking het slachtoffer is geworden. Dat gaat van het gebruik van krijgsgevangenen en burgers als levend schild, over mishandelingen, foltering, plunderingen en brandstichting, tot collectieve terechtstellingen van mannen, vrouwen, kinderen en bejaarden: ‘Het jongste slachtoffer is dertien, het oudste eenennegentig.’ (idem, 254). In de reportage wordt een striemende kritiek geleverd op het Duitse gedrag in Vinkt, wat ontvullend is in vergelijking met de relatief positieve beeldvorming in andere romans. Hier wordt gesuggereerd dat de mens een uiterst gewelddadig en nietsontziend wezen is als hij zijn zijn niet krijgt. Daarom is het belangrijk in het achterhoofd te houden dat deze beeldvorming niet exclusief de Duitsers beoogt, maar gesitueerd wordt binnen een algemene kritiek op een mannenmaatschappij die gedragen wordt door geweld en schijnheiligheid. Zoals Jooris Van Hulle in *Ik schrijf zoals ik schrijf. Vlaams proza 1980-1989* (1990) opmerkt, schrijft de vertelster vanuit een ‘verdedigingsstelling’ (1990, 86), waarbij ze als vrouw liefde wil geven en ontvangen, zonder zich daarbij aan de mannelijke superioriteit te hoeven onderwerpen. Van Hulle merkt op hoe de beschrijving van het drama van Vinkt bewijst hoe mannen voor haar staan voor ‘bruut geweld, blinde overheersing, zinloos oorlogsgeweld’ (ibidem).

3. De krijgsgevangenschap

Net als bij de bespreking van de Achttiendaagse Veldtocht en de mobilisatie, wordt er in het Vlaamse proza slechts sporadisch aan de krijgsgevangenschap van de Vlaamse soldaten gerefereerd. Het onderwerp heeft wel aanleiding gegeven tot heel wat documentaire getuigenissen en egodocumenten, zoals bijvoorbeeld *Sandbostel! Uit het leven van een Vlaamsch krijgsgevangene* (s.d., volgens de NCC-databank ‘ca. 1944’) van P. Van der Heyde (data onbekend).¹² De fictionele verwerking ervan is veeleer minimaal.

In het Vlaamse naoorlogse proza is er welgeteld één roman waarin de krijgsgevangenschap het centrale thema van het boek uitmaakt, namelijk *Van capitulatie tot Entlassung* (1948) van Aurelius Mertens. Dit boek wordt op de binnenflap aangekondigd als ‘[o]orlogsroman’ en vormt wat betreft het tijdsbestek een vervolg op het hierboven besproken *Mei 1940*. Het boek

12 Voor een overzicht van dergelijke kampgetuigenissen verwijs ik naar Van den Berghe 1995.

behandelt de periode tussen de capitulatie en de *Entlassung*, het tijdstip waarop de krijgsgevangenen naar huis mogen, en bestaat uit een aaneenschakeling van korte, chronologisch geordende hoofdstukjes waarin telkens een bepaald aspect van het kampleven uit de doeken gedaan wordt, zoals de honger omwille van het kleine rantsoen, de harde behandeling door de Duitse kampoversten, en de conflicten tussen de gevangenen. De roman heeft in dat opzicht voornamelijk een didactische of documentaire functie.

Minder centraal en daardoor ook minder documentair van aard met betrekking tot dit onderdeel van de oorlog, is de behandeling van dit thema in *Mijn kleine oorlog* van L.P. Boon. Hier wordt de krijgsgevangenschap aangeraakt in het hoofdstukje 'Pseudo-Hallucination' (Boon 2002, 128-130). Zoals in de rest van dit boek het geval is, ligt de nadruk in de eerste plaats op het polemische aspect, waarbij de behandeling van het thema de vorm van een aanklacht aanneemt tegen de onmenselijke behandeling. Centraal staan de knagende honger en de fysieke en morele aftakeling van de krijgsgevangenen. Boon gaat in het gecursiveerde commentaar daarnaast in op de gevolgen van de vervreemding die optreedt tussen deze gevangenen en zij die thuis achtergebleven zijn. Wanneer hij zijn *Entlassung* gekregen heeft, merkt hij dat men aan het thuisfront voor zijn pijnlijke ervaringen geen aandacht heeft, en dat zijn kind 'benauwd was van mijn kapotte kapoot en mijn baard en mijn zeer mager gezicht' (idem, 130). Andere romans waarin ingegaan wordt op het krijgsgevangenschap, zullen voornamelijk deze vervreemding centraal stellen. Voorbeelden hiervan zijn *Christina Lafontaine* (1946) van Jean Du Parc (pseud. van Willem Putman, 1900-1954) en *Hebben alle vogels hun nest* van Valère Depauw, waar de vervreemding door de krijgsgevangenschap van de man aanleiding geeft tot ernstige huwelijksspanningen.

Christina Lafontaine handelt over de onzekerheid van de titelfiguur rond het lot van haar man, die in krijgsgevangenschap is afgevoerd. Door die afwezigheid wordt zij geconfronteerd met de toenaderingspogingen van andere mannen, zoals een Duitse ingekwartierde officier en een bevriende dokter. Zij kan aan de verleidingen weerstaan, maar wanneer haar man terugkeert voelt zij hoe beiden van elkaar vervreemd zijn. Het doorstaan van de beproeving leidt tot een verheffing van hun relatie. De referentie aan de krijgsgevangenschap vormt hier niet meer dan een achtergrond om de thematiek van vervreemding, beproeving en verlossing te funderen. Iets gelijkaardigs vinden we in het hierboven reeds besproken *Hebben alle vogels hun nest...* van Valère Depauw. Het verhaal gaat over twee jonge mensen, Thomas en Maria-Kristina, die zich in hun eerste huwelijksjaren door de oorlogsontberingen en materiële

mislukkingen moeten slaan. Thomas doet dat met een sterk romantisch idealisme, terwijl Maria-Kristina getekend is door een moeilijk te ontgooien nuchterheid, gegroeid uit vele ontgoochelingen. Een van die ontgoochelingen is de krijgsgevangenschap van Thomas die zich, mede door het onbegrip van zijn vrouw, moeilijk kan aanpassen aan het leven van erna. Hier wordt heel direct ingegaan op de psychologische problematiek van de verhouding tussen *insider en outsider*.¹³ Thomas voelt hoe Maria-Kristina zich onmogelijk kan inleven in of begrip opbrengen voor de kamprealiteit. Zij begrijpt zijn vreemde gedragingen niet, en Thomas wijst er haar op dat hij zich niet zomaar opnieuw aan het heden kan aanpassen: “‘[...] een lichaam past zich niet zo gemakkelijk aan een nieuwe toestand aan als gij dat wel schijnt te wensen.’” (Depauw 1951, 49). Wanneer Thomas ex-gedetineerden uitnodigt om over de kampervaringen te praten, lijken deze voor Maria-Kristina banaal: ‘het verraste haar en het ontgoochelde haar, dat er helemaal niets tragisch lag in wat er verteld werd.’ (idem, 50). Zij komt echter snel tot de vaststelling dat de luchtige manier waarop zij vertellen over hun ervaringen is ingegeven vanuit een defensieve reflex: ‘Maar dat er ginder ook geleden werd, dat er vooral geleden werd en die gemene liedjes en vertelseltjes slechts dienden als verdedigingswapen tegen de miserie, die anders niet te dragen zou zijn geweest, dat kwam Maria-Kristina op een avond te weten.’ (idem, 52).

Om de pijnlijke herinnering te verwerken, tracht Thomas zijn kampervaringen in een boek te beschrijven, maar hij vreest dat hij ‘nimmer dat boek zal kunnen schrijven zoals het zou moeten geschreven worden’ (idem, 53). Toch schrijft hij een boek met de titel ‘Gneixendorf’, genoemd naar het Oostenrijkse dorpje waar het Stalag gevestigd was.¹⁴ Maria-Kristina hoopt dat zijn schrijven hem zal helpen om de oorlogsellende te vergeten, en dat het zijn

13 Ik ontleen de termen hier aan de studie *Met de dood voor ogen Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders* (1987) van Gie Van den Berghe. In deze studie gaat hij in op de problematiek rond de complexe verhouding tussen zij die de kampen hebben meegemaakt, en zij die ervan bespaard bleven.

14 Ook bij Depauw, zoals bij Boon, is de literaire referentie in sterke mate gebonden aan de eigen internering als Vlaams krijgsgevangene na de capitulatie van het Belgische leger. Depauw werd enkele maanden opgesloten in het kamp Gneixendorf in Oostenrijk (net zoals Thomas in *Hebben alle vogels hun nest...*) en schreef hier reeds tijdens de oorlog een lijvig manuscript over. De uitgever mocht het evenwel vanwege de Duitse censuur, die het niet begrepen had op de afbeeldingen van de honger en het leed in de kampen, niet publiceren. Depauw legde het manuscript grotendeels opzij, en wat overbleef bewerkte hij in de afzonderlijk verschenen nouvelles *Offergang*, *Kerstmis in de Stalag* en *De man keert terug*. Deze nouvelles werden in de 1948 gebundeld onder de titel *Triptiek van heimwee en berusting*. Voor deze bio-bibliografische info, zie Demedts 1978.

heraanpassing aan het dagelijkse leven in het heden zal bevorderen. Thomas denkt daar evenwel anders over:

Er was in hem een heel complex van gedachten en gevoelens. Hij wilde, hij kon die bevrijding juist niet aanvaarden en wanneer hij met zulke verbeterheid schreef, een verbeterheid, die met inspiratie zeker maar bitter weinig te maken had, wanneer hij zich zelf die dwangarbeid oplegde, dan was het een laatste poging om níet te vergeten. (idem, 55)

Uiteindelijk zullen beiden hun geluk hervinden, en zal er voor Thomas en Maria-Kristina een mogelijkheid zijn om het verleden achter zich te laten. Deze verzoening wordt bezegeld in de aankoop van hun eigen San Michele - een droomkasteel ergens in Vlaanderen.

De romans van Du Parc en Depauw geven blijk van een sterke verzoenende en idealistische toon, in tegenstelling tot *Mijn kleine oorlog* van Boon. De negatieve psychologische en lichamelijke gevolgen van de krijgsgevangenschap worden er immers overwonnen, met de verzoening tussen de geliefden als een positieve uitkomst. Bij Boon blijft de ontgoocheling overeind, en dit vertaalt zich ook duidelijk in de minder voldragen romanstructuur die niet op een dergelijke oplossing aanstuurt. Het onderwerp van de krijgsgevangenschap zal na deze romans niet meer terugkomen als een centraal thema in het Vlaamse proza. Als er nog aan gerefereerd wordt, vormt het thema veeleer een achtergrondkader waartegen de gebeurtenissen van vervreemding of geblokkeerde verlangens gesitueerd worden.

4. Enkele afrondende opmerkingen

In dit artikel heb ik een aantal aspecten getoond van de literaire referenties aan de mobilisatie, de Achttiendaagse Veldtocht en de krijgsgevangenschap in het naoorlogse Vlaamse proza. Zoals is gebleken, zijn deze referenties relatief zeldzaam. Dit gegeven is naar mijn mening in eerste instantie toe te schrijven aan het feit dat die gebeurtenissen reeds tijdens de oorlog zelf uitvoerig aan bod zijn gekomen, en dat ze door andere oorlogsaspecten, zoals de perikelen rond de collaboratie en repressie, tegen het einde van de oorlog naar de achtergrond gedrukt werden of zelfs enigszins uit het Vlaamse geheugen verdwenen. Mogelijk is dit het gevolg van een paradigmatische aandachtsverschuiving, waarbij de markt op het einde van de oorlog reeds verzadigd was van deze thema's. Romans als *Mei 1940* of *Vuur over 't land* kunnen daardoor gezien worden als de laatste overblijfselen van een interesse

die voornamelijk tijdens de oorlog floreerde. Bovendien verdwenen veel van deze boeken waarschijnlijk snel uit de aandacht omdat ze in heel wat gevallen uitgegeven werden in eigen beheer, en/of geen herdruk meer beleefden.

De quasi afwezige kritische en wetenschappelijke aandacht voor deze werken - met uitzondering van het werk van Boon en Depauw - is hoogstwaarschijnlijk toe te schrijven aan het feit dat die boeken in de eerste plaats een sterke referentialiteit beoogden, en niet zozeer literair van opzet waren. Omwille van de specifieke preoccupatie met de historische realiteit hebben deze boeken immers een sterk documentair karakter, waarbij hun cognitieve functie groter is dan hun poëtische. Dit vertaalt zich literair-technisch in een bij voorkeur chronologisch-lineaire en fragmentarische verhaalstructuur, bijvoorbeeld via het dagboek of de anekdote. De weergave van oorlogsgebeurtenissen in een rechtlijnige plotstructuur is veeleer zeldzaam, en dit lijkt te suggereren dat dergelijke ontwrichtende gebeurtenissen zich slechts met moeite lenen tot een sluitend verhaal. Dat blijkt overigens ook uit de latere manifestaties van het thema. Hoewel de fictionalisering ervan toeneemt naarmate de romans in de tijd verder van de oorlog staan, lijkt het thema telkens in een veeleer referentieel georiënteerde schrijftuur op te duiken. Dat lijkt niet enkel het geval in het genealogische proza, dat een sterke historische component in zich draagt, maar bijvoorbeeld ook in *De vermaledijde vaders* van Van Paemel, waar de beschouwingen over het drama bij Vinkt expliciet in een aparte reportagevorm gepresenteerd worden.

De latere beeldvorming van de mobilisatie en de strijd wordt in belangrijke mate gekenmerkt door een verschuiving van scepsis naar ironie, met uitzondering van de roman van Van Paemel. Over het algemeen blijft de literaire thematisering ervan erg beperkt, en als er in het verdere verloop van de naoorlogse periode nog Vlaamse romans verschijnen waarin het aspect van strijd aan bod komt, is de romansetting een andere dan Vlaanderen in mei 1940. Zo wordt in enkele romans uitvoerig aandacht besteed aan de frontgebeurtenissen en ervaringen van het oostfront, bijvoorbeeld in *Bloedgroep O* (1960) van Domien van Rietvelde (pseud. van Raf van Hulse, 1903-1977), *Jan van Gent* (1962) van Ward Hermans, *Strijders zonder glorie* (1968) van Bert Haman (pseud. van Marcel de Rijcke, 1924-ca. 1983), *Art. 113* (1970) van Walter Roland of *Penkun. Vlaanderen en het Oostfront* (1987) van Pol Segers (°1925). Daarnaast zijn er nog twee opmerkelijke romans van Frans de Schrijver (°1919), namelijk *Als mens geboren* (1952) en *Het zaad van morgen* (1959), die uitvoerig ingaan op de frontervaringen van geallieerde soldaten, onder andere bij de landing in Italië in 1944.

Bijlage**Romans en nouvelles over de mobilisatie en de Achttiendaagse Veldtocht tussen 1940 en 1944****1940**

- H.G. Groenewoud, Oorlog over de Grebe
- Th. Huet, De blauwe terreur
- S. Ivanov, De oorlogsmeter
- S. Ivanov, De roman van een vluchteling
- W. Moens, Dertig dagen oorlog
- A. Mermans, De parachutisten van Orléans: Het verhaal der Vlaamsche weggevoerden 1940
- L. Van Oyen, Haar vlucht
- P. van der Poel, Spionnenliefde
- F. Primo, Langs de wegen van gewond Vlaanderen: een oorlogsdocument

1941

- A. Boni, Tusschen vuur en zee: Mobilisatie en oorlogsschetsen
- A. Broekaert, Gejaagd door de Stuka's
- L. Ceunen, Zuur-zoet in krijgsgevangenschap
- J. Delaet, Strijd in de lucht
- J. Filliaert, Meidagen 1940 in Vlaanderen's Westhoek
- F. Germonprez, De Westkust onder vuur
- M. van Gijsegems, Het bloedbad van Abbeville
- F. van Heddegem, Oorlogsdagen: Van Albertkanaal tot Schipdonckse vaart
- P. van der Heyde, Sandbostel! Kamp XB: Uit het leven van een Vlaamsch krijgsgevangene
- K. Jonckheere, Tita vlucht
- R. Lagrou, Wij Verdachten
- R. Maes, De jacht is open
- R. Van Passen, Stormen in mei
- J. Popelier, Spel op den achtergrond
- L. Swerts, Ergens in Europa...
- L. van de Wygaert, Ergens... in Vlaanderen, in oorlog, in Duitsland, in ballingschap: Gedichten en proza

1942

- P. Allard, De oorlog van de leugen: Hoe ons een rad voor oogen werd gedraaid

Th. Bogaerts, De vluchteling en de dood
 H.W. Linker, Spel in Vlaanderen: Novelle uit den groote oorlog

1943

V. Depauw, De 15de Compagnie: Schetsen uit het soldatenleven
 M. Matthijs, Menschen in den strijd
 L. Verdievel, Storm over de Zelte

1944

F. Netelaar, Uilenspiegel onder 't hakenkruis en er van onder

Bibliografie

a. Primaire literatuur

- Bijdekerke, J.: Wat het leven niet geeft (Leuven: Davidsfonds, 1948).
 Boon, L.P.: Mijn kleine oorlog. Teksteditie en nawoord: K. Humbeek e.a. (Amsterdam: Querido, 2002).
 Bouts, A.: Scherven: Kroniek van de familie Adams en van de 20e eeuw (Antwerpen: Manteau, 1987).
 Claus, H.: Het verdriet van België (Amsterdam: De Bezige Bij, 1983).
 Coninx, A.: Onder drie vlaggen (Westmalle: [Eigen beheer], 1951).
 Depauw, V.: Hebben alle vogels hun nest... (Antwerpen: Boekengilde Brederode, 1951).
 De Schrijver, F.: Als mens geboren (Antwerpen / Amsterdam: Vink, 1952).
 -, Het zaad van morgen (Antwerpen: Vink, 1959).
 Du Parc, J.: Christine Lafontaine (Brussel: Reinaert, 1960).
 Germonprez, F.: De westkust onder vuur (Brussel: De Phalanx, 1940).
 Haman, B.: Strijders zonder glorie (Gent: Humanitas, 1968).
 Hebbelinck, G.: Het meisje in de kelder (Amsterdam: Arbeiderspers, 1958).
 Hermans, W.: Jan van Gent: Roman uit het leven van een Vlaamse familie rond twee wereldoorlogen (Antwerpen: De Goudvink, 1962).
 Hoewaer, T.: Antoine de Loze, architect (Hasselt: Heideland, 1951).
 Jorssen, J.: Wat nu, Sinjoor? (Brussel: D.A.P. Reinaert, 1975).
 Kuypers, J.: Donderkoppen (Antwerpen: De Sikkel, 1945).
 Leeman, C.R.: Er werd een kind gedood (Brussel: Arbeiderspers, 1952).

Liedel, F.: Dwarsliggers (Antwerpen: Mercurius, 1957).
Mertens, A.: Mei 1940 (Sint-Truiden: Minderbroeders, 1947).
-, Van capitulatie tot Entlassung (Leuven: Davidsfonds, 1948).
Mets, L.: Het paard van elia (Leuven: De Clauwaert, 1966).
Michiels, I.: De ogenbank (Antwerpen/Tilburg: Vink, 1953)

- Ridwit, F.C.: De wereld lacht om tranen (Amsterdam / Antwerpen: Wereldbibliotheek, 1952).
- Roland, W.: Art. 113 (Antwerpen: Parallel, 1970).
- Segers, P.: Penkun. Vlaanderen en het Oostfront: oorlogsroman (Herentals: Enika, 1987).
- Spillebeen, W.: De varkensput (Antwerpen: Manteau, 1985).
- Sterkens L.: Twee kameraden (Gent: Vanmelle, 1951).
- Van Isacker, F.: De wereld verandert (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1948).
- Van Laer, J.: Vuur over 't Land: Naar het oorlogsdagboek van St. de Rijck (Brussel: Kajottersuitgaven, 1945).
- Van Paemel, P.: De vermaledijde vaders (Amsterdam: Meulenhoff, 1987).
- Van Rietvelde, D.: Bloedgroep O (Merksem/Antwerpen: Westland, 1960).
- Vandelloo, J.: De vijand (Brussel / Den Haag: Manteau, 1971).
- Versou, J.: De strijd (Gent: Boekenfonds 'Marnix', 1967).
- Verten, J.: Wij waren geen helden (Antwerpen e.a.: Standaard-Boekhandel, 1950).

b. Secundaire literatuur

- Boekengids: Algemeen Nederlands critisch-bibliografisch tijdschrift (Antwerpen: KCLB).
- Brems, H., Altijd weer vogels die nesten beginnen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005 (Amsterdam: Bert Bakker, 2006), (Geschiedenis van de Nederlandse literatuur).
- De Geest D.: 'Algirdas Julien Greimas', in: Franse literatuur na 1945. Deel 3: Kritiek, theorie en essay, (red. J. Baetens & K. Geldof), (Leuven: Peeters, 2000); p. 77-92.
- Dautzenberg, J.A., Nederlandse literatuur: geschiedenis, bloemlezing en theorie (Den Bosch: Malmberg, 1989).
- Demedts A.: 'Julien Kuypers, Donderkoppen', in: Dietsche Warande & Belfort: tijdschrift voor letterkunde, kunst en geestesleven, jg. 45 (1945), afl. 5 (okt), p. 328.
- , Valère Depauw (Nijmegen/Brugge: Gottmer/Orion, 1978).
- De Vos L.: & K. De Cat: Mei 1940. Van Albertkanaal tot Leie (Kapellen: De Nederlandse Boekhandel / Pelckmans, 1990).
- Hamon, P., Texte et Idéologie (Paris: Presses Universitaires de France, 1997).
- Lectuur-repertorium: auteurslijst bevattende 23.000 bio-bibliografische nota's en 3000 portretten van auteurs...(red. J. Baers & P. Hardy), (Antwerpen: Algemeen secretariaat voor katholieke boekerijen, 1952-1954).
- Lissens, R.F., De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden (Brussel: Elsevier, 1967).
- Merciny, N.: De beeldvorming van de Achttiendaagse Veldtocht in de Vlaamse literatuur tijdens de Tweede Wereldoorlog: een analyse van enkele literaire werken (Leuven: Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, 1997).

- Musschoot, A.M. e.a., *Literatuur 2: De twintigste eeuw* (Deurne: Baart, 1983), (Culturele geschiedenis van Vlaanderen, deel 9).
- Van den Berghe, G.: *Met de dood voor ogen: Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstaanders*, Berchem, EPO, 1987.
- Van den Wijngaert, M. (red.): *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 2004).
- Van Gorp, H. (e.a.): *Lexicon van Literaire Termen* (Leuven: Wolters, 1998).
- Van Hulle, J.: *Ik schrijf zoals ik schrijf: Vlaams proza 1980-1989* (Leuven: Davidsfonds, 1990).
- Vanheste, B., 'Want uw vijand wie is dat?' *Mijn kleine oorlog: Louis Paul Boon als ongelovige dromer* (Amsterdam: Querido, 1989).

Gezelles mystieke gedichten *Blydschap* en '*T er viel ne keer*. Traditie en experiment*

Jan J.M. Westenbroek

1. Het woord mystiek bij Gezelle

Het woord *mystiek* is een wild, moeilijk te hanteren woord. Het duidt als bijvoeglijk en als zelfstandig naamwoord een verschijnsel aan dat in de loop van de tijd steeds een andere inhoud en verschillende gevoelswaarden kreeg¹. Het is daarom nodig te proberen het woord geschikt te maken voor de behandeling van 'het mystieke' in Gezelles poëzie.

In de hedendaagse studie van de mystiek, die zich niet beperkt tot het onderzoek van de christelijke mystiek, blijkt het niet mogelijk een definitie te vinden die alle vormen van mystiek dekt. Daar komt bij dat Gezelle zelf het woord *mystiek* uiterst zelden gebruikt, nooit in zijn poëzie en slechts een enkele maal in zijn niet-poëtisch werk. Een ander woord voor het verschijnsel lijkt in zijn werk onvindbaar. In 1860 vormde hij een kleine bloemlezing van mystieke poëzie in het Italiaans en het Spaans onder de titel *Alcune poesie de' poeti celesti*. Het ging dus om gedichten van 'hemelse dichters', niet van 'poeti mistici', 'mystieke dichters', hoewel de gekozen gedichten wel als 'mystieke' gedichten en hun dichters als 'mystieke' dichters in een nu gebruikelijke ruime zin van dat woord beschouwd zouden kunnen worden.

In Gezelles proza heb ik het woord op slechts één plaats gevonden, maar het is mogelijk dat het ook elders te vinden is. Helaas is er geen concordantie op dat andere werk. Voor zover ik kon nagaan, gebruikte Gezelle op één plaats het bijvoeglijk naamwoord *mystike*. In de eerste jaargang (1866, blz. 352) van zijn tijdschrift *Ronden Heerd* bespreekt hij het rozenkransgebed met o.a. de getallen 150, 33 en 5: 150 weesgegroeten (zoals er ook 150 psalmen zijn),

* De tekst van *Blydschap* wordt steeds in de broegste versie en spelling van 1862 geciteerd en die van '*T er viel ne keer* volgens de apograaf van Pieter Russchaert, die kennelijk de spelling van Gezelle volgde.

1 Zie hierover *Encyclopedie van de mystiek. Fundamenten, tradities, perspectieven*, Kampen-Tielt 2003, 25-55.

33 weesgegroeten (zie de 33 levensjaren van Christus) en 5 onzevaders (de 5 kruiswonden). In Gezelles dichtelijk werk vindt men deze getallen ook; denk alleen maar aan de *Driemaal XXXIII Kleengedichtjes*, maar ook met andere getallen, 3 (de Drie-eenheid), 7 (de scheppingsweek, de sacramenten), 12 (de maanden, de apostelen), 50 (de 50 dagen van Pasen tot Pinksteren).

In zijn vervlaamsing van de door zijn bisschop G.J. Waffelaert in het Latijn geschreven *Meditationes theologicae* vanaf 1897 tot zijn dood in 1899 gebruikte Gezelle het woord *mystiek* evenmin, maar dat kan zijn verklaring vinden in de taalpuristische opzet van zijn vertaling: *mystiek* had geen Germaanse oorsprong. Hij kende het woord *Zahlenmystik* uit het boek *Christliche Symbolik* van Wolfgang Manzel (Regensburg 1854), dat hij in zijn bezit had. Na de activiteit tegen de quiëtistische Mme Guyon en tegen Fénelon vanaf 1695 door Bossuet had het woord *mystiek* een ongunstige bijmaak gekregen en begon het die pas vanaf de laatste jaren van de negentiende eeuw langzamerhand kwijt te raken. In 1866 hechtte Gezelle er een andere betekenis aan dan nu, en verstond hij onder de ‘mystieke’ getallen het daarin uitgedrukte verband tussen de personen en gebeurtenissen in de bijbelse, gewijde tijd enerzijds en de profane tijd anderzijds, zoals dat sinds de christelijke Oudheid en de Middeleeuwen in religieuze literatuur is aan te wijzen².

Gezelles kenschetsing in 1860 van mystieke dichters als ‘poeti celesti’ zou kunnen verwijzen naar *2 Korintiërs* 12, 2-4, waarin Paulus vertelt over ‘een volgeling van Christus die veertien jaar geleden tot in de derde hemel werd weggevoerd - in zijn lichaam of buiten zijn lichaam, dat weet ik niet, dat weet God alleen’. In Gezelles mystiek getinte poëzie vind ik twee gedichten waarin hij het hoogtepunt van de incidentele mystieke ervaring onder woorden tracht te brengen, die van de eenwording met God in dit aardse leven. Beide keren gaf hij daar vorm aan in zijn Roeselaarse leraarstijd:

2 Zie o.a. Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, tweede, durchgesehene Auflage, Bern 1954, ‘Excuse XV, 491-498; Friedrich Ohly, *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung*, Darmstadt, 1977, 40-42; *Beatrijs*, met inleiding en aantekeningen van Dr. G. Kazemier, Zutphen, 1978. In zijn befaamde brief aan Eugene van Oye op ‘Sinte Paulinusdag’ (22 juni) 1858 (*Jub.* XVII, 18) citeert Gezelle de spotnaam *mysticisme*, dus in ongunstige zin.

Blydschap (Gedichten, Gezangen en Gebeden) en *'T er viel 'ne keer (Nagelaten Dichtwerk 3³)*. Later, in de Kortrijkse periode, zou hij deze ervaring alleen voorstellen als voorbehouden voor het hemelse eeuwige leven na de dood en was hij, hier op aarde, de dichter niet van de mystieke ervaring, maar van het verlangen ernaar. Zie gedichten met citaten uit of reminiscenties aan het werk van Jan van Ruusbroec als *o Wilde en onvervalschte pracht, o Menigvuldigheid van 't menschelijk gedacht, In speculo* en *Ego flos*. Om Gezelles mystieke poëzie bespreekbaar te maken versta ik hier onder *mystiek*: het onmiddellijk schouwen en beleven van de vereniging met God, zoals aan de ziel is voorbehouden in de hemel en incidenteel in haar aardse leven, en dat deze ervaring van de *unio mystica* wezenlijk is, ook al wordt zij in het hier-en-nu niet of zelden, en dan alleen incidenteel, bereikt. Het is de vraag, of men alleen hen als mystici dient aan te merken die het ‘onmiddellijk schouwen en het beleven van de “unio mystica”’ hebben gekend. Daarmee zou namelijk de mystieke ervaring niet aanvangen, maar een hoogtepunt bereiken, volgens een aantal - maar niet alle - theologen⁴.

Mystieke poëzie heeft bij Gezelle dus deze ervaringen tot thema, maar ze hoeft niet noodzakelijk betrekking te hebben op ervaringen van de persoon zelf die ze in poëzie vorm geeft. In deze studie bespreek ik echter wel de twee gedichten van Gezelle die het beleven van de vereniging met God onder woorden trachten te brengen, maar ik doe dat zonder te stellen, dat dit voor hem een zelf ervaren gegeven is geweest. Niet de biografische persona practica Gezelle, maar de dichterlijke persona poetica Gezelle staat in het centrum van de belangstelling. Ik kom daarop bij de bespreking van *Blydschap* terug.

2. Traditie en originaliteit

‘Traditie’ en ‘originaliteit’ zijn geen onverenigbare begrippen. Het nieuwe stoelt op overlevering, die het zo verfijnt dat het grenzen doorbreekt, of het maakt gebruik van een andere nog niet opgemerkte of niet door de gangbare smaak aanvaarde traditie. Anderzijds houdt traditie niet onontkoombaar in, dat zij afkerig is van alles wat vernieuwing is. Dat hangt, zij het niet onontkoombaar, samen van de consensus bij een publiek, dat de waarde van het nieuwe al dan niet erkent. Gezelle was gevormd door en werkte in een

3 Guido Gezelle, *Verzameld Dichtwerk 7*, Kapellen 1987, 63 en *Volledig Dichtwerk*. Jubileumuitgave 1899-1999, Tielt en Kapellen 1998, 1507. Kees Fens noemt in het voorbijgaan *'T er viel 'ne keer* ‘Een mystiek gedicht’ zonder precisering van het begrip ‘mystiek’, in: Piet Couttenier (red.) *Een eeuw Gezelle 1899-1999*, Leuven 2000, 224. Hij voegt er aan toe, dat het gedicht zich ook buiten een directe religieuze of christelijke betekenis laat verstaan. Zie daarover echter mijn betoog in het tweede deel van dit opstel.

4 Stephanus C. Axters, ‘Mystieke invloeden bij de dichter Guido Gezelle’. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (Nieuwe reeks)*, Gent 1960, 81-82.

erudiet milieu: seminaries die een klassieke en christelijke traditie doorgaven, die hij nooit zal verwerpen.

In dit milieu kan men verscheidene tradities onderscheiden, tradities waaraan Gezelle op steeds eigener wijze deelnam. Allereerst en bovenal was hij een rooms-katholieke priester, gevormd binnen een West- en Zuid-Europese christelijke spiritualiteit die ontwikkeld was in een eeuwenlang proces. Een belangrijk element daarbinnen waren de klassieke Griekse en vooral Latijnse taal en literatuur. De Elzasser Ernst Robert Curtius heeft in zijn grootse studie (1948) *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*⁵ aangetoond dat er een levend verband bestond en bestaat tussen klassieke literatuur en de latere Europese literaturen. Het kwam en komt tot stand door vaste schema's, formuleringen en vormen van beeldspraak. Gezelle werkte in een instituut dat toen nog, lang na de renaissancistische bloei ervan, de Neo-latijnse literatuur beoefende. Hij schreef over de klassieke literatuur als inspirerend voorbeeld aan zijn leerling Eugene van Oye:

laet *onze* nieuwe kristen vlaemsche dichterschool de oude voorbeelden niet verstooten, laet ons ook onze reis naer Roomen doen, ik zoo wel als gij, en de heidensche kunst, zij heete nu alzoo, aen Kristus & aen Vlaendren onder den voet brengen. Meestendeels bevatten de jongens niet waerom men Latijn & Grieksch moet leeren, om *hunzelven* niet, maar als sleutel tot de toegangen van het dichterlijk schoone, tot beschaving van onze eertijds barbaersch gewezen spraken en zoo Bossuet & Racine, met Hom[eer] Virgile &c voor leidstok en voorbeeld, uit zulk en verfhakkeld speeltuig als de fransche tale zulkdanige toonen wisten te halen (.....) Laet ons *vrij gaen baden* in die vrije talen van eertijd en daeronder reken ik ook de onze, schoon ze zoo oneindig lange jaren onbeoefend zij geweest. De talen zijn schoonst *bij* haren oorsprong, maer van al de ouden (ten tijde van Homéér leefden *onze* vaders toch ook) zijn 't maer die grieksch of latijn gesproken hebben, die wij *nog* kunnen hooren spreken in de schriften die *God* ons door zijn eigen priesters om *vele hooge redens* bewaerd heeft⁶.

Maar hij ontdekte ook een andere traditie, die van het West-Vlaamse volk, dat een orale en vanaf de Middeleeuwen schriftelijk doorgegeven literatuur

5 Bern 1948, Zweite, durchgesehene Auflage 1954

6 *Jub.Uitg. XVII, 3-4, d.d.28-02-1858.*

kende. Een volkse traditie die ook het christelijke geloof met daarmee verbonden devoties overleverde. In het prospectus bij zijn eerste bundel *Vlaemsche Dichtoefeningen* (1858) schreef hij:

Immers het zijn Vlaamsche Dichtoefeningen, vlaamsche, uit Vlanderen, zoo gij wilt; ten minsten wenschte ik dat ze voor zoodanige, niet alleen van stoffe en van styl, maar ook van woorden en van wendingen mochten gelden.

Bij het werken daaraan heb ik liefst naar oude vlaamsche Dichters opgezien, en zoo mogelijk die tale gebruikt die bij Maerlant en andere te boeke staat en die, God lof, alhier nog levende gehoord en gesproken wordt.

In de hieronder te bespreken gedichten *Blydschap* en *'T er viel ne keer* treft men (West-) Vlaamse zinswendingen en woorden aan, een dialectisch taalgebruik dat in de classicistische poëzie van die tijd niet gepast was. Deze hooggestemde religieuze poëzie vereiste een verheven taal, waaraan het volkse dialect geen bijdrage mocht leveren. Het traditionele, uit de Middeleeuwen stammende Vlaamse dialect, kon in dit genre niet gebruikt worden, wel in lagere genres als volkse liedjes en vertellingen. Met het gebruik van deze volkse traditie doorbrak Gezelle de classicistische literaire traditie. In *Blydschap* is deze taal gelijk aan die van de meeste gedichten in Gezelles bundels. Het is geschreven in een gematigde vorm van het (West-) Vlaams⁷. Het taalgebruik in *'T Er viel 'ne keer* is aanzienlijk meer West-Vlaams.

3. Blydschap

3a. *Blydschap*, een gedicht binnen een traditie

Blydschap verscheen voor het eerst in Gezelles bundel *Gedichten. Gezangen en Gebeden* van 1862. Deze bundel werd gezien als bij uitstek een verzameling gedichten die nauw verbonden waren met ervaringen die de dichter in zijn leraarstijd te Roeselare had beleefd. Frank Baur formuleerde dit aldus:

Indien één bundel mogelijkheden biedt om, over en weêr, van dichter tot werk en van werk naar dichter te concluderen, dan is het die uit de eerste Brugse tijd: *Gedichten, Gezangen en Gebeden* (1862), met de

⁷ Geren (3), deur end deur (10), dingen (11), toen (13), dronk (23), kan, herte (25), smerte (27), kleen (31), blokkenstael (32).

III Mael XXXIII Kleengedichtjes (1860 [sic]) sinds 1892 door de dichter zelf in één deel verzameld, wellicht als een bewijs dat Gezelle die twee in hoofdzaak lyrische bundels zelf is gaan voelen als saamhorig uit kracht van hun gemeenschappelijke bron: het Roeselaarse leed⁸.

Gerard Knuvelder relativeerde de biografische benaderingswijze door erop te wijzen dat volgens Gezelle poëzie niet bestemd is voor de dichter, maar voor de medemens. Niet alleen de weg van de conceptie naar de verwoording, ook die van de verwoording naar de lezer/hoorder (in Gezelles terminologie het ‘uitdrukkingsstelsel’) is een fundamentele factor in het proces en beïnvloedt de eerste fase⁹. *Gedichten, Gezangen en Gebeden* is de meest bewogen bundel die door Gezelle is samengesteld en riep daardoor de vraag op naar de banden van de gedichten met het door hem geleefde leven. Toch streefde hij ernaar deze uitingen van een persoonlijk beleven daarvan los te maken en door een algemenere geldigheid voor een bredere kring, in het bijzonder de ‘Vlaemsche studenten’, beleefbaar te maken. Daar komt bij dat er een aantal gedichten in voorkomen die voortgevloeid zijn uit de opdracht van zijn bisschop, mgr. Malou, om een bundel godsdienstige gezangen en gedichten te schrijven, die dus een praktisch doel had. *Blydschap* kan zijn oorsprong gevonden hebben in Malous opzet. Het is jammer dat het handschrift ervan niet bewaard is, in tegenstelling tot die van een aantal andere gedichten welke gezien de handschriften daarvan heel waarschijnlijk bij elkaar horen en beantwoorden aan onderdelen van Malous opdracht. Het ontbreken ervan bij *Blydschap* kan te maken hebben met een andere voltooiing dan de bisschop gedacht zou hebben. Er zijn meer redenen om minder aandacht te besteden aan een autobiografische inslag van de gedichten en dus een biografische interpretatie, zoals kanunnik J. Mahieu deed in zijn studie *Guido Gezelle, een mystieke Godschouwer*¹⁰. Mahieu heeft vooral op grond van het gedicht *Blydschap* gesteld, dat Gezelle ‘een mysticus in den eigen zin van 't woord’ was. Het gedicht geeft gestalte aan wat de ziel op zeldzame dagen ervaart als ze met God is verenigd. Voor Mahieu is het een sleutelgedicht, ‘dat ons de mystieke genade duidelijk openlegt’. Hij verwijst naar ‘de geleerden in de mystieke Godsleer’ die zich de vraag stellen: ‘is de aangevoelde tegenwoordigheid Gods in de ziel een kenmerk van het mystieke leven?’.

8 *De Nieuwe Taalgids*, jrg 46, *Voors voor De Voors*, 12.

9 G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, deel III, vijfde geheel herziene druk, Den Bosch 1973, 595.

10 *Jubileumuitgave van Guido Gezelle's volledige werken* V, 1930, VII-XXVIII, i.h.b. XVII-XVII.

Mahieu hoort in dit gedicht Gezelle getuigen ‘dat hij God *gevoelt*, Hem heeft, Hem draagt’.

Blydschap

Ja! daer zijn blyde dagen nog in 't leven
 Hoe weinig ook, daer zynder nog voorwaer
 En geren zou ik alles alles geven
 Om één van die, myn God, om éénen maer,
 5 Wanneer ik U gevoel, U heb, U drage,
 My onbewust, U zelf ben, my niet meer,
 U noemen kan, myn God, en zonder klagen
 Herhalen: God! myn God en lieve Heer!
 o Blyft by my, Gy Zon van alle klaerheid,
 10 o Blyft by my, blaekt deur end deur my nu,
 o Blyft by my, één dingen, één is waarheid
 Al 't ander al is leugen buiten U!
 Gy zyt myn troost, toen alle troost venyn is,
 Gy zyt myn hulp, als niemand helpt, elk vlugt,
 15 Gy zyt myn vreugde, als elke vreugde een pyn is,
 ‘Hallelujah,’ als alles weent en zucht.
 Gy, God van al dat is of ooit zal wezen
 Wat komt Gy toch my arem ding zoo by,
 Wat ben ik zelf hoog hemelhoog gerezen,
 20 Hoe diep gegrond ik in ellende zy!
 Wat gaat my om in 't wondere van die stonden
 Als 't hert my gloeit en de oog my berst, en ik,
 Van tranen dronk, onmagtig ril ten gronde
 En in een storm van liefde en vreugde stik!
 25 Ben ik het nog die weene? kan myn herte
 Nog de edele tael der liefde, dat zoo lang
 Gesloten ligt door zonde zeer en smerte,
 Aen ketens vast en naer de dood verlangt?
 Ben ik het nog die in de stem der winden
 30 Uw spreken hoor, myn Jesu, Uwe tael
 In alle tael, hoe kleen ook, wedervinde,
 En Uw gedaente in iederen bloemenstael?
 Ben ik het nog die minne al die my haten
 Ben ik het nog die duizend levens wou

- 35 Voor U, myn God, en iederen mensche laten
 En, zelfvergeten, lachend sterven zou?
 o! Blyde stonden zynder nog in 't leven
 En, ware, o God, Uw Hemel anders niet
 Dan één van die, nog zou ik alles geven
 40 Voor één van die, gelyk ik nu geniet.¹¹

Ongetwijfeld was Gezelle in dit gedicht (en in menig ander gedicht) een mystiek dichter. Dat wil zeggen, dat hij een streven naar de bijzondere vereniging van de ziel met God onder woorden bracht en in *Blydschap* zelfs de ‘aangevoelde tegenwoordigheid Gods in de ziel’. Dat betekent echter niet onontkoombaar, dat het hier gaat om een levenservaring van Gezelle. Er kunnen andere bronnen zijn. We mogen daarom alleen vaststellen dat hij een thema een dichterlijke vorm heeft gegeven, dat ook door publicaties van andere auteurs bekend is geworden¹².

An de Vos wantrouwt evenals ik Mahieus bewijsvoering. Zij vergelijkt *Blydschap* met het genre van het zeventiende-eeuwse eucharistische gedicht¹³. Men heeft al meermalen het gedicht in relatie gebracht met de eucharistie¹⁴. In het bijzonder denkt men dan, dat het gedicht geschikt was om na de communie te bidden (Walgrave, Allossery, Monstrey). Ik betwijfel dat, al werd het gedicht door Gezelle in alle drukken van *Gedichten, Gezangen en Gebeden* gerangschikt achter het eucharistisch gedicht *Bezoek bij het Alderheiligste*.

An de Vos verwijst bij haar analyse van *Blydschap* naar de intertekstualiteitstheorie, zoals zij door Paul Claes is uiteengezet¹⁵. Onder intertekstualiteit wordt het geheel van relaties tussen teksten verstaan, waaraan door een lezer die ze waarneemt een functie kan worden toegekend. Men kan zulke relaties

- 11 Volgens: *Gedichten, Gezangen en Gebeden. Een schetsboek voor Vlaemsche studenten*. Brugge 1862, 77-78.
 12 J.J.M. Westenbroek, *Van het leven naar het boek. Onderzoek naar het ontstaan en de aard van Guido Gezelles 'Gedichten, Gezangen en Gebeden' (1862-1879-1893)*, Kapellen 1967, 205-206.
 13 An de Vos, *Gezelles 'Gouden Eeuw'. De Zuidnederlandse zeventiende-eeuwse literatuur in het werk van Guido Gezelle*, Leuven 1997, 307-316.
 14 Pol de Mont, 'Guido Gezelle' in: *De Gids* 15 (1897) 3, 205; A. Walgraven, *Gedichtengroei Studiën op Gezelle*, Hoogstraten 1938, 210; P. Allossery, *Jubileumuitgave IV*, 210; Oscar Monstrey, *G. Gezelle en het Allerheiligst Sacrament*, derde druk, Brugge 1931, 36-37; J.J.M. Westenbroek, *Van het leven naar het boek*, Kapellen 1967, 205; An De Vos, *Gezelles 'Gouden Eeuw'*, Leuven 1997, 307-316.
 15 Paul Claes, *Echo's echo's. De kunst van de allusie*, Amsterdam 1988, 173-184, 205-210.

onderkennen die gevonden worden tussen een grondtekst en een andere, voor de lezer actuele tekst, de zogenaamde ‘specifieke intertekstualiteit’, bv. tussen de *Aeneis* en de *Gijsbrecht van Aemstel*.

Maar er is ook een ‘generische intertekstualiteit’: relaties die gevonden kunnen worden tussen bijvoorbeeld, - zoals in ons geval -, een poëtische tekst (*Blydschap*) en een religieuze tekst binnen één bekend genre, nl. die van de eucharistische poëzie. An de Vos confronteert *Blydschap* met de eucharistische communielyriek van de zeventiende-eeuwse dichters Daniël Bellemans en Michiel de Swaen.

Men kan ook naar nog oudere teksten verwijzen, bijvoorbeeld naar Thomas à Kempis' *De imitacione Christi*, waarvan het vierde en laatste boek over de eucharistie handelt. Het zou wel eens een van de architeksten van dit genre kunnen zijn. Hoofdstuk 13 daarin, ‘Met heel haar wezen moet de godvruchtige ziel verlangen naar de vereniging met Christus in het Sacrament’, bevat o.a. de zinnen 1 t/m 7 waarmee Gezelles tekst nauwe verwantschap toont, al spreekt hij met geen woord over de eucharistie:

1. *De gelovige*: Wie geeft mij, Heer, dat ik U alleen vind (*Hoogl.* 8:1) en U heel mijn hart openleg; en U geniet zoals mijn ziel dat verlangt, en niemand meer op mij neerziet en geen enkel schepsel mij meevoert of op mij let, maar alleen Gij met mij spreekt en ik met U, zoals een beminde tot de beminde gewoon is te spreken en een vriend met zijn vriend maaltijd houdt? [*Blydschap*, vv. 12-16; 17-20]
2. Hierom bid ik, dit verlang ik, dat ik geheel met U word verenigd en mijn hart van het geschapene aftrek en door de heilige communie en veelvuldige eucharistische viering het hemelse en eeuwige leer smaken.
3. O Heer, mijn God, wanneer zal ik geheel met U verenigd zijn, in U opgaan en mijzelf volkomen vergeten? [*Blydschap*, vv.5-6]
4. Gij in mij en ik in U, geef dat wij samen zo verenigd blijven. [*Blydschap*, vv.5-6]
5. In waarheid, Gij zijt mijn Beminde, uitgekozen uit duizenden, in wie het mijn ziel behaagd heeft te wonen al de dagen van haar leven.
6. Waarlijk, Gij zijt mijn Vredebrenger, in wie de hoogste vrede en de ware rust, buiten wie last en lijden en eindeloze ellende is. [*Blydschap*, vv. 13-16]

7. Gij zijt werkelijk een verborgen God (*Jes.* 45:5) en uw overleg vindt niet plaats met goddelozen, maar Gij spreekt wel met hen die nederig en eenvoudig zijn.¹⁶

Van Thomas' tekst zijn de antithesen een belangrijk kenmerk:

1. ik U alleen vind - alleen Gij met mij ...ik met U <> geen enkel schepsel mij meevoert of op mij let/ 2. ik geheel met U verenigd >< mijn hart van het geschapene aftrek/ 4. Gij in mij >< ik in U/ 6. in wie de hoogste vrede en de ware rust >< buiten wie laste en lijden en eindeloze ellende/ 7. uw overleg vindt niet plaats met goddelozen >< Gij spreekt wel met hen die nederig en eenvoudig zijn.

In Gezelles gedicht wordt de mystieke extase verwoord binnen ook een kader van tegenstellingen:

blyde dagen nog>< hoe weinig ook / alles>< om één van die / U zelf ben><my niet meer / één is waerheid>< al 't ander leugen / U mijn troost>< alle troost venyn / Gy myn hulp>< niemand help /, Gy myn vreugde><elke vreugde een pyne / 'Hallelujah><alles weent en zucht / God van al>< mij arem ding / hemelhoog>< diep gegrond / storm van liefde en vreugde ><ik die weene / de edele taal der liefde>< zonde zeer en smerte / ik die minne>< die mij haten / Uw hemel anders niet als één blyde stonde>< zou ik alles geven.

An de Vos ziet zulke contrasterende begrippenparen als een genrekenmerk van het communiegedicht, te verklaren door de eigenschap van de eucharistie als het sacrament waardoor het onmeetbare verschil tussen God en mens in zekere zin wordt te niet gedaan¹⁷. Zij oordeelt terecht, dat een interpretatie van *Blydschap* als communiegedicht 'de aantrekkingskracht van een autobiografische lectuur' van bijvoorbeeld r. 33-36 vermindert. De overgave van de ziel aan God zonder enige reserve behoort bij de dankzegging na de communie. Zie Michiel De Swaen:

Myn ziele wiert geheel door blydschap ingenomen,
Myn boesem was vol vlam myn herte vol van brant
De liefde schoot haer vier door al myn ingewant.¹⁸

16 Ik gebruik de vertaling door Bernard Naaijkens, in: Thomas a Kempis, *De navolging van Christus*, Baarn 1973, 205.

17 Blz. 313-316..

18 De Vos, 311.

En D. Bellemans:

Ick leef in Godt den Heer, 'k En leef in my niet meer,
Want myn Verstandt niet anders en verstaet
Al 't ghen' dat mynen Heer en Godt aen-gaet¹⁹

An de Vos ziet overeenkomst in mystieke kleuring tussen *Blydschap* en de communielyriek, hetgeen niet te verwonderen is, omdat de vereniging van de gelovige mens met zijn God in de communie een hoogtepunt kan bereiken van een mystieke ervaring in het opgaan van de ziel in God²⁰. Ook hier is er verwantschap tussen Thomas a Kempis en zeventiende-eeuwse communielyriek en *Blydschap*. Zie de *Navolging*: zin 3, hierboven geciteerd²¹ en in de nog niet geciteerde zin 15:

‘Dan zal heel mijn binnenste jubelen, als mijn ziel volmaakt met God één zal geworden zijn’.

Wat bij Thomas à Kempis als toekomst wordt opgeroepen, blijkt in Gezelles slotregel nu al ervaren: ‘gelijk ik nu geniet!’ Een interpretatie zoals Mahieu deed van de passages in Gezelles regels 5-6, 21-24, 29-32 en 40 als verwoording van een mystieke ervaring is even goed mogelijk bij menig citaat uit de zeventiende-eeuwse communielyriek, bijvoorbeeld van Michiel de Swaen.

Het is moeilijk specifieke intertekstualiteit tussen een tekst als *Blydschap* en één bepaalde architectst of latere tekst aan te wijzen. An de Vos zag kans overeenkomsten aan te wijzen met een communiegedicht van Michiel de Swaen en van D. Bellemans in enkele woordgroepen en rijmparen. Bovendien wees zij erop, dat Gezelles gedicht evenals de gedichten van De Swaen en Bellemans wemelt van contrasterende begrippenparen. Dit kan gezien worden als een generische intertekstualiteit van het genre communiegedichten, die uitgelokt wordt door het wezen van de eucharistie, het sacrament dat ‘het oneindige verschil tussen God en mens in zekere zin te niet’ doet²². Christine D'haen schrijft terecht, dat de zeer uitgebreide christelijke gewijde literatuur een diffuse invloedssfeer voor Gezelles gedachtewereld vormden. De opvattingen en perspectieven daarin waren in het kerkelijk

19 De Vos, 312.

20 An de Vos, 313.

21 O Heer, mijn God, wanneer zal ik geheel met U verenigd zijn, in U opgaan en mijzelf volkomen vergeten?

22 An de Vos, 311-313.

milieu doorgedrongen. Gezelle ging met zulke teksten intensief om, die hij, als hij ze niet bezat, leende uit bibliotheken van o.a. seminaries, als het Roeselaarse kleinseminarie, van kloosters en privé-personen²³.

Blydschap blijkt een gedicht dat topoi bevat die men aantreft in eucharistische teksten als het vierde hoofdstuk van *De imitatione Christi* en in eucharistische liederen en gedichten uit de 17de en 18de eeuw, zonder zich evenwel als een eucharistisch gedicht in titel en tekst te presenteren. Daardoor toont het wel herkenbare verwantschap met die eucharistische traditie zonder zich echter onontkoombaar als een eucharistische tekst te presenteren.

3b. De functie van *Blydschap* binnen en buiten *Gedichten, Gezangen en Gebeden*

Blydschap verscheen in de eerste druk van de bundel in 1862. De volledige titel van het boekje luidde toen: *Gedichten, Gezangen en Gebeden. Een schetsboek voor Vlaemsche studenten van den E.H. Guido Gezelle, Pbr.* De ondertitel *Een schetsboek voor Vlaemsche studenten* slaat op het oorsprongsveld en het werkingsveld van de bundel. Het oorsprongsveld was de samenleving in het Roeselaarse Klein-Seminarie, waar het gros van de gedichten tot in 1860 was ontstaan. Het werkingsveld zijn de Vlaamse studenten in het algemeen. Meeuwesse meende met de criticus in *De Eendracht* van 23 augustus 1862, dat het ging om een publicatie ten behoeve van studenten om hun tot voorbeeld te dienen bij de eigen dichtoefeningen²⁴. Maar het ging niet alleen om ‘dichtoefeningen’. Een belangrijk deel van de gedichten in deze bundel vloeide voort uit de opdracht van Gezelles bisschop Malou om een bundel geestelijke liederen en gedichten te schrijven. Dit was sinds de Contrareformatie een veel voorkomend middel om het geloof te verkondigen en de auteurs, lezers en zangers door deze teksten in een religieus vuur te ontsteken²⁵. Malous opdracht was ook in zijn tijd geen vondst, want

23 Christine D'haen, *De wonde in 't hert, Guido Gezelle: een dichtersbiografie*, Lannoo, z.j. 190-191.

24 Karel Meeuwesse, *Gezelles Albumblaren*. Uit de voorgeschiedenis van de bundel *Gedichten, Gezangen en Gebeden*, Antwerpen-Urecht, 1974, 100-101.

25 De Vos, *Gezelles 'Gouden Eeuw'*, 262-262; Charles van Leeuwen, *Hemelse voorbeelden*. De heiligenliederen van Johannes Stalpart van der Wiele, 1579-1630, Nijmegen 2001, 96-99.

verscheidene priesters publiceerden toen dit soort bundels: o.a. Constant Duwillers (in 1846, 1847), E. Wemaes (in 1852), J.B. Paeps (in 1858, 1861), Becuwe (in 1859), Leonaard Leynen (in 1860), P. Smitz (1860) en C.L. van Driessche (in 1863)²⁶.

Men kan *Blydschap* in verband brengen met het genre van het communiegedicht. Maar was het ook een voorbeeld voor in het bijzonder studenten? Het kan jongeren geholpen hebben, die niet alleen in lichamelijke, maar ook in psychische groei-pijnen verkeerden. Zo is het gebruik door studenten van Gezelles tekst na de communie wel mogelijk geweest. Het gedicht doet Eugeen van Oye denken aan Teresa van Avila: ‘Een waar Godminnend delirium, eene Theresa de Jesus weerdig’²⁷. Maar hij noemde de eucharistie niet. Gezelle schreef hier op eigen wijze naar het herkenbare voorbeeld van Teresa, van wie hij mystieke teksten in 1860²⁸ had gepubliceerd. Lectuur van zulke gewijde literatuur kon tot bekering leiden of een godvruchtig vuur ontsteken en werd al vanouds door geestelijke leiders aanbevolen bij dichters, zangers en lezers (resp. *gedichten, gezangen en gebeden*).

*

Blydschap is volgens Van Oye waarschijnlijk eind 1859 geschreven, en ‘*T er viel 'ne keer*’ is van oktober 1859²⁹. Gezelle schreef ze dan in dezelfde periode. Ongeveer een half jaar later zou hij de kleine bloemlezing van mystieke poëzie uitgeven onder de titel *Alcune poesie de'poeti celesti*³⁰. In deze periode van oktober 1859 tot juni 1860 toonde hij zo het sterkst zijn intensieve belangstelling voor de mystieke eenheidservaring. In genoemde twee gedichten doet hij dat wel op zeer verschillende wijze. In *Blydschap* sluit hij aan bij een traditie, in ‘*T er viel 'ne keer*’ kiest hij voor een verrassende experimentele aanpak.

26 J.J.M. Westenbroek, *Van het leven naar het boek*, 175-176; An de Vos, *Gezelles 'Gouden Eeuw'*, 263-265.

27 *Jub. XVII*, 109, d.d. 27-06-1862

28 *Alcune poesie de 'poeti celesti*, 1860: “A Cristo crucificado”; “Vivo sin vivir en mi”; ‘Otra glosa’; ‘Letrilla que hevaba por registro en su breviario, La serafica madre Santa Teresa de Jesus’.

29 Resp. A.L. Walgrave, *Gedichtengroei. Studien op Gezelle*, derde druk, Hoogstraten 1923, 76, en Jan J.M. Westenbroek, *Gezelle, de dichter. Studies*, Antwerpen 1995, 73-74 en 206, noot 59.

30 Eugeen van Oye bedankte Gezelle voor de toezending van het boekje op 16 juni 1860 (*Jubileumuitgave van Guido Gezelle's Volledige Werken*, XVII, 67).

4. 'T er viel 'ne keer.

4a. De tekst, overlevering, aanleiding

Het gedicht dat evenals *Blydschap* het thema van de mystieke eenwording met het goddelijke bevat, *'T er viel 'ne keer*, heeft al op het eerste gezicht een veel meer experimenteel karakter dan *Blydschap*. Toch is de metrische basis dezelfde: de vijfvoetige jambe. Gezelle paste echter een zeer ingrijpende variant toe: hij plaatste steeds de laatste jambe op een nieuwe versregel. Daardoor volgen op de nu ontstane enjambementen versregels, die bestaan uit één jambe (of tengevolge van steeds vrouwelijk rijm uit één amfibrachys). Het gedicht zou zonder deze ingreep bestaan hebben uit 33 versregels die alle rijmen op het rijk rijm *water*.

Vergeleken met *Blydschap* bevat *'T er viel 'ne keer* dus eigenlijk 33 versregels, elk bestaande uit 5 jamben, dus ongeveer evenveel lettergrepen. Maar het ziet er totaal anders uit. Ook het taalgebruik is anders, doordat er belangrijk meer dialect in voorkomt dan in *Blydschap*, ongeveer 18 tegenover ongeveer 9 in *Blydschap*, dus in ongeveer dezelfde hoeveelheid tekst tweemaal zoveel verschillende dialectvormen, waarvan enkele herhaalde malen voorkomen³¹.

Het gedicht heeft geen titel. Er is geen handschrift van Gezelle bewaard gebleven, wel twee apogرافen: van Hugo Verriest en van Pieter Busschaert, die onderling niet volledig aan elkaar gelijk zijn. Het afschrift door Pieter Busschaert, dat zich in het Engels Klooster te Brugge bevindt, staat alleen al door de spelling dichterbij de niet teruggevonden autograaf dan de door Verriest in spelling gemoderniseerde tekst, die de basis was van Verriests publicatie in *Vlaamsch Letterkundig Album* 188, 125-127³², de eerste publicatie van het gedicht. Door de apogرافen kennen we de aanleiding tot het dichten van *'T er viel 'ne keer*. Op de avond van hoogstwaarschijnlijk 27 oktober 1859 werd er in het Roeselaarse Klein Seminarie een concert gegeven door

31 't Er (1/3), ne (1, 3, 63,65)bladjen (1, 3, 7, 21, 23, 29, 41, 51, 53, 55,63,65), dei (7, 39,47), lyk (11), lyzig (15), gezwindig (17), m'ha (23), En..nie (25, 51), 't viel (29), En..niet (35, 37, 39 2 x), der (41), aen (43), end' (43) groene (45), loech (47), en.. geen (49), wa'(49, 55), nie' (51), ziele (53), 't viel (63), 't lag (65).

32 Zie over de problematiek van deze apogرافen: Jan J.M. Westenbroek, *Gezelle, de dichter. Studies*. Antwerpen 1995, 'T er viel 'ne keer...' In het grensgebied van het verwoordbare', 71-73 en 74-75.

de leraren Bruno Roose en Johan Destoop³³. Een van de luisteraars was Guido Gezelle. Ook studenten waren aanwezig: zeker Hugo Verriest, zeer waarschijnlijk Pieter Busschaert, Karel de Gheldere en Hendrik van Doorne. Op het programma stond in ieder geval het *Septet* van Beethoven in een bewerking voor piano en harmonium. Gezelle werd erdoor geïnspireerd tot het schrijven van het gedicht. Op zijn minst de genoemde studenten heeft hij kennis laten nemen van de tekst.

Gezelles tekst volgens de apograaf van Pieter Busschaert volgt hier:

'T er viel 'ne keer

Herinnering aen Beethoven's Septuor^(a).

't Er viel ne keer een bladjen op
 het water
 't Er lag 'ne keer een bladjen op
 het water
 5 En vloeijen op het bladje dei
 dat water
 En vloeijen dei het bladjen op
 het water
 En wentelen winkelwentelen
 10 in 't water
 Want 't bladje was geworden lyk
 het water
 Zoo plooiibaer en zoo vloeibaer als
 het water
 15 Zoo lyzig en zoo leutig als
 het water
 Zoo rap was 't en gezwindig als
 het water
 Zoo rompelend en zoo rimpelend
 20 als water
 Zoo lag 't gevallen bladjen op
 het water
 En m' ha' gezeid het bladjen ende
 'et water

33 Ibidem 73-74 en 206, noot 57,59. Een kopie van Verriests apograaf werd in *Gezelliana III* (1972), tussen 88 en 89 gepubliceerd.

(a) 't Was op een Concert' in 't Kleen Seminarie te Rousselaere dat Mynheer Gezelle dien Septuor hoorde. Het stuk was gearrangeerd voor Piano en Harmonium.

- 25 't En was nie 't een een bladje en 't an-
 der water
 Maer water was het bladje en 't bla-
 dje water
 En 't viel ne keer een bladjen op
- 30 het water
 Als 't water liep het bladje liep
 Als 't water
 Bleeft staen, het bladje stond daer op
 het water
- 35 En rees het water 't bladje rees
 en 't water
 En daelde niet of 't bladje daelde
 En 't water
 En dei niet of het bladje dei 't
- 40 in 't water
 Zoo viel der eens een bladjen op
 het water
 En blauw was 't aen den Hemel end'
 in 't water
- 45 En blauw en blank en groene blonk
 het water
 En 't bladje loech en lachen dei
 het water
 Maer 't bladje en wa' geen bladje neen
- 50 en 't water
 En was nie' méér als 't bladjen ook
 geen water
 Myn ziele was dat bladjen: en
 dat water? -
- 55 Het klinken van twee harpen wa'
 dat water
 En blinkend in de blauwte en in
 dat water
 Zoo lag ik in den Hemel van
- 60 dat water
 Den blauwen blyden Hemel van
 dat water!
 En 't viel ne keer een bladjen op

het water
65 En 't lag ne keer een bladjen op
het water.

ιχθους εις αι³⁴
Rlaere St Leo/59

Hoe zal Gezelle naar Beethovens muziek in de bewerking van zijn collega's geluisterd hebben? In de negentiende eeuw liet de luisteraar naar muziek zich bij voorkeur op een romantische wijze meevoeren. Vooral door regelmaat in de muziek: door een steeds terugkerend ritme kan men gaan meeklinken en het gehoorde tot een eigen stemming laten worden. Gezelle laat zich in enkele gedichten kennen als zulk een romantische luisteraar:

Slaat het wentelend orgelspel,
Drukt de dreunende terden fel,
Doet de bronzene monden spreken
Dat de daverende ruiten breken,
Dat de kerke vol klanken komt,
En van zwellende zangen dromt.
God is daer, of de zegen met het Alderheiligste
Staet op dan en zingt, en, zingt gy niet,
Staet op, en ondersteunt
Met hoofd en brandenden blik het lied
Dat in den orgel dreunt!
Regina Coeli

Aan zulk een romantisch getinte luisterervaring werd door Gezelle in het gedicht 'Ter viel 'ne keer' vorm gegeven. Hoe deed hij dat? Ik heb Gezelles aanpak getracht te analyseren in het artikel 'Ter viel 'ne keer...'. In het

34 Ιχθους is een schrijffout voor ιχθυς. De zinspreuk *ichthus eis aei* betekent: 'vis voor altijd'. ΙΧΘΥΣ staat als acrostychon voor Ιησους Χριστος Θεου Υιος Σωτηρ (Jezus Christus Gods Zoon Verlosser). De vis werd zo het symbool van Christus. Of de schrijffout begaan is door Gezelle of of door Pieter Busschaert, is niet te achterhalen. De spreuk ontbreekt in Verriests afschrift. Mogelijk is het door Busschaert uit de herinnering aan Gezelles mondelinge toelichting toegevoegd.

*grensgebied van het verwoordbare*³⁵. Het gaat in dit artikel niet meer hierom en ik verwijs daarom voor een uitvoerige analyse naar de in de voetnoot vermelde publicatie. Ook kan verwezen worden naar de uitvoerige analyse door José Aerts in *Gezelliana III (1972)*, 69-89.

4b. Een taalspel met het verschijnsel muziek

Gezelle heeft in zijn gedicht iets unieks ondernomen. Hij tracht onder woorden te brengen wat niet onder woorden gebracht kan worden, namelijk wat de uitvoering van Beethovens muziek in het *Septet* voor hem betekent. Dat is op zich al bijzonder, maar de gang van zijn taalspel voert naar een uniek religieus niveau.

‘Muziek’ en ‘taal’ zijn twee verschijnselen die ondanks belangrijke punten van overeenkomst wezenlijk van elkaar verschillen. Ik maak voor mijn betoog gebruik van begrippen die door Wouter van Haften ontwikkeld zijn in zijn artikel ‘Muziek is de taal van het hart’³⁶. In dat artikel ziet hij zich bij herhaling terecht genoodzaakt te wijzen op voorbeelden die afwijken van de kenmerken, waardoor het verschijnsel ‘muziek’ verschilt van het verschijnsel ‘taal’. Van Haften's werk doet denken aan Idealtypen, hulpconstructies die Max Weber invoerde in de sociale wetenschappen. Weber stelde voor te proberen de essentiële kenmerken te formuleren van verschijnselen die onderhevig blijken aan veranderingen. Als men zo doende ‘ideale vormen’ probeert te vinden, kan men ondanks de afwijkingen toch, zoals Van Haften doet bij klassieke instrumentale muziek, tot beter inzicht komen³⁷.

‘Muziek’ is geen ‘taal’. ‘Taal’ is een systeem van conventionele tekens om de aandacht te vestigen op iets dat buiten die tekens, dus buiten de taal, is gelegen: bij voorbeeld: ‘De kat ligt op de mat’. De vorm van die tekens is arbitrair: een andere vorm zou hetzelfde werk kunnen verrichten: bij voorbeeld: ‘De poes ligt op de mat’. Dat wil zeggen, dat hetgeen waarnaar verwezen wordt, onafhankelijk van deze vorm is. Bij muziek is het tegenovergesteld het geval: een andere vorm is andere muziek, en gaat het dus om die specifieke vorm zelf en niet om iets, dat daarvan los en onafhankelijk is.

35 Zie hiervoor: Jan J.M. Westenbroek, *Gezelle, de dichter*, Antwerpen 1995, 69-92, i.h.b. 86-92.

36 In: Erik Heijerman en Albert van der Schoot (red.), *Welke taal spreekt de muziek? Muziekfilosofische beschouwingen*, Budel 2005, 13-22.

37 Zie hierover o.a.: ‘Ideaaltype’, *Encarta@Winkler Prins Online Encyclopedie 2005*

Er zijn ook overeenkomsten voor wat vorm en inhoud betreft. Naar de vorm zijn 'taal' en 'muziek' elk subtiel gestructureerde netwerken van samenhangende elementen. Bij beide kan men met een beperkte voorraad basiselementen een onbegrensde hoeveelheid nieuwe vormen scheppen. Naar de inhoud bevatten beide 'betekenis'. Men moet echter twee begrippen 'betekenis' onderscheiden. Er is wat men 'de *extrinsieke* betekenis' kan noemen: een woord bezit een functie, dat wil zeggen: de manier waarop het woord in verschillende zinnen wordt gebruikt om buitentalige werkelijkheid te bespreken. Voor alle taalgebruikers zijn deze functies min of meer gelijk dank zij hun conventioneel gebruik, zodat ze hun communicatief werk kunnen doen. Er is daarnaast de betekenis, die men 'de *intrinsieke* betekenis' kan noemen. Het gaat bij muziek om de grote waarde die een muziekstuk voor mij heeft. Maar ook: wat precies heeft deze muziek zelf mij persoonlijk te zeggen? De intrinsieke betekenis van muziek is echter met woorden niet of ternauwernood te vatten. De intrinsieke betekenis van een muziekstuk is datgene wat de bijzondere vorm ervan mij te zeggen heeft, ook als die betekenis zelf onuitsprekelijk is. Muziek kan een persoonlijke betekenis voor mij krijgen door wat ze in mij cognitief én gevoelsmatig teweegbrengt.

Een ander aspect van muziek bestaat eruit, dat ze ook iets wil uitdrukken. Het kan zijn dat we iets tot uitdrukking brengen, dat door een luisteraar wordt gehoord als minder fraai gebracht. Dat doet aan de intrinsieke betekenis niets af: het gaat er hier om *wat* we horen. We kunnen die muzikale ervaring met elkaar delen. Maar het is geen communicatie op de wijze van de taal. Er wordt niet iets aan elkaar meegedeeld over wat buiten de muziek valt, maar we delen iets met elkaar: 'iets meedelen aan iemand' is iets anders dan 'iets delen met iemand'.

Wat Gezelle na de uitvoering van het *Septet* met '*T er viel 'ne keer* deed, was een poging om de voor hem intrinsieke betekenis ervan, die onuitsprekelijk is, toch onder woorden te brengen. Hij koos daarvoor een dichtvorm zo dicht mogelijk bij de structuur van het muziekstuk die hem de muzikale ervaring had bezorgd. José Aerts heeft zich afgevraagd in hoeverre er in technisch opzicht verwantschap te constateren valt tussen het *Septet* en het gedicht. Die zou alleen - en dan nog in beperkte mate - te vinden zijn in het derde deel, '*Tempo di menuetto*'. Men kan naar mijn oordeel ook kiezen voor het vierde deel, '*Andante con variazioni*'. Aerts karakteriseert zijn ervaring aldus: 'De doorzichtigheid, de lichtheid, de speelsheid van dit menuet, die vooral treffen in het trio, het voortdurend herhalen van de melodie, en van de motieven binnen de melodie, zouden Gezelle geïnspireerd kunnen hebben. In elk

geval treft ons de gelijkenis in enkele facetten: de speelse cadans, de karigheid van het thematisch materiaal, de soberheid én het voortdurend herhalend karakter van het ritme. De vergelijking levert dus iets positiefs op, al hoewel niet zo veel³⁸.

Metrisch heeft het gedicht een eenvoudige structuur: het telt eenheden van vijfjamben met vrouwelijk rijm, waarvan de laatste jambe op een aparte regel staat; of anders gezegd: de oneven meestal niet-rijmende regels tellen 4 jamben en eindigen op een beklemtoonde lettergreep en de even, op vrouwelijk rijm rijmende regels tellen één anderhalve jambe (of één amfibrachys). Er is uitsluitend rijk rijm: 33 keer wordt er gerijmd met 'water'.

Het gedicht moet zo gelezen worden, dat een klemtoon op de laatste lettergreep van elke oneven versregel gehandhaafd wordt om zo een vertragend enjambement naar de telkens langzamer te lezen even regel te effectueren. Op basis van dit op die plaats strakkere metrische schema, verwant aan de muzikale maat, beweegt zich met steeds opnieuw deze vertraging een vrijere ritmische stroom voort zoals in de muziek de melodie. Deze stroom wordt veroorzaakt via verschillende variaties in de zinsstructuur, welke des te meer opvallen, doordat deze zinsstructuur ook zeer talrijke herhalingen en parallellen laat klinken.

Er is in de opeenvolging van de 'argumenten', zoals in de muziek de thema's, een strak systeem waar te nemen. Na de eerste vier verzen waarin de gebeurtenis van het vallen en de situatie van het bladje op het water worden verteld, vindt deze situatie een uitwerking in de verzen 5 t/m 10. In 11 t/m 20 wordt de gelijkwording van de aard van het bladje aan dat van het water tengevolge van die situatie in doubletten gedetailleerd: *plooibaer-vloeibaer, lyzig-leutig, rap-gezwindig, rompelend-rimpelend*. Deze uitwerking wordt afgerond met de constatering in 21 en 22: *Zoo lag 't gevallen bladjen op het water*.

In 23 t/m 28 wordt de daaruit volgende verwisselbaarheid van het bladje en het water gesteld. In 29/30 volgt ten tweeden male de mededeling *En 't viel ne keer een bladjen op het water*, en komt daarna als het ware een nieuwe beweging op gang.

Van 32 t/m 40 zien we, na de gelijkaardigheid van bladje en water in 11 t/m 20 en zelfs gelijkheid in 23 t/m 28, de gelijkdadigheid van bladje en water.

38 J. Aerts, 'Commentaar bij een Gezellegedicht. Enkele beschouwingen over Gezelle'. In: *Gezelliana*, III (1972), 76-77.

En wederom wordt deze uitweiding in 41-42 afgerond met een constatering: *der eens een bladje op het water*. Na de gelijkaardigheid van 11 t/m 20 de constatering *lag op het*, nu na de gelijkdadigheid de constatering: *viel op het water* (29).

Vanaf 43 komen er in snel tempo nieuwe elementen bij: in 43 de Hemel, waarvan het blauw naast het wit van de wolken en het groen van de boombladeren in het water weerspiegelt, in 47 het geluk op de eerste plaats van het bladje en op de tweede plaats het water. Vanaf 49 tot en met 62 komt als climax de verrassende substitutie van het bladje en het water door resp. *Myn ziele* (53) en *Het klinken van twee harpen* (55), zodat het bladje, één geworden met het water, de genietende ziele blijkt, één geworden met de muziek, als in de Hemel van God en de gelukzaligen opgenomen. Bij deze climax duiken ineens leestekens op, die tot hier toe hadden ontbroken, in 53 en 54. Maar tenslotte wordt de climax een gesloten kring met een gevarieerde herhaling van de eerste vier verzen in de verzen 63 t/m 66. De extase eindigt met een terugkeer naar het aardse uitgangspunt.

4c. Van een hemel naar de Hemel

Deze muziek vindt haar vorm door *het klinken van twee harpen* (r.55). De wetenschap dat de twee harpen aanvankelijk zouden moeten duiden op de twee muziekinstrumenten bij de muziekkuitvoering van het *Septet*, doet niet alleen niets ter zake voor het begrip van het gedicht, maar het gedicht bevat geen tekst die verwijst naar een concreet feit buiten die tekst. Daarin komt het overeen met muziek, ook dus met het *Septet*. De twee harpen zijn in het *Oude Testament*, vooral in de *Psalmen* bij uitstek religieuze muziekinstrumenten. Ze maken binnen de wereld van het gedicht van het water een *Hemel*. *Hemel* met een hoofdletter! Dat is niet meer de hemel als het uitspansel boven onze hoofden, maar die van de romantische luisteraar, waarin hij door de ritmiek van de muziek ligt opgenomen en die hem aan het hemelrijk van het volmaakte geluk doet denken.

Maar nu er is nog meer. Via de 33-voudige herhaling van het rijmwoord *water* en de Griekse spreuk als onderschrift *ΙΧΘΥΣ ΕΙΣ ΑΕΙ* (Ichthus eis aei) wordt een verbinding gelegd met Christus. In de symboliek van de H. Mis symboliseert het water, dat vermengd wordt met de wijn tijdens de offerande, de menselijke natuur van Christus (de 33 levensjaren!), en verbeeldt de wijn de goddelijke natuur. Gezelle zelf zou dit later in *Rond den*

Heerd uiteenzetten, en hij bad dagelijks het gebed bij de offerande waarin dit geformuleerd wordt³⁹. Zo wordt, al is het impliciet, de religieuze geladenheid die door de hoofdletter van *Hemel* in 43 en de *harpen* in 55 expliciet werd gemaakt, versterkt. Dat wil zeggen, dat het water in het gedicht een metafoor voor de muziek wordt, maar ook Christus symboliseert en het geluk, waarvoor Christus, de Verlosser (*Soter*), heeft geleefd en geleden voor de mensen en dus ook voor de dichter. Het gebeurt in en bij deze tekst op een ongewone manier. Nergens in de tekst zelf wordt Christus genoemd. Maar wel op een welhaast esoterische wijze gesuggereerd. Allereerst door het symbolische getal 33, dat de lezer zelf maar moet ontdekken. En vervolgens door nota bene buiten de tekst zelf op de uitgangsdrempel in de rand, als bij een munt of penning de afsnede⁴⁰, door het Griekse onderschrift, waarin het water niet genoemd, maar wel, weer op metonymische wijze, gesuggereerd wordt: de vis die Christus symboliseert, hoort onontkoombaar bij water. En zo is voor de lezer de mogelijkheid geopend om het geluk, dat door de stemming van de muziek in het gemoed van de luisteraar werd bewerkstelligd, te associëren met het geluk dat de zwemmer kan ervaren in het water, maar ook met de mystieke ervaring van de eenheid die aan de ziel met zijn God geschonken wordt. De grenzen tussen muziek en religie, tussen het zintuiglijke en het transcendent vervaagen. Door de suggestiviteit van de ritmiek én van de opeenvolging der argumenten in dit gedicht is Gezelle dichter bij de verwoording van de mystieke eenwording gekomen dan in zijn andere gedichten die mystieke elementen bevatten.

Terwijl bij *Blydschap*, zoals hierboven bij de bespreking van dit gedicht is uiteengezet, op grond van concrete tekstuele elementen de christelijke traditie is te achterhalen, is deze traditie bij *'T er viel 'ne keer* ondanks het experimentele karakter van de poëtische vormgeving op een abstracter niveau aan te wijzen. Er is een grote hoeveelheid christelijke teksten, waarin over de mystieke extase wordt geschreven, waaronder die welke Gezelle gekend moet of kan hebben. Het begint met *2 Korintiërs* 12, 204, waarin Paulus vertelt over 'een volgeling van Christus die veertien jaar geleden tot in de derde

39 *Rond den Heerd* 1867, 131: 'Als hij (de priester JW) het klein druppelken klaar water - onze menselijke nature - in den wijn mengelt - de Goddelijke nature verbeeldende, - die moet geconsacreerd worden ende zegt: Heere die de weerdigheid der menselijke substantie wonderlijk hebt gemaakt en nog wonderlijker hebt herschapen, geeft ons bij dit mysterie van water ende wijn, de goddelijkheid van Dien deelachtig te worden die hem geweerdigd heeft in onze menselijkheid deel te nemen, Jesus Christus uw zoon' Zie ook Robert Lagrain, *Gezelles Godsdienstlessen in het Engels Klooster*, Brugge 1983, 81.

40 Zie Gérard Genette, *Seuils*, Editions du Seuil (! JW), Paris 1987, o.a. 118-119.

hemel werd weggevoerd - in zijn lichaam of buiten zijn lichaam, dat weet ik niet, dat weet God alleen'. Voorts onder anderen Pseudo-Dionysius de Areopagiet,, Bernardus van Clervaux, Beatrijs van Nazareth, Teresa van Avila, Johannes van het Kruis. Eugene van Oye noemt in zijn brief aan Gezelle van 27 juni 1862 naar aanleiding van de toen net verschenen bundel *Gedichten, Gezangen en Gebeden* het hoogtepunt *Blydschap*: 'dit is een waar Godminnend delirium, eene Theresa de Jesus weerdig'⁴¹. Het doet hem dus denken aan Teresa van Avila, van wie Gezelle in zijn kleine bloemlezing mystieke poëzie een aantal gedichten had opgenomen⁴².

Joseph Ratzinger schreef zijn beschouwing *Het schone zal ons redden* ter verdediging van de schoonheid, die de mens naar zijn uiteindelijke bestemming, Christus, lokt. Onderricht verschaft kennis zonder contact met de ervaring van de werkelijkheid. De schoonheid treft de mens anders dan onderricht dat doet: 'Van ware kennis is pas sprake als men geraakt is door de realiteit'. 'Getroffen en overmand worden door de schoonheid is een diepere en meer werkelijke kennis dan de louter langs verstandelijke redenering verkregen kennis'. Grote meesterwerken zetten ons ertoe onszelf te boven te komen.

De muzikale ervaring die Gezelle in oktober 1859 onderging, voerde hem naar een hoger niveau. Beethoven werd in die tijd gezien als de componist die meer dan alleen muziek verschaftte en daarmee heimwee naar het oneindige. In *'T er viel 'ne keer* vindt de bevrijding van een individu plaats door een muzikale ervaring. Ogenblik en eeuwigheid verenigen zich met elkaar, en God wordt ervaren in een eeuwig nu. Een gedicht suggereert hier een mystieke vereniging.

41 *Jubileumuitgave XVII*, 109.

42 *Alcune Poesie de 'Poeti Celesti*, Rollario [Roeselare] 1860. In Gezelles bibliotheek bevindt zich nog een bloemlezing uit Teresa's werken, maar het is mij niet bekend wanneer hij dat boek verwierf.

Abstracts - résumés - samenvattingen

Contrastieve (tussen)taalkunde: nuttig, nodig of overbodig?

Philippe Hiligsmann, Laurent Rasier

Après un bref aperçu historique, cet article montre à l'aide d'exemples que toute recherche linguistique contrastive digne de ce nom devrait être basée sur un 'modèle contrastif intégré' permettant une double étude contrastive: d'une part l'étude contrastive de données en néerlandais et en français langue maternelle et d'autre part l'étude contrastive de l'interlangue d'apprenants francophones du néerlandais et d'apprenants néerlandophones du français.

Outre la perspective d'intégrer des éléments ou composantes linguistiques qui - à première vue - n'ont rien à voir avec le phénomène linguistique étudié (une étude contrastive de la syntaxe se doit par ex. d'intégrer des données relatives au système phonologique des langues étudiées), cette double étude contrastive croisée permet d'une part d'analyser de manière très pointue les contrastes et/ou similitudes entre les deux systèmes langagiers étudiés et d'autre part d'étudier de manière originale les facteurs influençant le processus d'apprentissage du phénomène linguistique étudié. Grâce à la méthodologie utilisée, les linguistes peuvent (dé)montrer quel rôle précis la langue maternelle des apprenants joue dans l'apprentissage de la langue étrangère.

Adjectivische buigingsalternantie bij neutra: een diachrone terreinverkenning

Jose Tummers, Dirk Speelman, Dirk Geeraerts

In this paper, we trace back the evolution of the inflectional variation of attributive adjectives in modern standard Dutch. This is the alternation that occurs between declined and undeclined adjectives in a definite NP with a singular neuter head noun, as illustrated by the distinction between *het aardig-e kind* ('the nice-INFLECTED child') and *het aardig-ø kind* ('the nice-ZERO child'). The present contribution is conceived as an analysis of the existing historical and dialectological literature on the inflectional variation. Consequently, it is by no means our intention to propose a detailed description of

this development, but rather to sketch the major diachronic outlines to gain insight in the intricacy of the actual alteration. In particular, we will put the actual alternation between declined and undeclined adjectives in a broader diachronic context and shed light on the origin of the actual alternation and the intricate network of factors that constrain it.

Achterberg zkt cntct

Marcel Janssens

Er wordt een poging ondernomen om het ‘centrale thema’ van de dichter Gerrit Achterberg in weer een nieuwe taal te verwoorden. Zoals Simon Vinkenoog in zijn gedicht Voor de T.V. verklaarde, steunt dat centrale thema op twee pijlers: ‘de dichter heeft een vrouw gedood’ en ‘de dichter heeft een vrouw van de dood beroofd’. Aan de hand van twee gedichten wordt getracht greep te krijgen op de ‘gij’ in Achterbergs bundels: de gedichten Contact (uit 1939) en Coda (uit 1947). In Contact wordt aan ‘gij’ geen genus (of ‘geslacht’) toegekend. ‘Gij’ plant zich voort door media die ‘ik’ niet weet of kent, en dat is hoofdzaak. Er wordt nu gepoogd het centrale thema te hercontextualiseren in een taal die verwant is aan de hedendaagse ‘negatieve theologie’. Die wordt ook ‘apofatisch’ genoemd, wat betekent dat zij afstand doet van alle pogingen om God in concepten of woorden te vatten. God is volgens die theorie over de grens van alle talen en definities en naamgevingen. God is ‘the unspeakable’. Welk genus past daarbij? Hij? Zij? In die taal van de negatieve theologie kan de centrale relatie ik/gij bij Achterberg gehercontextualiseerd worden.

Omar Khayyam en zijn Rubaiyat (bij wijze van inventaris)

Willy Spillebeen

This article is meant as both a study and an inventory of a remarkable phenomenon in occidental poetry: the introduction and successful expansion of the Oriental or Persian quatrains from the ‘Rubaiyat’, reportedly written by the 11th-century Persian poet Omar Khayyam. The most important translator was the Englishman Edward Fitzgerald, who, in 1858, translated a number of quatrains from the Rubaiyat. Omar Khayyam's quatrains have since been translated in practically all the world's literary languages. About 2500

translations of the Rubaiyat are known, though their contents may differ considerably.

The most revealing study of both the quatrains and Khayyam's life and philosophical views, was made by the Persian writer Sadegh Hedayat.

Translators and translations in English, French, German and Dutch are treated in the form of an inventory, which, at least for Dutch, aspires to completeness. The most famous translators into Dutch, the well known poets J.H. Leopold and P.C. Boutens, are dealt with at some length, and the overall importance of the quatrains in their work is discussed.

In the last portion of this article a number of translations of a single quatrain into the four languages are compared.

Van Hadewijch tot Juan Gelman

Stefaan van den Bremt

Pour des néerlandophones il est surprenant de découvrir qu'un poète argentin comme Juan Gelman (né à Buenos Aires en 1930) a lu Hadewijch et est allé jusqu'à écrire lui-même des poèmes directement inspirés par elle. C'est pourtant ce qui s'est produit à la fin des années 70 du siècle précédent lorsque Gelman, à cause de son activisme politique, avait été contraint à émigrer en Europe. Pendant la dictature militaire et sa séquelle de 'disparus', parmi lesquels figurent non seulement des amis écrivains mais aussi son propre fils et sa belle-fille (après qu'elle aura mis au monde un enfant qui sera élevé dans une famille de militaires), l'athée Gelman lit dans les textes de Sainte Thérèse d'Avila, Saint Jean de la Croix et Hadewijch des préfigurations de son propre exil et de la tragédie nationale argentine. Gelman m'a confirmé ce que soupçonnait déjà notre confrère Frank Willaert, à savoir que l'Argentin a lu notre poétesse du XIIIème siècle dans une traduction française, intitulée *Hadewijch d'Anvers, Poèmes des Béguines traduits du moyen-néerlandais par Fr. J.-B. Porion* (Paris, Le Seuil, 1954). Frank Willaert, grand connaisseur de la littérature moyen-néerlandaise et particulièrement de ses auteurs mystiques, dont l'appui logistique a été décisif pour la mise au point du texte de cette conférence, m'a signalé une série de concordances frappantes entre les traductions de Porion et certaines tournures de Gelman. On peut illustrer cela à l'aide des trois poèmes de Gelman qui ont été inspirés par Hadewijch: les 'Commentaires' XI, XIV et XV, pris au

recueil *Citas y Comentarios* (Madrid, Visor, 1982) qu'en collaboration avec Guy Posson j'ai traduit en néerlandais et qui, sous le titre *Plaatsen en Kanttekeningen*, sera publié à Louvain par les éditions P au printemps de 2008 (le même livre est paru dans une traduction française de Jacques Ancet sous le titre *L'Opération d'Amour*, Paris, Gallimard, collection 'du monde entier', 2006). Le Commentaire XI varie des passages empruntés à plusieurs *Strofische Gedichten* (*Poèmes en couplets*) et se termine avec des vers ('bello amor / dando su amor para que amor conozca / por amor el amor') qui reflètent la fin de la Rijmbrief (Lettre rimée) XV dans la traduction de Porion ('Ah! bel Amour, donnez-moi par amour / que l'amour connaisse pleinement l'amour!'). Dans le Commentaire XIV on voit l'influence de la Rijmbrief XIII dès les premiers mots ('dulce violencia del amor') qui compriment le vers initial du poème de Hadewijch ('Dat suetste van minnen sijn hare storme', ce que Porion traduit comme 'Ce que l'Amour a de plus doux, ce sont ses violences'). Les sources du troisième poème dédié à Hadewijch par Gelman sont moins évidentes, même s'il est paraît probable que le mot 'andar', point de départ du poème, a été suggéré par le verbe 'dolen' ('errer, vagabonder') qui apparaît si souvent dans les vers de la mystique flamande qu'on peut le considérer comme métaphore cruciale d'une quête mystique qu'elle aimait comparer à celle du chevalier errant ('caballero andante' en espagnol).

De auteur van de gedichten 'Van de schoonhey'. Een nieuwe hypothese.

Jean Weisgerber

In de anonieme gedichtencyclus 'Van de schoonhey' (*Apollo*, 1615) wijzen bepaalde passages uit de zes liederen (vgl. L 2 en L 4) die met de twaalf sonnetten afwisselen op de identiteit van de auteur en van de vrouw die hij bezingt. Het zou om Jan van Hout kunnen gaan, de Leidse dichter die in 1562 in het huwelijk was getreden met Lysbet Reyersdr. van Wind (of van Wing) uit Zoutleeuw. Het laatste rijmpaar (*jonst/konst*) en het laatste vers van het eerste sonnet herhalen letterlijk de zinspreuk van de Leeuwse rederijkerskamer 'De Leliken uten Dale' (*Jonst voor konst*) waar de vader van Lysbet lid van was. Bovendien kunnen de kenspreuken van L 1 en L 5 (*longhe spruyt enz.*) worden geassocieerd met de 'Profetie van den Spruite' uit *Zacharia* (3 en 6:12). Nu is Zacharia op één letter na (Zacharias) de naam

van Elizabeths echtgenoot in *Lucas* (1). Het lijkt erop dat Jan van Hout op die indirecte manier heeft willen tekenen als man van Lysbet. Andere argumenten stellen ons in staat te besluiten dat de sonnetten waarschijnlijk omstreeks 1562 ontstonden, dat ze later verbeterd werden en dat de liederen vermoedelijk van recenter datum zijn (1605?).

Is dat nu oorlog?

Jan Lensen

As the study of the impact of the Second World War on Flemish prose fiction has mainly dealt with the topics of collaboration and repression, it is often forgotten that other events during that war have also been the subject of the literary imagination. In this article, I will address the topics of mobilization, of battle, and of the prisoners of war camps at the start of the Second World War in Belgium. While these topics occur infrequently throughout the period between 1945 and 2000, their literary depiction shares a few interesting characteristics, such as the attention to the theme of the initiation into manhood, to feelings of fear and powerlessness, and most interestingly, to the soldiers' dissatisfaction with their own superiors, which contrasts with their growing respect for the German intruder. In connection to this, I show how the literary mode in which these aspects were depicted, gradually developed from anger and resentment to skepticism and irony.

Gezelles mystieke gedichten *Blydschap* en *'T er viel ne keer*. Traditie en experiment

Jan J.M. Westenbroek

Gezelle schreef mystieke poëzie in zijn Roeselaarse leraarstijd en tijdens zijn verblijf in Kortrijk en Brugge. In Roeselare koos hij in twee gedichten als hoogtepunt voor het thema van de éénwording met God; in zijn Kortrijkse tijd schreef hij alleen over het verlangen ernaar. Deze studie beperkt zich tot de twee gedichten, van waarschijnlijk 1859, die de ervaring van de mystieke vereniging tot thema hebben: *Blydschap* en *'T er viel 'ne keer*. *Blydschap* is een gedicht binnen een traditie. An de Vos heeft gewezen op de generische verwantschap van dit gedicht met het 17de- en 18de-eeuwse eucharistische gedicht van o.a. Daniël Bellemans en Michiel de Swaen. Gezelle

kende het werk van deze dichters. Men kan nog verder teruggaan, naar het 15de-eeuwse *De Imitatione Christi* van Thomas a Kempis, het vierde boek: 'De heilige eucharistie'. Gezelle heeft ook deze tekst ongetwijfeld gekend.

Metrisch en naar de omvang is *T er viel'ne keer* gelijk aan *Blydschap*, maar voor de lezer en de voordrager lijken ze geheel niet op elkaar. Geïnspireerd door een uitvoering van het *Septet* van Beethoven trachtte Gezelle onder woorden te brengen wat deze muziek cognitief en gevoelsmatig in hem te weeg bracht. Daarvoor koos hij een dichtvorm zo dicht mogelijk bij de structuur van het muziekstuk. Er is onder andere een strak systeem in de opeenvolging van argumenten, zoals in de muziek van de thema's. Er is een ontwikkeling in de relatie tussen het bladje en het water waarin het zich bevindt, die uitloopt op een substitutie van het bladje en het water door de ziel en de muziek, en van de hemel boven ons hoofd door de Hemel van het volmaakte geluk. De eenwording van het bladje met het water verkeert tenslotte in de suggestie van de éénwording van de 'ziele' met Christus. Al experimenterend is Gezelle door de ritmiek en de opeenvolging van de argumenten tot een verrassende verwoording van de mystieke eenwording gekomen.

Het gebruik van samengestelde adjectieven met een versterkend betekenisaspect in het Nederlands

Philippe Hiligsmann, lid van de academie en Université catholique de Louvain & Christine Meurs

1. Inleiding

Net als andere Germaanse talen beschikt het Nederlands over verschillende middelen om de betekenis van adjectieven te versterken. Om bv. de betekenis van het adjectief *arm* te versterken, kan de taalgebruiker versterkende bijwoorden gebruiken, zoals *erg*, *heel* en *zeer* (*erg/heel/zeer rijk*), een vergelijking van het type: *zo* + adjectief + *als* + substantief (*zo arm als Job/als een kerkrat*) of een samengesteld adjectief waarvan het eerste samenstellende element de betekenis van het adjectief versterkt, zoals *straatarm*. Andere voorbeelden van zulke samengestelde adjectieven oftewel absolute adjectieven zijn *apetrots*, *beeldschon*, *eivol*, *peperduur*, *stokoud*, *torenhoog*. Het gebruik van zulke samengestelde adjectieven, die als idiomatische composita en als fraseologismen kunnen worden beschouwd, is in de vakliteratuur stiefmoederlijk behandeld. In sectie 2 gaan we kort in op de kenmerken van zulke adjectivische samenstellingen. In 3 en 4 presenteren we de resultaten van een onderzoek naar het gebruik van versterkte adjectieven in beide delen van het taalgebied.

2. Samengestelde adjectieven in het Nederlands

Adjectivische samenstellingen waarvan het eerste element een versterkend betekenisaspect heeft, kunnen gevormd worden aan de hand van een substantief (*oliedom*, *stokoud*), een adjectief (*stomdrunken*, *rotvervelend*), de stam van een werkwoord (*fonkelnieuw*, *snikheet*) of een prepositie (*doornat*, *overgelukkig*) (cf. De Haas & Trommelen 1993: 424-436. Zie ook Schutz 2007). Daarnaast zijn er ook enkele pseudo-samenstellingen, d.i. samenstellingen waarvan tenminste één samenstellend deel niet zelfstandig voorkomt (het

vetgedrukte element in de volgende adjectieven): *morsdood*, *spiksplinternieuw*, *tjokvol* (De Haas & Trommelen 1993: 436). De betekenis die het eerste samenstellende element van zulke adjectieven bij zelfstandig gebruik heeft, is verloren gegaan. Die moet (althans vanuit een synchroon standpunt) als ‘zeer’ of ‘in hoge mate’ worden omschreven. Dit houdt echter niet in dat zulke adjectieven geen andere betekenis kunnen hebben. Er bestaan immers ook samengestelde adjectieven die naast een versterkende betekenis (‘zeer’ + adjectief) ook een vergelijking-relatie uitdrukken, bv. *kurkdroog*, dat zowel in de betekenis ‘zo droog als kurk’ als in de metaforische betekenis ‘zeer droog’ wordt gebruikt. Meestal is die metaforische betekenis trouwens uit de vergelijking-relatie ontstaan. Dit is bijvoorbeeld het geval met *peperduur*. Het drukte oorspronkelijk een vergelijking-relatie uit: ‘zo duur als peper’. Van daaruit is de huidige betekenis (‘zeer/uitermate duur’) ontstaan (cf. Van den Toorn 1983a: 259). Ook andere samengestelde adjectieven hebben dezelfde evolutie doorgemaakt: *straatarm*, *spiernaakt*. Als de vergelijking-betekenis van het eerste samenstellende deel verbleekt is en plaats heeft gemaakt voor een intensiverende betekenis - wat op grammaticalisering wijst, ontstaan er nieuwe samengestelde adjectieven waarbij er geen enkel intrinsiek semantisch verband meer is tussen het versterkende prefix en het adjectief, bv. *bloedmooi*, *bloednerveus*, *bloedserieus*. Hetzelfde geldt m.m. voor *dood-*: het versterkt veel adjectieven die duidelijk verband kunnen houden met de dood, bv. *doodsbang*, *doodsbleek*, *doodziek*, maar het wordt ook in andere contexten gebruikt: *doodeerlijk*, *doodgewoon*, *doodgoed*, *doodsimpel*, *doodtoevallig*.

Uit wat voorafgaat, blijkt dat het mogelijk is om eenzelfde eerste samenstellend deel met verschillende adjectieven te combineren. Eenzelfde adjectief kan vanzelfsprekend ook met verschillende versterkers worden gecombineerd, bv. *gek*: *knettergek*, *knotsgek*, *stapelgek*; *nat*: *doornat*, *kletsnat*, *zeiknat*. In de zonet genoemde gevallen gaat dit niet gepaard met een verschil in betekenis maar met een verschil in register. In enkele gevallen daarentegen is het gebruik verschillend: *droog*: *gortdroog* (bv. van een saaie tekst) vs. *kurkdroog* (bv. van het klimaat); *schoon*: *beeldschoon* (gezegd van bv. vrouwen) vs. *brandschoon* (bv. van linnengoed).

Ten opzichte van hun niet-samengestelde pendanten vertonen de bovengenoemde absolute adjectieven beperkingen op morfologisch en syntactisch gebied. Graadaanduiding is zo goed als altijd onmogelijk (*Hij is *zeer oliedom*). Er bestaat ook geen comparatiefvorm van (**oliedommer*). Ten slotte is het niet mogelijk substantivische afleidingen te maken op basis van absolute adjectieven: *straatarm* - **straatarmoede*.

Verder wijzen Fletcher (1980: 448) en Haeseryn e.a. (1997: 727) op het feit dat het adjectivische deel van de samenstelling bij gebruikelijke versterkte adjectieven (vooral bij predicatief gebruik) weglaatbaar is. In dit geval is de versterker een eigen leven gaan leiden. Dat element neemt dan de betekenis van het geheel over.

Voorbeelden:

Je bent helemaal knetter vandaag (< *knettergek*) (Fletcher 1980: 448) *Ik vind het reuze* (< *reuzeleuk / reuzefijn*) (Haeseryn e.a. 1997: 727).

Uit het bovenstaande blijkt o.a. dat de betekenis van veel adjectivische samenstellingen niet valt af te leiden uit de betekenis van alle samenstellende delen. De betekenis is namelijk niet eenvoudig de som van de betekenis van de samenstellende elementen. Dit heeft verschillende onderzoekers er dan ook toe gebracht zulke samengestelde adjectieven als idiomatische composita of als fraseologismen te beschouwen (zie o.a. Mollay 1992). Er is immers geen regel die voorspelt waarom iets ‘peperduur’ vs. ‘spotgoedkoop’ of ‘doodeenvoudig’ vs. ‘hondsmoeilijk’ is.

Qua accentuering gedragen de samengestelde adjectieven zich veelal zoals de andere adjectivische samenstellende afleidingen. Als het adjectief predicatief wordt gebruikt, ligt het accent op het tweede element van de samenstelling of op beide delen van de samenstelling: (*hij vond haar bloedmooi*, vgl. *hij vond haar zeer mooi*, *hij vond haar bloedmooi*). Bij attributief gebruik krijgt het versterkend element het accent: *Het bloedmooie meisje*, vgl. *het zeer mooie meisje*. Bij enkele adjectieven kan het verschil in accent echter gepaard gaan met een verschil in betekenis (zie Backhuys 1989). Voorbeeld: *De streek is steenrijk* (rijk aan steen) vs. *De streek is steenrijk* (= erg rijk).

3. Onderzoek

In het experiment dat ten grondslag lag aan Meurs (2004) wilden we nagaan welke versterker(s) jonge Nederlandstaligen opgeven als ze geconfronteerd worden met een reeks niet-gelede adjectieven. We vroegen ons hierbij af of moedertaalsprekers van het Nederlands de voorkeur geven aan versterkende bijwoorden zoals *erg*, *zeer*, enz. of aan samengestelde adjectieven om het idee ‘in hoge mate’ weer te geven. Een tweede onderzoeksvraag die hiermee verband houdt, luidt: worden laagfrequente, frequente en hoogfrequente adjectieven op dezelfde manier versterkt? Ten slotte wilden we ook nagaan of de Nederlandse proefpersonen andere versterkers gebruiken dan de Vlamingen.

Om te weten te komen of de frequentie van het adjectief een rol speelt bij het al dan niet opgeven van samengestelde adjectieven, is in de eerste plaats op basis van verschillende frequentielijsten (Uit den Boogaart 1975, De Jong 1979, het Corpus Gesproken Nederlands) nagegaan wat de frequentie is van de niet-gelede adjectieven uit Theissen & Hiligsmann (1999). Dit heeft ons in staat gesteld de adjectieven in drie evenwichtige categorieën in te delen: de categorie hoogfrequente adjectieven bevat 40 adjectieven, de categorie frequente adjectieven 43 en de categorie laagfrequente adjectieven 30 (zie bijlage 1)¹. Aan de hand van een selectie van adjectieven uit die drie categorieën is een enquêteformulier opgesteld.

Het enquêteformulier dat de proefpersonen (voortaan *ppn.*) voorgelegd kregen, bestond uit drie delen. In het eerste deel moesten de *ppn.* de ‘versterkte’ vormen van de volgende twintig adjectieven opgeven: *alleen, arm, bekend, breed, dom, dood, dronken, gek, goed, goedkoop, groot, heet, lekker, moe, naakt, saai, trots, verbaasd, vervelend, ziek*. Als versterkers konden de *ppn.* zowel bijwoorden als samengestelde adjectieven opgeven. Ze mochten verder zoveel versterkers vermelden als ze wilden. Het tweede deel van de enquête had tot doel na te gaan in welke context(en) de *ppn.* de volgende versterkte adjectieven gebruiken (ze moesten telkens ook een voorbeeld geven): *beeldschoon, brandschoon, doodeenvoudig, doodmoe, doodstil, foeilelijk, glashelder, haarzuiver, ijskoud, keihard, ladderzat, levensgroot, moederziel alleen, oeroud, peperduur, piepklein, poepzat, razendsnel, schatrijk, stapelgek, stokoud, stomverbaasd, strontziek, wereldberoemd, zielstevreden*. In het laatste deel kregen de *ppn.* 30 authentieke zinnen met tussen haakjes het adjectief dat versterkt moest worden (cf. bijlage 2). Indien er verschillende mogelijkheden zijn, moesten de *ppn.* ze allemaal vermelden. De proefpersonen werd ook gevraagd op het tweede en het derde deel van het formulier te antwoorden pas nadat ze klaar waren met het eerste deel.

Aan het experiment namen een honderdtal letterenstudenten uit Nederland en Vlaanderen deel. Door een beroep te doen op jonge *ppn.* (de leeftijd van de studenten varieerde tussen 18 en 25), wilden we een idee hebben van het taalgebruik van een groep Nederlandstaligen die op taalgebied in de nabije

1 Voor geschreven taal (Uit den Boogaart 1975) is de volgende indeling gehanteerd: laagfrequent is een adjectief waarvan de frequentie kleiner is dan 21; frequent is een adjectief met een frequentie tussen 21 t.e.m. 74; hoogfrequent is een adjectief met een frequentie van 75 en meer. Voor gesproken taal (De Jong 1979, CGN) gold het volgende: laagfrequent is een adjectief met een frequentie die kleiner is dan 22; frequent een adjectief dat van 22 t.e.m. 84 keer voorkwam; hoogfrequent een adjectief met een frequentie van 85 en meer.

toekomst de toon zal aangeven. Ondanks het feit dat de ppn. aan twee Nederlandse universiteiten (de VU in Amsterdam [9 studenten] en de Universiteit Utrecht [35 studenten]) en aan twee Vlaamse universiteiten (de KUL in Leuven [41 studenten] en de KULAK in Kortrijk [12 studenten]) studeren², is het hele Nederlandstalige taalgebied gedekt: de ppn. komen nl. uit verschillende Nederlandse en Vlaamse streken.

4. Resultaten

In deze bijdrage passeren de voornaamste resultaten van het eerste en het derde deel van het experiment de revue.

Voor de twintig adjectieven uit het eerste deel van het experiment konden de ppn. zowel versterkende bijwoorden als adjectivische samenstellingen opgeven (tabel 1).

Tabel 1 Aantal opgegeven versterkende bijwoorden, samengestelde adjectieven en vergelijkingen van 20 adjectieven.

Adjectief		Bijwoorden	Samengestelde adjectieven	Vergelijkingen	Totaal
<i>alleen</i>	VL	34 (47,9%)	37 (52,1%)	0	71
	NL	3 (7%)	40 (93%)	0	43
<i>arm</i>	VL	22 (34,4%)	39 (60,9%)	3 (4,7%)	64
	NL	1 (2,4%)	40 (95,2%)	1 (2,4%)	42
<i>bekend</i>	VL	24 (38,7%)	38 (61,3%)	0	62
	NL	2 (13,3%)	13 (86,7%)	0	15
<i>breed</i>	VL	30 (48,4%)	32 (51,6%)	0	62
	NL	5 (35,7%)	9 (64,3%)	0	14
<i>dom</i>	VL	19 (21,8%)	64 (73,6%)	4 (4,6%)	87
	NL	1 (2,3%)	43 (97,7%)	0	44
<i>dood</i>	VL	0	50 (87,7%)	7 (12,3%)	57

2 Onze dank gaat uit naar prof. dr. W. Martin (VU), prof. dr. W. Smedts (KU Leuven) en prof. dr. H. Van de Velde (Utrecht) die ons in staat hebben gesteld het materiaal te verzamelen dat ten grondslag lag aan Meurs (2004).

	NL	0	39 (97,5%)	1 (2,5%)	40
<i>dronken</i>	VL	17 (25,4%)	50 (74,6%)	0	67
	NL	1 (2%)	50 (98%)	0	51
<i>gek</i>	VL	16 (23,9%)	48 (71,6%)	3 (4,5%)	67
	NL	2 (5,1%)	37 (94,9%)	0	39

Adjectief		Bijwoorden	Samengestelde adjectieven	Vergelijkingen	Totaal
<i>goed</i>	VL	21 (26,6%)	58 (73,4%)	0	79
	NL	5 (15,2%)	28 (84,8%)	0	33
<i>goedkoop</i>	VL	16 (23,5%)	52 (76,6%)	0	68
	NL	1 (2,7%)	36 (97,3%)	0	37
<i>groot</i>	VL	20 (30,8%)	45 (69,2%)	0	65
	NL	10 (30,3%)	23 (69,7%)	0	33
<i>heet</i>	VL	12 (17,4%)	56 (81,2%)	1 (1,4%)	69
	NL	3 (7,3%)	38 (92,7%)	0	41
<i>lekker</i>	VL	19 (27,9%)	49 (72,1%)	0	68
	NL	5 (22,7%)	17 (77,3%)	0	22
<i>moe</i>	VL	12 (18,5%)	51 (78,5%)	2 (3%)	65
	NL	1 (2,4%)	41 (97,6%)	0	42
<i>naakt</i>	VL	10 (14,5%)	58 (84,1%)	1 (1,4%)	69
	NL	0	47 (100%)	0	47
<i>saai</i>	VL	13 (18,3%)	58 (81,7%)	0	71
	NL	2 (4,3%)	44 (95,7%)	0	46
<i>trots</i>	VL	9 (13,4%)	57 (85,1%)	1 (1,5%)	67
	NL	1 (2,5%)	36 (90%)	3 (7,5%)	40
<i>verbaasd</i>	VL	13 (22,4%)	45 (77,6%)	0	58
	NL	3 (7,9%)	35 (92,1%)	0	38
<i>vervelend</i>	VL	16 (25%)	48 (75%)	0	64

	NL	1 (2,7%)	36 (97,3%)	0	37
<i>ziek</i>	VL	21 (28,4%)	46 (62,2%)	7 (9,5%)	74
	NL	0	40 (93%)	3 (7%)	43

Van de 20 adjectieven uit tabel 1 zijn er op basis van de frequentieberekeningen (cf. 3) zeven hoogfrequente (*alleen, bekend, dood, gek, goed, groot, lekker*), zes frequente (*arm, breed, goedkoop, moe, trots, ziek*) en zeven laagfrequente adjectieven (*dom, dronken, heet, naakt, saai, verbaasd, vervelend*). Uit de vergelijking van de resultaten voor de drie categorieën adjectieven (zie tabel 2) blijkt dat dezelfde tendens waargenomen wordt: er werden systematisch veel meer samengestelde adjectieven opgegeven dan versterkende bijwoorden. Op zich is dit enigszins verbazend: in de gebruikte frequentielijsten komen de meeste samengestelde adjectieven namelijk niet eens voor³. De ppn. hebben echter geen moeite ondervonden om die vormen

3 Ook in een omvangrijk corpus bestaande uit de jaargangen 1993 en 1994 van *NRC Handelsblad* (meer dan 40 miljoen woorden) komen veel door de ppn. opgegeven samengestelde adjectieven niet voor.

uit hun mentale lexicon op te roepen. Verder blijkt de gevonden tendens voor de drie categorieën adjectieven in Nederland duidelijker dan in Vlaanderen. In beide delen van het taalgebied kwamen vergelijkingen het minst vaak voor.

Tabel 2 Resultaten voor de hoogfrequente, frequente en laagfrequente adjectieven uit tabel 1.

Adjectief	Bijwoorden	Samengestelde adjectieven	Vergelijkingen	Totaal
hoogfrequente VL adjectieven NL	134 (28,6%) 27 (12%)	325 (69,3%) 197 (87,6%)	10 (2,1%) 1 (0,4%)	469 225
frequente VL adjectieven NL	110 (27,5%) 9 (4,1%)	277 (69,3%) 202 (92,7%)	13 (3,25%) 7 (3,2%)	400 218
adjectieven VL	100 (20,6,7%)	379 (78,1%)	6 (1,2%)	485
laagfrequente NL	11 (3,6%)	293 (96,4%)	0 (0%)	304

Hieronder vindt men een lijst van de door de ppn. opgegeven samengestelde adjectieven van de 20 adjectieven. De volgorde waarin de adjectieven worden opgenomen komt overeen met de frequentie in de antwoorden van de ppn. De vormen die door beide groepen ppn. opgegeven werden, hebben we vet gedrukt; de vormen die slechts door de Vlaamse ppn. werden vermeld, hebben geen markering gekregen; de vormen die uitsluitend door de Nederlandse ppn. werden opgegeven, hebben we cursief gezet.

alleen: moederziel alleen, zielsalleen, doodalleen.

arm: straatarm, doodarm, superarm, keiarm, broodarm.

bekend: **superbekend, alombekend, overbekend, wereldbekend**, oerbekend, gigabekend, megabekend, *welbekend*.

breed: **kamerbreed, superbreed, megabreed**, hemelsbreed, keibreed, duimbreed, stratenbreed, ultrabreed, oeverbreed, schouderbreed, gevelbreed, duimenbreed.

dom: **oliedom, oerdom**, keidom, megadom, steendom, ezelsdom, *oerstom, oliekoekerdome, aartsdom*.

dood: **morsdood**, steendood.

dronken: **stomdronken, ladderzat**, steendronken, *lamdronken, blauwdronken, straalbezopen*.

gek: **stapelgek, knettergek, knotsgek, goedgek**, supergek.

goed: **beregoed, supergoed, steengood, keigoed, megagoed**, ingoed, reuzegoed, *retegoed*.

goedkoop: **spotgoedkoop, supergoedkoop, megagoedkoop**, ultragoedkoop.

groot: reuzegroot, supergroot, megagroot, levensgroot, beregroot, *keigroot*.
heet: bloedheet, superheet, snikheet, kokendheet, loeiheet, vuurheet,
gloedheet, keiheet, *pokkenheet*, *stikheet*.
lekker: superlekker, kiplekker, keilekker, berelekker, reuzelekker,
megalekker, steenlekker, doodlekker, hemelslekker, ovenlekker, *overheerlijk*.
moe: doodmoe, hondsmoe, supermoe.

naakt: **poedelnaakt, spiernaakt, piemelnaakt.**

saai: **oersaai, doodsaai, supersaai,** beresaai, megasaai, pokkesaai, apesaai, doodvervelend.

trots: **ape(n)trots, beretrots, supertrots,** megatrots, reuzetrots.

verbaasd: **stomverbaasd,** superverbaasd, keiverbaasd.

vervelend: **oervervelend, stomvervelend, doodvervelend, strontvervelend,** supervervelend, rotvervelend, stiervervelend, *stikvervelend, stinkvervelend.*

ziek: **doodziek, hondziek,** keizek, megaziek, paardeziek, *strontziek.*

Van de 126 samengestelde adjectieven werden er 57 (45,2%) door ppn. uit Nederland en uit Vlaanderen opgegeven. 49 samengestelde adjectieven (38,9%) werden uitsluitend door de Vlaamse studenten opgegeven, 20 (15,9%) uitsluitend door de Nederlandse respondenten. Die gegevens lijken te wijzen op een grotere heteronymie in Vlaanderen: van de 20 adjectieven blijken de Vlaamse studenten meer versterkte adjectieven op te geven dan hun Nederlandse collega's (106 resp. 77). Gezien het kleinschalige karakter van ons onderzoek zou dit evenwel aan de hand van nader onderzoek moeten worden bevestigd. Het zou uiteraard best kunnen dat de Nederlandse ppn. niet alle samengestelde adjectieven hebben opgegeven die ze kennen.

In wat volgt, vergelijken we de resultaten voor het eerste deel van de enquête met de resultaten voor de invuloefening. De ppn. kregen 30 authentieke zinnen voorgesteld met tussen haakjes het adjectief dat versterkt moest worden (cf. bijlage 2). Hierbij moesten de ppn. de verschillende door hen bekende vormen van versterking vermelden. De resultaten staan in tabel 3.

Tabel 3 Aantal opgegeven versterkende bijwoorden, samengestelde adjectieven en vergelijkingen in de invuloefening.

Adjectief		Bijwoorden	Samengestelde adjectieven	Vergelijkingen	Totaal	Ø ⁴
<i>arm</i>	VL	3	50	1	54	2
	NL	1	40	0	41	3
<i>bang</i>	VL	8	46	0	54	1
	NL	4	37	0	41	3
<i>bezopen</i>	VL	1	54	0	55	0
	NL	2	42	0	44	1
<i>blij</i>	VL	11	50	1	62	2

4 Het Ø-teken staat voor het aantal ppn. dat niets ingevuld heeft.

	NL	4	42	0	46	2
<i>donker</i>	VL	2	61	0	63	0
	NL	0	48	0	48	1

Adjectief		Bijwoorden	Samengestelde adjectieven	Vergelijkingen	Totaal	Ø⁴
<i>bleek</i>	VL	3	56	0	59	0
	NL	1	44	0	45	3
<i>duur</i>	VL	9	53	0	62	0
	NL	6	40	0	46	2
<i>dun</i>	VL	5	53	0	58	0
	NL	0	44	0	44	2
<i>ellendig</i>	VL	20	25	0	45	12
	NL	9	4	0	13	31
<i>eenvoudig</i>	VL	6	53	0	59	0
	NL	2	39	0	41	3
<i>gevaarlijk</i>	VL	9	48	0	57	1
	NL	1	34	0	35	9
<i>gruwelijk</i>	VL	36	7	0	43	14
	NL	10	1	0	11	33
<i>gelukkig</i>	VL	3	59	0	62	1
	NL	1	43	0	44	1
<i>kalm</i>	VL	20	34	0	54	5
	NL	6	20	0	26	18
<i>jaloers</i>	VL	6	52	0	58	1
	NL	5	39	0	44	2
<i>hoog</i>	VL	8	55	0	63	1

4 Het Ø-teken staat voor het aantal ppn. dat niets ingevuld heeft.

	NL	1	40	0	41	4
<i>nat</i>	VL	5	67	0	72	0
	NL	2	51	0	53	0
<i>lui</i>	VL	18	33	0	51	8
	NL	4	27	0	31	13
<i>jong</i>	VL	8	47	0	55	2
	NL	0	37	0	37	7
<i>rijk</i>	VL	21	43	0	64	1
	NL	15	33	0	48	2
<i>mager</i>	VL	7	49	0	56	1
	NL	0	42	0	42	3
<i>lief</i>	VL	6	51	0	57	2
	NL	3	35	0	38	6
<i>serieus</i>	VL	1	61	0	62	0
	NL	1	44	0	45	0
<i>saai</i>	VL	2	59	0	61	0
	NL	0	43	0	43	3
<i>nieuw</i>	VL	2	56	0	58	1
	NL	3	43	0	46	0

Adjectief		Bijwoorden	Samengestelde adjectieven	Vergelijkingen	Totaal	Ø ⁴
<i>vlug</i>	VL	12	45	0	57	2
	NL	1	38	0	39	5
<i>vers</i>	VL	24	23	0	47	8
	NL	6	28	0	34	11
<i>vreemd</i>	VL	36	16	0	52	11
	NL	10	7	0	17	27
<i>zoet</i>	VL	10	43	0	53	2
	NL	2	43	0	45	0
<i>zot</i>	VL	12	37	7	56	7
	NL	7	10	0	17	27
Totaal	VL	314 (18,4%)	1386 (81,1%)	9 (0,5%)	1709	2,83 ⁵
	NL	107 (9,3%)	1038 (90,7%)	0 (0%)	1145	7,4

De resultaten voor dit deel van de enquête lijken heel erg op de resultaten voor het eerste onderdeel. Bij de meeste adjectieven ligt het aantal opgegeven samengestelde adjectieven veel hoger dan het aantal opgegeven versterkende bijwoorden. Slechts bij *gruwelijk* en *vreemd* doet zich in beide delen van het taalgebied het tegengestelde voor, bij *ellendig* is dit het geval in Nederland en bij *vers* in Vlaanderen. Wat ook meteen in het oog springt, is het feit dat de Nederlanders significant meer niets invullen dan de Vlamingen (gemiddeld 7,4 Nederlandse ppn./adjectief resp. 2,83 Vlaamse ppn./adjectief). Dit zou er eventueel op kunnen wijzen dat het de Nederlanders iets meer moeite kost om versterkte vormen van de adjectieven in kwestie uit het mentale lexicon op te roepen.

Hieronder vindt men de lijst samengestelde adjectieven die de ppn. bij de invuloefening opgegeven hebben. De vormen die door beide groepen ppn. opgegeven werden, hebben we vet gedrukt; de vormen die slechts door de Vlaamse ppn. werden

4 Het Ø-teken staat voor het aantal ppn. dat niets ingevuld heeft.

5 Het gaat hier om een gemiddelde, nl. het aantal ppn. dat niets ingevuld heeft (85 Vlaamse ppn., 222 Nederlandse ppn.) gedeeld door het aantal adjectieven (30).

vermeld, hebben geen markering gekregen; de vormen die uitsluitend door de Nederlandse ppn. werden opgegeven, hebben we cursief gezet.

arm: **straatarm**, doodarm, *hondsarm*, *broodarm*.

bang: **doodsbang**, **superbang**, **doodbang**, *hondsbang*.

bezopen: **straalbezopen**, **strontbezopen**, **ladderzat**, *stomdronken*, *ladderbezopen*.

blij: **dolblij**, **superblij**, **reuzeblij**, **keiblij**, **zielsblij**, doodblij, razendblij, doodsblij, *hondslij*.

donker: **pikdonker, stikdonker, pikkedonker, aardedonker**, aardsdonker, stekedonker, steendonker, aarddonker, aartsdonker, *stikgedonker, oerdonker*.

bleek: **lijkbleek, doodsbleek**, lijkwit, *witbleek*.

duur: **peperduur, superduur, keiduur**, pokkeduur, stikduur, strontduur, *tyfusduur, steenduur*.

dun: **flinterdun, splinterdun, ultradun, extradun, superdun**, filterdun, ragfijn, *papierdun, vliedun*.

ellendig: **doodellendig**, superellendig, doodsellendig, kei-ellendig, oerellendig, strontellendig, straatellendig, bere-ellendig, allerellendigst, *zielsellendig, doodongelukkig, hondsellendig*.

eenvoudig: **doodeenvoudig, poepeenvoudig**, supereenvoudig, poepsimpel, *simpeleenvoudig, doodsimpel, supersimpel*.

gevaarlijk: **levensgevaarlijk, supergevaarlijk, aartsgevaarlijk**, doodsgevaarlijk, *keigevaarlijk, reuzegevaarlijk, doodgevaarlijk, megagevaarlijk*.

gruwelijk: doodgruwelijk, aartsgruwelijk, supergruwelijk, keigruwelijk, oergruwelijk, *godsgruwelijk*.

gelukkig: **dolgelukkig, doodgelukkig, zielsgelukkig, overgelukkig, supergelukkig**, reuzegelukkig, *dolblij, ingelukkig*.

kalm: **doodkalm**, doodskalm, ijskalm.

jaloers: **stikjaloers, superjaloers**, doodjaloers, hondejaloers, *strontjaloers, zielsjaloers, megajaloers, aartsjaloers*.

hoog: **torenhoog, huizenhoog, superhoog, megahoog, metershoog, mijlenhoog**, reuzehoog, hemelhoog, kilometershoog, *wolkenhoog, knetterhoog*.

nat: **kletsnat, doornat, kleddernat, zeiknat, drijfnat, strontnat**, druipnat, zuipnat, kliedernat.

lui: **superlui, aartslui, aardslui, hondslui, keilui**, oerlui, doodlui, *vetlui, megalui, berelui*.

jong: **piepjong, superjong**, berejong, kei-jong, *megajong, bloedjong*.

rijk: **schatrijk, steenrijk, superrijk**, poeprijk, smoorrijk, *keirijk, stinkrijk, stronrijk*.

mager: **graatmager, doodmager, broodmager, keimager**, supermager, *latmager*.

lief: **poeslief, superlief**, doodlief, keilief, hondslief, megalief.

serieus: **bloedserieus, doodserieus**, doodernstig, *stikserieus*.

saai: **oersaai, doodsaai**, keisaai, megasaai, beresaai, *supersaai, bloedsaai*.

nieuw: **gloednieuw, splinternieuw, spiksplinternieuw**, nagelnieuw, gladnieuw, *ultraniem*.

vlug: **vliegensvlug, supervlug, razendvlug, razendsnel**, keivlug, kattenrap, vingervlug.

vers: **dagvers, supervers, kakelvers, kersvers**, levensvers, kraakvers, marktvers, slachtvers, visvers, vriesvers, *poepvers, botervers, krakelvers, diepvriesvers*.

vreemd: **supervreemd, keivreemd, knalvreemd, wereldvreemd**.

zoet: **mier(en)zoet, suikerzoet, superzoet, megazoet, honingzoet**, overzoet, koekezoet, peperzoet, zeemzoet.

zot: **stapelzot, apezot, stapelgek**, superzot, stekezot, keizot, stikzot, toppezot, tokkezot, megazot, dolzot, oerzot, *ladderzot, knetterzot, knettergek*.

Van de 228 samengestelde adjectieven werden er 93 (40,8%) door ppn. uit Nederland en uit Vlaanderen opgegeven. 82 samengestelde adjectieven (36%) werden uitsluitend door de Vlaamse studenten opgegeven, 53 (23,2%) uitsluitend door de Nederlandse respondenten. Die gegevens lijken de bovengenoemde grotere heteronymie in Vlaanderen te bevestigen: de Vlaamse studenten blijken iets meer versterkte adjectieven op te geven dan hun Nederlandse collega's (176 resp. 146). Het verschil is echter minder spectaculair dan bij het eerste deel van het onderzoek. Verder onderzoek zou moeten uitwijzen of er wel degelijk sprake kan zijn van een grotere heteronymie.

De analyse van het eerste en het derde deel van de enquêteformulieren heeft verder het volgende aan het licht gebracht:

1. Als versterkend bijwoord komt *zeer* in ons materiaal uitsluitend in Vlaanderen voor, wat de bevinding van Fletcher (1980: 445) bevestigt. Geen enkele Nederlandse ppn. heeft *zeer* als mogelijk versterkend bijwoord opgegeven, wat uiteraard niet betekent dat *zeer* in Nederland nooit gebruikt zou worden (zie in dit verband Hiligsmann & Pelsser in voorbereiding). Het versterkende bijwoord *donders* daarentegen blijkt uitsluitend door Nederlandse ppn. gehanteerd te worden. De bijwoorden *heel*, *erg* (soms in combinatie met elkaar) komen in beide delen van het taalgebied voor. *Verschrikkelijk* en *ongelooflijk* daarentegen werden bijna uitsluitend door Vlaamse ppn. opgegeven, wat echter niet betekent dat die twee bijwoorden in Nederland niet gebruikt zouden worden (zie in dit verband Hiligsmann & Pelsser in voorbereiding).
2. Fletcher (1980) maakt een onderscheid tussen in zwang zijnde versterkers (bv. *hartstikke*, *super*) en versterkers die uit de mode raken (bv. *oer-*, *in-*, *reuze-*). Uit onze enquête onder jongeren tussen de 18 en de 25 jaar blijkt dat *hartstikke* zeer sporadisch voorkomt: één (Nederlandse) ppn. heeft het drie keer opgegeven in het derde deel van de enquête. Als versterker raakt *hartstikke* dus duidelijk uit de mode. Het prefix *super-* daarentegen is nog steeds in de mode: 37 adjectieven (van de 50 adjectieven uit het eerste en het derde deel van de enquête) werden met *super-* gecombineerd. Naast *super-* is ook een ander prefix vandaag de dag duidelijk in zwang, nl. *kei-*. Fletcher vermeldt dit prefix uitsluitend in combinatie met *hard* (*keihard*), terwijl de ppn. het in ons materiaal ook hebben opgegeven in combinatie met o.a. *arm*, *blij*, *breed*, *dom*, *duur*, *gevaarlijk*, *goed*, *groot*, *heet*, *lekker*, *lief*, *lui*, *mager*, *moe*, *rijk*, *verbaasd*, *vreemd*, *ziek*. Op basis hiervan kan het veelvuldig gebruik van *kei-* als versterkend prefix o.i. dan ook als vrij recent worden aangemerkt⁶.

De versterkers die volgens Fletcher (1980) uit de mode raken, nl. *oer-*, *in-* en *reuze-*, komen ook in ons materiaal niet vaak voor: behalve bij enkele gebruikelijke samengestelde adjectieven (*oerdom*, *oersaai*, *oervervelend*) blijkt het prefix *oer-* niet erg productief. Wat uit onze gegevens ook opvalt, is dat *oer-* vaker in het Vlaamse materiaal werd aangetroffen dan in het Nederlandse. Ook bij het niet erg gebruikelijke *reuze-* doet zich hetzelfde voor. Enkele voorbeelden uit het materiaal: *reuzegoed*, *reuzegroot*, *reuzelekker*, *reuzetrots*.

6 Van Dales *Groot woordenboek van de Nederlandse taal* vermeldt trouwens dat *kei-* typisch is voor de 'jeugdtaal'.

Het voorvoegsel *in-* werd in het materiaal nog minder vaak aangetroffen: *ingelukking* (opgegeven door één ppn.), *ingood* (opgegeven door twee ppn.).

In het materiaal komen ten slotte de volgende versterkers geregeld voor: *dood(s)-* (bij 23 van de 50 adjectieven, bv. in *doodarm*, *doodsbang*, *doodblij*) en *mega-* (bij 18 van de 50 adjectieven, bv. in *megabreed*, *megadom*, *megagroot*, *megajong*).

5. Conclusie

Uit ons onderzoek is ten eerste gebleken dat het morfologisch procedé dat erin bestaat de betekenis van adjectieven te versterken aan de hand van een prefix, erg productief is in het Nederlands. Ten tweede spreken onze resultaten gegevens uit Fletcher (1980) gedeeltelijk tegen: bepaalde versterkers die toen in de mode waren, zijn nu duidelijk uit de mode geraakt, bv. *hartstikke*. De versterker *super-*, die toen in de mode was, is dat nog steeds. Ten slotte zit *kei-*, dat ten tijde van het onderzoek van Fletcher niet gebruikelijk was, nu duidelijk in de lift. Gezien het beperkte karakter van ons onderzoek zouden die *kei-interessante* gegevens aan de hand van een grootschaliger onderzoek nagegaan moeten worden.

Bibliografie

- Backhuys K.J. (1989), 'Adjectival compounds in Dutch', in: H. Bennis & A. van Kemenade (red.), *Linguistics in the Netherlands 1989*, Dordrecht: Foris Publications, 1-10.
- Boogaart, P.C. uit den (1975), *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands*, Utrecht: Oosthoek, Scheltema & Holkema.
- Boon, T. den & D. Geeraerts (2005), *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, veertiende, herziene uitgave.
- Boon, T. den (2007), *Van Dale Groot Vergelijkingen-woordenboek - Verklaring en herkomst van vergelijkingen*, Van Dale Lexicografie, Utrecht/Antwerpen.
- Booij G. & A. van Santen (1998), *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Booij G. (2002), *The Morphology of Dutch*, New York: Oxford University Press.
- Corpus Gesproken Nederlands* (CGN) [<http://lands.let.kun.nl/cgn/>].
- Fletcher W.H. (1980), "'Blood-hot", "Stone-good": a preliminary report on adjective-specific intensifiers in Dutch', in: *Leuvense Bijdragen* 69-4, 445-472.

- Haas W. de & M. Trommelen (1993), *Morfologisch handboek van het Nederlands: een overzicht in de woordvorming*, 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij.
- Haeseryn W., Romijn K., Geerts G., Rooij, J. de, Toorn, M.C. van den (1997), *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn.
- Jong, E.D. de (1979), *Woordfrequenties in gesproken Nederlands*, Utrecht: Bohn, Scheltema & Holkema.
- Meurs, Chr. (2004), *Het gebruik van versterkte adjectieven in Vlaanderen en Nederland* (onuitgegeven scriptie), Université catholique de Louvain: Louvain-la-Neuve.
- Mollay, E. (1992), 'De verhouding tussen fraseologismen en idiomatische composita: een stiefkind in de taalkunde', in: Th. Hermans, Th.A.J.M. Janssen & P. de Kleijn, *Handelingen Elfde Colloquium Neerlandicum*, Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, Woubrugge, 121-128.
- Schutz, R. (2007), 'Poeslief of brutaal als de beul?' in: *Onze Taal* 76-5, mei 2007, 134-136.
- Theissen S. & Ph. Hiligsmann (1999), *Uitdrukkingen en spreekwoorden van A tot Z*, Brussel: De Boeck & Larcier.
- Toorn, M.C. van den (1983a), 'Enkele types van samengestelde adjectieven', in: *Leuvense Bijdragen* 72-3, 257-271.
- Toorn, M.C. van den (1983b), 'Halfsuffixen', in: *De Nieuwe Taalgids* 76-4, 335-341.

Bijlage 1

Hoogfrequente adjectieven:

alleen, bang, bekend, blij, dood, duur, echt, eenvoudig, ernstig, gek, gelukkig, gemakkelijk, gewoon, goed, graag, groot, hard, hoog, jong, klaar, klein, lang, lekker, lief, makkelijk, moeilijk, nieuw, nodig, normaal, oud, rood, snel, sterk, stil, vast, vol, vreemd, wit, zwaar, zwart.

Frequente adjectieven:

arm, beroemd, blank, breed, bruin, degelijk, dicht, donker, droog, dun, eerlijk, fijn, gans, gevaarlijk, gezellig, gezond, goedkoop, helder, kalm, koud, lelijk, licht, moe, nat, nuchter, ongelukkig, recht, rijk, rond, scherp, schoon, serieus, simpel, tevreden, trots, verliefd, vlug, warm, wijd, zacht, ziek, zoet, zuiver.

Laagfrequente adjectieven:

bezopen, bleek, blind, bont, brutaal, dom, driest, dronken, eigenwijs, ellendig, geil, glad, gruwelijk, heet, jaloers, link, lui, mager, naakt, nijdig, rijp, roos, saai, stijf, verbaasd⁷, verkouden, vers, vervelend, zat, zot.

⁷ In Uit den Boogaart (1975) en De Jong (1979) komt *verbaasd* vreemd genoeg niet als aparte ingang voor. In de twee frequentielijsten is uiteraard geen onderscheid gemaakt tussen *verbaasd* als voltooid deelwoord (als vorm van *verbazen*) en *verbaasd* als adjectief. In het

CGN wordt dat onderscheid wel gemaakt. Dit helpt ongetwijfeld verklaren waarom *verbaasd* niet tot de (hoog)frequente adjectieven behoort.

Bijlage 2

Invuloefening

Op welke manier(en) zou je de betekenis van de adjectieven tussen haakjes in die specifieke context versterken? Als je aan verschillende mogelijkheden denkt, geef ze dan allemaal op.

1. In ontwikkelingslanden zijn de mensen (arm)
2. Na het ongeval was Marieke (bang) om opnieuw te rijden.
3. Op het trouwfeest was de bruidegom (bezopen)
4. Toen ik eindelijk voor mijn tweede kan slaagde, was ik (blij)
5. Er is geen licht in de kelder. Het is er (donker)
6. Als ik uit een pretparkattractie stap, ben ik (bleek)
7. De steeds zwakkere euro maakt shoppen in Oxfordstreet (duur)
8. De klant bestelde (dun) sneetjes kaas.
9. In veel Afrikaanse landen zijn veel kinderen (ellendig)
10. Voor sommigen is wiskunde (eenvoudig)
11. Snelheidsduivels zijn (gevaarlijk) voor andere bestuurders.
12. De twee wereldoorlogen zijn (gruwelijk) geweest.
13. Ik was (gelukkig) toen ik vernam dat ik de job kreeg.
14. Op een mondeling examen is het allerbelangrijkste (kalm) te blijven.
15. Mijn twee dochters zijn (jaloers) op elkaar.
16. In Spanje waren de gebouwen (hoog)
17. Toen ik thuis aankwam, was ik (nat)
18. Mijn kamergenoten zijn (lui). Ze doen geen moeite om de woonkamer netjes te houden.
19. Hij loopt tegen de zestig maar hij gaat trouwen met een (jong) meisje.
20. Mijn burens klagen altijd over financiële problemen terwijl ze (rijk) zijn.
21. Topmodellen moeten vaak (mager) blijven om langer carrière te kunnen maken.
22. Mijn kat is (lief) als hij net zijn eten heeft gekregen.
23. Toen Joris zei dat hij Line zou verlaten, was hij (serieus). Hij meende het echt.
24. Jan is een (saai) jongen, behalve over voetbal heeft hij niks te vertellen.
25. Ik heb mijn (nieuw) mobieltje op vakantie meegenomen en hij werd gestolen. Van tegenslag gesproken!

26. De meeste leerlingen hebben hun examen (vlug) afgelegd.
27. De slager heeft gezegd dat dit vlees (vers) is. Ik vind toch dat het stinkt.
28. Mijn gsm werkt niet meer. Gisteren deed hij het nog! Het is
(vreemd)
29. In dit snoepje zit te veel suiker, het is (zoet)
30. Let niet op mijn hond, hij is (zot)

Hugo Claus en de Klaproos door Marcel Janssens, lid van de Academie

Over Hugo Claus' gedicht *In Flanders Fields* publiceerde ik al een studie in het huldeboek voor Karel Porteman bij zijn emeritaat.¹ Deze tekst is bedoeld als aanvulling bij de vermelde studie.

Hugo Claus is er zeker de dichter niet naar om een lyrisch sonnet over een klaproos te schrijven. Maar in de bundel *Van horen zeggen* (1971) staat het gedicht *In Flanders Fields*, een variant op het gelijknamige gedicht van John McCrae. Het verscheen voor het eerst in de speciale aflevering van *Avenue* van oktober 1968 onder de titel *Beeld van België*². Andere Vlamingen als Gaston Durnez, Jos Ghysen en Frans de Bruyn werkten eraan mee. Het gedicht maakt deel uit van de cyclus *Suite Flamande*. Dat is telkens één gedicht met een aparte titel bij foto's van Nederlands welbekende fotograaf Ed van der Elsken. Het hele nummer verschaft informatie over België, en Nederlanders geven daaromtrent ook hun mening te kennen. Claus heeft het in zijn *Suite Flamande* echter uitsluitend over Vlaanderen. In het gedicht *In Flanders Fields* wijzigde hij bij de opname in een verzamelbundel *Gedichten 1969-1978* het derde vers: 'Zou je hier de dikste dodenprei kunnen kweken' in: 'Zou je hier een dodenprei kunnen kweken'. Daar noemt hij de cyclus overigens 'een reportage',³ terwijl in *Avenue* nog als ondertitel stond 'publieke gedichten bij foto's van Ed van der Elsken'.

De cyclus hoort bij wat toen 'publieke gedichten' genoemd werd, d.w.z. leeren spreekpoëzie, die heel wat leesbaarder is dan de op zichzelf betrokken verzen die Claus met de experimentelen deelde. *Van horen zeggen* biedt een soort 'gebruikerspoëzie' die rechtstreeks op de lezer afgaat dan de experimentele verwickelingen van de zeggings.⁴ Dat werd al voorbereid door zijn

- 1 M. Janssens, *In Flanders Fields in woord en beeld*, in: *De Steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden*. Opstellen voor prof. dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat. Leuven, Peeters, 2003, p. 79-89
- 2 Hugo Claus, *Suite Flamande*, in: *Avenue*, oktober 1968, p. 87-90.
- 3 Cf. Hugo Claus, *Suite Flamande (een reportage)*, in: *Gedichten 1969-1978*. Amsterdam, Uitgeverij De Bezige Bij, 1980, p. 114-130.
- 4 Cf. P.H. Dubois, *Hugo Claus, opperhuids en onderhuids*, in: *Het Vaderland*, 1971, p. 23; cf. André Lefevre, *Hugo Claus en Van horen zeggen. 'Een Westvlaming ontmoet een Brabander daar komt narigheid van'*, in: *Restant*, 2, 1972, p. 108-114; en H. Verlinde, *Hugo Claus, eenzijdig seismograaf met veelzijdig talent*, in: *Kreatief*, 5, 1971, p. 57-59.

Bericht aan de bevolking (1962), geschreven ten tijde van het politieke rumoer uit de jaren 1960. Het stond toen heel netjes Fidel Castro een hand te gaan geven in Cuba. Denk maar aan de beroemde foto van Fidel met Harry Mulisch en aan Claus' *Cuba Libre*.

Dichters moesten hun verzen voor een publiek ten beste geven op readings allerhande. Toegankelijkheid van het vers werd de basis van de nieuwe retoriek. De poëzie moest inspelen op de protesten van jongeren tegen de overconsumptie-samenleving ('the affluent society'), met uitwassen als de waanzin in Vietnam. Het toneelstuk *Moritorium* van Hugo Claus, geïnspireerd door de Vietnamoorlog, laat de mensonwaardige wreedheid van die waanzin zien. Het protest sloeg van de campussen over naar de straat. Een dichter werd geacht daar met een vers op een spandoek mee te lopen. Zo zouden zijn verzen 'publieke gedichten' worden. Hugo Claus, die toen nochtans een heel andere bundel, *Heer Everzwijn*, publiceerde, deed mee aan die trend om de poëzie in te burgeren onder de mensen. Hij had zich toen ook jarenlang met drama en film beziggehouden, het werd tijd dat de dichter weer werd gehoord.

In een interview met Fernand Auwera zei hij: 'dat ik schrijf vanuit het engagement is toch overduidelijk'⁵. En aan Lidy van Marissing zei hij: 'Je moet provoceren, wat niet zo prettig is'.⁶ Sinds zijn bundels *Een huis dat tussen nacht en morgen staat* (1951) en *Tancredo Infrasonic* (1952) is zijn houding tegenover Vlaanderen, vooral wat de politiek betreft, agressiever geworden. De provocatie bereikt rond 1968 een hoogtepunt. In 1975 zegt hij aan Jef Geeraerts: 'De koning wil met mij niet meer praten'.⁷ Dat was voor hem het kroonstuk van zijn verloochening van België. Daar had hij een boel leesbare anti-poëzie voor over.

En wat is er geschikter dan een reeks gedichten *Suite Flamande* om zijn gal op het vaderland te kunnen uitspuwen? Hugo Claus moet daar door de redactie van *Avenue* niet voor zijn gewaarschuwd om in zijn sarcasme niet te ver te gaan. Want wat blijkt uit het redactionele voorwoord? Lezen we maar: 'Van Breda is het een kwartier, vanaf Maastricht 10 minuten, vanaf Sas van Gent een minuut, vanaf Baarle-Hertog een half uur: België. En toch zijn wij

5 Fernand Auwera, *Schrijven of schieten? Interviews*. Antwerpen (Utrecht), 1969, p. 90.

6 Lidy van Marissing, *28 interviews*. Amsterdam, 1971, p.14.

7 Cf. Jef Geeraerts, 'De koning wil niet meer met mij praten', in: *Knack*, 8.1.1975, p. 85-92.

Nederlanders volstrekt radeloze buitenlanders in dit land. We gedragen ons als Britse Hogerhuisleden tegenover Chinese koelies. We zien alles, maar alles ontgaat ons. We draaien de autoradio aan en beginnen te lachen over ‘Et wierkundig instituut te Uuukkel’. We slaan de krant open en gieren over de ‘alevel benevens vermits nonkel Gaston de noen niet houdt’. In Brussel praten we Frans of helemaal niet. België is voor de gemiddelde Nederlander een lachertje, verpakt in frieten, kasseien en Tijl Uilenspiegel die hij niet gelezen heeft. Er heerst tussen Hollanders en Belgen een levensgroot misverstand. Als de Belgen Siberisch zouden spreken, we zouden hen beter kennen. Nu begrijpen we weinig van dit gespleten volk, dat geen volk is.’⁸

Dat zet de toon die niet veel goeds voorspelt. Iemand als Hugo Claus, die zijn haat-liefdeverhouding al jaren als een trauma met zich meedraagt, kan zich in dat soort taal wel vinden. Maar de redactie introduceert Vlaanderens meest bekende dichter wel vlotjes: ‘Wij Nederlanders zitten vol vooroordelen jegens die Belgen die van ons bloed zijn, maar minder lauw, België is veel, heel veel meer dan de wereld denkt. België is een goed land. En Vlaanderen is beter dan België. Wie kan er beter over Vlamingen schrijven dan hun begaafdste lastige ex-wonderkind Hugo Claus. Hij is er zelf een, een Vlaming. Hij heeft een macht over de taal als weinig Nederlanders. Hij is een fantast, zijn woorden zijn Vlaanderen zelf: gul en zinnelijk, bitter en barok, vol en veel. Ja, zijn woorden zijn Vlaanderen zelf’... Dat gaat hij laten zien in zijn *Suite Flamande*, door de redactie van *Avenue* ‘publieke gedichten genoemd’: ‘Met dat woord “publiek” mag iedereen doen wat hij wil: gedichten over Jan Publiek, gedichten als publieke vrouwen, open gedichten. Niet de associatieve geheimtaal die doorgaans moderne poëzie heet. We zouden elke Nederlandse dichter willen voorstellen: probeer het eens. Kijk eens of je zoveel kunt oproepen met zó weinig’.⁹

Een aantal jaren later heeft Hugo Claus zijn *Suite Flamande* nog eens verbeeld voor de Vlaamse televisie. Alle gedichten, behalve ‘The Song of Evil’ van Roel d’Haese, komen daar aan bod, zo mogelijk nog sarcastischer overladen dan in *Avenue* het geval kon zijn. Zijn politiek, sociologisch, religieus onbehagen druipt daarvan af. Huib Dejonghe die lang TV-recensent voor *De Standaard* geweest is, schreef daarover dat hoewel Claus' teksten nauwelijks herkenbaar waren als poëzie, die verschillende versie toch een tegelijk bittere én boeiende beeldevoetie van de cyclus was. Claus zelf gaf toe in het interview

8 *Avenue, Beeld van België*, oktober 1968, p. 15.

9 *Ibid.*

dat het ‘soms vulgair, grof, cliché-matig (is). Een dichter heeft het recht smalend en schamper te zijn’. Huib Dejonghe zelf stelt voor ‘toch maar te bedenken dat het een land en een omroep siert waar begaafde dichters zich vrijheden mogen veroorloven die de kleine burger met zijn rare hebbelikheden, zich nooit kan permitteren. In de schaduw van het Nederlandse koningshuis zou het heel vermoedelijk nooit kunnen’. Dat laat allemaal wel iets voelen rond de sfeer van *Suite Flamande*, waar Hugo Claus dingen in oprispt die al van in zijn kinderjaren op zijn maag lagen. Bekijken we even een gedicht als *Anthropologisch*, het prototype van die toegankelijker gebruikspoëzie.

De eerste drie verzen geven het thema aan van de hele *Suite Flamande*:

Dit volk dat naar men beweert
zich tussen twee polen beweegt,
het vette en het vrome,

De hele cyclus zit gewrongen tussen die twee stereotiepen betreffende het wezen van de Vlamingen. Althans zoals ze hier geacht worden te kijk te staan in een serie gebroken spiegels: het vette en het vrome. Dat volk ‘gelooft minder in het hiernamaals dan in zijn dagelijkse gort’. Dat volk kan zich op zondag bv. naar de rituelen van de kerk en de pastoor plooiën, maar

het meest vleit dit volk met geld en gebeden
uit vrees voor magere jaren
zijn makke heersers, de makelaars.

Aldus steekt hij de draak met clichés die op het imago van de Vlaming gekleefd werden en worden. De domme Vlaming zelf cultiveert die gemeenplaatsen en de dichter doet daar een schep bovenop door daar van binnenuit mee te gaan schateren. Hijzelf is lid van dat volkje tussen die polen die de wereld rondgaan, maar hij bespot dat gedoe met zijn groteske humor. Elders zoals in het gedicht *Lange Wapper*, zegt hij dat wij in Vlaanderen om het jaar een kind van ons verleden opblazen tot een ‘reuzepop’, uitgerekt tot held. Rodenbach, Uilenspiegel, Breugel, Guido Gezelle, Memlinc, Rubens: evenveel beelden en iconen en emblemen van het Vlaamse volk, verheven ten hemel, onaanraakbaar vereeuwigd. Dergelijke symboliek, die hij in de *Suite* uitdrukt in de taal van-horen-zeggen, dus zo dicht mogelijk bij de streektaal, kan hij niet van zich afgooien. Hij heeft die broodnodig om ermee te spotten. Die ridiculisering brengt de marge aan die hij nodig heeft om daarover te kunnen schrijven. Zijn *Suite Flamande* ligt daar in een greppel tussen wat hem boeit en wat hij verafschuwt, daar ergens tussen zijn moederland en zijn vaderland, zoals wij nog zullen zien.

Hij kan niet zonder die twee polen, die zitten in zijn vrijgemaakte ziel. Hij moet zich bevrijden van die folklore met al haar aspecten (politiek, religieus, familiaal etc.). Door ze te benoemen, en zo mogelijk in een ‘publiek gedicht’, zoals *Avenue* er heeft willen brengen. Is dat misanthropie? Of Vlamingenhaat? Of aanstellerige farce? Allicht niet. Hij zou niet zo dikwijls, zo hevig, zo verbeten naar Vlaanderen geschopt hebben indien hij er niet zo gebeten mee verbonden ware. En hoe kon hij toen Cuba geschikter loven dan door op Vlaanderen te spuwen? De ridiculisering van het alom gekende gedicht *In Flanders Fields* ligt in dezelfde lijn: spot met zijn thuis die hoe besmeurd ook toch zijn thuis is en blijft.

Het gedicht *In Flanders Fields* is van de hand van de Canadese kolonel John Mc Crae, die ook als dokter dienst deed tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hij heeft hem dus van dichtbij meegemaakt in de IJzervlakte, waar duizenden soldaten in ‘les boyaux de la mort’, die slijkerige loopgraven, hun vijanden aan de overkant bespieden en beschoten. In 1915 was hij als arts van een artilleriebrigade in de buurt van Ieper terechtgekomen. Hij werkte toen in Boezinge langs het kanaal van Ieper naar de IJzer. Daar schreef hij op 3 mei 1915 *In Flanders Fields*, een gedicht geboren uit vlees en bloed. Na een vergeefse poging om het gedicht gepubliceerd te krijgen bij *Spectator*, wordt het naamloos opgenomen in het Londense blad *Punch*, waar het op 8 december 1915 verschijnt. Meteen was het razend populair. Het verschijnt in tientallen kranten over de hele wereld. Het werd telkens en telkens weer voorgedragen op oorlogsbijeenkomsten. Mc Crae had het gedicht als propaganda bedoeld, hij wilde meer mensen, meer engagement en meer geld werven voor de verdomde loopgravenoorlog in de Vlaamse velden. Het werd een echt symboolgedicht toen de Verenigde Staten van Amerika in 1917 besloten ook hun troepen in te zetten.

Er verschenen zelf ‘reply poems’, die de oproep van John Mc Crae enthousiast beantwoordden. In de *New York Evening Post* stonden de verzen

We've learnt the lesson that ye taught
In Flanders Fields.

Na de oorlog werd het gedicht opgenomen in het programma van alle middelbare scholen in Canada en de Verenigde Staten. Ook bij ons stond het nog vele jaren in bloemlezingen. De klapprozen zijn uitgegroeid tot een internationaal symbool van dankbare herinnering aan het lijden, maar ook aan de overwinning van de bezetter van 1914-18. Canada, dat aan de IJzer niet minder dan 112.000 soldaten verloor, ging 11 november ‘Poppy Day’ noemen. Het

dagelijkse eerbetoon aan de gesneuvelden aan de Menenpoort in Ieper geldt als blijvende herinnering aan zoveel gestorvenen.¹⁰

In Flanders Fields omvat vijftien versregels, verdeeld over strofen van vijf, van vier en twee keer drie regels. De stevige opbouw van het gedicht (evenals het gemak om het van buiten te leren) moge blijken uit het gebruik van slechts twee rijmklanken: -ow en -y (of -ie en -igh). Die rijmen in de eerste acht verzen bovendien paarsgewijs. Het gedicht opent met 'In Flanders Fields' wat herhaald wordt in vers 9 en in het slotvers. Nog een element dat die vijftien verzen zo strak mogelijk samenhoudt. Het gedicht wordt gesproken door 'the Dead', die een paar dagen vroeger nog leefden en bemind werden, maar gedood werden 'In Flanders Fields'.

De eerste strofe komt als een plechtige aanmaning van tussen de 'poppies' op de lezer af:

In Flanders Fields the poppies blow
Between the crosses, row on row,
That mark our places, and in the sky
The larks, still bravely singing, fly
Scarce heard amid the guns below.

Dan komen de gesneuvelden aan het woord en ze manen de lezers aan dat gevecht met de vijand verder te zetten. Ze gooien de fakkel in hun handen over. Het gedicht wordt afgerond met een dringende oproep om hun sterven niet te vergeten:

If ye break faith with us who die
We shall not sleep, though poppies grow
In Flanders Fields.

Het gedicht van Hugo Claus verwijst maar drie keer rechtstreeks naar dat van John Mc Crae: in de titel, in vers 8 en in het laatste woord 'klaprozen'.

- In Flanders Fields*
- 1 De grond is hier het vetst.
 - 2 Zelfs na al die jaren zonder mest
 - 3 zou je hier een dodenprei kunnen kweken
 - 4 die alle markten tart.

10 Cf. Anon, *Klaprozen op Vlaamse velden*, in: *Autotoerist*, 38 jg, nr. 22, 16 dec 1985, p. 18-23.

- 5 De wankele Engelse veteranen worden schaars.
 6 Elk jaar wijzen zij hun schaarsere vrienden:
 7 Hill Sixty, Hill Sixty One, Poelkapelle.

- 8 In Flanders Fields rijden de maaldorsers
 9 steeds dichtere kringen rond de kronkelgangen
 10 van verharde zandzakken, de darmen van de dood.

- 11 De boter van de streek
 12 smaakt naar klaprozen.¹¹

Het gedicht is gebouwd op de kruising, ja de botsing van twee beeldenreeksen of semantische velden: dat van de piëteit, en dat van het profijt. Een begraafplaats wordt landbouwgrond. De herdenking van doden en de cultivering van een landbouwgebied staan hier als waarden tegenover elkaar, en het is overduidelijk welke waarde het haalt. Uit de verrotting van de lijken groeien prei en koren en ‘de boter van de streek smaakt naar klaprozen’. De dodenherdenking mag een toeristische attractie geweest zijn, wat uit de tweede strofe blijkt: nu de toeristische industrie taant, wordt die heilige grond meer en meer gebruikt voor economische doeleinden. (Alle markten tarten met een hier gekweekte prei.) De samenstelling ‘doden-prei’ wijst op de relatie oorzaak-gevolg aan de basis van het huidige landbouwbedrijf: hoe meer doden daar begraven liggen, des te steviger en des te duurder de prei.

Dat blijkt ook uit de relatie tussen de inkrimping van het aantal bezoekers uit Engeland en de uitvergroting van de akkers. De bezoekers uit Engeland zijn ‘schaars’ geworden, hebben ‘schaarse vrienden’ bij zich, met wie zij over de velden ‘wankelen’. Daarmee in fel contrast worden de landbouwgebieden almaar uitgestrekter (derde strofe). De zgn. ‘heilige grond’ wordt als akker ingepalmd. Bovendien botst het vergeten en het fatale schaarser worden van de veteranen met het winstbejag van de lieden met de ‘maaldorsers’. Piëteit wordt ontheiligd met het oog op gewin: ‘een dodenprei kweken die alle markten tart’, dat is wat overschiet.

De Engelse bezoekers blijken ook een persoonlijker identiteit te hebben dan de Vlaamse werklieden. De Engelse veteranen leggen een en ander uit aan hun ‘schaarsere vrienden’. Maar naar wie verwijst ‘je’ in vers drie, en wie wordt bedoeld met ‘die alle markten tart’? Naamloze consumenten? En de

11 Geciteerd naar *Gedichten 1969-1978*, p. 120. ‘Hill Sixty One’ in vers 7 zou moeten zijn ‘Hill Sixty Two’.

‘maaldorsers’ rijden steeds dichtere kringen rond de kronkelwegen van de dood. Waar is de humane waarde van het herinneringsgebaar gebleven in de buurt van een heuvel waar nu meer en meer machines denderen?

De tegenstelling tussen ‘dichtere kringen’ en ‘kronkelgangen’ springt eveneens in het oog. Ook daar vinden we weer de onderliggende botsing tussen de semantische velden van profijt en herdenking, of van toekomst en verleden. De ‘kronkelgangen’, ‘les boyaux de la mort’, wringen zich in kronkels moeizaam door het veld, terwijl de maaldorsers geometrisch efficiënte kringen beschrijven, ingevolge het nutsprincipe almaar dichterbij de kronkelgangen naderend. Kringen verdringen kronkels.

De Engelsen zijn door en door oorlogstoeristen die hun gezellen plaatsnamen aanwijzen. Die plaatsen zijn intussen landbouwplaatsen geworden. De herinnering botst brutaal met het heden. Kan het daar anders dan dat de boter er naar klaprozen smaakt?

Aldus oefent Hugo Claus in dit ‘publiek gedicht’ voor *Avenue* kritiek op Vlaanderen. Hij breekt een piëteitsgevoel af, zoals de Vlamingen zelf trouwens ook doen. Is dit wansmaak, of snaakse spotternij? Wat een hemelsbreed verschil tussen zijn *In Flanders Fields* en een gebedsregel als ‘hier liggen hun lijken als zaden in 't zand’. Zijn gedicht is een anti-poem ten opzichte van dat van John Mc Crae. Hij heeft de titel als duidelijke referentie behouden, maar installeert zich dan in zijn gebruikelijke register van tegen-stem, ook tegenover een zo eerbiedwaardig afstandbord als dat wereldbekende gedicht. Daar blijven alleen de ‘klaprozen’ in de laatste versregel van over. Zijn gedicht kan een parodie in de oorspronkelijke betekenis van ‘par-odia’ of ‘tegen-zang’ genoemd worden. Hij laat voelen hoe daar in de IJzervlakte ‘poetry’ naar ‘business’ is vergleden. Hij doet dat met deze reeks publieke gedichten ook. Hij behoudt de titel en laat als laatste woord ‘klaprozen’ los, waar het rond Mc Crae allemaal te doen is. En de rest? Ach, vergeet het maar.

In de laatste strofe zet hij de kers op de taart: terwijl een klaproos toch alleen maar dient om bekeken te worden en om er desnoods aan te ruiken, verbindt hij haar hier met de smaakzin. Hier hebben al zoveel klaprozen gestaan, en die werden al zo vaak door onze koeien opgegeten, dat onze boter er echt naar smaakt. Ja, echt waar, proef maar. Toppunt van de parodie!

Op de vraag ‘Wat ergert je het meest aan Vlaanderen?’ antwoordde hij in een interview met Paul Goossens op de hem kenmerkende wijze van vlucht

én aanval: ‘Zo wil ik het niet stellen. Voor de vuist weg wil ik daar zelfs niet op antwoorden. Een Fransman of een Engelsman hebben een gelijkaardig gevoel voor hun land als Thomas Bernhard voor Oostenrijk had. Het is een algemene staat van onbehagen en het is onduidelijk of het aan mij dan aan het land ligt. Ik functioneer alleen schuimbekkend tegenover mijn omgeving. Ik sta 's morgens op, roep zes verwensingen en dan hoera, hoera, want ondanks mijn ongeluk moet ik de rest van mijn leven niet in een karretje zitten’. En op de laatste vraag van de interviewer ‘de goden waren u gunstig gezind?!’ ‘Nee, nee, ik maak de goden zij mij niet’¹²

En dus niet zomaar dat misprezen Vlaanderen tot besluit? Allicht is die houding tegenover dat kleine Vlaanderen, waar hij het in zijn *Suite Flamande* over heeft, een uiting van die fundamentele ambiguïteit die de relatie met zijn geboortegrond kenmerkt. Beleeft hij die relatie bipolair? Enerzijds tegenover de vader en anderzijds tegenover de moeder. De efficiëntie van geboden, verboden, regels, normen, wetten, het gezag, kortom de symbolische orde waarboven ‘de vadervlag uithangt’, tegenover de intimiteit van een klapproos? In de verte wenkt de paradijs-mythe, maar dichterbij woelt de Oidipoes-thematiek, die vele varianten van agressie zal uitbroeden, gaande van een superieure onverschilligheid ten opzichte van de Lilliputters die wij, Vlamingen, zijn, over hautain misprijzen tot haatgevoelens en de passie om alles kapot te slaan. Hij is t.o.v. Vlaanderen een vluchteling en een ‘Heimkehrer’ (altijd opnieuw), een bohémien en toch sedentair. Hij kan schimpen op Vlaanderen en hij heeft het broodnodig als de lucht in zijn longen. Vlaanderen is lucht voor hem.

In *Het huis van Labdakos* legt Oidipoes zelf de vinger op de wonde:

Dit is het familieverhaal, het sprookje.
De nachtmerrie in mijn klieren.

Verre van mij dergelijke uitspraken direct op de auteur zelf te betrekken, maar ze komen in zijn literaire teksten en interviews te talrijk voor om ze in de rand van zijn wezen en zijn oeuvre weg te dumpen. In het al geciteerde interview met Jef Geeraerts staat ook nog zo'n uitspraak over zichzelf als ‘moederskind’: ‘Ik ben zeer gehecht aan mijn moeder. Vooral geen misverstand. Ik ben ook zeer gehecht aan mijn vader, maar op een totaal andere manier. De vader *maakt* het kind. De moeder is een liefderijke huls, de serre,

12 Cf. het interview van Paul Goossens in: *De Schouwburgkrant Een uitgave van de Koninklijke Vlaamse Schouwburg*, 14 september 1994, p. 5.

maar het is de vader die het kind maakt, of niet haha? De moeder is de voedingsbodem'.¹³ In een interview voor het Duitse *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel* (2 april 1986) antwoordde hij op de vraag naar de relatie van Louis Seynaeve in *Het verdriet van België* met zijn moeder: 'Bei mir schlägt der Ödipuskomplex voll durch. Ich bin ein typisches Muttersöhnchen, was heisst, dass ich mit meinem Vater nur schwer auskann. Diese Liebe zur Mutter habe ich auf den Protagonisten meines Romans übertragen'.¹⁴ Zeer leerrijk is in dat opzicht ook de literatuur van de bundeling van interviews in *De pen gaat waar het hart niet kan* (1980). Daar constateren wij dat hij er zich zo maar door zwanst (zoals in bepaalde gedichten van *Suite Flamande*) en onzin onzin laat zijn (de lezer make maar uit waar hij door de auteur in de maling wordt genomen). Maar hij zegt hier en daar ook pertinente dingen die op de achtergrond van zo'n burleske farce als *Suite Flamande* kunnen meespelen. Zo bv. zijn verzet tegen het katholicisme van zijn jeugd, dat hij 'bijna kinderachtig en onredelijk' noemt, maar 'van mijn 18 maanden tot mijn elfde jaar ben ik door nonnen opgevoed; dat is een vrij determinerend iets'.¹⁵

Mag in die context de boter dan niet even naar klaprozen smaken?¹⁶

13 Cf. Jef Geeraerts, *O.c.*, p. 91.

14 Anon, *Die Niederländer kommen*, in *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*, 42. J., 2 April 1986, nr. 26, p. 964.

15 V.R., *Kommentaren van Hugo Claus*, 'De pen gaat waar het hart niet kan' in: *De Nieuwe Boeken*, nr. 33, 12 september 1980, p. 2.

16 Over Hugo Claus en Vlaanderen handelde ik ook in 'In Flanders Fields in woord en beeld,, cf. noot 1

Omtrent de pregenitief.

Door O. Leys, binnenlands erelid van de Academie⁺

In de huidige Germaanse talen treden twee soorten constructies met prenominaal genitief (kortweg pregenitief) op:

- (i) Tot het eerste type behoren constructies zoals nld. *Peters boek, 's konings zoon*. De pregenitief daarin heeft een referentieel karakter: algemeen gaat men ervan uit dat hij verwijst naar de bezitter van wat in het hoofdzubstantief genoemd wordt (*Jans boek* antwoordt op de vraag *wiens boek*); het zou m.a.w. om een possessieve genitief gaan. De constructie zelf is lidwoordloos in absolute zin, wat betekent dat de afwezigheid van het lidwoord niet als een nulvorm kan geïnterpreteerd worden: de constructie staat buiten elke lidwoordoppositie. Men zou aldus van een buitengenitief kunnen spreken¹. De lidwoordloze constructie geldt ook algemeen als definitief: *Jans boek = het (*een) boek van Jan*.² De constructie komt nog steeds in alle Germaanse talen voor.

- (ii) Tot het tweede type behoren constructies zoals eng. *a/women's/ magazine, the drunken /ship's/ doctor*. Hier is het de pregenitief, die in absolute zin lidwoordloos is; hij is ingebed tussen het lidwoord en het hoofd van de constructie. Men kan aldus van een binnengenitief spreken. Deze pregenitief heeft een adjectivisch of descriptief en daardoor ook classificerend karakter (*a women's magazine* antwoordt op de vraag *welk soort/wat voor magazine*). Dit type komt thans alleen in het Engels en de Continentaal-Scandinavische talen voor.

Hieronder overloop ik kort de kenmerken van beide types en de verklaring ervoor.

+ Ik dank G. Geerts (KULeuven), J. van Loon (Univ. Antwerpen), F. van de Velde (KULeuven), J. van Roey (Univ. Louvain) en L. Draye (KULeuven) voor opbouwende kritiek en aanvullingen bij eerdere versies. Zij zijn uiteraard niet verantwoordelijk voor vergissingen in mijn betoog.

1 De term stamt van Woisetschlaeger (1983), die spreekt van een *outer genitive*. Het is niet geheel duidelijk of Woisetschlaeger de afwezigheid van het lidwoord al dan niet als een nulvorm beschouwt.

2 DefinitieïmPLICIEERT uiteraard niet ontologische uniciteit: *het boek van Peter* betekent niet dat Peter slechts één boek heeft.

1. De bijzondere kenmerken van het eerste type zijn de absolute lidwoordloosheid van de constructie en haar systematische definitieheid.

1.1 Bij een structuralistische aanpak stelde men zich aanvankelijk tevreden met een positionele verklaring van deze kenmerken, wat eigenlijk neerkwam op een vaststelling: de pregenitief neemt de plaats en meteen de determinatieve functie van het definitieve lidwoord over en verdringt dit. Gaandeweg is men echter tot een meer gefundeerde verklaring gekomen. Ervan uitgaande dat de pregenitief een possessieve genitief is, is men uitgekomen bij de hypothese dat het concept van de bezitter het in het hoofds substantief genoemde bezit identificeert en definitief maakt, waardoor het gebruik van het definitieve lidwoord meteen overbodig wordt. Voor deze zienswijze meent men steun te vinden in constructies met het possessiefpronomen, die namelijk op hun beurt systematisch lidwoordloos en definitief zijn; vgl. *zijn boek = het (* een) boek van hem*. Ook hier zou dus een soort possessor-effect werkzaam zijn.

1.2 Deze semantische-pragmatische verklaring voor de lidwoordloze definitieheid van possessieve constructies wordt tot op vandaag algemeen aanvaard. Wel werd zij recentelijk op punt gesteld door Haspelmath (:1999, met verwijzingen naar de vroegere Forschung). Op grond van een crosslinguistisch onderzoek stelt Haspelmath vast dat talen possessieve constructies meestal definitief gebruiken en dat in lidwoordtalen daarbij de tendens bestaat om het definitieve lidwoord te onderdrukken, het meest nog wanneer het possessor-element vooropgeplaatst is. De onderdrukking van het redundante lidwoord is economisch gemotiveerd: de communicatie wordt namelijk korter en men bespaart aldus communicatieve energie. Dat vooral vooropplaatsing van de possessor onderdrukking van het lidwoord met zich meebrengt, is volgens Haspelmath het gevolg van lineaire ‘processing’: de vooropgeplaatste possessor maakt voor de hoorder het bezit, waar zal naar verwezen worden, al meteen definitief³.

Op het eerste gezicht passen de Germaanse constructies met pregenitief of possessiefpronomen dus in het plaatje: zij zijn definitief en lidwoordloos, zoals possessieve constructies dat onder dezelfde omstandigheden zijn in een grote meerderheid van talen. Toch zijn er moeilijkheden.

(i) Als er in de Germaanse talen al van een possessor-effect sprake kan zijn, dan heeft het aanvankelijk blijkbaar toch niet volledig gewerkt. Af en toe treden in oudere periodes, en trouwens een enkele keer ook nu nog, wel

3 Koptjevskaja-Tamm (:2002/b) sluit zich grotendeels bij Haspelmath aan.

degelijk possessieve constructies op met zowel onbepaald als bepaald lidwoord. Onder (1) en (2) staan voorbeelden van lidwoordconstructies met respectievelijk een pregenitief en een possessiefpronomen:

- (1) a. ouder ndl.:
- een des heren raet, enen tsheren cnape, een sijns vaders raetsman, een Gods huus, eenen Jasoens geselle, een duvels gast, eenen pladijsen graet, een Ridders dochter (Van Es:§420, Stoett:§160vv.).
 - die Godes wet, die Bodelinghes son, die goedertiere Waleweins vriendinne, den pladisen graet (Van Es:§420).
- b. ouder dt.:
- en adales man, ein Krimhilde man, ein bracken seil.
 - the druhtines sunu, thas satanas kisindi, der rumoldes rat (Behaghel: §68,366vv.).
- c. oe.
- tha godes cunnes treowe ‘de boom van een goede soort’ (ca. 1175; OED s.v. *the*/17).⁴
- d. zwe.
- en det vetenskapliga tänkandets filosofi ‘a philosophy of scientific thought’ (Norde:218, Koptjevskaja-Tamm 2002:526).

In sommige van deze constructies gaat het duidelijk om een referentiële pregenitief (vgl. *enen tsheren cnape*), in andere constructies is dat een mogelijkheid (*een Gods huus* bijvoorbeeld kan met referentiële pregenitief te interpreteren zijn als ‘een huis van God’, of met adjectivische pregenitief in de zin van ‘een Godshuis’)⁵.

- (2) a. mnl.:
- een syn oude vrient, een syn boec (Duinhoven: 188-189)⁶.
- b. ouder dt.:
- ein sin stiefsun, einen seinen diener, in einem seinem buoche.

4 De sterke genitief toont aan dat het lidwoord niet bij de genitief behoort.

5 Van Es wijst voortdurend op de moeilijkheid of zelfs onmogelijkheid om in het oudere materiaal dergelijke genitiefconstructies te onderscheiden van samenstellingen. Ook Norde (:23,196) wijst op het probleem.

6 Volgens Duinhoven komen in het Middelnederlands alleen constructies met indefiniet lidwoord voor.

- den minen lieben man, daz min grawa houbet, die sine man, thes sines rikes, die unser viande (Behaghel:§73,§226).

c. oe.:

se heora arwyrda bisceop ‘the their venerable bishop’ (Fischer-Van der Wurff:&3.2.2); me. Faire falle the my faire sone (OED sv. *falle*), He will see the my dulcet frinde (OED sv. *dulcet*).

d. zwe.:

en min vān ‘my friend’ (Koptjevskaja-Tamm 2002:535).

(ii) Moeilijker ligt het voor de theorie van het possessor-effect, dat de pregenitief of het zgn. possessiefpronomen niet steeds verwijzen naar een bezitter in de ware zin van dat woord. Niet alleen ziet men zich gedwongen om ook de subjects- en objectsgenitief (zoals in *Romes ondergang*, *Romes vernietiging*) bij de possessieve genitief in te lijven (vgl. Taylor: 329), maar af en toe zijn ook constructies met een pregenitief opgetekend, die men zelfs met veel goede wil niet possessief kan noemen en die niettemin definiert en lidwoordloos zijn. Aldus constructies met partitieve pregenitief, zoals in *der vrouwen vrouwe* ‘de vrouw der vrouwen’ (Mariken van Nieuweghen: Van Es §433), mhd. *der Sunden Menge*, *des honiges übermaz*, *aller wibe bluome* ‘de bloem/het puik der vrouwen’ (Behaghel: §366, 368). Of constructies met zgn. verklarende pregenitief, zoals in zwe. *Stockholms stad* ‘de stad Stockholm’, *mit deiner Augen Nebelball*, *der Träume Hut*, *deiner Stirne Herrscherthron* (in het gedicht ‘Das Spiegelbild’ van Annette von Droste-Hülshoff). Men kan zich dus afvragen of het concept achter de pregenitief niet dient verruimd te worden. In algemene zin mag de adnominale genitief misschien wel als het referentiepunt gelden voor wat in het hoofdnomen genoemd wordt⁷. Ook Willemse (2005) ziet, in navolging van Langacker, de pregenitief als het referentiepunt (‘reference-point’) voor het in het hoofdnomen genoemde concept, en hij gaat er dan ook van uit dat dit referentiepunt het in het hoofds substantief genoemde identificeert en definiert maakt.

(iii) Eigenaardig is verder dat het voor die identificering niet zou uitmaken of de possessor of het referentiepunt zelf al dan niet definiert zijn. Zowel bij een indefiniete als bij een definiete pregenitief is de constructie inderdaad definiert en lidwoordloos; zowel in *eines Königs Sohn* als in *des Königs Sohn* gaat het om *der Sohn*.

(iv) Het grootste probleem blijft m.i. echter dat lidwoordloze definietheid van constructies met pregenitief of possessiefpronomen in de Germaanse

7 Jakobson beschouwde i.v.m. het Russisch het concept *extent* als het algemeen genitiefconcept. Ook in de Duitse grammatica wordt de adnominale genitief al sedert lang de *Bezugsgröße* van het hoofds substantief genoemd. Voor een discussie omtrent een algemeen genitiefconcept, zie o.m. ook Leys (1998).

talen een strikt syntactisch patroon vertoont: zij kenmerkt steeds en overal het hoofdnomen van een pregenitief, nooit en nergens dat van een postgenitief; nog steeds is het dt. *des Königs Sohn vs der/ein Sohn des Königs*. Dit syntactisch onderscheid is m.i. niet te verklaren aan de hand van het concept van de possessor of van het referentiepunt. Men kan eventueel uitgaan van het principe dat in de lineair verlopende communicatie de pregenitief al meteen de definitie van het hoofdnomen, dat moet volgen, vastlegt. Dit principe is echter zeker niet krachtig genoeg om de absoluutheid, waarmee pre- en postgenitief inzake definitie lidwoordloosheid van elkaar gescheiden zijn, te verklaren. Het principe zou bovendien ook alleen maar voor de hoorder kunnen gelden. De spreker van zijn kant weet immers al bij het begin van de communicatie welke determinatieve waarde aan het hoofdnomen mag worden toegekend; de volgorde ten opzichte van de genitief speelt voor hem geen enkele rol. Het lijkt er dus wel op dat definitie en lidwoordloosheid van constructies met pregenitief en possessiefpronomen in de Germaanse talen syntactisch bepaald zijn en een syntactische verklaring vereisen.

1.3 Dergelijke verklaring biedt thans Van de Velde (2007) bij zijn beschrijving van de syntactische ontwikkeling van de nominale constituent in het Nederlands. Zijn bevindingen laten zich probleemloos extrapoleren naar alle Germaanse talen. In het door Van de Velde beschreven syntactisch proces laat zich eveneens het tweede type van pregenitiefconstructies (*a women's magazine*) inpassen; deze constructies laat de theorie van de possessor of van het referentiepunt volledig buiten beschouwing.

1.3.1 In de Germaanse talen is, zoals bekend, het nominale linkerveld syntactisch strikt georganiseerd, met een vaste locatie voor het attributieve adjectief, de determinator en bepaalde partikels (bijvoorbeeld *zelfs, maar, ook*). Die vaste locaties verschijnen in de bekende volgorde (P (D (A (N))))⁸, zodat de volgorde functioneel wordt en gegrammaticaliseerd. Van de Velde beschrijft vooral hoe de vaste locaties historisch gegroeid zijn. Gaandeweg zijn zich inderdaad elementen, die voorheen onvast waren, op een voor hen geschikte vaste locatie gaan vestigen (drift).

In verband met de pregenitief en het possessiefpronomen kan dan grofweg volgende gang van zaken worden aangenomen. Aanvankelijk bekleden de adno-

8 Secundair ontwikkelde zich in het Scandinavisch een suffigaal definitief lidwoord (*fisk-en*); de oudste attestaties duiken niet op voor de 11^e e.; zie Peridon:kap.5, Norde: 105. Door zijn aanhechting aan het nomen blijft het lidwoord nog buiten de syntaxis van het rechterveld. De algemene det-positie blijft in het Scandinavisch die van de andere Germaanse talen.

minale genitief en het possessiefpronomen (voorzover dit zich reeds uit de genitief van het persoonlijk voornaamwoord ontwikkeld had) geen vaste plaats in de NP. Zij vertegenwoordigen ook slechts één van de mogelijke referentiepunten bij de contextuele toekenning van bepaaldheid of onbepaaldheid aan het hoofdnomen. Met de invoering van de lidwoorden worden die contextuele bepaaldheid of onbepaaldheid expliciet gesignaleerd, zoals dat ook gebeurt in de voorbeelden onder (1-2). De lidwoorden creëren tevens een determinatieve positie. De pregenitief en het possessiefpronomen staan voorlopig buiten die positie, wat betekent dat zij nog geen determinatieve functie hebben. Van de Velde (:257vv) laat echter zien, hoe zich door de eeuwen heen allerlei refererende elementen uit het linkerveld, waaronder ook de pregenitief en het possessiefpronomen, op de plaats van het lidwoord vestigen en er aldus naast hun inhoudelijke functie nog een determinatieve functie bijnemen. Als determinatoren⁹ verhinderen zij het optreden van het lidwoord: dit laatste signaleert immers zowel bepaaldheid als onbepaaldheid, terwijl ‘inhoudelijke’ determinatoren zoals de pregenitief en het possessiefpronomen uiteraard niet anders dan een vaste determinatieve waarde kunnen hebben; er bestaat m.a.w. een principiële onverenigbaarheid tussen de ‘inhoudelijke’ determinatoren en het wisselend lidwoord¹⁰ (Van de Velde:263 en ook Rosenbach:&2.1 gaan zelfs uit van een algemeen principe, dat determinatoren elkaar uitsluiten). Dat betekent dus dat constructies met pregenitief of possessiefpronomen uit zichzelf absoluut lidwoordloos zijn, en ook, dat er in constructies met lidwoord zoals in (1-2) geen sprake kan zijn van samengestelde determinatie. De vaste determinatieve waarde van lidwoordloze constructies met pregenitief of possessiefpronomen wordt dan de definitieve waarde, pragmatisch de standaardwaarde van een NP (Van de Velde:281 noemt definitetheid de standaardwaarde van determinatoren)¹¹. Het possessor-effect kan uiteraard de pragmatische definitetheid van de constructie nog begunstigd hebben. Maar als definitetheid slechts een pragmatische regeling is, is zij ook niet absoluut dwingend; er is m.a.w. bij bepaalde sprekers/hoorders en onder bepaalde omstandigheden ruimte voor een indefiniëte interpretatie van pregenitiefconstructies. Sommigen interpreteren deze

9 De determinator wordt vaak als een verzameling van elementen beschouwd, met daarin een subklasse van ‘determinerende’ elementen, waaronder de pregenitief en het possessiefpronomen. Dat is ook de visie van de ANS (:& 14.4.7).

10 Het is denkbaar dat een inhoudelijke determinator een vaste verbinding zou aangaan met één van de lidwoorden, vgl. in die zin wellicht *degene*, dial *de(n) die(n)*.

11 Ook Woisetschlaeger (:152) stelt dat de definitetheid van pregenitief-NPs pragmatisch gefundeerd is en uit hun lidwoordloosheid voortvloeit. Over de ongemarkeerdheid van de definitieve determinatie schreef reeds Van Langendonck (1979).

constructies inderdaad indefiniet, wanneer de pregenitief zelf ook indefiniet is, zoals bijvoorbeeld in *a friend's dog*. Er wordt in dat verband zelfs een soort ‘weak definiteness’ overwogen (Willemse: 183 gaat die weg op; zie verder de discussie bij Julien:247 en Rosenbach:&4.2.3).

Alles samengenomen komen we nu ongeveer weer uit bij het structuralistische uitgangspunt, waarbij lidwoordloosheid en definietheid van constructies met pregenitief of possessiefpronomen uit de determinatorpositie van deze elementen wordt afgeleid. Wel wordt de totstandkoming van die positie nu verantwoord in het kader van de syntactische organisatie van het nominale linkerveld. Het wordt daarmee ook duidelijk, waarom lidwoordloosheid en definietheid in de Germaanse talen uitsluitend de pregenitief en nooit de postgenitief kenmerken, iets wat met de theorie van het possessor-effect niet goed te verklaren is.

1.3.2 Lidwoordconstructies met pregenitief en possessiefpronomen zoals in (1-2) zijn in beperkte mate nog lang blijven voortbestaan naast lidwoordloze constructies met vaste, definiete waarde. In het door Van de Velde geschetste ontwikkelingsmodel vertegenwoordigen zij dus de fase, waarin de pregenitief of het pronomen de locatie en het statuut der determinatoren nog niet bereikt hebben. Pregenitief of possessiefpronomen vormen met het lidwoord evenmin een structurele eenheid (vgl. mnl. *een syn oude vrient* vs mnl. *die goedertiere Waleweins vriendinne* onder (1-2)), wat dus bevestigt dat er van samengestelde determinatie geen sprake is.

De lidwoordconstructies hebben uiteindelijk niet standgehouden. Hun ondergang kan (mede) bepaald zijn door structurele factoren. Om te beginnen vormt de pregenitief in deze constructies een inbedding en men weet dat dergelijke figuur niet alleen het vloeiend verloop van een constructie maar ook de mentale verwerking ervan hindert. Verder leidt de combinatie van lidwoord en pregenitief of possessiefpronomen vaak tot een clash van lidwoorden of determinanten, wat weer de ritmiek en de transparantie van de constructie verstoort. Omgezet naar het huidige Duits zou men bijvoorbeeld constructies moeten bekomen als **der Tod des des Königs Sohnes*, **der Tod eines des Königs Sohnes*, **der Tod des seines Sohnes Freundes*¹². De

12 Ook de lidwoordloze pregenitief-NP veroorzaakt bij aansluiting aan een voorafgaande NP een probleem van transparantie, zodat een constructie als dt. **der Tod des Königs Sohns* dient gewijzigd te worden in *der Tod von des Königs Sohn* (gedoogd wordt *der Tod dessen Sohns* naast *der Tod von dessen Sohn*).

lidwoordloze constructie betekent dus meteen een soort haplogie¹³. Het opgeven van de lidwoordconstructies had een prijs: omdat lidwoordloze constructies alleen goed zijn voor defniet gebruik, moest voortaan voor indefniet gebruik uitgeweken worden naar concurrerende constructies (vgl. *jans boek* vs *een boek van Jan*).

Ritmiek en transparantie schijnen aldus belangrijke factoren te zijn in de ontwikkeling van constructies met pregenitief of possessiefpronomen. Zij verklaren waarschijnlijk ook de voorliefde voor pregenitieven bestaande uit alleen een lidwoordloze eigennaam, zoals in *Jans boek*, *Gents torens*¹⁴. Deze constructies met minimale pregenitief zijn blijkbaar optimaal voor gebruik. En als er al een streven is naar een ‘lichtere’ pregenitief, dan past daarin eveneens de reductie van het genitivisch lidwoord in Nederlandse constructies als *'s konings zoon*, *'s lands eer*, reeds mnl. *tsheren < des heeren*¹⁵.

Ten slotte wordt de pregenitief ook nog in een ander opzicht constructioneel ingeperkt. De pregenitief is immers allang ontdaan van iedere ‘uitloop’ en strict beperkt tot het geflecteerde nomen (*Peters Sohn*), eventueel voorafgegaan door een adjectief en een lidwoord (*des (alten) Königs Sohn*). In oudere taal echter komen pregenitieven met ‘uitloop’ wel degelijk voor, zij het eveneens in beperkte mate. Er doen zich daarbij twee mogelijkheden voor: ofwel komt de pregenitief met uitloop in zijn geheel voor het hoofdnomen terecht, zoals bijvoorbeeld in */tsgraven van Vlaenderen/ casteel* (Van Es:&417)¹⁶; ofwel ontstaat een tangconstructie, waarbij het geflecteerde gedeelte van de

13 Men kan vergelijken met haplogie elders in de taal, vgl. bijvoorbeeld **het het nauwkeurigst lopende uurwerk (de) De Keyserlei* (Antwerpen). Meer daarover bij De Vriendt 1978. Bij ontubbeling in pregenitief-NPs kon alleen het lidwoord van de constructie verdwijnen, het lidwoord van de pregenitief bleef nodig om het referentieel karakter van de pregenitief te garanderen. Haplogie is er ook wanneer in het Zweeds het lidwoord wordt weggelaten voor een genitivische maataanduiding, vgl. */en timmes/ skrifligt prov* ‘een schriftelijke proeve van een uur’ (< *en /en timmes/ skriflig prov*); zie Koptjevskaja-Tamm (2002:523). Hetzelfde geldt wellicht voor eng. *an hour's delay* (< *an /an hour's/ delay*) (anders Rosenbach:&5).

14 De lidwoordloosheid van eigennamen zoals *Einstein* of *Gent* is niet absoluut maar vertegenwoordigt de nulvorm van het defniete lidwoord. Eigennamen kunnen immers ook indefniet gebruikt worden en treden dan met het indefniete lidwoord op; vgl. Quirk (:256), Leys (1985), ANS (:211). Eigennamen hebben geen vaste betekenis, zodat hun gebruik in de regel beperkt wordt tot alleen defniet gebruik; het defniete lidwoord wordt dan bij bepaalde groepen, voornamelijk plaats- en persoonsnamen, uitgespaard (hoewel het ook daar kan verschijnen, vgl. dt. *der Hans*, nld.dial. *de Jef*).

15 De appellatieve pregenitief is lidwoordloos in vaste uitdrukkingen als dt. *auf Schusters Rappen*, *auf (des) Messers Schneide*.

16 In het huidige Zweeds gebeurt dat nog in archaïserende stijl; vgl. *Centralregeringens i Nanking uppdrag* ‘de opdracht van de centrale regering in Nanking’ (Herslund:10).

pregenitief voor, en de uitloop ervan na het hoofdnomen komt¹⁷, wat de voorbeelden in (3) te zien geven:

- (3)
- a. mnl.:
eens wolfs lever van seven jaren (Stoett: &163); Grave Ghyoeds dochter van Vlaenderen (Van Es:&398).
 - b. me.:
thaes arcebiscopes gearunge of Cantwerbyrig ‘the archbishops desire of Canterbury’ (Allen:6).
 - c. ozwe.:
Cornubae sun i östraegötlandi ‘Cornubi's son of Östergötland’ (Norde:86).

Met gesplitste constructies zoals in (3) wordt de adjacentie van genitief en hoofdnomen gered. Ze komen ook talrijker voor dan niet gesplitste constructies. Als zij dan toch niet hebben kunnen standhouden, is dat waarschijnlijk eens te meer te wijten aan een zeker gebrek aan ritmiek en/of transparantie van de constructies. Voor de vooropplaatsing van een ganse frase bood tot op zekere hoogte de (hieronder nog te bespeken) omvorming van de inflectionele pregenitief tot een frasale of groeps-genitief een uitweg (vgl. *the archbishop of Canterbury's desire*), maar vooral het gebruik van een (eveneens nog te bespreken) possessieve datieffrase (vgl. *Graaf Ghyoed van Vlaenderen zijn dochter*).

1.3.3 In oudere taal wordt af en toe de pleonastische verbinding van een pregenitief met een possessiefpronomen aangetroffen, in constructies zoals in (4):

- (4)
- a. mnl.:
der kinder van Israel haer dochteren, der ongeloviger haer hovaerde (Duinhoven:§192:)
 - b. mhd.:
der helden minne ir klage ‘die Klage der heimlichen Liebe’ (Paul: §240),
 - c. dt.:
des Teufels sein Gepäck (Goethe), *des Majors sein Ring* (Lessing) (Behaghel: §450, Dal: §24).

Pregenitief en possessiefpronomen zouden apart als determinator kunnen optreden, zodat de verdubbeling van het possessorconcept hier een verdubbeling van

17 Men heeft de tangconstructie wel eens een ontspoorde volgorde genoemd (zie Sassen 1990).

de determinator betekent (*des Teufels sein Gepäck = des Teufels Gepäck x sein Gepäck*). Pregonitief en possessiefpronomen sluiten elkaar dus niet uit, omdat zij als determinator gelijkwaardig zijn (zoals boven is vastgesteld, zijn deze determinatoren onverenigbaar met het lidwoord).

Anders liggen de verhoudingen wanneer het possessiefpronomen verbonden wordt met een possessieve 'datief'-frase, in constructies zoals *Jan z'n boek*, *Maria haar boek*, *wie z'n boek*, *onze buurman zijn huis*, *de mensen van hiernaast hun zoon* (zie ook Behaghel: §449, Royen: §186)¹⁸. Hier wordt het possessorconcept verdubbeld maar niet de determinator: de datieffrase kan immers niet zelfstandig als determinator optreden (*Jan z'n boek/z'n boek/*Jan boek*). Het gaat hier dan ook om een enkelvoudige determinatie maar met een complexe determinator, bestaande uit het possessiefpronomen als kern en de datieffrase als beperkende uitbreiding (*Jan z'n boek = /(Jan) z'n/ boek*). De constructie is oud; zoals bekend, verdringt zij thans vaak de pregonitiefconstructie.

In het Afrikaans vervangt de constructie met possessieve datieffrase helemaal de pregonitiefconstructie en zij vertoont bovendien een bijzondere ontwikkeling. De datieffrase wordt namelijk veralgemeend gemarkeerd met de uit het possessiefpronomen afgeleide elementen *se* (bij attributief gebruik) of *s'n* (bij zelfstandig gebruik); vgl. *Suid Afrika se hoofstad*, *mevrouw Van Rooyen se kind* 'mevrouw Van Rooyen haar kind', *die mense wat teenoor blij se hond* 'de mensen die tegenover wonen hun hond', *al die ma's se vrae* 'al de moeders hun vragen', *daerdie hond se stert is kort maar hierdie s'n is lang* (Donaldson: §4.4.2). Het veralgemeende */se ~ s'n/* kan als een frasaal possessiefsuffix (of cliticum) beschouwd worden en vormt aldus een tegenhanger van het uit de pregonitief afgeleide frasale *-s* van het Engels, dat hieronder besproken wordt¹⁹.

Een complexe determinator bij enkelvoudige determinatie is er eveneens in geval van nesting van pregonitieven, bijvoorbeeld in constructies als *Peters zusters fiets*. Het is bekend dat behoefte aan transparantie de mogelijkheden

18 Poutsma (:p.38) en Van Es (1966:p.190) noemen het possessiefpronomen na possessieve datief een genitivisch morfeem. Het statuut van het pronomen wordt ook besproken door Kim: 2001.

19 Ook in Zuid-Nederlandse dialecten wordt *zijn* af en toe veralgemeend. Vgl. wvla. *Jan z'n auto/Anna neurn auto* naast *Jan z'n auto/Anna z'n auto* (zie ook Taeldeman 1995); iets gelijkaardigs volgens Royen (:§185) ook in andere regio's, o.m. in Zuid-Limburg *op moeder z'n kamer*. Een verschil attributief vs zelfstandig is er bijvoorbeeld in wvla *wienz'n velo* vs *de wienz'n*.

van de recursieve pregenitief beperkt houdt, vgl. ?*Peters zusters zoons fiets*, * *Peters zusters zoons schoonvaders fiets*²⁰.

2. Het tweede type pregenitief heeft als kenmerken dat het om een binnengenitief gaat met adjectivische en descriptieve functie. De adjectivische pregenitief zelf is als zodanig lidwoordloos; constructies als *a drunken /ship's/ doctor* tonen aan, dat het in de pregenitief van bijvoorbeeld *a women's magazine* niet om de nulvorm van het indefiniete lidwoord gaat maar om lidwoordloosheid in absolute zin. De constructie wordt uitvoerig besproken door Rosenbach (2006), die de binnengenitief terecht bestempelt als een *noun* of een *nominal*, een N dus en geen NP (:&2.1)²¹. Zoals reeds gezegd komen constructies met binnengenitief thans uitsluitend in Noordzeegermaanse talen voor.

2.1 De semantische theorie van het possessor-effect biedt uiteraard geen verklaring voor deze constructie. De constructie laat zich echter wel inpassen in de door Van de Velde beschreven syntactische organisatie van het nominale linkerveld. Men kan in dit verband de gang van zaken ongeveer als volgt zien. Voor de creatie van het lidwoord bestond formeel geen onderscheid tussen een referentiële en een descriptieve pregenitief, het was louter een kwestie van interpretatie op grond van context en situatie. Een formeel onderscheid kwam er pas bij de introductie van het lidwoord, dat nu ook de referentiële pregenitief kenmerkte (vgl.(1)). Wanneer die opschuift naar de locatie der determinatoren blijft de adjectivische en lidwoordloze pregenitief achter in de regio tussen het hoofds substantief en het lidwoord daarvan²², misschien wel bij voorkeur onmiddellijk voor het hoofds substantief. Dat is thans in elk geval de voorkeurspositie van de adjectivische pregenitief, vgl. *a glossy women's magazine* vs (niet algemeen aanvaard) *a women's glossy magazine* (zie Rosenbach: 2.2/c).

De adjectivische pregenitief wordt aldus gekenmerkt door twee concomitante eigenschappen: lidwoordloosheid en inbeddingspositie. Van beide eigenschappen wordt de eerste geneutraliseerd en blijft alleen de positionele eigenschap over wanneer eigennamen, die uit zichzelf al lidwoordloos zijn, als binnengenitief optreden, zoals in *a Turner's picture* (Poutsma: 94), zwe.

20 Ook constructies als */Peter zijn zuster/s fiets*, */Peter zijn zuster/ haar fiets* komen in Vlaamse dialecten voor.

21 Julien (:237) probeert een semantisch etiket op de binnengenitief te plakken en noemt hem een 'pseudopossessor'.

22 Het kan uiteraard de nulvorm van dat lidwoord betreffen, vgl. *a /ship's/ doctor* vs \emptyset */ship's/ doctors*.

denna Chagalls tavla ‘this picture by Chagall’ (Koptjevskaja-Tamm 2002:517). De eigennaam heeft hier net als alle andere binnengenitieven een classificerende functie²³: in de voorbeelden geeft hij aan om *welk* (niet *wiens*) schilderij het gaat. De positionele eigenschap blijft eveneens als enige over, wanneer Scandinavische talen in de binnengenitief een louter formeel lidwoord invoeren, zoals in zwe. *en plikt-en-s man* ‘een man van plicht’ (dat gebeurde waarschijnlijk onder Duitse invloed, vgl. *en pliktens man/ein Mann der Pflicht*)²⁴.

2.2 De vraag rijst nu wat maakt, dat de adjectivische binnengenitief (tot op zekere hoogte) bewaard is in het Engels en het Scandinavafs, maar helemaal is opgegeven in het Nederlands en het Duits (ongetwijfeld bevat (1) voorbeelden van een binnengenitief in oudere taal).

Het behoud van de binnengenitief lijkt verband te houden met een bepaalde ontwikkeling van de genitief: in de Noordzeegermaanse talen, die de binnengenitief behielden, werd de genitief een zgn. frasale genitief of groepsgenitief, terwijl het Nederlands en het Duits, die de binnengenitief niet behielden, evenmin een frasale genitief ontwikkelden.

2.2.1 De adjectivische binnengenitief vormt binnen het nominale linkerveld een uitgesproken inbedding, die als zodanig een structurele en eventueel ook ritmische ‘storing’ betekent en liefst wordt weggewerkt. Een van de mogelijkheden daartoe biedt het gebruik van semantisch evenwaardige samenstellingen, die aan de constructie een vloeiender verloop verlenen. De afstand tussen samenstelling en pregenitiefconstructie is dan nooit meer dan een onzeker en gemakkelijk te overbruggen accentverschil. Aan de constructie met adjectivische pregenitief van het Engels en het Scandinavafs beantwoordt in het Nederlands en het Duits inderdaad vaak een samenstelling, vgl. *a women's magazine* vs *een vrouwenblad*, *a ship's doctor* vs *een scheepsdokter*, *a bird's nest* vs *een vogelnest*, *the old St. Paul's Cathedral* vs *de oude St.-Baafskathedraal*, *this old wives' tale* vs *deze oudewijven-*

23 Meestal kent men aan de adjectivische binnengenitief verschillende functies toe (zie Huddleston-Pullum: & 16/3.6, Rosenbach: &2.1). Ik meen dat de classificerende of sorterende functie steeds aanwezig is, ook in het geval van maataanduidingen zoals in *an hour's delay*.

24 Zie Norde 75-76, Koptjevskaja-Tamm 2002:516,537. Zij wijzen erop dat in die Scandinavische talen lidwoordloze binnengenitieven daardoor gereduceerd zijn tot hoofdzakelijk maataanduidingen (zwe. *en tre timmars föreläsning* ‘a three hour lecture’) en krachttermen (zwe. *en satans kärring* ‘a damned crone’). De invoering van een formeel lidwoord moet nog vergemakkelijkt zijn door het feit dat dit niet leidde tot een clash van lidwoorden.

*praat, a ten minutes' walk vs de achturendag, no. en Satans knaegt vs een duivelsjong*²⁵.

2.2.2 In tegenstelling tot het Nederlands en het Duits heeft elke pregenitief in het Engels en het Scandinavisch een groeps- of frasaal karakter verkregen; vgl. dt. *de-s Köning-s* vs eng. */the king/s*²⁶. In het Engels gaat het nu niet langer om een inflectionele genitief zoals in het Duits, maar om een possessieve frase, gemarkeerd met *-s*, dat als suffix of cliticum kan opgevat worden²⁷ en een degrammaticalisatie betekent. Dit possessieve morfeem */-s/* is te vergelijken met het hierboven besproken morfeem */se ~ s'n/* van het Afrikaans.

De ontwikkeling van wat (gemakshalve) nog steeds een groeps- of frasale 'genitief' genoemd wordt, impliceert o.m. dat de aanvankelijke *s*-markering van het lidwoord en van het nomen overgaat in een markering van alleen nog maar het laatste element, en verder dat eind-*s* gereanalyseerd wordt als de markering van de gehele groep. Aldus gaat het grofweg van bijvoorbeeld oe. *thaes cyning-es* over me. *the kuning-es* naar eng. */the king/-s* en */the king of Belgium/s (daughters)*, of van oscand. *kongs-en-s* over *kong-ens* naar de. */kong-en/s* en */kong-en af Danmark/s (haer)*²⁸. Een atomaire pregenitief, zoals in *John's book*, kan als minimale frasale pregenitief beschouwd worden; de propriale pregenitief bewijst aldus zijn geschiktheid om 'in alle omstandigheden' te overleven. Anderzijds is (meestal in geschreven taal en in een bepaalde

- 25 In het Zweeds zijn binnengenitieven af en toe overgegaan in onbuigbare adjectieven (Norde:75); een voorbeeld is zwe. *gammaldags*, dat overeenstemt met nld. *ouderwets*. Een oude genitief leeft ook verder in adjectieven als ouder nld. *goederhande, goedertieren* 'van een goede soort' (vgl. oe. *tha /godes cunnes/ treowe* 'de boom van een goede soort' onder (1c) hierboven). Collega Van Loon wijst mij erop dat in het Russisch aan de Germaanse binnengenitief vaak een adjectief beantwoordt.
- 26 Een begin van frasale genitief is er in het Nederlands in constructies zoals *mijn vaders huis; een vaders onvoorwaardelijke liefde* (Van de Velde:50), wvl. *neur vints velo* 'haar vents fiets', wvl. *de keuneginne van Ingelands dochters* (zie ook Royen: §172). In gevallen als *Albert Einsteins (leven)* of *Koning Alberts (dochters)* bestaat de pregenitief uit een appositionele verbinding, die een propriale eenheid vormt en ook als eenheid gemarkeerd wordt
- 27 Voor de discussie of het om een suffix of een cliticum gaat, zie Norde: 63vv., Allen 2003, Huddleston-Pullum:480vv.
- 28 Volgens Fischer-Van der Wurff (:&3.2.2) ontstond de uitgebreide frasale pregenitief doordat het postnominale gedeelte van tangconstructies in het gemarkeerde prenominale gedeelte werd ingeschoven (*the archbishops desire of Canterbury* > *the archbishop of Canterbury's desire*). Een bespreking van de ontwikkeling in het Engels en het Scandinavisch ook bij Norde:225vv. De frasale genitief verschijnt in de periode van het Middelenengels. In het Nederlands en het Duits is er alleen een gedeeltelijke veralgemening van de *s*-genitief (op grond van de eenduidigheid van *-s* als genitiefmarkering (vgl. Dammal-Nübling:100) en/of als gevolg van de syntagmatische spreiding van *-s* (vgl. Van Loon:89-90)).

stijl) de weg nu ook vrij voor uitgebreide en complexe groepsgenitieven, wat ten overvloede nog eens geïllustreerd wordt met voorbeelden met referentiële en met adjectivische pregenitief in respectievelijk (5) en (6):

(5) - (eng.)

the king of England's daughter, everyone else's responsibility, a guy I know's house, the man she was speaking to's reaction, the man opposite me's facial expression (Huddleston-Pullum:§16.6).

- (de.)

den lille skib derudes sejl 'the sail of the little ship out there', kongen der har erobret halvdelen af Danmarks haer 'the army of the king who has conquered half of Denmark', pigen vi havde stolet på familie 'the family of the girl we relied on' (Herslund:9-11).

(6) - (eng.)

a girls and boys' school, an abandoned children's home, her Older Women's group, his old man's ego, a second one hour's delay (Rosenbach:&2.2).

- (zwe.)

en tre timmars föreläsning 'a three hour lecture' (Norde:76).

Het is duidelijk dat enigszins uitgebreide binnengenitieven zoals in (6) niet of nauwelijks in een samenstelling kunnen opgaan²⁹. Bij een atomaire binnengenitief zoals in *a women's magazine*, *a ship's doctor*, *a bird's nest* is dat in principe wel mogelijk. Ze wekken ook de indruk van samenstellingen en de Engelse grammatica spreekt hier inderdaad meestal van 'genitive compounds' of 'possessive compounds' (vgl. Rosenbach:2.2)³⁰. Maar het schriftbeeld verraadt dat de perceptie van een genitief ook hier nog steeds aanwezig is³¹. Blijkbaar heeft in de Noordzeegermaanse talen de frasale 'genitief' het gevoel voor de 'genitief' in het algemeen versterkt, zodat het ook nog doorwerkt in het geval van de atomaire binnengenitief, op de grens met de samenstelling. Daar komt nog bij dat tussen binnengenitief en hoofdnomen

29 Dat is uiteraard evenmin mogelijk in het Scandinavisch bij binnengenitieven met secundair lidwoord zoals *en /plikens/ man* 'een man van plicht'.

30 In sommige gevallen zijn de constructies ambigu; de pregenitief in bijvoorbeeld *a farmer's daughter* laat een referentiële lezing toe ('de dochter van een (bepaalde) boer') of een adjectivische ('een boeredochter'). Verder is er ook concurrentie tussen constructies met binnengenitief en appositionele constructies, vgl. *dog's hairs/dog hairs* (zie Rosenbach:&2.3).

31 Niettemin gaat men af en toe grafemisch toch in de richting van een samenstelling; vgl. *child's-play*, *bird's-nest* vs *bird's nest* (meer hierover o.m. bij Marchand: 67-68).

een bepaling kan worden ingelast (vgl. Rosenbach: & 2.1 *a women's glossy magazine* en dgl.), wat ook weer de demarcatie van de binnengenitief t.o.v. een samenstelling versterkt.

Ten slotte heeft de frasale genitief in de Noordzeegermaanse talen ongetwijfeld ook bijgedragen tot de relatieve instandhouding van de niet-atomaire referentiële pregenitief. Constructies met niet-atomaire ‘pregenitief’ zoals in eng. *the queen's (husband)*, de. *kongens (søn)* zijn nog gebruikelijk, terwijl in het Nederlands en het Duits de overeenkomstige constructie met inflectionele genitief afneemt of verdwijnt: in het Duits is het gebruik ervan al stilistisch opvallend geworden (vgl. *des Teufels General* als literaire titel) en in het Nederlands is het beperkt tot min of meer vaste concepten (vgl. *'s konings, 's lands, 's mans, 's werelds*). In deze talen, die geen frasale genitief kennen, leeft hoofdzakelijk de atomaire propriale pregenitief verder, zoals in *Peters boek, Peters Buch*. Wat nogmaals erop wijst, dat de atomaire propriale pregenitief de optimale pregenitief is, die alle ontwikkelingen van de genitief overleeft.

Bibliografie

- Allen C.L. 2003: Deflexion and the development of the genitive in English. *English Language and Linguistics* 7, 1-28.
- ANS 1997: W. Haeserijn - K. Romein - G. Geerts - J. de Rooij - M.C. van den Toorn: *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen - Deurne.
- Behaghel O. 1923: *Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung*, I,A. Heidelberg.
- Dal I. 1962: *Kurze deutsche Syntax auf historischer Grundlage*. Tübingen.
- Dammel A & D. Nübling 2006: The Superstable Marker as an Indicator of Categorical Weakness. *Folia Linguistica* XL, 1-2.
- Donaldson B.C. 1993: *A Grammar of Afrikaans*. Berlin - New York.
- De Vriendt S. 1978: Haplologie, cacofonie, doubling. *De Nieuwe Taalgids*, 71, 152-153.
- Duinhoven A.B. 1988: *Middel nederlandse syntaxis*, 1. Leiden.
- Fischer O. & W. van der Wurff 2006: Syntax. In: R. Hogg & D. Denison (eds.), *A history of the English language* (Cambridge), 109-198.
- Haspelmath M. 1999: Explaining article-possessor complementarity: Economic motivation in noun-phrase syntax. *Language* 75, 227-243.
- Herslund M. 2001: The Danish -s Genitive: From Affix to Clitic. *Acta Linguistica* 33, 7-18.
- Huddleston R.- G.K. Pullum 2002: *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge.

- Julien M. 2005: Nominal phrases from a Scandinavian perspective. Amsterdam.
- Kim H. 2001: Remarks on the unidirectionality principle in grammaticalisation. *Folia Linguistica Historica* 22, 49-65.
- Koptjevskaja-Tamm M. 2001: Adnominal possession. In: M. Haspelmath - E. König - W. Österreicher - W. Raible (eds.), *Language Typology and Language Universals II*. (Berlin - New York), 960-970.
- Koptjevskaja-Tamm M. 2002: Non-determiner genitives in Swedish. In: F. Plank (ed.), *The Noun Phrase Structure in the Languages of Europe* (Berlin - New York), 515-560.
- Koptjevskaja-Tamm M. 2002/b: Genitives and possessive NPs in the Languages of Europe. In: F. Plank (ed.), *The Noun Phrase Structure in the Languages of Europe* (Berlin - New York), 621-723.
- Leys O. 1985: Indefiniete eigennamen. *Naamkunde* 17, 208-213.
- Leys O. 1998: Zum attributiven Genitiv im Deutschen. In: M. Janse (ed.), *Productivity and Creativity. Studies in General and Descriptive Linguistics in Honour of E.M. Uhlenbeck* (Berlin - New York), 549-557.
- Marchand H. 1969: *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. München.
- Norde M. 1997: *The history of the genitive in Swedish. A case study in degrammaticalization*. Diss. Amsterdam.
- Paul H. 1919 (1958): *Deutsche Grammatik*. Halle/S.
- Perridon H. 1989: *Reference, Definiteness and the Noun Phrase in Swedish*. Diss. Amsterdam.
- Quirk R., S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik 1985: *A comprehensive grammar of the English language*. London - New York.
- Poutsma H. 1914: *A Grammar of Late Modern English, II*. Groningen.
- Rosenbach A. 2006: Descriptive genitives in English: a case study on construction gradience. *English Language and Linguistics* (Cambridge), 10, 77-78.
- Royen G. 1947: *Buigingsverschijnselen in het Nederlands*. Amsterdam.
- Sassen A. 1990: *Ontspoorde woordvolgorde in het Middelnederlands*. *De Nieuwe Taalgids* 83, 151-153.
- Stoett F.A. 1923: *Middelnederlandsche Spraakkunst*. 's-Gravenhage.
- Taeldeman J. 1995: Jan Z'N + nomen. Over een bezitsrelatie in Vlaamse dialecten. *Taal & Tongval*, 47, 220-228.
- Taylor J.R. 1994: Fuzzy categories in syntax: The case of possessive compounds in English. *Rivista di Linguistica* 6, 327-344.
- Van der Horst J: *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis* (in voorbereiding).
- Van de Velde F. 2007: *De syntactische bouw van de Nederlandse nominale constituent. Een diachroon onderzoek*. Diss. K.U. Leuven.
- Van Es G.A. 1939: *De attributieve genitief in het Middelnederlandsch*. Assen.
- Van Es G.A. 1966: *Middelnederlandsche syntaxis in klein bestek*. Zwolle.

- Van Langendonck W. 1979: Definiteness as an unmarked category. *Linguistische Berichte* 63, 33-55.
- Van Loon J. 2005: *Principles of Historical Morphology*. Heidelberg.
- Willemse P. 2005: *Nominal reference-point constructions: possessive and esophoric NPs in English*. Diss. K.U. Leuven.
- Woisetschlaeger E. 1983: On the question of definiteness in 'An old man's book'. *Linguistic Inquiry* 14, 137-154.

Nationalisatie of nationalisering.

De doubletten op -ering / -atie:

een onderzoek a.h.v. Google. Door Siegfried Theissen, lid van de Academie

Als een nieuw lid van de Academie geïnstalleerd wordt, zal niemand het hebben over de **installering* maar over de *installatie*. Voor de meeste zn. op *-atie* of *-ering* zegt het taalgevoel ons wat het moet zijn. Maar zijn daar regels voor? En hoe zit het met de talrijke doubletten zoals *nationalisatie / nationalisering*?

In 1989 heb ik in het album Moors een artikel gepubliceerd getiteld: ‘De doubletten op *-ering / -atie*.’ (zie bibliografie). Dit onderzoek was gebaseerd op een vergelijking van verschillende woordenboeken met krantenmateriaal van een tiental jaargangen van Vlaamse en Nederlandse weekbladen. De conclusie was dat de woordenboeken minder dan de helft van de meer dan 200 gevonden doubletten hadden opgenomen, wat uiteraard te verklaren was door het grote percentage (25 à 35%) hapaxen. Uit de vergelijking van verschillende drukken van de dikke Van Dale (1924 t.e.m. 1984) bleek eveneens dat er steeds meer doubletten ontstaan waren, waaraan de groeiende produktiviteit van *-ering* debet was. Er werden ook belangrijke verschillen tussen Noord en Zuid geconstateerd, b.v. een grotere onzekerheid in het Zuiden, waar meer *-ering / -atie* - vormen van hetzelfde zn. naast elkaar voorkwamen dan in het Noorden.

In 1996 heb ik dit onderzoek overgedaan a.h.v. twee krantencorpora, Knack en NRC, van samen ca. 50 miljoen woorden. Het was me vooral te doen om een vergelijking van verschillende Van Dale-woordenboeken (F-N, N-F, D-N, N-D, de GVD), Kramers, Koenen met de twee elektronische krantencorpora. De resultaten van 1989 konden verfijnd worden, doordat het computeronderzoek veel meer voorbeelden opleverde dan het handmatig onderzoek, maar voor een aantal zn. op *-ering/-atie*, waren er, ondanks het 50 miljoen woorden corpus, toch te weinig voorbeelden om er iets zinnigs over te kunnen zeggen. Verder had ik een nogal ruime definitie van ‘doublet’ gehanteerd: zelfs als de verhouding tussen de twee vormen 5% / 95% was, had ik dit nog als een doublet beschouwd, ook al omdat beide vormen soms naast elkaar voorkwamen.

Er zijn nu, tien jaar later, twee redenen om dit onderzoek over te doen: ten eerste is Van Dale, waar ik vooral op steunde, helemaal vernieuwd, en ten tweede - dit is de voornaamste reden - beschikken we nu over het reusachtige corpus van Google, dat van de verschillende onderzochte vormen honderden, zometertijd duizenden en soms zelfs honderdduizenden voorbeelden heeft opgeleverd, zodat we nu de twee vorige onderzoeken nog verder kunnen verfijnen en een betere definitie van 'doublet' kunnen geven.

Uit de formulering van de titel blijkt dat ik me ervan bewust ben dat er naast het suffix *-atie* geen suffix *-ering* bestaat, maar slechts een op *-ing*: *idealiseren* - *idealiseer* - *idealisering*. Wat echter opvalt in het doublet *idealisatie* / *idealisering* is de tegenstelling *-atie* / *-ering*. Als ik dus liever spreek over de uitgangen *-ering* / *-atie*, dan over de tegenstelling tussen de suffixen *-ing/-atie*, dan bevind ik me daarmee in goed gezelschap, want niemand minder dan J.L. Pauwels, lid van onze Academie, had het al in 1964 over: 'Woorden op *-atie* en *-ering* in het Nederlands' (zie bibliografie).

Probleemstelling

Voor we het over de doubletten hebben, moeten we even de theorie die we in de GVD en in de ANS vinden onder de loep nemen. Volgens de GVD is *-atie* een achtervoegsel waarmee van ww. op *-eren* zn. worden gevormd ter aanduiding van het verrichten (*elektrificatie*), het ondergaan (*arrestatie*) of het resultaat (*annexatie*) van het door het grondwoord bedoelde handeling. Met *-ing* worden van ww. op *-eren* zn. gevormd die betekenen: het verrichten van de door het grondwoord bedoelde handeling b. *modernisering*. De GVD voegt hier nog aan toe: 'In principe is een dergelijke afleiding bij alle ww. mogelijk, maar bij niet-gelede ww. is een afleiding niet altijd gebruikelijk..' 'In principe'? In het *Invert Woordenboek* staan er ca. 2500 ww. op *-eren*; daaronder zijn er heel wat die noch een afleiding op *-ering*, noch een op *-atie* hebben. Ik geef slechts enkele voorbeelden: *corresponderen/correspondentie*; *deduceren / deductie*; *escaladeren / escalatie*; *suïcideren / suicide*. Daarnaast zijn er ook een aantal zn. op *-atie* die niet afgeleid zijn van ww. op *-eren*, maar die direct ontleend zijn aan het Latijn of aan het Frans, zoals *emulatie*, *populatie* en *relatie*.

De definitie van de GVD laat ook zien dat er een concurrentie kan optreden tussen zn. op *-atie* die soms het verrichten van een handeling betekenen en zn. op *-ering* die precies die betekenis van nomen actionis hebben. De ANS

zegt echter dat ‘het karakter van nomen actionis bij *-ering* sterker (is) dan bij *-atie*’ (p. 678).

In 1964 heeft Pauwels er al op gewezen dat het traditioneel gemaakte onderscheid tussen het nomen actionis op *-ering* en het zn. op *-atie*, dat het resultaat van de handeling zou betekenen, niet altijd opgaat: ‘In de praktijk is er van zo'n duidelijke differentiatie...niet veel te bespeuren. De afleidingen op *-atie* worden zowel voor de handeling gebruikt als voor het resultaat....de afleidingen op *-ering* worden haast uitsluitend gebruikt om de handeling zelf aan te duiden.’ (p. 208). Wat het gebruik van *-ering* in de betekenis van *-atie* betreft, constateren we dat Pauwels met ‘haast uitsluitend’ een slag om de arm houdt.

In het geval van een doublet, zou je nog kunnen denken aan een ‘taakverdeling’ tussen *-ering* als nomen actionis en *-atie* als resultaat van de handeling, maar als slechts de vorm op *-atie* bestaat, zoals bij *annexatie*, *argumentatie* en tientallen andere, dan moet deze unieke vorm de twee betekenissen kunnen hebben. Ook als er alleen een vorm op *-ering* is, zoals bij *formulering*, heeft deze de twee betekenissen. *Isolering* komt slechts in 1% van de gevallen voor, dus zal *isolatie* wel de twee betekenissen hebben, wat ook heel duidelijk uit de voorbeelden blijkt. Bij *kolonisatie* (99%) denk je vooral aan de handeling en toch maakt *kolonisering* hier geen kans. Omgekeerd zou je de indruk kunnen krijgen dat bij een zn. waar alleen de interpretatie nomen actionis mogelijk is, zoals bij *continuering*, *-atie* niet mogelijk is, en toch heeft de GVD slechts *continuatie* opgenomen, ten onrechte, zoals nog zal blijken.

Samenvattend kunnen we zeggen dat niet alleen de vandaleske driedeling in de betekenis van *-atie* (het verrichten, het ondergaan en het resultaat van de handeling) te analytisch is - het als voorbeeld gegeven *elektrificatie* betekent niet alleen het verrichten maar ook het resultaat van de handeling en *annexatie* niet alleen het resultaat maar ook het verrichten van de handeling - maar dat ook de definitie van *-ering* veel te beperkt is: *modernisering* betekent zowel het resultaat als het verrichten van de handeling.

Toch zijn er natuurlijk gevallen waar er een duidelijk verschil is tussen *-ering* als nomen actionis en *-atie* als resultaat van de handeling:

‘...*concentrering* dient plaats te vinden via droging... Bij tracer methodes wordt zowel de *concentratie* van het te meten gas gemeten als...’ (www.lucht.milieuinfo.be)

‘...het proces van de *isolering* van de mensen...Dat de enorme hoeveelheid pillen ook maatschappelijke *isolatie* tot gevolg...’ (www.gebladerte.nl)

In de volgende voorbeelden is er misschien een betekenisverschil, maar dat is niet meteen duidelijk:

‘Voor goede *isolatie* zou ik persoonlijk kiezen voor glaswol...dat ondanks *isolering* de temperatuur nooit dezelfde gaat zijn.’ (www.wietforum.nl)

‘...een betere *ventilering* en vochtregulatie laat u weer fris opstaan...*Ventilatie* in uw slaapkamer zorgt voor een goede nachtrust.’ (www.woondome.nl) Misschien wordt hier gedacht aan de *ventilering van* de slaapkamer en de *ventilatie in* de slaapkamer.

De doubletten

De vragen die ik me gesteld heb:

- Komen de in de jongste druk van de GVD (2005) opgenomen doubletten ook in de praktijk voor?
- Zijn er nog andere doubletten, waarvan de GVD slechts een van de twee vormen vermeldt?
- Is er een verschil tussen Noord en Zuid?
- Is er een evolutie van *-atie* naar *-ering* of omgekeerd?
- Zijn de door Pauwels en Booij gesignaleerde bevorderings- of blokkeringsfactoren operationeel?

Het materiaal waarop ik me gebaseerd heb, zijn de ca. 200 doubletten die ik al in 1989 was tegengekomen, aangevuld met een dertigtal nieuwe van Google: Omdat ik de doubletten waarvan ik van een van de twee vormen niet minstens 100 vb. heb gevonden (b.v. *lexicalisatie* [NL: 66; BE: 33], *lexicalisering* [NL:31; BE: 8]) niet heb opgenomen, bleven er in totaal nog precies 211 simplicia over - ik heb dus geen rekening gehouden met samenstellingen. In de bijlage vermeld ik de cijfers (van november 2006) en de percentages per deel van het taalgebied. Het gaat hier om de brutocijfers van Google die dus heel wat herhalingen bevatten. Je kan namelijk niet met de nettocijfers werken, want Google vermeldt nooit meer dan 1.000 zogenaamd authentieke voorbeelden. Wat ik hiermee bedoel blijkt duidelijk uit de cijfers voor *actualisatie / actualisering*: *-atie*, BE: totaal: 48.700 (=bruto), waarvan 749 (=netto) geen herhalingen van elkaar zouden zijn; *-ering*, BE: totaal:98.900 en netto 769. Je ziet direct dat de verhouding bruto/netto niet klopt: de brutoverhouding tussen *actualisering* en *actualisatie* is 67/33% en de nettoverhouding 51/49%. Het is dan ook statistisch gezien niet goed mogelijk dat van de 98.900 voorbeelden op *-ering* slechts 769 geen herhalingen zouden zijn. Maar omdat er in het bruto aantal voorbeelden van Google

heel wat ruis kan zitten (ook voorbeelden uit België op Nederlandse sites - b.v. duizenden vindplaatsen van het Belgische *reservatie* in advertenties van Belgische hotels in Nederland - en vice versa), moet je voorzichtig zijn met de interpretatie van de cijfers. In het geval *actualisatie/actualisering* kun je echter gerust zeggen dat *actualisering* in België de gebruikelijkste vorm is, terwijl in Nederland beide vormen ongeveer even vaak voorkomen: 211.000 vb. van *-atie* en 276.000 van *-ering*

Ik heb twee criteria gehanteerd voor de classificatie als doublet: een ruimere definitie (een soort doublet in wording, tenzij het een doublet ‘in verdwijning’ is), nl. als een van de twee vormen in minstens 20% van de gevallen voorkomt (en dan vind ik dat deze vorm, tenminste als Google honderden voorbeelden geeft, een vermelding in het woordenboek verdient), en een restrictievere definitie, nl. als een van de twee vormen in minstens 40% van de gevallen voorkomt, zodat we dan, volgens mij, met een echt doublet te maken hebben. Uiteraard heb ik doubletten waarvan de twee vormen een totaal verschillende betekenis hebben (zoals *fundatie/fundering*, *gradatie/gradering*, *incassatie/incassering*, *legatie/legering*, *regulatie/regulering* en *situatie/situering*) niet opgenomen. Maar zelfs dan vind je, zoals bij *notatie/notering*, toch voorbeelden waar de twee vormen dezelfde betekenis blijken te hebben, b.v. in:

‘Een BKR *notatie* hoeft helemaal geen probleem te zijn...Je hoeft je echter niet te schamen voor een BKR *notering*.’ (www.trosradar.nl)

De Doubletten in de ANS

‘In een aantal gevallen’ zegt de ANS ‘komt zowel een afleiding op *-ering* als op *-atie* voor, b.v. *constatering/constatatie*, *differentiëring/differentiatie*, *industrialisering/industrialisatie*. Daarbij kan een geografisch verschil in voorkeur optreden - in België worden dan gemakkelijker vormingen op *-atie* gebezigd - maar ook soms een verschil in betekenis, b.v. *delegering/delegatie*, *notering/notatie*, *situering/situatie*, of, zoals het geval is bij het paar *redenering/redenatie*, verschil in gevoelswaarde.’ (p. 678/679). Op factoren die volgens de ANS een invloed hebben op de keus tussen *-ering* en *-atie* kom ik nog terug.

De doubletten in de GVD

De GVD vermeldt 37 doubletten. Daarvan is in 8 gevallen een van de twee vormen in alle betekenissen (*constatatie*, *oriëntering*, *programmatie*, *reserva-*

tie, sensibilisering, signalisatie) of in één betekenis (*realisatie*['regie, productie'], *urbanisatie*['ruimtelijke ordening']) Belgisch Nederlands. In 6 gevallen is er volgens de GVD een (gedeeltelijk)verschil in betekenis: *fundatie/fundering, gradatie/gradering, incassatie/incassering, notatie/notering, regulatie/regulering, situatie/situering*. Ook *negotiatie/negotiëring* is volgens de GVD geen echt doublet (meer), want de vorm op *-atie* is verouderd. Er blijven dus 22 doubletten waarvoor geen verschil in betekenis gesignaleerd wordt, maar slechts in 4 gevallen worden beide vormen als trefwoord opgenomen. De andere vind je alleen op de uitgang *-atie* of *-ing*: *accentuatie/accenuering* en *computerisatie/computerisering* zijn geen trefwoorden maar illustraties van de productiviteit van de twee vermelde suffixen. Ook *annulatie, automatisatie, generalisatie, globalisatie, palatalisatie* en *repatriatie* tref je alleen op *-atie* aan, terwijl de vorm op *-ering* als trefwoord wordt opgenomen. Bij *conservering, diversifiëring, falsifiëring, illuminering, inundering, purgering, specialisering, stimulering* en *vulgarisering* moet je dan weer gaan kijken op *-ing*, want slechts de vorm op *-atie* wordt als trefwoord gehonoreerd.

Trefwoord of niet, de lijst van de 22 echte doubletten in de GVD ziet er als volgt uit: *accentuatie/accenuering, annulatie/annulering, automatisatie/automatisering, computerisatie/computerisering, conservatie/conservering, diversificatie/diversifiëring, falsificatie/falsifiëring, generalisatie/generalisering, globalisatie/globalisering, illuminatie/illuminering, indexatie/indexering, inundatie/inundering, masculinisatie/masculinisering, motivatie/motivering, nationalisatie/nationalisering, palatalisatie/palatalisering, purgatie/purgering, redenatie/redenering, repatriatie/repatriëring, specialisatie/specialisering, stimulatie/stimulering, vulgarisatie/vulgarisering*.

De doubletten op Google

Zelfs als je het bovenvermelde ruime criterium voor een doublet hanteert (een van de twee vormen moet in minstens 20% van de gevallen voorkomen en dit ten minste in een van de twee delen van het taalgebied), komen slechts 7 van de 22 door de GVD vermelde doubletten ook in de praktijk als doublet voor, nl. *indexatie/indexering, masculinisatie/masculinisering**, *motivatie/motivering, nationalisatie/nationalisering, palatalisatie/palatalisering**, *stimulatie/stimulering, vulgarisatie/vulgarisering*.

Hoewel het aantal voorbeelden ver beneden de grens van minstens 100 vindplaatsen ligt, worden de van een * voorziene vormen hier toch vermeld, omdat

de GVD ze als doubletten opgenomen heeft. Past men echter het strengere criterium toe (i.p.v. 20% wordt het dan 40%), dan blijkt uit Google dat slechts *masculinisatie/masculinisering* in Noord en Zuid een echt doublet is; alleen in het Noorden: *nationalisatie/nationalisering* en *palatalisatie/palatalisering* en alleen voor het Zuiden: *annulatie/annulering*, *automatisatie/ automatisering*, *conservatie/conserving*, *generalisatie/generalisering*, *indexatie/indexering*, *stimulatie/stimulering*. In het Noorden is er voor deze laatste groep een sterke voorkeur (meer dan 75%) voor *annulering*, *automatisering*, *conserving*, *generalisatie*, *indexering* en *stimulering*. Voor de andere door de GVD vermelde doubletten heeft het onderzoek een duidelijke voorkeur (meer dan 80%) voor een van de twee vormen uitgewezen: *accentuering* (NL:99%, BE:86%), *computerisering* (NL:96%, BE:83%), *diversificatie* (NL+BE: 99%) *falsificatie* (NL+BE:99%), *globalisering* (NL:84%, BE:85%), *redenering* (NL:81%, BE:99%), *repatriëring* (NL+BE:99%), *specialisatie* (NL+BE:99%).

Daarnaast ben ik op Google nog heel wat andere doubletten tegengekomen waarvan de GVD meestal slechts de vorm op *-atie* vermeldt en soms zelfs geen van beide vormen.

1) de GVD vermeldt alleen *-atie*:

- a) doubletten in Noord en Zuid (volgens het ruime criterium van 20%):
acclimatisatie/acclimatisering, *certificatie/certificering*,
collectivisatie/collectivisering, *demoralisatie/demoralisering*,
destabilisatie/destabilisering, *facturatie/facturering*,
industrialisatie/industrialisering, *invalidatie/invalidering*,
legalisatie/legalisering, *magnetisatie/magnetisering*,
materialisatie/materialisering, *maximalisatie/maximalisering*,
nitratie/nitrering, *rationalisatie/rationalisering*,
segmentatie/segmentering, *standaardisatie/standaardisering*.
- b) doubletten alleen in het Noorden:
amerikanisatie/amerikanisering, *galvanisatie/galvanisering*,
germanisatie/germanisering, *idealisatie/idealisering*,
delokalisatie/delokalisering, *nominalisatie/nominalisering*,
pulsatie/pulsering, *regularisatie/regularisering*,
secularisatie/secularisering, *variabilisatie/variabilisering*,
vocalisatie/vocalisering.
- c) doubletten alleen in het Zuiden:
accreditatie/accreditering, *citatie/citering*,
dekolonisatie/dekolonisering, *demobilisatie/demobilisering*,
feminisatie/feminisering, *fossilisatie/fossilisering*,
harmonisatie/harmonisering, *impregnatie/impregnering*,
kanalisatie/kanalisering, *legitimatatie/legitimering*,
limitatie/limitering, *modulatie/modu-*

lering, normalisatie/normalisering, personalisatie/personalisering, polarisatie/polarisering, ritualisatie/ritualisering, stabilisatie/stabilisering, temporisatie/temporisering, terrorisatie/terrorisering.

2) de GVD vermeldt slechts *-ering*:

- a) doubletten in Noord en Zuid:
activatie/activering, actualisatie/actualisering, defiscalisatie/defiscalisering, denuclearisatie/denuclearisering.
- b) doubletten alleen in het Noorden: geen
- c) doubletten alleen in het Zuiden:
tarificatie/tarifering.

3) de GVD vermeldt geen van beide vormen:

- a) doubletten in Noord en Zuid:
demilitarisatie/demilitarisering, miniaturisatie/miniaturisering.
- b) doubletten alleen in het Noorden:
bagatellisatie/bagatellisering.
- c) doubletten alleen in het Zuiden:
centratie/centrering, commercialisatie/commercialisering, motorisatie/motorisering, revitalisatie/revitalisering, sacralisatie/sacralisering, verbalisatie/verbalisering.

Past men hier het strengere criterium van minstens 40% toe, dan blijven er 4 over voor Noord en Zuid, 9 alleen voor het Noorden en 13 alleen voor het Zuiden. In totaal zijn er dus 35 echte doubletten, maar slechts 5 ervan in Noord en Zuid (*activatie/activering, destabilisatie/destabilisering, facturatie/facturering, masculinisatie/masculinisering, rationalisatie/rationalisering*), 11 alleen voor het Noorden (***acclimatisatie/acclimatisering, actualisatie/actualisering, idealisatie/idealisering, magnetisatie/magnetisering, materialisatie/materialisering, miniaturisatie/miniaturisering, nationalisatie/nationalisering, nominalisatie/nominalisering, palatalisatie/palatalisering, regularisatie/regularisering, vocalisatie/vocalisering***) en 19 alleen voor het Zuiden (***accreditatie/accreditering, annulatie/annulering, automatisatie/automatisering, collectivisatie/collectivisering, conservatie/conservering, constatatatie/constatering, denuclearisatie/denuclearisering, generalisatie/generalisering, harmonisatie/harmonisering, indexatie/indexering, industrialisatie/industrialisering, kanalisatie/kanalisering, limitatie/limitering, maximalisatie/maximalisering, personalisatie/personalisering, revitalisatie/revitalisering, stimulatatie/stimulering, symbolisatie/symbolisering, temporisatie/temporisering***).

De vetgedrukte vormen geven de voorkeur aan in het andere deel van het taalgebied.

De GVD en de afleidingen op -ering

Ook in een aantal gevallen waar we niet te maken hebben met een doublet vermeldt de GVD ten onrechte alleen de vorm op *-atie*, terwijl het onderzoek een duidelijke voorkeur (meer dan 75%) voor *-ering* laat zien. Dit is het geval met: *afrikanisering*, *amerikanisering*, *balkanisering*, *europaeisering*, *infantilisering*, *institutionalisering*, *liberalisering*, *mediatisering*, *popularisering*, *quotering*, *regionalisering*, *stigmatisering*, *systematisering*.

Soms heeft de GVD geen van beide vormen opgenomen, hoewel het zn. ofwel op *-atie*, ofwel op *-ering* (heel) vaak voorkomt (het eerste cijfer geeft het aantal voorbeelden in het Noorden, het tweede in het Zuiden):

criminalisering (18.000 = 98%; 9.810 = 99%)
denazificatie (940 = 98%; 92 = 92%)
destalinisatie (760 = 96%; 237 = 96%)
dramatisering (1.170 = 98%; 616 = 83%)
individualisering (202.000 = 93%; 79.500 = 99%)
islamisering (147.000 = 99%; 699 = 94%)
kwantificering (64.200 = 85%; 16.900 = 95%)
marginalisering (28.000 = 97%; 13.000 = 95%)
militarisering (10.600 = 98%; 911 = 94%)
optimalisatie (1.100.000 = 83%; 375.000 = 81%)
politisering (21.600 = 99%; 15.900 = 99%)
radicalisering (269.000 = 99%; 13.200 = 97%)
sacralisering (426 = 87%; 136 = 74%)

Het verloop van -ering en -atie in de GVD

In 1964 heeft Pauwels er al op gewezen dat Van Dale niet veel afleidingen op *-ering* honoreerde. Dit was me in 1989 ook al opgevallen, maar als je nu de jongste druk van de GVD met de vorige drukken vergelijkt, constateer je dat hij er steeds minder opneemt. Dat blijkt duidelijk uit de volgende lijst:

- a) vormen op *-ering* die ten onrechte niet meer vermeld worden (ik citeer slechts de zn. die in het Noorden in minstens 20% van de gevallen voorkomen):
acclimatisering (53%), *decriminalisering* (86%), *idealisering* (47%),
industrialisering (25%), *internationalisering* (96%), *islamisering*
(99%), *liberalisering* (88%), *magnetisering* (51%), *miniaturisering*
(54%), *moto-*

risering (90%), *nitrering* (40%), *popularisering* (97%), *pulsering* (24%), *radicalisering* (99%), *rationalisering* (52%), *reglementering* (99%), *ritualisering* (83%), *secularisering* (26%), *segmentering* (24%), *standaardisering* (27%), *stigmatisering* (98%), *temporisering* (99%), *verbalisering* (83%), *vocalisering* (57%).

b) vormen op *-atie* die ten onrechte niet meer vermeld worden:

denuclearisatie (32%), *destabilisatie* (46%), *destalinisatie* (96%), *miniaturisatie* (46%).

Eerlijkheidshalve moet echter gezegd worden dat de GVD in een aantal gevallen terecht de vorm op *-ering* of op *-atie* niet meer heeft opgenomen, omdat ze (met uitzondering van *mechanisering* (7%), *normalisering* (10%) en *optimalisering* (17%)) in minder dan 1% van de gevallen voorkomen:

a) op *-ering*:

delegering, indicering, instrumentering, isolering, kristallisering, mechanisering, mobilisering, centralisering, normalisering, optimalisering, quotisering, recitering, registrering, presentering, socialisering, sommering, stabilisering, sublimering, synchronisering, taxering, traktering, transporterend, trepanering, vaccinerend, ventilerend, verifiëring, visualisering.

b) op *-atie*:

deregulatie

De GVD heeft ook enkele nieuwe zn. op *-ering* of *-atie* opgenomen, soms terecht, soms ten onrechte (zie de percentages in het Noorden):

a) op *-ering*:

alfabetisering (99%), *categorisering* (98%), *conservering* (85%), *democratisering* (99%), *denuclearisering* (68%), *formulering* (99%), *generalisering* (1%!), *globalisering* (84%), *modernisering* (99%), *sensibilisering* (BN; 3%), *signalisering* (4%), *urbanisering* (1%!), *vulgarisering* (67%).

b) op *-atie*:

accreditatie (93%), *europeanisatie* (1%!), *maximalisatie* (66%), *programmatische* (BN; 2%), *regionalisatie* (12%), *signalisatie* (BN; 98%!), *viëtnamisatie* (0 vb!).

De GVD heeft zelfs één heel nieuw doublet opgenomen: *computerisatie* (6%)/*computerisering* (94%).

De GVD is niet altijd consequent

Op het suffix *-isatie* vermeldt de GVD o.a. *mediatisatie*, maar als trefwoord alleen *mediatisering*; *falsifiëring* staat niet in de papieren versie, wel op de CD-ROM, waar dan verwezen wordt naar het suffix *-ing*, maar daar vind je het dan niet! Omdat de GVD *masculinisatie/masculinisering* en *neutralisatie/neutralisering* heeft opgenomen, verwacht je ook *feminisatie/feminisering*, maar hier vermeldt hij slechts de vorm op *-atie*. Uit het onderzoek blijkt dat de GVD gelijk heeft voor *masculinisatie/masculinisering* (ze worden beide in NL en BE ongeveer even vaak gebruikt), maar in beide delen van het taalgebied is er een overduidelijke voorkeur voor enerzijds *neutralisatie* en anderzijds *feminisering* dat de GVD nu net niet vermeldt.

Het label Belgisch Nederlands in de GVD

a) Belgisch Nederlands in alle betekenissen (de Belgische vorm is vet gedrukt):

constatatie: BE: 9.910 (42%); NL: 1.130 (minder dan 1%)

constatering: BE: 13.700 (58%); NL: 567.000 (meer dan 99%)

oriëntatie: BE: 502.000 (90%); NL: 1.170.000 (98%)

oriëntering: BE: 53.000 (10%); NL: 19.700 (2%)

programmatie: BE: 661.000 (75%); NL: 18.200 (2%)

programmering: BE: 215.000 (25%); NL: 1.060.000 (98%)

reservatie: BE: 625.000 (63%); NL: 31.000 (3%)

reservering: BE: 367.000 (37%); NL: 1.130.000 (97%)

sensibilisatie: BE: 99.500 (38%); NL: 14.400 (97%)

sensibilisering: BE: 159.000 (62%); NL: 512 (3%)

signalisatie: BE: 169.000 (meer dan 99%); NL: 18.600 (98%)

signalisering: BE: 325 (minder dan 1%); NL: 307 (2%)

We zien dat *constatatie* inderdaad Belgisch Nederlands is, hoewel de standaardtalige vorm op *-ering* ook in het Zuiden iets vaker voorkomt. *Oriëntering* kom je ook in België, procentueel gezien, niet zo vaak tegen, maar het is er toch gebruikelijker dan in het Noorden. Ook voor *programmatie*, *reservatie*, *sensibilisering* en *signalisatie* wordt het oordeel van de GVD bevestigd. Zelfs *sensibilisatie*, dat de GVD goedkeurt, moet, ondanks de 14.400 voorbeelden voor NL, als vooral in België gebruikelijk beschouwd worden.

Inderdaad, als er voor BE 99.500 vindplaatsen zijn, dan zouden er, rekening houdend met het verschil in omvang van de twee corpora (NL is twee- à driemaal groter dan BE), voor het Noorden minstens 200.000 à 300.000 voorbeelden moeten zijn. Hetzelfde geldt voor *signalisatie*, waar het aantal voorbeelden voor NL twintig keer lager is dan het verwachte aantal.

b) Belgisch Nederlands in één bepaalde betekenis:

realisatie ('regie, productie'): BE: 1.140.000 (99%); NL: 1.300.000 (71%)

realisering: BE: 20.100 (1%); NL: 543.000 (29%)

urbanisatie ('ruimtelijke ordening'): BE: 34.700 (meer dan 99%); NL: 48.700 (99%)

urbanisering: BE: 150 (minder dan 1%); NL: 506 (1%)

Het was natuurlijk niet mogelijk uit al deze voorbeelden de Belgische betekenis te selecteren, maar de cijfers (twee- à driemaal meer BE-vindplaatsen dan verwacht) leveren ten minste een indirect bewijs voor de stelling dat zowel *realisatie* als *urbanisatie* in België in een betekenis worden gebruikt die ze in het Noorden niet hebben.

Belgische vormen die de GVD niet als zodanig vermeldt

In de vorige drukken werd *hospitalisatie* ('opname in een ziekenhuis') nog als Belgisch Nederlands beschouwd. Nu vermeldt de GVD alleen dat het 'niet algemeen' is. In het BE-corpus kwam het 219.000 keer voor, in het NL-corpus 9.170 keer, dus 50 keer minder dan verwacht, indien het in het Noorden even gebruikelijk was als in het Zuiden. Ook *delokalisatie* (BE: 18.600; NL: 158), *regularisering* (BE: 19.400; NL: 406) en *tarificatie* (BE: 13.000; NL: 95), die de GVD niet opgenomen heeft, verdienen het label 'Belgisch Nederlands'. Zelfs *regularisatie* (NL:544 vb; BE: 190.000 vb) en *revalorisatie* (NL:22 vb; BE:717 vb), waartegen de GVD geen bezwaar maakt, komen in het Noorden nauwelijks voor, in het Zuiden echter des te meer.

De verschillen tussen Noord en Zuid

a) Relatieve voorkeur

- 1) NL en BE: voorkeur voor *-atie*, maar die voorkeur is groter in het Noorden: *accreditatie*, *centratie*, *dekolonisatie*, *demobilisatie*, *impregnatie*, *legitimatie*, *modulatie*, *normalisatie*, *polarisatie*, *segmentatie*, *sommatie*, *sublimatie*, *terrorisatie*.

- 2) NL en BE: voorkeur voor *-atie*, maar die voorkeur is groter in het Zuiden: *galvanisatie, realisatie, secularisatie*
- 3) NL en BE: voorkeur voor *-ering*, maar die voorkeur is groter in het Noorden:
accentuering, computerisering, digitalisering, dramatisering, feminisering, limitering, minorisering, motorisering, sacralisering, tarifiering
- 4) NL en BE: voorkeur voor *-ering*, maar die voorkeur is groter in het Zuiden:
amerikanisering, bagatellisering, decriminalisering, demilitarisering, germanisering, globalisering, redenering
- 5) NL: voorkeur *-atie*; BE: beide (=45 - 59%):
collectivisatie/collectivisering, generalisatie/generalisering, harmonisatie/harmonisering, industrialisatie/industrialisering, kanalisatie/kanalisering, maximalisatie/maximalisering, personalisatie/personalisering, purgatie/purgering.
- 6) NL: voorkeur *-ering*; BE: beide:
annulatie/annulering, automatisatie/automatisering, conservatie/conserving, constatactie/constatering, indexatie/indexering, revitalisatie/revitalisering, robotisatie/robotisering, stimulatie/stimulering, symbolisatie/symbolisering, temporisatie/temporisering
- 7) NL: beide; BE: voorkeur *-atie*:
acclimatisatie/acclimatisering, magnetisatie/magnetisering, materialisatie/materialisering, miniaturisatie/miniaturisering, palatalisatie/palatalisering, vocalisatie/vocalisering
- 8) NL: beide; BE: voorkeur *-ering*
actualisatie/actualisering, idealisatie/idealisering, nationalisatie/nationalisering, nominalisatie/nominalisering

b) Absoluut verschil

- 1) NL: voorkeur *-atie*; BE: voorkeur *-ering*:
defiscalisatie/defiscalisering, nitratie/nitrering,
sensibilisatie/sensibilisering (BN),
variabilisatie/variabilisering

- 2) NL: voorkeur *-ering*; BE: voorkeur *-atie*:
certificatie/certificering,
denuclearisatie/denuclearisering, programmatie
(BN)/programmering, reservatie (BN)/reservering,
vulgarisatie/vulgarisering

Als je alleen naar de gevallen kijkt waar het Zuiden de voorkeur geeft aan *-atie* (het Noorden heeft dan *-ering* of beide) tegenover een voorkeur voor *-ering* (het Noorden heeft dan *-atie* of beide), krijg je de indruk dat er in het Zuiden een duidelijke voorkeur voor *-atie* is: 25 voor *-atie* tegenover 15 voor *-ering*. Als je echter rekening houdt met alle gevallen, dus ook met die waar zowel NL als BE de voorkeur geven aan dezelfde vorm, maar met een gradueel verschil, constateer je dat die eerste indruk sterk gerelativeerd wordt. Zelfs als je slechts die gevallen neemt waar er een verschil is van minstens 10% in de voorkeur voor *-atie*, kom je uit op een globaal cijfer van 31 gevallen waar het Zuiden de vorm op *-atie* verkiest of een grotere voorkeur heeft voor *-atie*, tegenover 30 voor het Noorden. Er kan dus geen sprake zijn van een algemene voorkeur in het Zuiden voor *-atie*, alle Franse invloed ten spijt. Als men het over die Franse invloed in het Zuiden heeft, vergeet men soms dat er ook een tendens bestaat om zich tegen die Franse invloed af te zetten door de vorm op *-ering* te verkiezen.

De verhouding simplex / afleiding

Soms is de ‘afleiding’ de enige vorm: naast *denazificatie* bestaat er geen **nazificatie*. Maar als beide vormen bestaan, zou je verwachten dat, als er bij het simplex een voorkeur is voor een van de twee vormen, dit ook het geval is voor de afleiding. Dit is ook zo bij *(de)centralisatie*, *(de)criminalisering*, *(de)kolonisatie*, *(de)lokalisatie*, *(de)militarisering*, *(de)mobilisatie*, *(de)regulatie*, maar niet bij *fiscalisering* (NL/BE)/*defiscalisatie* (NL), *defiscalisering* (BE), *personalisatie* (NL)/*personalisering* (BE), *depersonalisatie* (NL/BE) en *stabilisatie* (NL/BE), *destabilisatie/destabilisering* (NL/BE:beide).

Het is dus niet verwonderlijk dat ook in de op Google aangetroffen voorbeelden de twee vormen naast elkaar gebruikt worden:

‘Bovendien moet er duidelijkheid komen over de *fiscalisering* voor...Wat de *defiscalisatie* van brandstoffen betreft...’(www.senate.be)

‘Vroege signalering van mogelijke *destabilisering* is van belang...dat moet leiden tot politieke *stabilisatie*.(www.min.buza.nl)

‘...*stabilisering* van Irak...Welke invloed heeft de *destabilisatie* van de golfkust...(www.mindef.nl)

Zelfs waar er in Noord en Zuid eenzelfde voorkeur is voor simplex en afleiding, heb ik toch tal van voorbeelden gevonden waar beide vormen naast elkaar voorkomen:

‘*Decentralisatie* leidt tot *centralisering*.’ (www.vangorcum.nl)

‘*Centralisatie* versus *decentralisatie* is echter een discussie van alle tijden...En er is tegelijkertijd ook de trend naar meer *decentralisering*.’ (www.minfin.nl)

‘*Kolonisering* en *dekolonisering*. De Europese *kolonisatie* betekende...’ (www.student.uva.nl)

‘...ten gevolge van de eerste *dekolonisatie*...zij verzette zich fel tegen de *kolonisering* van China...’ (www.geolocatie.nl)

‘...de *militarisering* van de ruimte...de *demilitarisatie* van de kosmische ruimte...’ (www.atlcon.nl)

Een evolutie van -atie naar -ering? Het WNT, de GVD en Google.

Uit een vergelijking van de oudere drukken van Van Dale (1924 - 1984), blijkt dat de afleiding op *-ering* in de meeste gevallen van jongere datum is dan die op *-atie*. De voorbeelden van het WNT laten een genuanceerder beeld zien. Natuurlijk zal je *computerisatie/computerisering* in het WNT niet tegenkomen, maar je vindt er toch soms een zn. op *-atie/-ering* dat je er niet in verwacht had, zoals *amerikanisatie* en *automatisatie*.

Het WNT vermeldt 27 doubletten:

acclimatisatie/ering (beide 19de), *annulatie* (16de)/*annulering* (20ste),
argumentatie (20ste)/*argumentering* (17de), *automatisatie/ering* (beide na
 1940), *illuminatie/ering* (beide 18de), *installatie* (18de)/*installering* (20ste),
instrumentatie/ering (beide 19de), *kanalisatie/ering* (beide 19de),
kapitalisatie/ering (beide 20ste), *kolonisatie/ering* (beide 19de), *kristallisatie*
 (19de)/*kristallisering* (18de), *normalisatie/ering* (beide 19de), *quotatie*
 (19de)/*quotering* (20ste), *quotisatie* (17de)/*quotisering* (19de),
rationalisatie/ering (beide 20ste), *registratie/ering* (beide 16de),
reglementatie/ering (beide 19de), *representatie/ering* (beide 16de),
socialisatie/ering (beide 20ste), *sterilisatie/ering* (beide 20ste),
sublimatie/ering (beide 17de), *taxatie* (17de)/*taxering* (zonder datum),
transportatie (17de)/*transportering* (19de), *trepanatie/ering* (beide 18de),
vaccinatie/ering (beide 18de), *visualisatie/ering* (beide 20ste),
vocalisatie/ering (beide 19de).

We zien dat de afleiding op *-atie* slechts in enkele gevallen twee à drie eeuwen ouder is dan die op *-ering*. In één geval (*argumentering*) is zelfs *-ering* de oudere vorm, maar meestal zijn de twee afleidingen in dezelfde eeuw (de 19de en de 20ste) ontstaan.

Uit het onderzoek blijkt dat we de evolutie sinds het WNT als volgt kunnen schetsen:

- a) WNT-doubletten die nu nog steeds als doublet voorkomen (ik hou slechts rekening met NL):
acclimatisatie/ering, rationalisatie/ering, vocalisatie/ering.
- b) WNT-doubletten waarbij nu nog meestal alleen de vorm op *-ering* voorkomt:
annulering, automatisering, quotering, reglementering
- c) WNT-doubletten waarbij nu nog meestal alleen de vorm op *-atie* voorkomt:
argumentatie, installatie, instrumentatie, kanalisatie, kapitalisatie, kolonisatie, kristallisatie, normalisatie, quotisatie, registratie, representatie, socialisatie, sterilisatie, sublimatie, taxatie, transportatie, trepanatie, vaccinatie, visualisatie
- d) Het WNT vermeldt alleen *-atie*; het onderzoek laat een duidelijke voorkeur voor *-ering* zien, of beide vormen komen even vaak voor:
amerikanisering, certificering, regularisatie/regularisering
- e) Het WNT vermeldt alleen *-ering*; het onderzoek laat een duidelijke voorkeur voor *-atie* zien, of beide vormen komen even vaak voor:
idealisatie/idealisering, motivatie, oriëntatie

Uit een vergelijking van het WNT met het onderzoek blijkt dus eerder een evolutie van *-ering* naar *-atie*, maar enerzijds heeft het WNT lang niet alle hier onderzochte vormen opgenomen en anderzijds betekent een vermelding in het WNT slechts dat een bepaald woord in een bepaalde periode voor het eerst aangetroffen werd; dit zegt dus niets over de frequentie ervan.

Vormen op *-ering/-atie* die de GVD zou moeten opnemen

activatie, actualisatie, amerikanisering, concentratie, certificering, commercialisering, continuering, criminalisering, defiscalisatie, denitrificatie, digitalisering, dramatisering, europeanisering, facturatie/facturering, feminisering, individualisering, institutionalisering, internationalisering, islamisering, kwantificering, liberalisering, limitering, militarisering, miniaturisatie/miniaturisering, motorisering, optimalisatie, politisering, popularisering, quotering, radicalisering,

rationalisering, regionalisering, reglementering, regularisering, revitalisering, robotisering, stigmatisering, temporisering, verbalisering.

Voor al deze vormen heeft het onderzoek meer dan 1000 voorbeelden opgeleverd.

Blokkeringsfactoren en factoren die de keus tussen -atie en -ering bevorderen

Pauwels beweert dat de vormen op *-ering* weerbarstig zouden zijn voor pluralisering. Hij zegt dus niet dat een meervoud helemaal onmogelijk is. Op het eerste gezicht zou je hem gelijk geven, want een handeling kun je moeilijk pluraliseren. Kijk je echter naar de voorbeelden op Google, dan blijkt dat 70% van de onderzochte 211 zn. op *-ering* een meervoud kunnen hebben, en hier gaat het niet om hapaxen. Van 25% heb ik geen meervoud gevonden (b.v. *amerikanisering*), maar er was ook geen meervoud van de corresponderende vorm op *-atie*. Slechts in 5% van de gevallen (b.v. *acclimatisatie*) heb ik een meervoud van *-atie*, maar niet van *-ering* aangetroffen. De opmerking van Pauwels was dus waarschijnlijk op veel te weinig voorbeelden gebaseerd, wat je hem natuurlijk niet kan verwijten, want hij beschikte nog niet over Google. Dit betekent echter wel dat je voorzichtig moet zijn met het extrapoleren van grammaticale, i.c. morfologische regels, op basis van enkele voorbeelden. Dat zoveel zn. op *-ering* pluraliseerbaar zijn, kan alleen betekenen dat je een handeling toch kan pluraliseren, of dat veel vormen op *-ering* nog een andere betekenis hebben dan alleen nomen actionis, nl. de betekenis 'resultaat van de handeling' die theoretisch voorbehouden is aan *-atie*.

Een andere taalkundige die blokkeringsfactoren signaleert is Booij. Hij zegt o.a.: 'Het optreden van *-atie* wordt sterk afgeremd als in het grondwoord (daarmee bedoelt hij het ww. op *-eren*) *-eer* direct achter een lexicaal morfeem staat. Bij werkwoorden op *-iseer* is dat per definitie niet het geval, omdat *-is* grondwoord en *-eer* scheidt; vandaar dat *-atie* naar verhouding meer optreedt bij werkwoorden op *-iseer* dan bij werkwoorden op *-eer*.' (p. 33)

In het NL-corpus (ik hou hier geen rekening met de Belgische varianten omdat Booij dat ook niet doet) was er 61 keer een voorkeur voor *-isatie* (b.v. *centralisatie*), 50 keer een voorkeur voor *-isering* (b.v. *automatisering*) en in 14 gevallen kwamen beide vormen ongeveer (45 à 55%) even vaak

voor (b.v. *actualisatie/actualisering*). Kijken we nu naar de zn. die gevormd zijn op de stam van werkwoorden op *-eren*, dan constateren we dat *-atie* helemaal niet wordt afgeremd: 61 keer was er een voorkeur voor *-atie* (b.v. *annexatie*), 20 keer voor *-ering* (*annulering*) en in 1 enkel geval kwamen beide vormen ongeveer even vaak voor (*activatie/activering*). We zien dus dat men *-atie* even vaak na *-eer* als na *-iseer* aantreft (beide: 61 keer). Deze blokkeringsfactor van Booij is dus niet echt operationeel. Een andere blokkeringsfactor die Booij noemt is de volgende: ‘Het suffix *-ing* heeft de voorkeur boven *-atie* als het grondwoord uit slechts twee syllaben bestaat. Vergelijk b.v. *saneer*, *sanering*, ?*sanatie*; *fouilleer*, *fouillering*, ?*fouillatie*.’ (p. 33). Nu wil het geval dat maar 14 van de 211 onderzochte zn. een grondwoord hebben dat slechts uit twee syllaben bestaat: voor 7 ervan (*citatie*, *filtratie*, *formatie*, *sommatie*, *stagnatie*, *traktatie*, *taxatie*) is er een 99% voorkeur voor *-atie*, voor 3 andere (*centratie*, *pulsatie* en *nitratie*) is de voorkeur resp. 97, 76 en 60% en voor de 3 resterende (*fundatie/fundering*, *gradatie/gradering*, *notatie/notering*) is er een betekenisverschil tussen de twee vormen. Slechts voor 1 van deze 11 zn. is er een duidelijke voorkeur voor de vorm op *-ering*, nl. *quotering*.

Misschien moeten we niet alleen naar de 211 onderzochte zn. kijken, maar naar alle zn. waarvan het grondwoord slechts uit twee syllaben bestaat? In het *Invert Woordenboek* en het *Supplement* daarop staan er inderdaad, naast onze 11 bovenvermelde zn. met een tweelettergeregigd grondwoord, iets meer vormen op *-ering* (een 30-tal), dan op *-atie* (een 20-tal), maar wat blijkt? Met uitzondering van *gradering* (Fr. *gradation*), hebben de zn. op *-ering* geen Frans equivalent op *-ation*: b.v. de door Booij genoemde zn. *sanering* en *fouillering*, maar ook, om alleen twee voorbeelden te noemen: *arcering* en *typering*. Het feit dat je bij tweelettergeregigde grondwoorden *iets* meer zn. op *-ering* vindt, heeft dus alles te maken met het ontbreken van een Frans equivalent op *-ation*. Deze blokkeringsfactor van Booij moet je dus niet alleen heel sterk relativeren, je kan er ook een andere verklaring voor geven.

Dit brengt ons bij een door de ANS geciteerde factor die de keus voor *-atie* zou bevorderen: ‘Bestaat er in het Frans een afgeleid substantief op *-ation*, dan is er in het Nederlands een lichte voorkeur voor vormen op *-atie*.’ (p. 678) Van de 211 onderzochte vormen hebben slechts *annexatie*, *incassering* en *redenering* geen Frans equivalent op *-ation*. Bij de andere, die dus wel zo'n equivalent hebben, is er in 115 gevallen een duidelijke voorkeur voor *-atie* en slechts in 64 gevallen een even duidelijke voorkeur voor *-ering*. Die ‘lichte’ voorkeur van de ANS is dus eerder een duidelijke voorkeur!

Opmerkelijk is hier dat *annexering* (minder dan 1%) geen kans maakt tegen *annexatie* dat nochtans buiten Franse invloed is ontstaan. Ook Pauwels vestigt de aandacht op het bestaan van een Frans equivalent op *-ation* als bevorderende factor of als blokkeringsfactor.: ‘Als de afleiding op *-ering* alleen gebruikt wordt, is dat bijna altijd omdat het Franse woord op *-ation* niet voorkomt.’ (p. 207) Dit mag dan kloppen voor heel wat zn. op *-ering* (b.v. *compostering/compostage*, *stationering/stationnement*, *gravering/gravure*), maar van de ca. 60 zn. in mijn corpus met een duidelijke voorkeur voor *-ering* (*-atie* kwam dan in minder dan 2% voor) waren er liefst 17 (dus ongeveer een vierde) die wél een Frans equivalent op *-ation* hebben, nl. *accentuering*, *annulering*, *automatisering*, *categorisering*, *constatering*, *continuering*, *criminalisering*, *deregulering*, *dramatisering*, *europaanisering*, *formulering*, *kwantificering*, *militarisering*, *programmering*, *quotering*, *sacralisering* en *stigmatisering*. Het Pauwelse ‘bijna altijd’ is dus zeker niet juist!

De tweede factor die de ANS vermeldt, lijkt meer hout te snijden: ‘Over het algemeen heeft bij afleidingen van nieuwe woorden op *-eren* de vorm *-ering* de voorkeur boven *-atie* (b.v. *Finlandisering*, *Libanisering*)’ (p. 678) De voorbeelden van de ANS zijn misschien niet toevallig afgeleid van namen van landen; er zijn nl. ook nog *cubanisering*, *europaanisering*, *kongolisering* en *zairisering/zairianisering*. Kijk je nu naar een 70-tal andere afleidingen van ‘nieuwe’ werkwoorden op *-eren* (en hiermee bedoel ik dan werkwoorden die nog niet in het WNT staan), zoals *banalisering*, *federalisering*, *feminisering*, *flexibilisering*, *globalisering*, *hierarchisering*, *instrumentalisering*, *islamisering*, *multiculturalisering* en *proletarisering*, dan zie je dat er inderdaad iets meer afleidingen op *-ering* ontstaan zijn, maar er zijn ook heel wat tegenvoorbeelden, zoals: *denazificatie*, *destalinisatie*, *optimalisatie*, *russificatie* en *synchronisatie*. Er zit dus wel iets in deze door de ANS genoemde *-ering*-bevorderende factor, maar een wet van Meden en Perzen is dit zeker niet.

Een doublet-bevorderende factor

In het *Invert Woordenboek* staan ca. 400 ww. op *-iseren*, dit is 1/6de van alle ww. op *-eren*, maar ze leveren de helft van de doubletten. Deze verhouding wordt bevestigd door de cijfers van mijn corpus: van de 212 onderzochte doubletten zijn er 125 (dus meer dan de helft) afgeleid van ww. op *-iseren*. Ze hebben allemaal een Franse tegenhanger op *-ation* en toch komt hier ook *-ering* voor, wat al veel zegt over de productiviteit van *-ering*.

Nederlandse en Duitse doubletten

Als er bij *-atie* een duidelijke invloed is van het Franse equivalent op *-ation*, zou je bij *-ering* kunnen denken aan invloed van een Duits equivalent op *-ierung*. De Duitse woordenboeken, zoals Wahrig, vermelden veel meer doubletten dan de GVD, nl. een klein honderdtal, maar slechts 5 ervan bleken op Google ongeveer even vaak voor te komen (maximaal verschil 15%). In alle 5 de gevallen is er in het Nederlands een overduidelijke voorkeur voor *-atie*: *Diversifikation/Diversifizierung* (diversificatie), *Identifikation/Identifizierung* (identificatie), *Isolation/Isolierung* (isolatie), *Kolonisation/Kolonisierung* (kolonisatie), *Säkularisation/Säkularisierung* (secularisatie). Je zou er ook nog *Neutralisation/Neutralisierung* (neutralisatie) aan toevoegen kunnen, ware het niet dat de vorm op *-ierung* hier een ruimere betekenis heeft dan *-ation* dat vooral betrekking heeft op scheikunde.

Soms heeft het Nederlands alleen *-atie*, terwijl het Duits de beide vormen kent, maar dan met een verschil in betekenis: *organisatie; Organisation # Organisierung; polarisatie; Polarisation # Polarisierung; urbanisatie; Urbanisation # Urbanisierung*.

Als er een doublet is in het Nederlands, is er in het Duits in alle gevallen een voorkeur voor *ierung*: *acclimatisatie/ering//Akklimatisierung; activatie/ering//Aktivierung; actualisatie/ering//Aktualisierung; idealisatie/ering//Idealisierung; magnetisatie/ering//Magnetisierung; miniaturisatie/ering//Miniaturisierung; palatalisatie/ering//Palatalisierung; rationalisatie/ering//Rationalisierung; regularisatie/ering//Regularisierung*.

Ook als er in het Nederlands een duidelijke voorkeur voor *-atie* is, heeft het Duits alleen *-ierung*: *accreditatie//Akkreditierung; (de)centralisatie//(De)Zentralisierung; codificatie//Kodifizierung; collectivisatie//Kollektivisierung; consolidatie//Konsolidierung; demoralisatie//Demoralisierung; denazificatie//Entnazifizierung; destalinisatie//Entstalinisierung; differentiatie//Differenzierung; discriminatie//Diskriminierung; elektrificatie//Elektrifizierung; eliminatie//Eliminierung; fragmentatie//fragmentierung; generalisatie//Generalisierung; harmonisatie//Harmonisierung; immunisatie//Immunisierung; impregnatie//Impregnung; industrialisatie//Industrialisierung; instrumentatie//Instrumentierung; inventarisatie//Inventarisierung; kapitalisatie//Kapitalisierung; lokalisatie//Lokalisierung; mechanisatie//Mechanisierung; metallisatie//Metallisierung; (de)mobilisatie// (De)Mobilisierung;*

mystificatie//Mystifizierung; nationalisatie//Nationalisierung; naturalisatie//Naturalisierung; normalisatie//Normalisierung; optimalisatie//Optimalisierung; oriëntatie//Oriëntierung; orkestratie//Orchestrierung; personalisatie//Personalisierung; quotisatie//Quotisierung; ratificatie//Ratifizierung; realisatie//Realisierung; registratie//Registrierung; segmentatie//Segmentierung; sensibilisatie//Sensibilisierung; signalisatie//Signalisierung; specialisatie//Specialisierung; (de)stabilisatie//(De)Stabilisierung; standaardisatie//Standardisierung; terrorisatie//Terrorisierung; transportatie//Transportierung; valorisatie//Valorisierung; verificatie//Verifizierung; visualisatie//Visualisierung.

Het is duidelijk dat het Duits veel minder de invloed van het Franse *-ation* heeft ondergaan dan het Nederlands.

Conclusie

Het *Invert Woordenboek* vermeldt ca. 2500 ww. op *-eren*. Daarnaast zijn er ca. 800 zn. op *-atie*, d.i. het dubbele van de ca. 400 zn. op *-ering*. Er zijn ook meer dan 200 doubletten.

- Uit de gevonden voorbeelden blijkt duidelijk dat het nog vaak gemaakte onderscheid tussen *-ering* als nomen actionis en *-atie* als resultaat van de handeling lang niet altijd opgaat.
- Meestal is *-atie* de oudere vorm, maar daarnaast zijn soms zn. op *-ering* ontstaan die vaak al gebruikelijker zijn dan *-atie*.
- Dit betekent echter niet dat er een algemene evolutie van *-atie* naar *-ering* zou zijn, integendeel: uit een vergelijking van het WNT met Google blijkt dat er eerder een evolutie naar *-atie* is.
- In een aantal gevallen komen beide vormen ongeveer even vaak voor, zodat het dan om een echt doublet gaat. Het onderzoek heeft er meer en vooral andere opgeleverd dan die welke door de GVD vermeld worden: er waren er echter slechts 5 die ik in Noord en Zuid even vaak aangetroffen heb; daarnaast waren er nog eens 11 alleen voor het Noorden en 19 alleen voor het Zuiden, wat al op een grotere taalonzekerheid in het Zuiden wijst. Maar ook in het Noorden kwamen in honderden voorbeelden de twee vormen naast elkaar voor, zelfs in gevallen waar een van de twee erg ongebruikelijk is en we dus zeker niet met een doublet te maken hebben.
- In tegenstelling met wat vaak beweerd wordt, kon er in het Zuiden geen algemene voorkeur voor *-atie* worden vastgesteld.

- Behalve bij afleidingen van nieuwe werkwoorden, die bij voorkeur op *-ering* uitgaan, speelt het bestaan van een Frans equivalent op *-ation* een grote rol bij de vorming van zn. op *-atie*, wat niet betekent dat die allemaal op een Franse leest geschoeid zijn: *annexatie* b.v. heeft geen Frans equivalent op *-ation*; daarnaast bestaan er enkele zn. op *-atie*, die afgeleid zijn van echt Nederlandse ww., zoals *bibberatie* en *verbouweratie*; soms is er ook Engelse of Amerikaanse invloed in het spel, zoals bij *amerikanisatie*, *computerisatie* of *digitalisatie*, die echter, omdat het vrij recente woorden zijn, vooral in hun *-ering* -vorm voorkomen. Deze door de ANS geciteerde factor die de vorming van zn. op *-ering* zou bevorderen is echter geen absolute regel. Om maar één tegenvoorbeeld te noemen(er zijn er veel andere): bij *lyofilisatie* (ook uit het Engels) schijnt de vorm op *-ering* geen kans te maken, ondanks het feit dat het om een heel recent woord gaat.
- De andere door Pauwels, Booij of de ANS aangehaalde blokkerings- of bevorderingsfactoren zijn niet operationeel gebleken, soms sloegen ze de plank helemaal mis, waarschijnlijk omdat ze op veel te weinig voorbeelden gebaseerd waren.
- Naast het bestaan van een Frans pendant op *-ation*, is het bestaan van een ww. op *-iseren* een sterk bevorderende factor voor de vorming van doubletten op *-isatie/-isering*. Waarom dit zo is, is niet duidelijk.
- De politiek van de GVD, die erin bestaat in heel veel gevallen het zn. op *-atie*, en vooral op *-ering*, niet meer als trefwoord op te nemen, maar naar de uitgangen *-atie*, *-isatie* of *-ing* te verwijzen, zet de gebruiker van het woordenboek op het verkeerde been. Het is te gemakkelijk zich achter de opmerking te verschuilen: ‘In principe is een dergelijke afleiding(i.e. op *-ering*) bij alle werkwoorden (i.e. op *-eren*)mogelijk...’. Ten eerste bestaan er voor een aantal werkwoorden op *-eren* helemaal geen afleidingen op *-ering* of op *-atie* (zoals bij *assorteren* of *barricaderen*), en ten tweede zijn er dubbel zoveel afleidingen op uitsluitend *-atie* dan op uitsluitend *-ering*. De GVD is dus echt aan *actualisering* of *actualisatie* toe.

Bijlage 1

- 1) Voorbeelden van echte doubletten (een van de twee vormen komt in minstens 40% van de gevallen voor) die op dezelfde vindplaats naast elkaar gebruikt werden:
 - 1a) Doubletten in Noord en Zuid:
 ‘...*activatie* tom tom software...de *activering* van tom tom navigator..’ (www.palmclub.nl)

- 1b) Doubletten alleen in het Noorden:
 ‘Vangst en *acclimatisatie*...vangst en *acclimatisering* van tropische vissen...’ (www.users.pandora.be)
 ‘Inhoudsopgave *actualisering* handboek....de jaarlijkse *actualisatie*...’ (www.doorstroom-
- 1c) Doubletten alleen in het Zuiden(Ik geef echter uitsluitend NL-voorbeelden, om te laten zien dat ze ook in het Noorden soms naast elkaar voorkomen):
 ‘...uitwerking van de plannen voor *accreditatie*...met betrekking tot *accreditering*...’ (www.archief.minfin.nl)
 ‘*Annulering*: 96 uur voor de dag van aankomst.*Annulatie* alleen schriftelijk mogelijk.’ (www.hotel.holland.nl)
 ‘Heerkens Industriële *Automatisatie*. ...Gespecialiseerd in industriële *automatisering*.’ (www.webadresboek.nl)
 ‘Restauratie.*Conservatie* vragen.Is er een verschil tussen *conservering* en restauratie?’ (www.hetblauwepaard.nl)
 ‘De beleggingsopbrengst van meer dan 3% wordt gebruikt om de *indexering* te financieren. De *indexatie* is dus niet langer gekoppeld aan...’(www.deltaloyd.nl)
 ‘...het plan van 1877 tot *kanalisatie* en verbetering van de Tjonger...Kaart van de verbetering en de *kanalisering* van de Tjonger...’(www.friesarchief.nl)
 ‘Het *Limitatie* Verdrag van 1976 regelt de *limitering* van...’(www.marsh.nl)
- 2) Doubletten in wording (een van de twee vormen komt in 20 tot 39% van de gevallen voor):
 ‘SCM *Certificatie* B.V.Stichting *Certificering* Motorrijtuigbeveiliging...’ (www.scm.nl)
 ‘De achtergrond van deze probleemstelling is een tweeledige *polarisering* ...oplossingen voor een tweeledige *polarisatie*...’(www.europan.nl)
 ‘Mijn *redentatie* zit logisch in elkaar...In jouw *redenering* kan ik geen logica ontdekken.’ (www.debatplaats.vara.nl)
- 3) Een van de twee vormen komt in minder dan 1% van de gevallen voor:
 ‘Bij deze *codificatie* van het juristenrecht waren er twee problemen...omdat erin nog geen rekening werd gehouden met de *codificering* van het juristenrecht.’ (www.knipselkrant.nl)
 ‘Zonder verdamping krijg je geen *condensering* in de lucht...Wolken ontstaan alleen via *condensatie*...’ (www.astrostart.nl)

‘De voorstellen tot *continuering*/handhaving van de gemeentegarantie...Het voorstel tot *continuatie* van de verhuring...’(www.bds.rotterdam.nl)

‘*Compensatie* gevraagd voor ‘kier’ in Haringvlietsluizen..Het waterschap wil een zoetwater-kanaal ter *compensering*...(www.ikcro.nl)

‘...de mate waarin *delegering* van taken van de huisarts plaatsvindt...In welke mate vindt *delegatie* van huisartstaken plaats...’(www.nivel.nl)

‘...gaat het weer op *discriminatie* gooien...De islamisering, *discrimineren* en segregering vanuit religieuze idioterie...’(www.telegraaf.nl)

‘...uitvoeren van een *inventarisatie*...er was geen behoefte aan een brede *inventarisering*...’ (www.apolloplatform.nl)

‘...resolutie VS beoogt *kolonisering* van Irak...een poging tot *kolonisatie* van Irak..’ (www.nieuws.nl)

‘...om *kristallisatie* te voorkomen...Het is dus de bedoeling om *kristallisering* te voorkomen’(www.hccnet.nl)

‘Hoe bestrijden we *radicalisatie*? Ze vragen niet waarom *radicalisering* ontstaat.’ (www.forum.marokko.nl)

‘*Specialisatie* en academisering binnen het verpleegkundig beroep...*Specialisering* en academisering binnen de verpleging.’(www.nmw.nl)

‘*Vaccinatie* was tot 1991 in de EU gebruikelijk..De Britse overheid denkt vooralsnog niet aan *vaccinering*...’(www.nrc.nl)

- 4) Voorbeelden waarin op Belgische sites de Belgische variant en de standaardtalige vorm naast elkaar worden gebruikt:

‘...en komen tot de *constatering* dat er geen winkeltjes meer open zijn...kwam al snel tot de *constatatie* dat...’(www.home.scarlet.be)

‘De annuleringsvoorwaarden worden bij elke *reservering* vermeld op het bevestigingsformulier en staan tevens in de bevestigingsmail die u na uw *reservatie*...’ (www.hotels.be)

Bijlage 2

Lijst van de voorkeurvormen (* = niet in de GVD)

voorkeur -atie	voorkeur -ering	echte doubletten (# = + / -20%)
	accentuering (NL+BE)	
acclimatisatie (BE)		acclimatisatie / ering* (NL)
accreditatie (NL)		accreditatie / ering* (NL)
		activatie* / ering (NL+BE)
	actualisering (BE)	actualisatie* / ering (NL)
	afrikanisering* (NL+BE)	
	alfabetisering (NL+BE)	
	amerikanisering* (NL+BE)	

annexatie (NL+BE)

annulering (NL)

annulatie / ering (BE)

argumentatie (NL+BE)

automatisering (NL)

automatisatie / ering (BE)

bagatellisering* (NL+BE)

balkanisering* (NL+BE)

carbonisatie (NL+BE)

categorisering (NL+BE)

centratie* (NL+BE)

voorkeur -atie	voorkeur -ering	echte doubletten (# = + / -20%)
(de)centralisatie (NL+BE)		
certificatie (BE)	certificering* (NL)	
citatie (NL+BE)		
codificatie (NL+BE)		
collectivisatie (NL)		collectivisatie / ering* (BE)
	commercialisering* (NL+BE)	
compensatie (NL+BE)		
	computerisering (NL+BE)	
concentratie (NL+BE)		
	conceptualisering* (NL+BE)	
condensatie (NL+BE)		
	conservering (NL)	conservatie / ering (BE)
consolidatie (NL+BE)		
	constatering (NL)	constatatie [ZN] / ering (BE)
	continuering* (NL+BE)	
	(de)criminalisering* (NL+BE)	
	culpabilisering* [ZN] (BE)	
	deconfessionalisering (NL+BE)	
decoratie (NL+BE)		
defiscalisatie* (NL)	defiscalisering* (BE)	
dekolonisatie (NL+BE)		
delegatie (NL+BE)		
delokalisatie* [ZN] (BE)		
	demilitarisering* (NL+BE)	
	democratisering (NL+BE)	
demobilisatie (NL+BE)		
demoralisatie (NL+BE)		
denitrificatie* (NL+BE)		

denazificatie* (NL+BE)	denuclearisering (NL)	denuclearisatie* / ering (BE)
	depenalisering* [ZN] (BE)	
depersonalisatie (NL+BE)	deregulering (NL+BE)	destabilisatie* / ering* (NL+BE)
destalinisatie* (NL+BE)		
differentiatie (NL+BE)	digitalisering* (NL+BE)	
discriminatie (NL+BE)		
diversificatie (NL+BE)	dramatisering* (NL+BE)	
elektrificatie (NL+BE)		
eliminatie (NL+BE)	europaeisering* (NL+BE)	
evangelisatie (NL+BE)		facturatie* / ering* (NL+BE)
falsificatie (NL+BE)	feminisering* (NL+BE)	
filtratie (NL+BE)	fiscalisering (NL+BE)	
formatie (NL+BE)	formulering (NL+BE)	
fossilisatie (NL+BE)		

voorkeur -atie	voorkeur -ering	echte doubletten (# = + / -20%)
fragmentatie (NL+BE)		
frustratie (NL+BE)		
galvanisatie (NL+BE)		
generalisatie (NL)		generalisatie / ering (BE)
	germanisering* (NL+BE)	
	globalisering (NL+BE)	
harmonisatie (NL)		harmonisatie / ering* (NL)
hospitalisatie (NL+BE)		
	idealisering* (BE)	idealisatie / ering* (NL)
identificatie (NL+BE)		
illuminatie (NL+BE)		
immunisatie (NL+BE)		
implementatie (NL+BE)		
impregnatie (NL+BE)		
	indexering (NL)	indexatie / ering (BE)
indicatie (NL+BE)		
	individualisering* (NL+BE)	
industrialisatie (NL)		industrialisatie / ering* (BE)
	infantilisering* (NL+BE)	
initiatie (NL+BE)		
innovatie (NL+BE)		
installatie (NL+BE)		
	institutionalisering* (NL+BE)	
instrumentatie (NL+BE)		
	internationalisering* (NL+BE)	
interpretatie (NL+BE)		
inundatie (NL+BE)		
	invalidering* (NL+BE)	

inventarisatie (NL+BE)	islamisering* (NL+BE)	
isolatie (NL+BE)		
kanalisatie (NL)		kanalisatie / ering* (BE)
kapitalisatie (NL+BE)		
kolonisatie (NL+BE)		
kristallisatie (NL+BE)		
	kwantificering* (NL+BE)	
legalisatie (NL+BE)		
legitimatie (NL+BE)		
	liberalisering* (NL+BE)	
	limitering* (NL)	limitatie / ering* (BE)
liquidatie (NL+BE)		
lokalisatie (NL+BE)		
lyofilisatie (NL+BE)		
magnetisatie (BE)		magnetisatie / ering* (NL)
manifestatie (NL+BE)		
	marginalisering* (NL+BE)	
		masculinisatie / ering (NL+BE)
materialisatie (BE)		materialisatie / ering (NL)
maximalisatie (NL)		maximalisatie / ering* (BE)
mechanisatie (NL+BE)		
	medialisering* (NL+BE)	
	mediatisering (NL+BE)	

voorkeur -atie	voorkeur -ering	echte doubletten (# = + / -20%)
	medicalisering (NL+BE)	
metallisatie (NL+BE)		
	militarisering* (NL+BE)	
miniaturisatie* (BE)		miniaturisatie* / ering* (NL)
	minorisering* (NL+BE)	
(de)mobilisatie (NL+BE)		
	modernisering (NL+BE)	
modulatie (NL+BE)		
	monetarisering* (NL+BE)	
motivatie (NL+BE)		
	motorisering* (NL+BE)	
mystificatie (NL+BE)		
	nationalisering (BE)	nationalisatie / ering (NL)
naturalisatie (NL+BE)		
negotiatie (NL+BE)		
neutralisatie (NL+BE)		
nitratie (NL)	nitrrering* (BE)	
	nominalisering (BE)	nominalisatie / ering* (NL)
normalisatie (NL+BE)		
optimalisatie* (NL+BE)		
organisatie (NL+BE)		
oriëntatie (NL+BE)		
orkestratie (NL+BE)		
palatalisatie (BE)		palatalisatie / ering (NL)
penalisatie* [ZN] (BE)		
personalisatie (NL+BE)		personalisatie / ering* (BE)
polarisatie (NL+BE)		
	politisering* (NL+BE)	
	popularisering* (NL+BE)	
programmatische [ZN] (BE)	programmering (NL)	
pulsatie (NL+BE)		

purgatie (NL)		purgatie / purgering (BE)
	quotering* (NL+BE)	
quotisatie (NL+BE)		
	radicalisering* (NL+BE)	
ratificatie (NL+BE)		
		rationalisatie / ering* (NL+BE)
realisatie (NL+BE)		
recitatie (NL+BE)		
	redenering (NL+BE)	
	regionalisering* (NL+BE)	
registratie (NL+BE)		
	reglementering* (NL+BE)	
regularisatie (BE)		regularisatie / ering* (NL)
rehabilitatie (NL+BE)		
	repatriering (NL+BE)	
representatie (NL+BE)		
reservatie [ZN] (BE)	reservering (NL)	
revalorisatie (NL+BE)		
	revitalisering* (NL)	revitalisatie* / ering* (BE)
	ritualisering* (NL+BE)	
	robotisering* (NL+BE)	

voorkeur -atie	voorkeur -ering	echte doubletten (# = + / -20%)
	(de)sacralisering* (NL+BE)	
secularisatie (NL+BE)		
segmentatie (NL+BE)		
sensibilisatie (NL)	sensibilisering [ZN] (BE)	
signalisatie [ZN] (BE)		
socialisatie (NL+BE)		
sommatie (NL+BE)		
specialisatie (NL+BE)		
stabilisatie (NL+BE)		
stagnatie (NL+BE)		
standaardisatie (NL+BE)		
sterilisatie (NL+BE)		
	stigmatisering* (NL+BE)	
	stimulering (NL)	stimulatie / ering (BE)
sublimatie (NL+BE)		
	symbolisering* (NL)	symbolisatie / ering* (BE)
synchronisatie (NL+BE)		
syndicalisatie* [ZN] (BE)		
	systematisering* (NL+BE)	
	tarifiering (NL+BE)	
taxatie (NL+BE)		
	temporisering* (NL)	temporisatie / ering* (BE)
terrorisatie (NL+BE)		
traktatie (NL+BE)		
transportatie (NL+BE)		
trepanatie (NL+BE)		
urbanisatie (NL+BE)		
vaccinatie (NL+BE)		
valorisatie (NL+BE)		
variabilisatie (NL)	variabilisering* (BE)	
ventilatie (NL+BE)		

	verbalisering* (NL+BE)	
verificatie (NL+BE)		
visualisatie (NL+BE)		
vocalisatie (BE)		vocalisatie / ering* (NL)
vulkanisatie (NL+BE)		
vulgarisatie (BE)	vulgarisering (NL)	

Bijlage 3

Cijfers en afgeronde percentages (Google, november 2006)

-ering / -atie	NL aantal voorbeelden %	BE aantal voorbeelden %
accentuatie	250 (1)	95 (14)
accentuering	20.100 (99)	569 (86)
acclimatisatie	765 (47)	706 (73)
acclimatisering	859 (53)	265 (27)
accreditatie	357.000 (93)	59.000 (60)
accreditering	26.400 (7)	39.400 (40)

-ering / -atie	NL aantal voorbeelden %	BE aantal voorbeelden %
activatie	298.000 (46)	70.300
activering	355.000 (54)	97.200
actualisatie	211.000 (43)	48.700 (33)
actualisering	276.000 (57)	98.900 (67)
afrikanisatie	19 (15)	6 (9)
afrikanisering	108 (85)	63 (91)
alfabetisatie	278 (<1)	632 (3)
alfabetisering	59.700 (>99)	21.000 (97)
amerikanisatie	2.890 (24)	26 (2)
amerikanisering	9.180 (76)	1.370 (98)
annexatie	38.300 (>99)	11.600 (>99)
annexering	99 (<1)	39 (<1)
annulatie	619 (<1)	94.500 (59)
annulering	415.000 (>99)	66.300 (41)
argumentatie	502.000 (>99)	148.000 (>99)
argumentering	1.370 (<1)	658 (<1)
automatisatie	555 (<1)	160.000 (41)
automatisering	2.010.000 (>99)	226.000 (59)
bagatellisatie	220 (28)	0 (0)
bagatellisering	566 (72)	311 (100)
balkanisatie	34 (3)	30 (8)
balkanisering	970 (97)	355 (92)

carbonisatie	272 (96)	311 (99)
carbonisering	12 (4)	3 (1)
categorisatie	946 (2)	660 (3)
categorisering	55.400 (98)	20.900 (97)
centralisatie	94.600 (84)	60.300 (84)
centralisering	18.000 (16)	11.800 (16)
centratie	22.200 (97)	831 (67)
centrering	634 (3)	414 (33)
certificatie	306.600 (26)	133.000 (67)
certificering	887.000 (74)	65.800 (33)
citatie	16.200 (99)	854 (87)
citering	167 (1)	123 (13)
codificatie	35.800 (99)	28.000 (>99)
codificering	590 (1)	191 (<1)
collectivisatie	1.450 (72)	472 (42)
collectivisering	561 (28)	652 (58)
commercialisatie	9.160 (12)	24.200 (23)
commercialisering	68.400 (88)	79.500 (77)
compensatie	1.020.000 (>99)	251.000 (>99)
compensering	383 (<1)	111 (<1)
computerisatie	45 (6)	29 (17)
computerisering	650 (94)	138 (83)
concentratie	1.190.000 (>99)	434.000 (>99)

concentrerend

172 (<1)

42 (<1)

-ering / -atie	NL aantal voorbeelden	%BE aantal voorbeelden	%
conceptualisatie	232 (30)	289 (31)	
conceptualisering	536 (70)	643 (69)	
condensatie	82.100 (>99)	110.000 (>99)	
condensering	161 (<1)	56 (<1)	
conservatie	27.800 (15)	32.200 (57)	
conservering	161.000 (85)	24.200 (43)	
consolidatie	189.000 (95)	92.500 (99)	
consolidering	9.860 (5)	979 (1)	
constatatie	1.130 (<1)	9.910 (42)	
constatering	567.000 (>99)	13.700 (58)	
continuatie	943 (<1)	435 (3)	
continuering	171.000 (>99)	16.100 (97)	
criminalisatie	450 (2)	124 (1)	
criminalisering	18.000 (98)	9.810 (99)	
culpabilisatie	7 (19)	54 (13)	
culpabilisering	29 (81)	367 (87)	
decentralisatie	245.000 (95)	64.700 (85)	
decentralisering	13.400 (5)	11.000 (15)	
deconfessionalisatie	4 (1)	2 (2)	
deconfessionalisering	520 (99)	97 (98)	
decoratie	1.690.000 (>99)	1.330.000 (>99)	
decorering	72 (<1)	16 (<1)	

decriminalisatie	101 (14)	33 (7)
decriminalisering	610 (86)	440 (93)
defiscalisatie	1.690 (80)	170 (32)
defiscalisering	404 (20)	365 (68)
dekolonisatie	33.400 (>99)	854 (75)
dekolonisering	267 (<1)	292 (25)
delegatie	673.000 (>99)	377.000 (99)
delegering	165 (<1)	347 (1)
delokalisatie	158 (73)	18.600 (95)
delokalisering	58 (27)	970 (5)
demilitarisatie	449 (37)	144 (22)
demilitarisering	751 (63)	503 (78)
demobilisatie	13.700 (99)	643 (71)
demobilisering	180 (1)	262 (29)
demoralisatie	1.020 (67)	375 (66)
demoralisering	513 (33)	195 (34)
denazificatie	940 (98)	92 (92)
denacificering	22 (2)	8 (8)
denitrificatie	16.400 (>99)	553 (99)
denitrificering	11 (<1)	4 (1)
denuclearisatie	36 (32)	345 (60)
denuclearisering	76 (68)	228 (40)
depenalisatie	3 (5)	246 (26)

depenalisering

53 (95)

705 (74)

-ering / -atie	NL aantal voorbeelden	%BE aantal voorbeelden	%
depersonalisatie	12.700 (>99)	1.120 (92)	
depersonalisering	60 (<1)	92 (8)	
deregulatie	646 (<1)	268 (1)	
deregulering	197.000 (>99)	29.700 (99)	
destabilisatie	827 (46)	686 (43)	
destabilisering	985 (54)	900 (57)	
destalinisatie	706 (96)	237 (96)	
destalinisering	26 (4)	10 (4)	
differentiatie	520.000 (97)	1.430.000 (99)	
differentiëring	18.900 (3)	12.200 (1)	
digitalisatie	810 (1)	36.700 (23)	
digitalisering	110.000 (99)	125.000 (73)	
discriminatie	1.170.000 (>99)	586.000 (>99)	
discriminering	45 (<1)	30 (<1)	
diversificatie	69.200 (99)	56.800 (85)	
diversificering / diversifiëring	485 (1)	10.083 (15)	
dramatisatie	24 (2)	130 (17)	
dramatisering	1.170 (98)	616 (83)	
elektrificatie	15.000 (>99)	1.517 (97)	
elektrisering	109 (<1)	32 (3)	
eliminatie	85.300 (99)	55.200 (>99)	

eliminering	504 (<1)	138 (<1)
europenisatie	40 (<1)	20 (2)
europenisering	17.300 (>99)	904 (98)
evangelisatie	241.000 (>99)	25.600 (>99)
evangelisering	330 (<1)	152 (<1)
facturatie	88.500 (56)	121.000 (59)
facturering	70.700 (44)	84.200 (41)
falsificatie	11.000 (>99)	1.350 (>99)
falsificering	34 (<1)	10 (<1)
feminisatie	459 (4)	190 (25)
feminisering	11.900 (96)	573 (75)
filtratie	89.100 (>99)	28.500 (99)
filtrering	331 (<1)	228 (1)
fiscalisatie	42 (<1)	14 (5)
fiscalisering	40.400 (>99)	296 (95)
formatie	968.000 (>99)	146.000 (>9)
formering	505 (<1)	50 (<1)
formulatie	1.100 (<1)	533 (<1)
formulering	527.000 (>99)	184.000 (>99)
fossilisatie	434 (80)	119 (66)
fossilisering	109 (20)	60 (34)
fragmentatie	525.700 (>99)	20.200 (97)
fragmentering	665 (<1)	590 (3)

frustratie	557.000 (>99)	190.000 (>99)
frustrering	43 (<1)	2 (<1)

-ering / -atie	NL aantal voorbeelden %	BE aantal voorbeelden %
galvanisatie	453 (76)	1.100 (93)
galvanisering	137 (23)	86 (7)
generalisatie	53.800 (99)	633 (52)
generalisering	734 (1)	573 (48)
germanisatie	93 (33)	21 (12)
germanisering	190 (67)	152 (88)
globalisatie	134.000 (16)	20.800 (5)
globalisering	713.000 (84)	416.000 (95)
harmonisatie	241.000 (84)	89.200 (53)
harmonisering	47.300 (16)	77.600 (47)
hospitalisatie	9.170 (96)	219.000 (>99)
hospitalisering	427 (4)	117 (<1)
idealisatie	876 (53)	97 (10)
idealisering	773 (47)	868 (90)
identificatie	1.140.000 (>99)	492.000 (>99)
identificering	1.020 (<1)	611 (<1)
illuminatie	12.500 (100)	4.360 (100)
illuminering	0 (0)	0 (0)
immunisatie	31.200 (99)	971 (89)
immunisering	428 (1)	126 (11)
implementatie	1.240.000 (>99)	534.000 (97)
implementering	540 (<1)	15.300 (3)

impregnatie	14.400 (95)	866 (62)
impregnering	795 (5)	524 (38)
indexatie	75.400 (22)	73.600 (41)
indexering	275.000 (78)	104.000 (59)
indicatie	1.410.000 (98)	230.000 (>99)
indicering	31.500 (2)	202 (<1)
individualisatie	15.200 (7)	558 (1)
individualisering	202.000 (93)	79.500 (99)
industrialisatie	83.700 (75)	23.000 (57)
industrialisering	28.300 (25)	17.200 (43)
infantilisatie	41 (5)	12 (6)
infantilisering	826 (95)	173 (94)
intiatie	82.000 (99)	248.000 (>99)
initiëring	543 (1)	90 (<1)
innovatie	1.350.000 (>99)	725.000 (>99)
innovering	103 (<1)	144 (<1)
installatie	1.390.000 (>99)	1.140.000 (>99)
installering	551 (<1)	784 (<1)
institutionalisatie	474 (1)	132 (1)
institutionalisering	32.900 (99)	15.800 (99)
instrumentatie	239.000 (>99)	29.000 (99)
instrumentering	523 (<1)	398 (1)
internationalisatie	33.700 (4)	957 (1)

internationalisering

812.000 (96)

129.000 (99)

-ering / -atie	NL aantal voorbeelden %	BE aantal voorbeelden %
interpretatie	1.080.000 (>99)	582.000 (>99)
interpretering	152 (<1)	145 (<1)
inundatie	30.700 (>99)	504 (99)
inundering	10 (<1)	3 (1)
invalidatie	94 (21)	45 (20)
invalidering	346 (79)	191 (80)
inventarisatie	1.230.000 (99)	190.000 (92)
inventarisering	9.310 (1)	16.700 (8)
islamisatie	263 (<1)	42 (6)
islamisering	147.000 (>99)	699 (94)
isolatie	822.000 (>99)	376.000 (>99)
isolering	12.200 (<1)	664 (<1)
kanalisatie	14.400 (95)	594 (48)
kanalisering	687 (5)	648 (52)
kapitalisatie	10.400 (95)	35.800 (99)
kapitalisering	518 (5)	225 (1)
kolonisatie	79.500 (99)	46.600 (99)
kolonisering	1.190 (1)	577 (1)
kristallisatie	18.900 (99)	935 (95)
kristallisering	128 (1)	52 (5)
kwantificatie	11.700 (15)	857 (5)
kwantificering	64.200 (85)	16.900 (95)

legalisatie	314.000 (68)	44.500 (71)
legalisering	145.000 (32)	18.600 (29)
legitimatie	374.000 (88)	27.100 (70)
legimitering	50.100 (12)	11.700 (30)
liberalisatie	49.000 (12)	670 (<1)
liberalisering	364.000 (88)	166.000 (>99)
limitatie	1.420 (7)	591 (40)
limitering	18.400 (93)	885 (60)
liquidatie	245.000 (>99)	40.400 (>99)
liquidering	95 (<1)	27 (<1)
lokalisatie	237.000 (93)	144.000 (99)
lokalisering	18.900 (7)	980 (1)
lyofilisatie	200 (99)	1.060 (>99)
lyofilisering	2 (1)	3 (<1)
magnetisatie	534 (49)	410 (78)
magnetisering	566 (51)	113 (22)
manifestatie	663.000 (>99)	169.000 (>99)
manifestering	136 (<1)	43 (<1)
marginalisatie	736 (3)	641 (5)
marginalisering	28.000 (97)	13.000 (95)
masculinisatie	49 (46)	14 (44)
masculinisering	58 (54)	18 (56)
materialisatie	17.500 (47)	691 (74)

materialisering

20.000 (53)

239 (26)

-ering / -atie	NL aantal voorbeelden %	BE aantal voorbeelden %
maximalisatie	25.400 (66)	669 (53)
maximalisering	13.000 (34)	582 (47)
mechanisatie	420.000 (93)	71.200 (99)
mechanisering	29.900 (7)	732 (1)
medialisatie	8 (4)	3 (5)
medialisering	205 (96)	57 (95)
mediatisatie	7 (1)	50 (6)
mediatisering	673 (99)	845 (94)
medicalisatie	90 (<1)	53 (<1)
medicalisering	20.400 (>99)	12.300 (>99)
metallisatie	368 (89)	1.050 (99)
metallisering	47 (11)	13 (1)
militarisatie	207 (2)	56 (6)
militarisering	10.600 (98)	911 (94)
miniaturisatie	9.140 (46)	905 (66)
miniaturisering	10.600 (54)	458 (34)
minorisatie	3 (3)	76 (19)
minorisering	100 (97)	330 (81)
mobilisatie	142.000 (99)	66.400 (99)
mobilisering	973 (1)	717 (1)
modernisatie	738 (<1)	1.040 (<1)
modernisering	571.000 (>99)	248.000 (>99)

modulatie	65.000 (>99)	26.300 (64)
modulering	522 (<1)	14.500 (36)
monetarisatie	24 (4)	18 (9)
monetarisering	556 (96)	186 (91)
motivatie	1.400.000 (77)	559.000 (51)
motivering	409.000 (23)	232.000 (49)
motorisatie	2.650 (10)	822 (39)
motorisering	23.100 (90)	1.300 (61)
mystificatie	9.570 (>99)	663 (>99)
mystificering	28 (<1)	1 (<1)
nationalisatie	14.300 (54)	9.770 (20)
nationalisering	12.300 (46)	39.200 (80)
naturalisatie	311.000 (>99)	33.600 (>99)
naturalisering	308 (<1)	129 (<1)
negotiatie	919 (99)	1.140 (98)
negotiering	8 (1)	26 (2)
neutralisatie	21.800 (96)	13.100 (94)
neutralisering	977 (4)	847 (6)
nitratie	193 (60)	78 (30)
nitring	127 (40)	179 (70)
nominalisatie	236 (52)	13 (6)
nominalisering	218 (48)	189 (94)
normalisatie	257.000 (90)	62.200 (78)

normalisering

28.900 (10)

17.900 (22)

-ering / -atie	NL aantal voorbeelden %	BE aantal voorbeelden %
optimalisatie	1.100.000 (83)	375.000 (81)
optimalisering	223.000 (17)	88.200 (19)
organisatie	2.090.000 (>99)	1.400.000 (>99)
organisering	234 (<1)	97 (<1)
oriëntatie	1.170.000 (98)	502.000 (90)
oriëntering	19.700 (2)	53.500 (10)
orkestratie	12.900 (>99)	9.230 (>99)
orkestrering	10 (<1)	7 (<1)
palatalisatie	83 (56)	59 (80)
palatalisering	64 (44)	15 (20)
penalisatie	31 (82)	708 (79)
penalisering	7 (18)	185 (21)
personalisatie	112.000 (84)	21.800 (59)
personalisering	22.100 (16)	15.100 (41)
polarisatie	173.000 (94)	48.500 (80)
polarisering	11.000 (6)	11.500 (20)
politisie	3 (<1)	6 (<1)
politisering	21.600 (>99)	15.900 (>99)
popularisatie	569 (3)	255 (2)
popularisering	17.700 (97)	12.100 (98)
programmatische	18.200 (2)	661.000 (75)
programmering	1.060.000 (98)	215.000 (25)

pulsatie	1.460 (76)	502 (87)
pulsering	463 (24)	72 (13)
purgatie	77 (84)	12 (55)
purgering	15 (16)	10 (45)
quotatie	1.050 (3)	21.600 (10)
quotering	30.100 (97)	190.000 (90)
quotisatie	631 (99)	40 (100)
quotisering	4 (1)	0 (0)
radicalisatie	1.290 (<1)	355 (3)
radicalisering	269.000 (>99)	13.200 (97)
ratificatie	62.700 (98)	59.600 (99)
ratificering	986 (2)	646 (1)
rationalisatie	27.300 (48)	40.900 (51)
rationalisering	29.400 (52)	39.300 (49)
realisatie	1.300.000 (71)	1.140.000 (99)
realisering	543.000 (29)	20.100 (1)
recitatie	12.300 (>99)	227 (94)
recitering	26 (<1)	14 (6)
redenatie	105.000 (19)	2.310 (1)
redenering	448.000 (81)	242.000 (99)
regionalisatie	10.500 (12)	544 (1)
regionalisering	78.900 (88)	63.700 (99)
registratie	1.360.000 (>99)	1.250.000 (>99)

registrering

395 (<1)

223 (<1)

-ering / -atie	NL aantal voorbeelden	%BE aantal voorbeelden %
reglementatie	32 (<1)	201 (<1)
reglementering	60.300 (>99)	645.000 (>99)
regularisatie	544 (57)	190.000 (91)
regularisering	406 (43)	19.400 (9)
rehabilitatie	115.000 (>99)	32.300 (>99)
rehabilitering	133 (<1)	78 (<1)
repatriatie	311 (1)	74 (<1)
repatriëring	51.300 (99)	54.000 (>99)
representatie	238.000 (>99)	52.000 (>99)
representering	25 (<1)	6 (<1)
reservatie	31.000 (3)	625.000 (63)
reservering	1.130.000 (97)	367.000 (37)
revalorisatie	22 (96)	717 (92)
revalorisering	1 (4)	61 (8)
revitalisatie	40.400 (14)	533 (49)
revitalisering	251.000 (86)	565 (51)
ritualisatie	120 (17)	31 (26)
ritualisering	572 (83)	86 (74)
robotisatie	25 (<1)	220 (42)
robotisering	14.600 (>99)	300 (58)
sacralisatie	62 (13)	49 (26)
sacralisering	426 (87)	136 (74)

secularisatie	59.200 (74)	16.000 (95)
secularisering	20.900 (26)	770 (5)
segmentatie	91.800 (76)	16.900 (65)
segmentering	29.700 (24)	9.180 (35)
sensibilisatie	14.400 (97)	99.500 (38)
sensibilisering	512 (3)	159.000 (62)
signalisatie	18.600 (98)	169.000 (>99)
signalisering	307 (2)	329 (<1)
socialisatie	74.600 (99)	28.700 (98)
socialisering	960 (1)	576 (2)
sommatie	77.200 (99)	861 (84)
sommering	591 (1)	170 (16)
specialisatie	914.000 (99)	239.000 (>99)
specialisering	10.700 (1)	734 (<1)
stabilisatie	181.000 (83)	52.500 (74)
stabilisering	37.000 (17)	18.100 (26)
stagnatie	242.000 (>99)	31.700 (97)
stagnering	666 (<1)	861 (3)
standaardisatie	237.000 (73)	39.900 (61)
standaardisering	87.000 (27)	25.700 (39)
sterilisatie	186.000 (>99)	81.200 (>99)
sterilisering	27 (<1)	4 (<1)
stigmatisatie	1.250 (8)	1.080 (2)

stigmatisering

49.300 (98)

21.100 (98)

-ering / -atie	NL aantal voorbeelden %	BE aantal voorbeelden %
stimulatie	178.000 (24)	57.200 (41)
stimulering	552.000 (76)	82.900 (59)
sublimatie	35.500 (98)	875 (85)
sublimering	746 (2)	152 (15)
symbolisatie	302 (28)	217 (45)
symbolisering	766 (72)	260 (55)
synchronisatie	517.000 (>99)	73.200 (>99)
synchronisering	598 (<1)	339 (<1)
syndicalisatie	1 (10)	143 (71)
syndicalisering	9 (90)	58 (29)
systematisatie	16 (4)	80 (54)
systematisering	348 (96)	69 (46)
tarificatie	95 (<1)	13.000 (24)
tarifiering	25.100 (>99)	43.000 (76)
taxatie	668.000 (>99)	48.000 (>99)
taxering	139 (<1)	142 (<1)
temporisatie	152 (1)	38 (48)
temporisering	21.500 (99)	41 (52)
terrorisatie	692 (87)	53 (65)
terrorisering	107 (13)	28 (35)
traktatie	259.000 (>99)	13.300 (>99)
traktering	3 (<1)	4 (<1)

transportatie	9.130 (99)	142 (96)
transportering	86 (1)	6 (4)
trepanatie	334 (99)	163 (99)
trepanering	5 (1)	1 (1)
urbanisatie	48.700 (99)	34.700 (>99)
urbanisering	506 (1)	150 (<1)
vaccinatie	465.000 (>99)	127.000 (>99)
vaccinering	92 (<1)	101 (<1)
valorisatie	17.800 (99)	304.000 (97)
valorisering	156 (1)	9.400 (3)
variabilisatie	1.050 (65)	64 (12)
variabilisering	557 (35)	449 (88)
ventilatie	868.000 (>99)	257.000 (>99)
ventilering	156 (<1)	248 (<1)
verbalisatie	344 (17)	224 (22)
verbalisering	1.710 (83)	776 (78)
verificatie	356.000 (>99)	140.000 (>99)
verifiëring	707 (<1)	206 (<1)
visualisatie	256.000 (88)	58.100 (84)
visualisering	35.500 (12)	11.000 (16)
vocalisatie	498 (43)	138 (84)
vocalisering	654 (57)	27 (16)
vulgarisatie	131 (33)	533 (74)

vulgarisering

268 (67)

189 (26)

vulkanisatie	850 (91)	362 (91)
vulkanisering	83 (9)	34 (9)

Bibliografie

- Al, B.P.F. en G.E. Booij, 'De productiviteit van woordvormingsregels', *Forum der Letteren*, maart 1981, p.26-38.
- ANS, *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, Groningen-Leuven, 1997.
- Booij, G.E. en A. van Santen, *Morfologie, de woordstructuur van het Nederlands*, Amsterdam, University Press, Amsterdam, 1995.
- Dale, van, *Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal*, Utrecht-Antwerpen, 14de druk, 2005.
- Haas, W. de en M. Trommelen *Morfologisch Handboek van het Nederlands*, SDU Uitgeverij, 's Gravenhage, 1993.
- Pauwels, J.L., 'Woorden op -atie en -ering in het Nederlands', *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, p. 203-210, 1964.
- Theissen, S., M. Esch en Ph. Hiligsmann., *Invert Woordenboek van het Nederlands*, C.I.P.L., Liège, 1988.
- Theissen, S., 'De doubletten op -ering/-atie', in *Album Moors*, C.I.P.L., Liège, 1989.
- Theissen, S., R. Alexis, M. en G.-T. Tewilt, *Rückläufiges Wörterbuch des Deutschen*, C.I.P.L., Liège, 1992.
- Theissen, S. en Ph. Hiligsmann., *Supplement op het Invert Woordenboek van het Nederlands*, C.I.P.L., Liège, 1993.
- Theissen, S., 'Een geval van taalin/onstabiliteit: de doubletten op -ering/-atie. Een vergelijkend Computeronderzoek in NRC en Knack', in *Handelingen van de Morfologiedagen 1997*, p. 29-41, Liège, 1999.
- Theissen, S. en P. Debrabandere, *Woordenboek voor Correct Taalgebruik*, Wolters Plantyn, Mechelen, 2004.
- Wahrig, G., *Deutsches Wörterbuch*, Mosaik-Verlag, München, 1986.
- WNT, *Woordenboek der Nederlandsche Taal op CD-rom*, Leiden. 1999. j

Literatuursociologie. Balans van een literatuurwetenschappelijke discipline.

Door Raymond Vervliet, Universiteit Gent

In de literaire kritiek werd van oudsher een relatie gelegd tussen literatuur en maatschappij. Van enige systematische aanpak en methodologische reflectie was daarbij evenwel geen sprake. Het bleef een intuïtieve, subjectieve en reductionistische benadering.

Vanaf het begin van de negentiende eeuw zien we maar eerst pogingen tot systematisering in de werken van Madame de Staël, *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* (1800) en van Louis de Bonald, *Réflexions sur les questions de l'Indépendance des Gens de Lettres, et de L'Influence du Théâtre sur les Moeurs et le Goût* (1805). Verdere reflecties over een meer systematische studie van de relatie tussen de literaire tekst en de sociale context kan men vinden in de werken van Friedrich Hegel, Alexis de Tocqueville, Auguste Comte, Hippolyte Taine, Georgii Plechanov en de inmiddels wat in de vergetelheid verzeilde Franse filosoof Jean-Marie Guyau. Die laatste heeft evenwel met zijn werk *L'art au point de vue sociologique* (1889) een belangrijke impuls gegeven aan de uitbouw van een literatuursociologische theorie. Hij stelt daarbij voor het literaire werk te beschouwen als een geheel, als een systeem, en ‘de découvrir les faits significatifs, expressifs d'une loi, ceux qui, dans la masse confuse des phénomènes, constituent des points de repère, et peuvent être reliés par une ligne, former un dessin, une figure, un système’.¹ Daarmee opteert hij reeds in 1889 voor een structuralistische analyse avant la lettre. Uit die conceptie van het literaire werk vloeit natuurlijk de stelling voort dat men niet buiten het kunstwerk het middel dient te zoeken om het te duiden en te begrijpen, maar in het werk zelf, als expressie van ‘une sorte de vision intérieure des formes possibles de la vie’.² Hiermee anticipeert Guyau tevens op de concepten van de interne ‘Weltanschauung’ of ‘vision du monde’ zoals we die later aantreffen in de theorieën van respectievelijk György Lukács en Lucien Goldmann. Het

1 J.M. Guyau, *L'art au point de vue sociologique*, Paris, F. Alcan, 7e ed., p. 65.

2 J.M. Guyau, op. cit., p. 44.

is dan ook niet verwonderlijk dat dit werk in zijn tijd opzienbarend en invloedrijk was. Hier bij ons b.v. behoorde de jonge August Vermeylen tot de bewonderaars ervan zoals blijkt uit zijn correspondentie. Het heeft ongetwijfeld sporen nagelaten in zijn literatuur- en kunsttheoretische geschriften, hoewel daar enige expliciete referentie aan het werk van Guyau ontbreekt.³

In de eerste helft van de twintigste eeuw zullen de literatuursociologische theorievorming en de praktische toepassingen ervan vooral in Duitsland plaatsvinden. De eerste belangrijke impulsen gingen uit van het werk van Levin Ludwig Schücking, Karl Mannheim, Erich Rothacker en Ernst Kohn-Bramstedt.

Reeds in 1913 publiceerde de anglist L.L. Schücking in het tijdschrift *Euphorion* zijn artikel 'Literaturgeschichte und Geschmacksgeschichte. Ein Versuch zu einer Problemstellung' (jg. 5, p. 561-577), dat hij tien jaar later zou uitwerken in boekvorm: *Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung* (1923). Hij stelde dat 'der Geschmack etwas zeitlich, kulturell und soziologisch bedingtes ist' (*Euphorion*, p. 562). Als literatuurgeschiedenis een deel is van de algemene cultuurgeschiedenis van een volk en maatschappij, dan dient de hoofdvraag te luiden: 'Was wird zu einer bestimmten Zeit in den verschiedenen Teilen des Volkes gelesen, und warum wird es gelesen' (*Euphorion*, p. 564). Vraagstelling en onderzoeksdomein zijn zeker relevant, maar Schücking werkt nog al te zeer met al te vage 'geistesgeschichtliche' concepten als 'die seelische Struktur der betreffenden Schicht' of 'Zeitgeist' zoals blijkt uit zijn praktische studie: *Die Familie im Puritanismus. Studie über Familie und Literatur in England im 16., 17. und 18. Jahrhundert* (1929). Het is evenwel een nog steeds vruchtbaar onderzoeksdomein, maar dat in de moderne literatuursociologie wordt benaderd vanuit een meer adequate en preciesere empirisch sociologische methodiek.

Karl Mannheim heeft als grondlegger van de kennissociologie een sterke impuls gegeven aan de ideologiekritische analyses. Zijn invloed is weliswaar indirect, want zelf heeft hij geen literatuursociologische studies verricht. Maar met zijn hoofdwerk, *Ideologie und Utopie* (1929), heeft hij aangetoond dat ook het utopische bewustzijn, ieder utopisch denken, een 'seinsgebundenen, gesellschaftsbezogenen Charakter' bezit. Ook utopieën bevatten ideologische elementen, plaatsgebonden aspecten, die voor het kennissociologisch

3 De bedoelde literatuur- en kunsttheoretische geschriften van August Vermeylen zijn: 'Methode in Literaturgeschichte' en 'Methode in Kunstgeschichte'. In: *Verzameld Werk*, II. Brussel, A. Manteau, 1951, p. 173 - 189 en 194 - 213.

onderzoek toegankelijk zijn. Utopieën vormen wel een belangrijk thema in de literatuur en kunst.

In het spoor van Mannheim brengt Erich Rothacker een belangrijke correctie aan op het mechanisch determinisme in de marxistische theorie van de monocausale verhouding tussen boven- en onderbouw en door het marxiaanse begrip van het maatschappelijk zijn te verruimen tot het begrip van het historische zijn. Bij zijn studie van *Kulturen als Lebensstile*⁴ en zijn onderzoek naar de mate waarin maatschappelijke factoren betrokken zijn bij het ontstaan en de verandering van stijlen, komt hij tot de volgende conclusie:

‘Geistige Haltungen und Stile sind kein Produkt mechanischer Determination, sondern Ausdruck nachverstehbarer produktiver Antworten des Menschen auf seine nach dem Spielraum seiner geistigen Kräfte so und so gedeuteten Lage in der Welt.’

Daarom introduceert hij in zijn verzamelbundel van referaten *Zur Lehre vom Menschen* (1933) het begrip ‘Wechselwirkung’ om de complexe grondstructuur van de verhoudingen tussen de ideologische bovenbouw en de maatschappelijke onderbouw aan te duiden. Hiermee behoudt hij weliswaar de materialistische basis van de marxistische analyse, maar bevrijdt hij haar van haar dogmatische karakter.

Een belangrijk nieuw inzicht wordt ook verschaft door Ernst Kohn-Bramstedt die evenzeer in het spoor van Mannheim de *Probleme der Literatursoziologie* (1931) analyseert en er oplossingen tracht voor aan te reiken. Hij stelt dat de sociologie als wetenschap van de maatschappij onscheidbaar is verbonden met een sociaalkritische houding, want eerst wanneer de maatschappelijke ordening niet meer vanzelfsprekend is gegeven, doch ‘höchst fragwürdig’ is geworden, ontwikkelt en scherpt zich de blik voor de opbouw, de ontwikkeling en de doelstellingen van de maatschappij. Met het oog op de methodologische uitbouw van de literatuursociologie stelt hij bovendien dat er slechts twee methoden zijn voor de interpretatie van literaire werken: de werkimmanente waarbij de specifieke structuur van het werk als geestelijke constructie wordt geduid en de functionalistische die gericht is op de duiding van het zowel individuele als collectieve zijn waaruit het literaire werk is ontstaan. Geen van beide methoden kan aanspraak maken op absolute geldigheid, doch zij dienen mekaar wederzijds aan te vullen.

4 E. Rothacker, ‘Der Beitrag der Philosophie und der Einzelwissenschaften zur Kunstsoziologie’. In: *Verhandlungen der Siebenten Deutschen Soziologentages*, 1931, p. 133.

Hoewel al deze auteurs belangrijke aanzetten gaven voor de uitbouw van een adequate methodologie, toch zou in de periode voor de jaren zestig het literatuursociologische onderzoek slechts ruimere bekendheid verwerven en een grotere aantrekkingskracht krijgen door het werk van Arnold Hauser, György Lukàcs en de literatuurcritici verbonden aan de zgn. Frankfurter Schule.

Voor al A. Hauser, die de door Mannheim en Rothacker ontwikkelde theorie van de verscheidenheid van de menselijke levens-, cultuur- en kunststijlen verder uitwerkte⁵, zou met zijn monumentale *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur* (1951) velen weten vertrouwd te maken en bekoren met de sociologische invalshoek. Hoewel niet helemaal vrij van al te speculatieve en deterministische relaties, toch is Hauser erin geslaagd te laten inzien hoe een geschiedenis van de grote stijlstromingen binnen een sociologisch kader verhelderend kan werken.

Nog monumentaler is het werk van de Hongaarse filosoof en estheticus György Lukàcs waarvan de Gesamtausgabe 12 banden telt, maar die werd voorafgegaan door de publikatie van een volume *Schriften zur Literatursoziologie* (1961) dat een door Peter Ludz gemaakte keuze uit Lukàcs' belangrijkste werken omvat. Lukàcs maakte aanvankelijk een kantiaanse fase door (*Die Seele und die Formen*, 1911), vervolgens een hegeliaanse fase (*Die Theorie des Romans*, 1920) en tenslotte een marxistische fase (ingezet met *Geschichte und Klassenbewusstsein*, 1923). In zijn ontwerp van een systematische esthetica op materialistische basis verwerpt hij evenwel - in het spoor van Rothacker - de causaal-deterministische onder- en bovenbouwtheorie van wat hij de 'Vulgärmarxisten' noemt en opteert hij ook voor een wisselwerking. Vanuit de hegeliaanse categorie van de totaliteit heeft hij zijn centraal begrip van het 'typische' (= typische situaties, handelingen en karakters) afgeleid. Met behulp van dit begrip meende hij een abstracte en naturalistische literatuur te kunnen onderscheiden van een de werkelijkheid concreet weerspiegelende, realistische literatuur. Het is duidelijk dat deze esthetica al te prescriptief, normatief en bovendien partijdig is. Daardoor wordt de hele naturalistische en avant-gardeliteratuur genegeerd. Ondanks deze kritiek blijft de historische betekenis van Lukàcs overeind⁶. Vooreerst blijven zijn indringende analyses van de werken van de grote realistische schrijvers als Balzac, Scott en Thomas Mann nog

5 De theoretische basis van zijn werk heeft A. Hauser uitgewerkt in: *Kunst und Gesellschaft* (1973) en *Soziologie der Kunst* (1974).

6 H. Dyserinck, 'Over de betekenis van Georg Lukàcs voor het sociologisch literatuuronderzoek'. In: *Spiegel der Letteren*, jg.7, 1962 - '64, nr. 2, p. 93 - 103.

altijd boeiend en verhelderend⁷ en vervolgens heeft hij door zijn dedogmatisering van de marxistische esthetica een verbinding mogelijk gemaakt met de niet-marxistische werkmethode.

Die verbinding van een open, adogmatisch marxisme met niet-marxistische werkmethode was de doelstelling van de leden van de Frankfurter Schule of het Institut für Sozialforschung opgericht in 1923 met als eigen orgaan het *Zeitschrift für Sozialforschung* (1932-'39). Vanuit de kritische theorie die in dit instituut werd ontwikkeld⁸, verzetten zowel Theodor Adorno, Walter Benjamin als Leo Löwenthal zich tegen iedere vorm van totalitair denken en geven daarmee de ideologiekritische richting in de literatuursociologie een sterke impuls.

Theodor Adorno wil onderzoeken in hoeverre literaire teksten de heersende ideologieën kritiseren. In zijn *Noten zur Literatur* (3 Bde, 1958-'65) analyseert hij bij voorkeur werken uit de avant-gardeliteratuur die een kritische dimensie hebben en die de ideologische betekenis negeren door de gebruikelijke clichés en stereotiepen aan te vallen, te parodiëren en te ironiseren: 'Weil ihren Sinn in der Negation des Sinnes zuwächst' (*Aesthetische Theorie*, 1970).

In *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* (1936) heeft Walter Benjamin aangetoond dat het traditionele kunstwerk zijn eenmalige of 'auratische' karakter verliest en dat het in de twintigste eeuw een bestanddeel wordt van de massamedia of 'Kulturindustrie'. In de stadslyriek van Baudelaire, met haar vermenging van stijlvormen (de romantische, realistische en symbolistische) en vermenging van taalregisters in het lexicale repertoire, die bij de toenmalige lezers een 'Chockerlebnis' veroorzaakt, meent hij de aankondiging te zien van een niet-auratische, kritische en democratische literatuur. De stilistische, lexicale en thematische heterogeniteit is

7 Lukàcs' analyses van realistische werken in: *Deutsche Literatur während des Imperialismus* (1945); *Fortschritt und Reaktion in der deutschen Literatur* (1945); *Essays über Realismus* (1948); *Der Russische Realismus in der Weltliteratur* (1949); *Deutsche Realisten des 19. Jahrhunderts* (1951); *Balzac und der französische Realismus* (1952); *Der historische Roman* (1955).

8 Jean-Marie Vincent, *La théorie critique de l'école de Francfort*. Paris, Editions Galilée, 1976; Piere V. Zima, *L'Ecole de Francfort. Dialectique de la particularité*. Paris, Editions Universitaires, 1974; Martin Jay, *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research. 1923 - '50*. Boston, 1973. (Nederlandse vertaling in de reeks Basisboeken van Ambo, Baarn, 1977).

volgens hem te verklaren vanuit de heterogeniteit van de hoogkapitalistische marktcultuur.⁹

Leo Löwenthal heeft in zijn ontwerp van een ideologiekritische literatuursociologie gepleit voor onderzoek van de wederzijdse wisselwerking tussen literatuur en maatschappij: ‘was von bestimmten gesellschaftlichen Strukturen in der einzelnen Dichtung zum Ausdruck kommt und welche Funktion die einzelne Dichtung in der Gesellschaft ausübt’.¹⁰

Met dit summierende overzicht heb ik willen aantonen dat reeds in de eerste helft van de twintigste eeuw een stevige theoretische en methodologische basis was uitgewerkt die werd getoetst aan praktische analyses.¹¹ Het is echter maar in de jaren zestig dat de literatuursociologie tot volle bloei kwam en uiteindelijk academisch werd gelegitimeerd als een literatuurwetenschappelijke discipline. Die laattijdige doorbraak en erkenning was te wijten aan de lange nawerking van de literairhistorische methode en de opkomst van ahistorische, formalistische methoden. Bovendien heerste er bij nogal wat literatuurwetenschappers én sociologen scepsis over deze vorm van interdisciplinariteit: de enen zagen het nut niet in van de studie van literatuur met de systematiserende, meet- en kwantificeringsmethoden van de sociologie, terwijl de anderen de literatuur als te individueel, subjectief en vluchtig vonden als onderzoeksveld voor de sociologie. De doorbraak in de jaren zestig is vooral te danken aan twee prominente literatuursociologen die ieder een verschillende onderzoeksrichting vertegenwoordigen: Robert Escarpit als promotor van het empirische onderzoek en Lucien Goldmann als grondlegger van een moderne, ideologiekritische tekstsociologie. Zij bereikten een ruim publiek door hun fundamentele visie te publiceren in pockets van populaire reeksen: Escarpit publiceerde zijn *Sociologie de la littérature* (1958) in de reeks *Que sais-je?* en Goldmann gaf zijn *Sociologie du roman* (1964) uit in de reeks *Idées* van Gallimard. Beiden wisten ook aan hun literatuursociologisch onderzoek een academische status te geven: Escarpit richtte reeds in 1958 aan de Universiteit van Bordeaux het Centre de Sociologie des Faits Littéraires op, dat in

9 W. Benjamin, *Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus*. Frankfurt, Suhrkamp, (1939), 1976.

10 Leo Löwenthal, ‘Zur gesellschaftlichen Lage der Literatur’. In: *Zeitschrift für Sozialforschung*, jg. 16, 1932, p. 93.

11 Voor een meer gedetailleerd overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van de literatuursociologie tot de jaren zestig, zie: Jürgen Scharfschwerdt, *Grundprobleme der Literatursoziologie. Ein wissenschaftsgeschichtlicher Ueberblick*. Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, 1977 (Urban Taschenbücher, Bd. 217).

1965 werd uitgebreid tot het Institut de Littérature et de Techniques Artistiques de Masse (ILTAM), terwijl Goldmann in 1958 werd benoemd tot Directeur d'Etudes de Sociologie de Littérature et de Philosophie aan de Ecole Pratique des Hautes Etudes te Parijs en in 1961 werd aangesteld tot directeur van het Centre des Recherches de Sociologie de la Littérature aan de Université Libre de Bruxelles. Met de beslissing in 1970 van de International Comparative Literature Association om het zesde driejaarlijkse congres te wijden aan het thema van literatuur en maatschappij en de organisatie ervan toe te vertrouwen aan Escarpit in Bordeaux, werd de literatuursociologie definitief en wereldwijd als academische discipline gelegitimeerd.

Hoewel Escarpit en Goldmann een verschillend onderzoek verrichtten, zagen zij beiden hun onderzoek toch als complementair. Niet alle onderzoekers van beide richtingen waren echter zo breeddenkend en verdraagzaam. Bij de ontwikkeling van een positivistisch-empirische literatuursociologie hebben theoretici ervan als Alphons Silbermann en Hans Norbert Fügen hun werkwijze als enig geldige, adequate sociologische methode voorgesteld. Zich beroepend op het postulaat van Max Webers 'Wertungsfreiheit' stelden zij dat het voor sociologen onmogelijk is 'die Kunst als Vision soziologisch zu analysieren', daar kunst en literatuur een louter innerlijke aangelegenheid zijn van een individuele kunstenaar. Conclusie van Silbermann: 'Daher bleiben Aussagen über das Kunstwerk selbst und seine Struktur ausserhalb Kunstsoziologischer Betrachtung'.¹² Wat is dan wel object van onderzoek? Fügen antwoordt hierop:

'Literatur wird nur insofern für sie (= die Soziologie) bedeutsam, als sie mit ihr, an ihr und für sie spezielles zwischmenschliches Handeln vollzieht. Die Literatursoziologie hat es demnach mit dem Handeln der an der Literatur beteiligten Menschen zu tun; ihr Gegenstand ist die Interaktion der an der Literatur beteiligten Personen.'¹³

In *Die Hauptrichtungen der Literatursoziologie und ihre Methoden* (1964) ontwerpt hij een onderzoeksprogramma dat grotendeels overeenstemt met dat wat Escarpit reeds had uitgewerkt.

12 A. Silbermann, 'Kunst'. In: *Soziologie*. Frankfurt a.M., 1958, p. 166 (Das Fischer Lexikon, 10). Hij is ook de auteur van: *Empirische Kunstsoziologie. Eine Einführung mit kommentierter Bibliographie*. Stuttgart, 1973.

13 H.N. Fügen, *Die Hauptrichtungen der Literatursoziologie und ihre Methoden. Ein Beitrag zur literatursoziologischen Theorie*. Bonn, H. Bouvier u. Co Verlag, 1968, p.14. Over Fügen: R. Henrard, 'H.N. Fügen en de literatuursociologie'. In: *Spiegel der Letteren*, jg.12, 1969 - '70, nrs. 2 - 3, p. 186 - 197.

Wat houdt het onderzoeksdomein van een empirische literatuursociologie nu in?

De menselijke interactie in het sociale grondpatroon van de literatuur speelt zich af tussen 3 polen: productie, distributie en consumptie of tussen auteurs, bemiddelaars en lezers.

Over de auteur kan sociologisch onderzoek worden verricht in verband met zijn sociale status en positie binnen het literaire systeem en over groepsvorming en generaties. Vooral Escarpit en de Zweedse literatuursocioloog Karl Erik Rosengren zijn met hun descriptieve en statistische studies hierbij richtinggevend geweest.¹⁴

Onder de distributie en bemiddelaars ressorteren sociologische studies over de functie van tijdschriften (als kweekvijvers en ‘gatekeepers’), uitgeverijen, boekhandels, bibliotheken en leesclubs.¹⁵

Het lezerspubliek is het studieobject van de receptiesociologie. Dit kan zowel een contemporain als historisch onderzoek zijn. Voor het contemporaine onderzoek op dit gebied staat de eerste studie van Escarpit (in samenwerking met Nicole Robine) als model: *Atlas de lecture à Bordeaux* (1963). Hierbij wordt zowel het leeturaanbod via inventarisering en beschrijving onderzocht als het leesgedrag (via enquêtering wordt onderzocht wie wat leest, hoe en waarom)¹⁶. Het historisch onderzoek in de receptiesociologie spitst zich vooral toe op de systematische excerptering van het recensiemateriaal in kranten en tijdschriften en wordt geanalyseerd via de sociologische methode van de ‘contentanalysis’, zowel een kwantitatieve als kwalitatieve inhoudsanalyse die via tabellen, blokdiagrammen en grafieken in beeld wordt gebracht om patronen te kunnen onderscheiden.¹⁷

14 R. Escarpit e.a., *La profession d'écrivain*. Bordeaux, 1968; K.E. Rosengren, *Sociological Aspects of the Literary System*. Lund, 1968; Sonja Vanderlinden, *De malaise in de letterkundige wereld. Sociologische enquête naar de positie van de schrijvers*. Leuven, 1974.

15 Per Gedin, *Literature in the Marketplace*. 1975; Helmut Hiller, *Zur Sozialgeschichte von Buch und Buchhandel*. Bonn, 1966; Jan Servaes, *De boekenindustrie in Vlaanderen. Een verkennende studie naar de structuur en werking van het uitgeven, distribueren en consumeren van boeken*. Leuven, 1978. Empirisch onderzoek over dit domein wordt vooral verricht door de onderzoeksgroep o.l.v. Hugo Verdaasdonk aan de Universiteit van Tilburg.

16 Deze methode werd verder uitgewerkt en verfijnd door G. Berginz-Plank, *Literaturrezeption in einer Kleinstadt' Leseverhaltung und Mediennutzung*. Stuttgart, Akademischer Verlag, 1981.

17 Sociologische basisstudies: R.W. Budd, R.H. Thorp, L. Donahew, *Content Analysis in Communication*. London, 1967; B. Berelson, *Content Analysis in Communication Research*. New York; 1971. Literaire receptiesociologie: H. Hörling, *Heinrich Heine im Spiegel der politischen Presse Frankreichs von 1831 - 1841. Ansatz und Modell der quantitativen und qualitativen Rezeptionsforschung*. Frankfurt a.m., 1977; J. Jurt, *La réception littéraire par la critique journalistique*. Paris, 1979; R. Vervliet, ‘Literatuur en lezerspubliek. Receptiesociologie als bijdrage tot de sociale geschiedenis.’ In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, jg. 10, nr. 35, 1984, p.313 - 345 (ook in: *Literatuur als woord en daad. Opstellen over tekst en context in de late 19de eeuw*. Gent, 2000, p. 115 - 156).

Tenslotte kreeg het empirische onderzoek nog een vernieuwde en vernieuwende impuls door de Franse socioloog Pierre Bourdieu die het onderzoek richtte op de literatuur als institutie of in zijn terminologie als ‘le champ littéraire’, een relatieve autonome ruimte die de literatuur vanaf het midden van de negentiende verwierf. Binnen dit veld wil Bourdieu ook het handelen, de praxis, bestuderen (vandaar de benaming ‘praxiologische theorie’). De praxis wordt gestuurd door het globale concept van de ‘habitus’, een via onderwijs en socialisatie verworven duurzame gewoonte die berust op ‘disposities’, onbewuste schema's die de grondslag vormen van het denken, waarnemen en handelen. Cruciaal is de verbinding die Bourdieu maakt tussen de habitus en de ‘objectieve sociale omstandigheden’. Daar elke habitus het produkt is van bepaalde levenscondities, kan hij gekenmerkt worden als ‘interiorisatie van de exterioriteit’. Maar vermits de habitus ook het handelen bepaalt, is hij eveneens ‘exteriorisatie van de interioriteit’. Kortom hij functioneert als scharnier tussen de objectieve sociale omstandigheden en de concrete handelingen. Elk handelen binnen een bepaald veld kan worden gezien als een strategische poging tot kapitaalaccumulatie, zowel van economisch, sociaal als van symbolisch kapitaal.

Met deze praxiologische theorie heeft Bourdieu ook gepoogd de culturele productie te verklaren. Iedere potentiële producent neemt binnen het culturele productieveld een bepaalde positie in op basis van zijn sociaal gebonden habitus. Zijn concrete produktie resulteert uit het samenspel tussen deze habitus en de concurrentiologische binnen het veld. Door het verschil in economisch, sociaal en symbolisch kapitaal ontstaan er binnen het literaire veld verschillende, maar analoog gestructureerde productievelden. Hij onderscheidt aldus een ‘sphère de production restreinte’ en een ‘sphère de grande production’ en bevestigt hiermee de bevinding van Escarpit die reeds een onderscheid maakte tussen ‘le circuit lettré’ en ‘les circuits populaires’. In de literatuursociologie wordt daarom de studie van de literatuur niet beperkt tot de belletrise, maar zijn alle vormen van literatuur voorwerp van studie, ook de ontspannings-, consumptie- of triviale literatuur. Bourdieu heeft zijn theorie op de literatuur toegepast op de studie van de ontwikkeling van het oeuvre van een gecanoniseerd auteur als Gustave Flaubert in *Les règles de l'art*.

Genèse et structure du champ littéraire (1992). Daar de praxiologische theorie van Bourdieu kan worden gekarakteriseerd als een empirisch onderbouwde materialistische cultuurtheorie¹⁸, heeft hij tevens een brug geslagen naar de ideologiekritische literatuursociologie en aldus de vroegere antagonismen opgeheven.

In de ontwikkeling van een ideologiekritische literatuursociologie heeft Lucien Goldmann een vernieuwende rol gespeeld. Weliswaar knoopt hij aan bij de dialectisch-materialistische werkmethode van Hegel en Lukàcs die hij echter als werkhypothese ('le pari') gebruikt:

'Il faut donc, en sciences humaines, partir du double pari sur le caractère significatif de l'ensemble de l'histoire et sur le caractère relativement significatif des ensembles relatifs qui la constituent.'

Uitgaand van de analyse van empirisch feitenmateriaal wil hij hierin een zinvolle structuur (= 'la vision du monde') onderscheiden die door genetische studie en structuralistische analyse kan begrepen en verklaard worden

'...la connaissance abstraite des faits particuliers se concrétise par l'étude de leurs relations dans l'ensemble, et la connaissance abstraite des ensembles relatifs se concrétise par l'étude de leur structure interne, des fonctions des parties et de leurs relations.'¹⁹

Zijn genetisch-structuralistisch onderzoek verloopt volgens 3 stadia: 1° de tekstanalyse om aldus 'la vision du monde' te kunnen reconstrueren; 2° de integratie van de wereldbeschouwing in het intellectuele en affectieve leven van een groep; 3° de inschakeling van dit intellectuele en affectieve groepsleven in de socio-economische werkelijkheid.

Aldus heeft Goldmann een methode uitgewerkt waarin de dialectisch-materialistische werkwijze wordt gecombineerd met de analyse van empirisch feitenmateriaal en de formalistisch-structuralistische tekstanalyse. Met zijn analyse van het gedicht 'Les chats' van Baudelaire heeft Goldmann in feite gewezen op de complementariteit van zijn methode. Hij laat immers zien dat de formalistisch-structuralistische analyse van Roman Jakobson en Claude Lévi-Strauss er weliswaar in slaagt aan te tonen dat het sonnet een driedigige

18 De praxiologische theorie heeft P. Bourdieu ontwikkeld in de volgende werken: *Esquisse d'une Théorie de la Pratique*. Genève, 1972; *La Distinction*. Paris, 1979; *Le Sens Pratique*, Paris, 1980.

19 L. Goldmann, *Le Dieu caché. Etude sur la vision tragique dans les 'Pensées' de Pascal et le théâtre de Racine*. Paris, Gallimard, 1956, p. 256-266.

structuur vertoont, maar dat eerst met een sociologische analyse de zin, betekenis en het waarom van deze structuur kan worden verklaard²⁰.

Ondanks zijn evolutie naar analyses op tekstueel microniveau, toch blijft zijn genetisch- structuralistische methode op sommige punten nog voor kritiek vatbaar²¹. Al te zeer onder invloed van Hegel en Lukàcs heeft hij de neiging het veelduidige literaire werk te herleiden tot een monosemische conceptuele structuur, terwijl zijn constructie van homologieën tussen romanstructuren en socio-economische structuren al te schematiserend en speculatief blijft.

Door kennis van de latere geschriften van formalisten en structuralisten als Jurii Tynjanov, Boris Eichenbaum en Jan Mukařovsky en met de nieuwe inzichten van de semiotiek, hebben ideologiekritische tekstsociologen als Peter Zima, Terry Eagleton en Fredric Jameson Goldmanns theorie gecorrigeerd en verfijnd.²²

Het uitgangspunt van hun vernieuwende aanpak zou gekarakteriseerd kunnen worden met een uitspraak van Jurii Tynjanov (uit *Ueber die literarische Evolution*): ‘Das ausserliterarische Leben steht vor allem durch sein sprachliches Moment in Korrelation zur Literatur’. Zij gaan op zoek naar een relatie tussen de literaire tekst en diens context die empirisch, zo niet testbaar, dan toch aantoonbaar en beschrijfbaar is. Een dergelijke relatie kan volgens hen alleen tot stand komen indien zowel de tekst als ook zijn sociale context als taalstructuren (d.w.z. als semantische en syntactische eenheden) worden opgevat. In de semiotische theorieën van Umberto Eco, Luis Prieto en vooral de structurele semiotiek van Alviras J. Greimas vonden zij de mogelijkheid om 1° de nexus tussen semantische en (macro)syntactische structuren bloot te leggen en 2° daarbij rekening te houden met de sociale en ideologische dimensies van semantiek en syntaxis. Verdere ondersteuning vond Zima bij de Russische auteurs Peter. N. Medvedev, Mikhail M. Bakhtin en Valentin N. Voloshinov die aantoonde dat bepaalde groepstalen (‘sociolecten’) tevens ideologische structuren zijn, waarin bepaalde subculturen op

20 De analyses van ‘Les chats’ van Baudelaire door R. Jakobson en Cl. Lévi-Strauss en van L. Goldmann kan men vinden in: M. Delcroix en W. Geerts (eds), *Les chats de Baudelaire. Une confrontation de méthodes*. Presses Universitaires de Namur, 1980.

21 Zie b.v. de kritiek van zijn leerling P.V. Zima, ‘Lucien Goldmanns hegelianische Aestetik. Eine Kritik des ‘genetischen Strukturalismus’, in: *Kritik der Literatursoziologie*. Frankfurt a.M., 1978, p. 113-146.

22 T. Eagleton, *Criticism and Ideology*. London, 1975; F. Jameson, *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*. London, 1981; P.V. Zima, *Textsoziologie. Eine kritische Einführung* Stuttgart, 1980.

concrete wijze tot uitdrukking komen. De sociolecten kunnen op drie niveaus worden beschreven: 1° op het niveau van het lexicale repertoire; 2° op semantisch niveau of het niveau van de code; 3° op syntactisch niveau of het niveau van de discursieve vorm. Dat alles betekent niet dat sociale belangen of ideologieën tot taalverschijnselen worden gereduceerd. Pas hun vertaling maakt het mogelijk een brug te slaan tussen de sociale belangen en de literaire teksten, die niet meer als een conceptuele structuur of werelvisie worden verklaard. De ideologie wordt hier op het niveau van een taalstructuur beschreven.

Deze moderne ideologiekritische tekstsociologie werd reeds toegepast op een ruim corpus van teksten: de romans van de zusters Brönte en Samuel Richardsons *Clarissa* (bij Eagleton), romans van Balzac, George Gissing en Wyndham Lewis (bij Jameson), en romans van Broch, Musil, Svevo, Moravia, Sartre, Camus, Butor, Robbe Grillet en Jürgen Becker (bij Zima).²³

In de huidige stand van de literatuursociologie merken we dat de empirische en ideologiekritische benadering niet meer antagonistisch tegenover elkaar staan, doch zich parallel ontwikkelen en mekaar zelfs wederzijds ondersteunen. De hedendaagse literatuursociologen schakelen zich in het geheel van de literatuurwetenschap in: zij doen hierin een beroep op andere disciplines en zien hun methode vooral als een correlaat en correctief bij de formalistische en structuralistische tekstanalyse om aanvullend te zijn bij de zingeving en verklaring of om ze te behoeden voor ‘Sinnggebung des Sinnlosen’.

Bibliografische Referenties

- W. Benjamin (1939), *Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus*. Frankfurt, Suhrkamp, (1939) 1976
 B. Berelson (1971), *Content Analysis in Communication Research*. New York.
 G. Berginz-Plank (1981), *Literaturrezeption in einer Kleinstadt: Leseverhaltung und Mediennutzung*. Stuttgart, Akademischer Verlag.
 P. Bourdieu (1972), *Esquisse d'une Théorie de la Pratique*. Genève.

23 T. Eagleton, *Myths of Power. A Marxist Study of the Bröntes*. London, 1975; *The Rape of Clarissa: Writing, sexuality and the class struggle in Samuel Richardson*. Oxford, 1982; F. Jameson: analyses van romans van Balzac, George Gissing en Joseph Conrad in: *The Political Unconscious*. London, 1981; *Fables of Agression. Wyndham Lewis, the Modernist as Fascist*. Berkeley, 1979; P.V. Zima, *Roman und Ideologie. Zur Sozialgeschichte des modernen Romans*. München, 1986.

- P. Bourdieu (1979), *La Distinction*. Paris.
- P. Bourdieu (1980), *Le Sens Pratique*,. Paris.
- R.W. Budd, R.H. Thorp, L. Donahew (1967), *Content Analysis in Communication*. London.
- M. Delcroix en W. Geerts (eds) (1980), *Les chats de Baudelaire. Une confrontation de méthodes*. Presses Universitaires de Namur.
- H. Dyserinck (1962-64), 'Over de betekenis van Georg Lukàcs voor het sociologisch literatuuronderzoek'. In: *Spiegel der Letteren*, jg. 7, nr. 2, p. 93 - 103.
- T. Eagleton (1975), *Criticism and Ideology*. London.
- T. Eagleton (1979), *Myths of Power. A Marxist Study of the Bröntes*. London.
- T. Eagleton (1982), *The Rape of Clarissa: Writing, sexuality and the class struggle in Samuel Richardson*. Oxford.
- R. Escarpit e.a. (1968), *La profession d'écrivain*. Bordeaux.
- H.N. Fügen (1975), *Die Hauptrichtungen der Literatursoziologie und ihre Methoden. Ein Beitrag zur literatursoziologischen Theorie*. Bonn, H. Bouvier u. Co Verlag, 1968.
- P. Gedin, *Literature in the Marketplace*. Amsterdam.
- L. Goldmann (1956), *Le Dieu caché. Etude sur la vision tragique dans les 'Pensées' de Pascal et le théâtre de Racine*. Paris, Gallimard.
- J.M. Guyau (1889), *L'art au point de vue sociologique*, Paris, F. Alcan, 7e ed.
- R. Henrard (1969-70), 'H.N. Fügen en de literatuursociologie'. In: *Spiegel der Letteren*, jg.12, nrs. 2 - 3, p. 186 - 197.
- H. Hiller (1966), *Zur Sozialgeschichte von Buch und Buchhandel*. Bonn.
- H. Hörling (1977), *Heinrich Heine im Spiegel der politischen Presse Frankreichs von 1831 - 1841. Aussatz und Modell der quantitativen und qualitativen Rezeptionsforschung*. Frankfurt a.m.
- F. Jameson (1979), *The Political Unconscious*. London, 1981; *Fables of Agression. Wyndham Lewis, the Modernist as Fascist*. Berkeley.
- F. Jameson (1981), *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*. London.
- M. Jay (1973), *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research. 1923 - '50*. Boston.
- J. Jurt (1979), *La réception littéraire par la critique journalistique*. Paris.
- Leo Löwenthal (1932), 'Zur gesellschaftlichen Lage der Literatur'. In: *Zeitschrift für Sozialforschung*, jg. 16.
- Leo Löwenthal (1932), 'Zur gesellschaftlichen Lage der Literatur'. In: *Zeitschrift für Sozialforschung*, jg. 16.
- K.E. Rosengren (1968), *Sociological Aspects of the Literary System*. Lund.
- E. Rothacker (1931), 'Der Beitrag der Philosophie und der Einzelwissenschaften zur Kunstsoziologie'. In: *Verhandlungen der Siebenten Deutschen Soziologentages*.
- J. Scharfschwerdt (1977), *Grundprobleme der Literatursoziologie. Ein wissenschaftsgeschichtlicher Ueberblick*. Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, (Urban Taschenbücher, Bd. 217)

- J. Servaes (1978), *De boekenindustrie in Vlaanderen. Een verkennende studie naar de structuur en werking van het uitgeven, distribueren en consumeren van boeken*. Leuven, 1978.
- A. Silbermann (1958), 'Kunst'. In: *Soziologie*. Frankfurt a.M., 1958 (*Das Fischer Lexikon*, 10).
- S. Vanderlinden (1974), *De malaise in de letterkundige wereld. Sociologische enquête naar de positie van de schrijvers*. Leuven.
- R. Vervliet (1984), 'Literatuur en lezerspubliek. Receptiesociologie als bijdrage tot de sociale geschiedenis'. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, jg. 10, nr. 35, p.313 - 345. (ook in: *Literatuur als woord en daad. Opstellen over tekst en context in de late 19de eeuw*. Gent, 2000, p. 115 - 156).
- A. Vermeulen (1951), 'Methode in Kunstgeschiedenis'. In: *Verzameld Werk*, II. Brussel, A. Manteau, p. 194 - 213.
- A. Vermeulen (1951), 'Methode in Literatuurgeschiedenis'. In: *Verzameld Werk*, II. Brussel, A. Manteau, p. 173 - 189.
- J.-M. Vincent (1976), *La théorie critique de l'école de Francfort*. Paris, Editions Galilée.
- Pierre V. Zima (1974), *L'Ecole de Francfort. Dialectique de la particularité*. Paris, Editions Universitaires.
- P.V. Zima (1978), 'Lucien Goldmanns hegelianische Aestetik. Eine Kritik des 'genetischen Strukturalismus''. In: *Kritik der Literatursoziologie*. Frankfurt a.M., p. 113-146.
- P.V. Zima (1980), *Textsoziologie. Eine kritische Einführung*. Stuttgart.
- P.V. Zima (1986), *Roman und Ideologie. Zur Sozialgeschichte des modernen Romans*. München.

**Teksten van lezingen op het KANTL-colloquium
'Vormen van vertalen - vorming van vertalers'
(7 dec 07).**

Woord vooraf

Willy Vandeweghe, lid van de Academie, hoofdorganisator van het colloquium

Het wetenschappelijk colloquium van de KANTL voor 2007 had als thema de problematiek van het vertalen van literaire teksten, en die van de vorming die vertalers-in-opleiding (zouden) moeten krijgen om zo'n opdracht tot een goed einde te brengen.

's Ochtends werd de vraag gesteld naar de vorming van literaire vertalers. Kan men literair vertalen leren? Is een opleiding wenselijk? Welke initiatieven bestaan er op het vlak van opleiding en vorming? Wiens taak is het deze vorming op zich te nemen? Op de ochtendsessie spraken **Patrick De Rynck**, die momenteel de vertalers vertegenwoordigt binnen de nieuwe Vlaamse Auteursvereniging, en **Ton Naaijens**, hoogleraar Vertaalwetenschap Utrecht en drijvende kracht achter het Steunpunt Literair Vertalen. Hun bijdrage werd gevolgd door een panelgesprek tussen docenten van de bestaande vertaalopleidingen in Vlaanderen over de verspreide initiatieven voor de vorming van literair vertalers en de studie van literaire vertaling. De tekst van De Rynck wordt gereproduceerd in *Jaarboek 2008*.

Het middagedeelte van het colloquium was gewijd aan de vertaling van poëzie, het 'gevecht met de vorm'. Bij poëzie immers behoort de vorm onlosmakelijk tot de boodschap, maar wat impliceert dat voor de vertaling? Als men die onlosmakelijkheid absoluut neemt, dan is vertaling van poëzie uitgesloten. Niettemin bestaan er heerlijke vertalingen van poëzie, dus er moeten middelen zijn om ondanks alle obstakels de kloof te overbruggen.

De opmaat was een bijdrage van **Peter Verstegen**, gereputeerd poëzievertaler en winnaar van de Martinus Nijhoffprijs in 1973. Vervolgens deelde een panel met poëzievertalers (**Patrick Lateur, Willy Spillebeen, Geert van Istendael**) met het aanwezige publiek hun ervaringen bij het vertalen van poëzie.

Drie van de sprekers zijn bereid gevonden hun lezing tot een publiceerbare tekst te verwerken. Alledrie gaan ze in op de specifieke problematiek die de overdracht van zowel betekenis als vorm meebrengt in de vertaling van

poëtische teksten. Daarbij worden de gegevens van de brontaal heel minutieus met die uit de doeltaal vergeleken, maar wordt ook de vraag gesteld of de gekozen versvorm niet per taal verschillend kan zijn. De redactie van *Verslagen en Mededelingen* is van mening dat ze de wetenschappelijke discussie over het vertalen van literaire teksten kunnen aanwakkeren.

Patrick Lateur sprak over het vormprobleem bij het vertalen van antieke versvormen waarvan in de hedendaagse poëzie geen equivalent bestaat. Hij illustreerde zijn stellingen aan de hand van zijn vertaling van Griekse epigrammen uit de *Anthologia Graeca*.

Willy Spillebeen becommentarieerde de keuzes waarmee hij geconfronteerd werd bij de vertaling van gedichten van Neruda.

Vertalen: bijna en nabij.

Door Patrick Lateur, lid van de Academie

Het vertaalprobleem bij uitstek is voor mij en voor velen, denk ik, het vormprobleem. Een vertaler moet uiteraard veel tijd investeren in inhoudelijke, semantische en contextuele elementen om de brontekst zo accuraat mogelijk over te brengen in het Nederlands. Maar - ik spreek als classicus: hoe geef je versvormen uit het Grieks en het Latijn weer in een taal die met die versvormen eigenlijk nooit heeft gewerkt?

* * *

Ik wil hier de beruchte en volgens mij vrij onvruchtbare discussie over het gebruik van de hexameter in het Nederlands niet herhalen. Ik stel alleen vast dat ondanks de omzettingen van de homerische epen door o.m. Vosmaer, Boutens en Timmerman die versvorm in de poëzie van de Lage Landen nooit school heeft gemaakt. Karel van de Woestijne heeft in zijn bekorte prozabewerking van de *Ilias*, waarin ook nogal wat passages vertalingen voorkomen, een ritmisch proza gebruikt. Ik citeer uit zijn inleidende verantwoording: *'Want afgezien van het feit, dat het gezongene, althans in toon gedeclameerde vers der Hellenen, ook bij gelijke metrische bewerking, uit der aard verschilt van het Nederlandsche, gelezene, brengt de opgelegde versvorm, mogelijkheden meê die den te vertalen tekst noodzakelijk ten schade komen; terwijl overigens klank en rythmus in het proza kunnen behouden worden, ook buiten den strengen dwang der zes opeenvolgende daktulen.'*¹ De grote dichter - zijn poëzie verscheen dit jaar in de mooie canoniserende Deltareeks - begreep dat de hexameter in onze taal niet werkt.

In de recente vernieuwde Hesiodosvertaling van Kassies² staat de *Theogonie* in hexameters, *Werken en Dagen* in jamben. Ik vermoed dat de keuze van de niet klassiek geschoolde lezer vrij snel gemaakt zal zijn. Ik herhaal: de

- 1 Homeros, *Ilias*. Proza-bewerking door Karel v.d. Woestijne (*Wereldbibliotheek* 124-126), Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1910, p. 11.
- 2 Hesiodos, *De geboorte van de goden, Werken & dagen & De wedstrijd tussen Homeros en Hesiodos*. Vertaald en toegelicht door Wolther Kassies (*Baskerville serie*), Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2002.

hexameter heeft nooit school gemaakt in onze eigen literatuurgeschiedenis en voor mij blijft dat een belangrijk criterium.

De eindeloos gevarieerde metra in Pindaros' *Zegezangen* gaf Jos de Haes in 1945 met zijn vertaling van de *Pythische Oden*³ weer in een jambisch ritme, wat toe te juichen is, maar met behoud van hetzelfde aantal lettergrepen van het Griekse vers. De Haes, die zich zowat twintig jaar later met zijn bundel *Azuren holte* met variërende versvormen, heeft aangediend als een van onze belangrijkste naoorlogse dichters, gaf dus in de jaren veertig nog toe aan een idee-fixe van classici alsof er van de antieke versvorm kost wat kost iets moest worden bewaard, in dit geval het aantal lettergrepen. Een halve eeuw later was ik de *Oden* van Pindaros aan het vertalen en in eerste instantie heb ik de helft van de 44 zegezangen vertaald in vier- en drievoetige jamben. Na een intermezzo van een paar jaar - ik had de helft van Pindaros' *Oden* vertaald, heb ik de vertaling in de prullenmand gegooid. Dat vergde enige moed, maar het is mijn redding geweest. Het vrije vers heeft mij bevrijd⁴. Ik heb daarbij reden van spreken, want in mijn eigen poëzie ben ik erg klassiek: kwatrijnen met vijfvoetige jamben én rijm. Klassieker kan niet. Maar Pindaros heeft voor mij de weg gebaand naar het vrije vers.

* * *

Ik concretiseer de problematiek nu even aan de hand van twee voorbeelden uit de *Anthologia Graeca*, twee epigrammen van Siciliaanse dichters resp. Theokritos en de onbekende Theodoridas, beiden uit het mooie Syrakuse afkomstig, beiden uit de 3de eeuw v.C.

De omzetting van een distichon, een hexameter en een pentameter, roept dezelfde vragen op als wat ik zojuist zei omtrent de hexameter. Met dit verschil: het genre van het epigram bestaat al een paar eeuwen ook in onze literatuur. Van de manier waarop Griekse epigrammen omgezet werden in onze taal geef ik twee uiteenlopende voorbeelden. Een heel vreemde en voor een literator wat verrassende keuze heeft Helene Nolthenius gemaakt in haar *De cicade op de speerpunt*.⁵ Vreemd is hier niet zozeer het feit dat zij het klassieke metrische schema gebruikt, dan wel dat Nolthenius heel nadrukkelijk

3 Pindaros, *Pythische Oden*, vertaald en ingeleid door J. de Haes (*Helios Reeks*), Brugge-Brussel, Kinkhoorn, 1945.

4 Pindaros, *Zegezangen*. Vertaald en toegelicht door Patrick Lateur (*Baskerville serie*), Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Genneep, 1999.

5 *De cicade op de speerpunt. De Griekse oudheid in 160 epigrammen*, gekozen en vertaald door Helene Nolthenius, Amsterdam, Querido, 1992.

een cesuur-streepje aanbrengt in de pentameter. Ook in de herwerkte epigrammen die zij in haar roman over Leonidas van Tarente⁶ verwerkt, staat zo'n streepje. Een totaal andere omzetting is die van Marietje d'Hane-Scheltema in *De spiegel van Laïs*.⁷ Haast onmerkbaar heeft zij tweemaal een distichon gebruikt, daarbij zowel de hexameter als de pentameter opgesplitst, bovendien de twee verborgen disticha door een witregel gescheiden en er soms nog een rijm bij gevonden. Het is een schitterende combinatie van behoud van klassiek metrum en moderne poëzie door de herschikking van de onderdelen in een vers dat vrij oogt.

Wat dan mijn benadering van epigrammen betreft: een paar jaar geleden vond ik in Rome een bloemlezing uit de *Anthologia Graeca* van de hand van de grote Italiaanse dichter Salvatore Quasimodo⁸. Het is eigenlijk de Siciliaan uit Modica die me de weg wees naar een vrije vertaling van die Griekse epigrammen. Wat me opviel: bij Quasimodo geen disticha, geen poging om het klassiek metrum in het Italiaans over te brengen. Maar fonisch en lexicaal, qua klank en qua woord, zit hij goed en maakt hij van het epigram een brok hedendaagse poëzie. Vertalen moet minstens een poging zijn om nieuwe, autonome poëzie te creëren.

Ik lees mijn vertaling van Theokritos' epigram⁹.

De dauwfrisse rozen,
die dichte takjes tijm
zijn gaven voor de Muzen van de Helikon.

Maar de laurier met donkere blaren is
voor u, Pythische Apollo,
want daarmee toiden u
de rotsen van Delfi.
Uw altaar zal worden gedrenkt
met bloed van deze witte bok met horens
die knabbelt aan het topje
van een takje terebint.

6 Helene Nolthenius, *Voortgeschopt als een steen*, Amsterdam, Querido, 1999.

7 *Anthologia Palatina. De spiegel van Laïs*, vertaald door M. d'Hane-Scheltema (*Phoenix Klassieke Pockets 8*), Zeist, de Haan - Antwerpen, Standaard, 1965.

8 *Antologia Palatina. Scelta e traduzione di Salvatore Quasimodo (Classici Greci e Latini)*, Milano, Mondadori, 1992.

9 *Dichters hebben vele moeders. 150 literaire epigrammen uit de Anthologia Graeca*. Samengesteld en vertaald door Patrick Lateur, 's-Hertogenbosch, Voltaire, 2007, p. 16.

Lexicaal vertaal ik maximaal, ik probeer alles weer te geven wat de dichter heeft willen uitdrukken. Respect voor de brontekst is fundamenteel. Ik heb het nogal moeilijk met bekorten. Pogingen om in metrum of met rijm te vertalen zijn mooi en in een aantal gevallen erg geslaagd. Maar vaak wijken ze daarmee af van de tekst, niet van de geest van het gedicht, maar van de woorden. Ik wil met die woorden iets doen: ritmisch, beeldend, expressief, klankrijk binnen de ruimte van het vrije vers. Ook fonisch. Het Grieks en het Italiaans zijn klankrijker dan het Nederlands, maar zeg toch niet dat wij benadeeld zijn. Méér dan we vermoeden, heeft het Nederlands een klankrijkdom en muzikaliteit. Guido Gezelle en Paul van Ostaijen hebben het ooit bewezen.

Mijn vertaling, waarbij u ziet dat ik gebruik maak van een witregel, schiet misschien tekort op het vlak van de brevitās, de beknoptheid. Maar mijn optie om meer ruimte te gebruiken wordt o.m. ingegeven door de vaststelling dat de meerderheid van de epigrammen uit de *Anthologia Graeca* zes en meer verzen tellen. Dat is vooral het geval eenmaal het grafschrift (steenepigram) een boekepigram werd, dus een bewust en volwaardig literair product werd. Maar voor mij spelen er - voor wat het epigram betreft - essentiële zaken mee.

Ik verwijs nog even naar het feit dat wij als classici nog teveel vastzitten aan een idee-fixe dat een vertaling van een antiek gedicht de antieke metra moet respecteren. Maar vaak wordt de syntaxis en woordorde geweld aangedaan of zijn er storende procopes ('t voor *het*). Zoiets geeft geen hedendaagse indruk en poëzie is op dat punt erg veeleisend.

Een van de grootste nadelen van de vertaling in disticha is dat alle epigrammen op elkaar gelijken. Er zijn tientallen en tientallen namen van dichters in de *Anthologia Graeca*. Ondanks de Griekse disticha hebben die dichters allen een eigen stem door eigen accenten in woordkeuze, versbouw, etc. In de nochtans virtuoze Duitse vertaling in disticha van Beckby¹⁰ klinkt dat koor van stemmen unisono. Natuurlijk, ook in vrije verzen blijft er de eenvormige stem van de vertaler. Onvermijdelijk. Maar met vrije verzen is er meer kans op diversificatie en is er meer kans om de stem van de dichter(es) terug te vinden.

10 *Anthologia Graeca I-IV*. Griechisch-Deutsch ed. Hermann Beckby, München, Ernst Heimeran Verlag, 1957-1958.

Mijn tweede epigram wil van die noodzakelijke diversificatie een voorbeeld zijn. Het is van een andere Syrakusaanse dichter, veel minder bekend dan Theokritos, een grafepigram dat eveneens uit drie disticha bestaat, maar eerder een boekepigram is, een literair spel dus, dan wel een echt epitaaf. De vroeger ruwe steen, waarin een nis is uitgehouwen met het borstbeeld van de filosoof Herakleitos van Efese, spreekt tot de voorbijganger (een bekend procédé in dit genre).

Voorheen een hoge rotsblok
nog rond en onbehouwen,
een nis nu met vanbinnen
het hoofd van Herakleitos.
De tijd heeft me behouwen
zoals hij doet met kiezels.

Ik sta hier langs de weg
en mensen gaan voorbij
met zwaar geladen wagens.
Ik ben geen grafzuil, maar
ik meld de stervelingen:
hier ligt de goddelijke hond
die het gepeupel afblaft.¹¹

Er is o.m. nog werk aan het voorlaatste vers, de enige viervoetige jambe. Maar het gaat dan wel uitgerekend over de essentie van het epigram: hier ligt de onverdragelijke Herakleitos, die zich als filosoof hoogverheven boven de plebs wist. Misschien houd ik het wel zo.

* * *

Twee epigrammen in verschillende vormen vertaald. Waarbij ik me de vraag zal blijven stellen: is het dat nu wat Theokritos en Theodoridas hebben bedoeld? En klinkt het zoals de dichters het bedoelden voor hun publiek? Vertalen is bijna hetzelfde zeggen, zegt Umberto Eco. Het is de titel van een werk van hem uit 2003, *Dire quasi la stessa cosa. Esperienze di traduzione* (Bompiani). Ik vond het onlangs in Rijsel in een Franse vertaling¹² die in september verscheen. Een boek over vertalen in vertaling lezen, het heeft wel

11 Verschijnt in 2008 bij Damon in een bloemlezing van 150 filosofische epigrammen die ik koos uit de *Anthologia Graeca* en de *Biografieën van filosofen* van Diogenes Laërtios.

12 Umberto Eco, *Dire presque la même chose. Expériences de traduction*, Paris, Grasset, 2006.

iets. *Dire presque la même chose*. Dat *presque* is van belang, dat *quasi*, dat *bijna*. Dat *quasi* moet we proberen zo klein mogelijk te houden. *Bijna* wil zeggen: de brontekst heel nabij komen. *Bijna* en *nabij* zijn voor vertalers belangrijke woordjes.

De groei van een vertaling **door Willy Spillebeen, lid van de Academie.**

Sonnet I van ‘*Cien sonetos de amor*’ van Pablo Neruda behoort niet tot de sterkste gedichten uit de bundel. Het is duidelijk een ‘gemaakt’ gedicht dat moest dienen als openingsgedicht voor de hele bundel meteen na de opdracht ‘A Matilde Urrutia’. Zij was van ongeveer 1950 tot zijn dood in 1973 de levensgezellin van Pablo Neruda en aan haar heeft hij twee bundels liefdesgedichten gewijd.

De eerste bundel heet ‘*Los versos del capitán*’, 1952 (vertaald door Fred De Haas, Rotterdam 1974 en door Corrie Zelen, Maasbree, 1980) heeft een pikante voorgeschiedenis. Daarom werd hij allicht relatief vroeg (zij het pas na 22 jaar!) in het Nederlands vertaald. De 47 liefdesgedichten waren zogezegd geschreven door een communistische Spaanse kapitein voor de Latijns-Amerikaanse zangeres Rosario de la Cerda. Haar naam (Rosario) werd al in de ‘*Canto general*’, 1950 vermeld. De kritiek achterhaalde vrij vlug dat de anonieme dichter Pablo Neruda was en de zangeres Matilde Urrutia. Pas in 1962 zou Neruda het auteurschap ervan toegeven en in zijn memoires *Ik beken ik heb geleefd* schrijft hij dat hij zijn toenmalige vriendin Delia del Carril niet had willen kwetsen.

De tweede bundel heet ‘*Cien sonetos de amor*’, 1959 (vertaald door Willy Spillebeen, Leuven 2003 en door Catharina Blaauwendraad, Amsterdam 2003). Deze bundel kende geen ‘succès de scandale’ en werd pas na 44 jaar in het Nederlands vertaald.

Ik ken ‘*Cien sonetos de amor*’ sedert 1977 en heb er toen drie sonnetten uit vertaald maar vanuit het Frans (‘*Twintig gedichten van Pablo Neruda*’, Gent 1978). Om voor mezelf uit te maken of het zou lukken de hele bundel te vertalen heb ik in 2001 eerst kriskras enkele sonnetten en strofen vertaald. Daarna heb ik besloten om, weer voor mezelf, met ‘wijzigingen bijhouden’ in mijn pc, na te gaan hoe het verloop van zo'n vertaling gebeurde. Ik koos voor het allereerste sonnet. Achteraf bleek het ook het enige sonnet te zijn waarvan ik, op een blad papier naast de derde en laatste drukproef, bepaalde verzen alsmaar opnieuw heb geformuleerd. Het resultaat van ‘wijzigingen bijhouden’ heb ik ondertussen uitgeschreven. Ik overloop het sonnet vers na vers.

Eerste kwatrijn

VERS 1.

Matilde, nombre de planta o piedra o vino

Ik had al meteen vertaald: *Matilde, naam van een plant, een steen of een wijn*. Maar daarbij was ik de alliteratie kwijt. Neruda schrijft in zijn opdracht ‘A Mathilde Urruttia’ dat hij ‘*heel nederig deze sonnetten uit hout (heeft) gemaakt en ze de klank (heeft) meegegeven van deze dichte, pure materie*’. Ik geloof hem niet. Neruda is technisch bijzonder knap en gebruikt hier nog meer dan in zijn ander werk poëtische trucs. Hij is b.v., vooral in deze sonnetten, een meester van de alliteratie of het stafrijm, die ‘*stapstenen van de stemme*’ waar Guido Gezelle ijzersterk, wat zeg ik, staalsterk in was. Neruda schrijft in zijn inleiding ook dat ‘*de dichters altijd al, met hun selectieve smaak en elegantie, in elk van hun sonnetten rijmen hebben geplaatst die klonken als zilver, kristal of kanonnades*.’ Hij suggereert dat hij dat niet doet. Maar hij is niet vies van het (binnen)rijm, al heeft het Spaans ongetwijfeld meer rijmwoorden dan het Nederlands. In de hele bundel staat inderdaad slechts één perfect klassiek sonnet (LXVI) en het telt bovendien slechts twee rijmwoorden. Het vers van Neruda is altijd ritmisch en klankrijk of melodieus. Naarmate hij ouder werd schreef hij ook steeds minder zogenaamd vrije verzen. Veel van zijn latere gedichten, ook deze sonnetten maar lang niet altijd, hebben een min of meer gelijk aantal heffingen en/of lettergrepen. De vorm ervan is strak, het vers geserreerd.

Bij het nalezen van de derde drukproef heb ik enkele dagen rondgelopen met: *Matilde, naam van gewas, van gesteente, van wijn*. Ik dacht dat ik hét gevonden had. Ik had een stafrijm, zelfs twee. Maar dat ‘*gewas*’ en dat ‘*gesteente*’ leken me toch té archaisch. En ik vond dat ik ook teveel ‘*van*’ had. Het is uiteindelijk gebleven, gewoner, directer, zij het enigszins dreunend (wat Neruda vaak heeft) en helaas nu met evenveel ‘*een*’:

Matilde, naam van een plant, een steen of een wijn.

VERS 2.

de lo que nace de la tierra y dura

Aanvankelijk had ik letterlijk vertaald: ‘*van wat uit de aarde geboren wordt en voortduurt*’. Later werd het: ‘*van wat uit de aarde is ontstaan en bestaan blijft*’. Maar dat vond ik niet helemaal correct. Nog later werd het:

van wat uit de aarde ontstaat en voort bestaat.

Voordeel vond ik niet zozeer het rijm (ontstaat-bestaat, ook voort-woordgloort in de volgende verzen) als wel dat zo Neruda's 'aardse metafysica' wordt beklemtoond: zijn geloof in een voortbestaan of wedergeboorte zoals die in de natuur plaatsgrijpt. Hij schrijft trouwens Natuur maar ook Volk en Vaderland, graag met een hoofdletter. Zijn goden, anders gezegd.

VERS 3 EN 4.

*palabra en cuyo crecimiento amanece,
en cuyo estío estalla la luz de los limones.*

Na veel nauwelijks nog te achterhalen gezwoeg - ik vermeld alleen dat 'dageraad' ook 'ochtend', 'gloort' ook 'ontwaakt' en 'de gloed der citroenen barst' ook: 'de lampen van de citroenen branden' resp. 'barsten', zelfs 'ontploffen' is geweest - heb van deze verzen gemaakt:

*woord door wiens groeikracht de dageraad gloort,
door wiens zomer de gloed der citroenen barst.*

Ik was tevreden met de geciteerde verzen: ik had parallelie, een rijm, alliteraties en mooie oo- en oe-klanken. Bovendien was er iets dubbelzinnigs met die 'door' (door als handelende persoon en ook door als 'door... heen'). Daarom heb ik niet 'in' gebruikt.

Toen las ik in een taalstukje in 'De Standaard' van een naamgenote van me, van mijn dochter Kristien namelijk: 'wiens' en 'wier' wordt alleen voor personen gebruikt. Daarom probeerde ik toen:

*'woord waar de groeikracht van de dageraad in gloort
en de zomer de gloed van de citroenen in doet barsten.'*

Die twee 'van de' klonken niet goed. En het ritme vond ik toch maar lamkendig. Ik probeerde verder:

*'woord waarin de groeikracht van de dageraad gloort,
waarin de zomer de gloed der citroenen doet barsten.'*

Dat stond me nog niet helemaal aan. Ik probeerde opnieuw:

*'groeikrachtig woord waar de dageraad in gloort
waar 's zomers de gloed der citroenen in barst.'*

Ten slotte ben ik toch teruggekeerd naar de eerste vorm: 'wiens' dus. Ik argumenteerde voor mezelf (en ook voor mijn dochter) dat 'woord' hier kon doorgaan als verpersoonlijking van Matilde.

Zo is dan het eerste kwatrijn geworden:

*Matilde, naam van een plant, een steen of een wijn,
van wat uit de aarde ontstaat en voort bestaat,
woord door wiens groeikracht de dageraad gloort,
door wiens zomer de gloed der citroenen barst.*

Tegelijk met mij heeft de Nederlandse Catharina Blaauwendraad *Cien sonetos de amor* van Neruda vertaald. We wisten niet dat we met hetzelfde bezig waren, we kenden elkaar trouwens ook niet. Toeval bestaat. De beide vertalingen zijn zelfs tegelijk verschenen, de hare in Nederland bij Prometheus, de mijne in Vlaanderen bij P. Zij vertaalt deze eerste strofe zo:

*Mathilde, naam van plant of steen of wijn,
van duurzaamheden die de aarde baart,
woord in wiens groei de dageraad ontwaakt,
en in wiens zomer de citroen ontvlamt.*

Tweede kwatrijn

VERS 5.

En ese nombre corren navíos de madera

Aanvankelijk had ik: ‘*Met die naam op de boeg varen houten boten*’. Maar dat was erg vrij, boeg staat er niet en *corren* als ‘*varen*’ vertalen, stond me ook niet zo aan: in het slotvers van het sonnet staat ‘*navegar*’ en dat betekent ‘varen’. Ook het letterlijke ‘lopen’ stond me niet aan: boten lopen niet, al lopen ze wel van stapel. Tenslotte is het geworden: ‘*In die naam haasten zich houten boten*’ omdat in *corren* enige haast wordt gesuggereerd, vond ik. En ik had weer een alliteratie.

VERS 6-7-8:

*rodeados por enjambres de fuego azul marino,
y esas letras son el agua de un río
que desemboca en mi corazón calcinado.*

Deze drie verzen leverden weinig moeilijkheden op: ‘*boten*’ kreeg vrij spontaan als rijmwoord ‘omsloten’; *calcinado* was eerst ‘*verkalkt*’, daarna ‘*verschroeid*’ en werd uiteindelijk het m.i. mooiere ‘geblakerd’.

Het kwatrijn als geheel luidt dan:

*In die naam haasten zich houten boten
omsloten door zwermen marineblauw vuur*

*en die letters zijn het water van een rivier
die uitmondt in mijn geblakerde hart.*

Catharina Blaauwendraad vertaalt:

*Er varen houten schepen in die naam
omringd door zwermen vuur, marineblauw,
de letters zijn het water van een stroom
die uitmondt in mijn zwartgebrande hart.*

(Ik vind dat ‘varen’ te braaf is en dat ‘boten’ en ‘rivier’ beter klinken dan ‘schepen’ en ‘stroom’.)

Eerste terzine

VERS 9.

Oh nombre descubierto bajo una enredadera

De *Oh* heb ik niet vertaald, ook elders bijna nooit: voor mij klinkt dat vrij geëxalteerd en gechargeerd, wat Neruda inderdaad soms is. Van *descubierto* had ik eerst ‘ontdekt’, daarna ‘gevonden’ gemaakt. Dat klonk goed na ‘onder’ en zou straks een rijmwoord krijgen: ‘verbonden’; het mooie woord *enredadera*, dat klimplant of slingerplant en ook winde betekent was hier eerst ‘*slingerplant*’ en daarna ‘akkerwinde’: ‘winde’ vond ik een te kort woord.

VERS 10.

como la puerta de un túnel desconocido

Puerta werd ‘toegang’ en niet ‘deur’ of ‘poort’; *desconocido* was aanvankelijk ‘verborgen’, werd daarna ‘onbekende’ en uiteindelijk meende ik er een connotatie meer aan te kunnen geven door het als ‘onverkende’ te vertalen. Helemaal hiermee verzoend ben ik niet (meer): misschien had ik toch maar ‘onbekende’ kunnen behouden of ‘niet bekende’, met een allusie op het bijbelse ‘een vrouw bekennen’ want die tunnel is wel degelijk een seksueel beeld.

VERS 11.

que comunica con la fragancia del mundo!

Dit vers leverde niet echt een probleem op. En als ik *comunica* vertaalde als ‘verbonden’ kreeg ik bovendien, zoals al gezegd, een rijm met ‘gevonden’. Het werd dus ‘verbonden’.

Zo werd deze terzine dan:

*Naam onder een akkerwinde gevonden,
als de toegang tot een onverkende tunnel
die verbonden is met de geur van de wereld!*

Catharina Blaauwendraad vertaalt:

*O naam onder een klimplant blootgelegd
als doorgang naar een onbekende tunnel
die het aroma van de wereld ademt!*

(‘Blootgelegd’ had ik graag willen vinden, het past in het geheel. Maar dan zou ik het rijmwoord met ‘verbonden’ gemist hebben; ook ‘doorgang naar’ spreekt me erg aan. Maar ‘klimplant’ vind ik te weinig concreet.)

Tweede terzine.

VERS 12, 13 EN 14,

*Oh invádeme con tu boca abrasadora,
indágame, si quieres, con tus ojos nocturnos,
pero en tu nombre déjame navegar y dormir.*

Daar waren de moeilijkheden veeleer gering: *invádeme* is weliswaar ‘overval me’ en ‘neem me in’ geweest, maar uiteindelijk leek me ‘overrompel me’ onstuimiger; *abrasadora* werd ‘schroeiend’ en sloot dan ook aan bij ‘geblakerd’ uit het tweede kwatrijn - zijn hart was geblakerd, haar mond is schroeiend; *si quiéres*, dat ik aanvankelijk lelijk prozaïsch vertaald had als ‘als je het wenst’ en ‘zo je wil’, werd tenslotte ‘desnoods’ en die o-klank paste bij ‘doorgrond’ en bij ‘ogen’.

En zo werd deze terzine:

*Overrompel me met je schroeiende mond,
doorgrond me desnoods met je nachtelijke ogen,
maar laat me in jouw naam varen en slapen.*

Catharina Blaauwendraad vertaalt:

*O dring me binnen met je mond die brandt
doorvors me met je nachtelijke ogen,
maar laat me varen, slapen - in jouw naam.*

Misschien had ik met ‘wijzigingen bijhouden’ mijn werkwijze bij de negenennegentig andere sonnetten moeten bewaren en uitschrijven. Misschien zouden dan andere, interessante(re) aspecten van het vertalen en van Neruda zelf aan bod zijn gekomen. Het zou een dik, niet te publiceren en ongetwijfeld ook niet te lezen boek zijn geworden.

* * *

Zo met taal bezig geeft me wel een intens plezier. Poëzie vertalen vind ik trouwens een heel creatieve bezigheid en ik heb vaak vertaald in de soms lange periodes dat zich geen eigen poëzie aandeede of als ik een soort ‘prozanausea’ had na het voltooien van een roman.

Het spreekt vanzelf dat er veel woordenboeken, veel hernemen, veel geduld, veel tijd en ook veel ‘gezwoeg’ aan te pas zijn gekomen. En wat mij betreft: naast de brontekst en woordenboeken ook een grammatica, vertalingen uit het Engels, Duits, Frans (als die al bestaan) én iemand die mijn zoveelste ‘definitieve’ tekst vergelijkt met de brontaal. Het eindresultaat zou dan een gedicht moeten zijn dat zo trouw mogelijk de brontekst volgt én een zo Nederlands mogelijk gedicht is geworden.

Dat een andere vertaler op tal van plaatsen andere opties kiest, wat ervoor zorgt dat iedere vertaling anders is, heb ik even willen aantonen met de vertaling van Catharina Blauwendraad.

* * *

In het verleden hebben zeer veel dichters die gedichten vertaald die hen het sterkst aanspraken, vaak omdat hun eigen thematiek en problematiek er in tot uiting kwamen. Het werden dan als het ware eigen gedichten. Het vertalen van volledige bundels, zelfs van volledige oeuvres in het Nederlands is relatief recent: ik noem maar Rilke, Baudelaire, Celan, Herbert, Hölderlin, Milosz enz. De vertaler dient zo ook vaak gedichten te vertalen die hem minder, zelfs helemaal niet aanspreken, wat een extra moeilijkheid meebrengt.

Nog een geluk dat Pablo Neruda geen klassieke, rijmende en metrische gedichten heeft geschreven want dat zou voor mij als vertaler een wel heel grote uitdaging zijn geweest - ik heb daar enige, zij het boeiende ervaring mee o.a. bij het omzetten van de Vlaanderen-gedichten van Rilke en ‘Kubla Khan’ van Coleridge. Ik ben er van overtuigd dat je moderne poëzie makkelijker kunt vertalen dan klassieke rijmende poëzie waar je zonder de inhoud geweld aan te doen moet zoeken naar rijmen, binnenrijmen, alliteraties, metrum, rijmschema's, heffingen en klankenspel. Ik mag er niet aan denken

dat ik b.v. voor elke acht verzen van elk sonnet slechts twee rijmwoorden had mogen hanteren. Al vergroot het zoeken naar compensaties uiteraard het taalplezier van de vertaler.

* * *

Voor zover ik ze mij herinner, som ik nog enkele moeilijkheden op die me bij het vertalen van *Cien sonetos de amor* zijn bijgebleven.

1. Over het zo goed mogelijk respecteren van bestaande en/of het vinden van nieuwe alliteraties en eventueel rijmen heb ik het al gehad.

Het is aantrekkelijk maar gevaarlijk en meestal af te wijzen om een originele tekst ‘mooier’ te willen maken of woordrijker dan hij is. Of te menen dat je hem beter moet of kunt maken. Dat laatste komt vooral voor als je minder sterke poëzie vertaalt.

2. Een probleem dat ik wel moest oplossen in het Nederlands waren de vele Spaanse gerundio's die je in het Nederlands wel moet omschrijven;
3. Het gebruik van de hulpwerkwoorden en vooral van de tijden was vaak een probleem. Ik heb Neruda trouw gevolgd maar zou daar nu veel drastischer in durven zijn, denk ik. (Overigens: elke vertaling zou je na enige tijd moeten kunnen herwerken en dan opnieuw publiceren.)

- Nu zou ik veeleer de onvoltooid verleden tijd gebruiken dan de voltooid tegenwoordige die het vers langer maakt. Een voorbeeld uit vele in sonnet III:

*De schrikbarende nacht heeft beslist gehuiverd,
de dageraad al de kelken met zijn wijn gevuld
en de zon haar hemelse aanwezigheid gevestigd.*

Nu zou ik liever ‘huiverde’, ‘vulde’ en ‘vestigde’ schrijven, uiteraard met een aanpassing aan het ritme.

- Nu zou ik de onvoltooid toekomstige tijd vervangen door de tegenwoordige tijd) b.v. in sonnet XV:

*Jij zult met mij vallen als een steen in het graf
en zo zal omdat onze liefde nog niet was vergaan
de aarde samen met ons blijven voortbestaan.*

Nu zou ik liever ‘valt’, ‘vergaat’, ‘blijft’ schrijven, weer uiteraard met aanpassing van het ritme.

- Het gebruik van de gebiedende wijs komt bij Neruda vaak voor. Hij ‘commandeert’ graag b.v. in X. In het Nederlands is ‘Laat...’ Of ‘Dat...’ Of ‘Mag...’ Of ‘Moge...’ niet zo mooi. Ik heb geen alternatief.

*Ach, laat alleen het zout van de kou je beroeren!
Laat zelfs de liefde de kuise lente niet vernielen.
Schone, jij weerschijn van het onuitwisbaar schuim,*

*laat je heupen het water een nieuwe norm
van zwaan of van waterlelie opleggen
en laat je standbeeld varen door het eeuwige kristal.*

d. Als voorwaardelijke wijs heb ik in sonnet VIII ‘Indien...’ niet willen gebruiken.

‘Hadden je ogen niet de glans van de maan

4. Ik moest ernaar streven, vond ik, om alle woorden van een vers zoveel mogelijk ook in de vertaling binnen het vers te behouden, wat niet altijd eenvoudig en vaak onmogelijk was.
5. Ik vind ook dat elk woord dat draagt vertaald moest worden. Ook als er een herhaling is want de dichter heeft daar uiteraard zijn bedoeling mee b.v. in sonnet LXIV. Neruda herhaalt graag: hij heeft soms iets van een predikant of een pastoor, vooral in zijn politieke gedichten.

*Niemand kan optellen wat ik je schuldig ben,
liefste, stralend is wat ik je schuldig ben,
een wortel uit Araukanië, liefste, ben ik je schuldig.*

*Ongetwijfeld is besterd al wat ik je schuldig ben,
wat ik je schuldig ben lijkt de put in een bosgebied
waarin de tijd zwerfende bliksems achterliet.*

Bijlage

Sonnet I van Pablo Neruda

Matilde, nombre de planta o piedra o vino,
de lo que nace de la tierra y dura,
palabra en cuyo crecimiento amanece,
en cuyo estío estalla la luz de los limones.

En ese nombre corren navíos de madera
rodeados por enjambres de fuego azul marino,
y esas letras son el agua de un río
que desemboca en mi corazón calcinado.

Oh nombre descubierto bajo una enredadera
como la puerta de un túnel desconocido
que comunica con la fragancia del mundo!

Oh invádeme con tu boca abrasadora,
indágame, si quieres, con tus ojos nocturnos,
pero en tu nombre déjame navegar y dormir.

Pablo Neruda
'Cien sonetos de amor'

Vertalingen

I

Matilde, naam van een plant, een steen of een wijn,
van wat uit de aarde ontstaat en voort bestaat,
woord door wiens groeikracht de dageraad gloort,
door wiens zomer de gloed der citroenen barst.

In die naam haasten zich houten boten
omsloten door zwermen marineblauw vuur,
en die letters zijn het water van een rivier
die uitmondt in mijn geblakerde hart.

Naam onder een akkerwinde gevonden
als de toegang tot een onverkende tunnel
die verbonden is met de geur van de wereld!

Overrompel me met je schroeiende mond,
doorgroond me desnoods met je nachtelijke ogen,
maar laat me in jouw naam varen en slapen.

Pablo Neruda
'Honderd Liefdesonnetten'
(vertaling Willy Spillebeen)

II

Mathilde, naam van plant of steen of wijn,
van duurzaamheden die de aarde baart,

woord in wiens groei de dageraad ontwaakt,
en in wiens zomer de citroen ontvlamt.

Er varen houten schepen in die naam
omringd door zwermen vuur, marineblauw,
de letters zijn het water van een stroom
die uitmondt in mijn zwartgebrande hart.

O naam onder een klimplant blootgelegd
als doorgang naar een onbekende tunnel
die het aroma van de wereld ademt!

O dring me binnen met je mond die brandt
doorvors me met je nachtelijke ogen,
maar laat me varen, slapen - in jouw naam.

Pablo Neruda
'Honderd liefdessonneten'
(vertaling Catharina Blaauwendraad)

Vertaalde poëzie en kwaliteit

door dr. Peter Verstegen

U weet allemaal dat poëzie vertalen eigenlijk niet kan, dat is vaak genoeg uiteengezet. Het geldt in het bijzonder voor gebonden poëzie, ofwel gedichten met maat en rijm. Nabokov heeft in zijn Onegin-studie gezegd dat het mathematisch onmogelijk is om maat en rijm in een vertaling over te brengen zonder de inhoud grovelijk te vervalsen of, zoals hij het noemt, te verminken. De vertalers die het toch proberen noemde hij parafrasten. Zelf vertaalde hij Poesjkins meesterwerk letterlijk, zonder maat en rijm. Maar Nabokov schreef er twee kloeke delen commentaar bij over de historische en filologische achtergronden van Poesjkins roman in verzen, om uit te leggen wat er allemaal verloren was gegaan in zijn letterlijke weergave.

Nabokov brak met een traditie, want in Rusland was het gangbaar om de rijmende en metrische vorm te behouden bij poëzievertalingen. Hij heeft het ook zelf gedaan, toen hij om den brode vertaalde in zijn Berlijnse tijd, en bijvoorbeeld de gedichten uit *Alice in Wonderland* briljant in het Russisch overbracht. De traditie om te vertalen met behoud van maat en rijm is nog steeds sterk in de Slavische landen en in de landen met een Germaanse taal. Vreemd genoeg is die praktijk vrijwel verdwenen in de Romaanse landen, waar het zo letterlijk mogelijk vertalen van poëzie de regel is geworden; poëzie wordt proza, maar de inhoud blijft bewaard. Helaas doet zich dan vaak het verschijnsel voor dat zo'n versie een uiterst saaie tekst oplevert: met maat en rijm lijkt ook alle magie van het origineel verdwenen te zijn. Bij het vertalen van Dante in proza blijft tenminste nog een spannend verhaal over, bij het vertalen van lyriek in proza resteert wel een inhoud, maar die inhoud heeft geen zeggingskracht en de lezer vraagt zich af waarom de betreffende dichter zo beroemd is. Paradoxaal genoeg komt een poëtische versie, waarin een deel van de inhoud verloren gaat, dan dichter bij het algehele effect van het origineel.

Op de Romaanse methode of de methode-Nabokov wil ik wat nader ingaan aan de hand van Nabokovs Onegin-vertaling en wel het begin, de eerste vier regels. Nabokov geeft eerst wat hij noemt een 'lexicale' of woord-voor-woord-vertaling. Deze luidt:

My uncle of most honest rules
 when not in jest has been taken ill,
 he to respect him has forced
 and better invent could not..

Hiervan maakte Nabokov vervolgens een ‘letterlijke’ versie; wat hij deed, was:
 ‘rearrange the order of words to achieve some semblance of English construction’.

My uncle has most honest principles:
 when he was taken gravely ill,
 he forced one to respect him
 and nothing better could invent..

Je vraagt je af waarom Nabokov, als hij toch moest herschikken (*rearrange*), niet zo ver ging om er ook idiomatisch Engels van te maken. Blijkbaar was het zijn doel om nog zoveel mogelijk van de structuur van het origineel in het Engels te laten doorschemeren, maar wat is de ratio daarvan? Wie is ermee gediend?

Belangrijker is dat niet meer valt te begrijpen wat de dichter bedoelde te zeggen. Er is iemand aan het woord die het over zijn oom heeft; de oom heeft mooie principes, wat gevolgd wordt door een dubbele punt. De regels die volgen illustreren dus zijn mooie principes. Er staat dat hij respect heeft afgedwongen door ernstig ziek te worden. Hoe dan? Door geduldig gedragen lijden? En bij wie dwong hij respect af? Het woord *one* is uiterst vaag, gaat het om vrienden, huisgenoten, verplegenden?

In zijn commentaar legt Nabokov uit waar de regels op slaan. De eerste regel citeert met de *most honest rules of principles* een bekende fabel van Krilov, waarin een ezel het toppunt van domheid vertegenwoordigt, want hij krijgt de opdracht de moestuin te beschermen tegen kraaien en met dat doel draaft hij zo heftig in het rond dat hij de hele tuin vertrappt: edele principes maar een treurige afloop. De suggestie is dus om te beginnen dat de oom niet zo snugger is en dat de *one* niemand anders is dan de neef die aan het woord is. Oom kon niets beters bedenken om respect af te dwingen dan ernstig ziek te worden; dat respect moet hem betoond worden, omdat de neef de erfgenaam is (zoals in de tweede strofe blijkt). De neef heeft nooit enig respect gehad voor zijn oom, maar als hij straks aan het ziekbed zit, zal hij moeten doen alsof, anders kan het hem de erfenis kosten. Dit geeft het begin van ‘Onegin’ meteen een ironische lading.

Nabokov was een tegenstander van idiomatische aanpassing, waarmee alle aanpassing wordt bedoeld die nodig is om in de doeltaal dezelfde natuurlijkheid te bereiken als de brontekst bezat. Dit vereist vaak verandering van woordsoort. Zo zegt Onegin in een volgend couplet over Petersburg, in Nabokovs vertaling: *There formerly I too promenaded*. Dat is wonderlijk Engels, normaal zou zijn: *There I used to stroll myself*. Nabokov verklaart zijn keus van het werkwoord. Hij zegt over het Russische werkwoord: ‘*Gulyat* has not only the sense of *to stroll*, *to saunter*, but also *to go on a spree*, zeg maar, de bloemetjes buiten zetten. Of het werkwoord *to promenade*, dat nauwelijks gebruikt is sinds Dickens, echt die bijbetekenis heeft, is de vraag. Afgaande op de citaten in de OED heeft het woord eerder de nuances van flaneren en/of paraderen, maar dat is niet waar het mij om gaat. Nabokov had het Russische werkwoord ook met twee werkwoorden kunnen vertalen, bijvoorbeeld *There I also used to stroll and make merry*, maar hij wilde per se één woord vertalen met één woord van dezelfde woordsoort; zo gebruikt hij ook het verouderde bijwoord *formerly* - omdat er een bijwoord stond in het Russisch - in plaats van de idiomatische wending *I used to*. Wat Nabokov presenteert als letterlijk vertalen komt dus neer op het afwijzen van idiomatische aanpassing, maar dat is nooit consequent vol te houden. Nabokov voegt bijvoorbeeld wel de lidwoorden toe die in het Russisch ontbreken, maar hij trekt niet de conclusie dat andere vormen van idiomatische aanpassing even legitiem zijn.

Na deze uitweiding geef ik u vijf Nederlandse vertalingen van de vier beginregels, chronologisch geordend:

1. Mijn oom, hij leefde steeds uitstekend,
Toen werd hij ziek, dwong door zijn leed
Veel eerbied af en dat betekent
Toch wel het beste wat hij deed.

(Vertaling Wils Huisman en Elsa Catz)

Globaal is de inhoud wel overgebracht, maar van Poesjkins ironie is niets overgebleven en de combinatie van ‘leven’ en ‘uitstekend’ is weinig idiomatisch, zeg maar gezocht.

2. Toen, uiterst eerlijk van beginsel,
Mijn oom een flinke koorts opliep,
Wist hij maar één ding af te dwingen:
Respect. En verder kwam hij niet.

(Vertaling Jan Robert Braat)

Dit klinkt niet onaardig, maar de logica is ver te zoeken: er kan geen causaal verband zijn tussen Ooms beginselvastheid en zijn koorts. Verder is de nadruk op het respect misleidend. Het lijkt nu alsof Oom met zijn ziekte veel méér had willen afdwingen dan respect. Dit afdwingen geeft Oom ook een veel te dynamische rol. Zijn ernstige ziekte is geëxpliciteerd tot ‘flinke koorts’ en dat kan men zien als een klein manco, maar het is van veel minder belang dan de overige gebreken. Een bijkomend nadeel van deze versie is dat de prosodie versimpeld is van volrijm naar assonantie of halfrijm.

3. Mijn oom blinkt uit in alle deugden
Sinds hem zijn ziekte overviel
En taalt niet meer naar aardse vreugden,
Iets ongekenks voor de slemiel.

(Vertaling L.H.M. van Stekelenburg)

Hier is de inhoud in hoge mate vervalst. Het uitblinken in ‘alle deugden’ is iets anders dan het hebben van principes; dat het uitblinken gevolg is van zijn ziekte en dat hij niet meer taalt naar aardse vreugden staat ook niet in het origineel. Met het woord ‘slemiel’ - ook nog vreemd gespeld - wordt de toon of het register compleet veranderd.

4. Mijn oom, die heel beginselvast is,
Ligt nu op sterven - slim bedacht:
Doordat hij elk van ons tot last is
Krijg je respect. Ziekzijn geeft macht.

(Vertaling W. Jonker)

Hier is de impliciete inhoud van het origineel beter overgebracht: Oom krijgt respect omdat hij op zijn sterfbed ligt en *nuisance value* heeft. Het werkt komisch dat Onegin - die aan het woord is - het sterfbed van zijn oom beschrijft als ‘slim bedacht’, slim, omdat het hem eindelijk het respect oplevert dat men verplicht is aan een stervende erflater. Met de laatste drie woorden is de teneur extra onderstreept; er staat iets dat Poesjkin niet gezegd heeft, maar dat wel past in de gedachtegang.

Het is opvallend dat deze vertaling het werk is van iemand die geen Russisch kende. Jonker baseerde zijn in 1989 bij Van Oorscot uitgekomen vertaling op de letterlijke vertaling en het commentaar van Nabokov.

5. Mijn oom is door en door fatsoenlijk,
En nu hij op zijn sterfbed ligt,
Is hij van mening, heel aandoenlijk -

Dat zo iets tot respect verplicht.

(Vertaling Hans Boland)

Hans Boland is bezig de complete poëzie van Poesjkin te vertalen. Net als bij Jonker is de boodschap hier helder en soepel geformuleerd. De toon is mooi ironisch; sommige aspecten zijn sterker aangezet dan in het origineel; je kunt redeneren dat de oorspronkelijke regel 4 (iets beters bedenken kon hij niet) is verdwenen of je kunt stellen dat er iets van resteert in het toegevoegde commentaar 'heel aandoenlijk'. Hoe dat ook zij, de laatste vertaling lijkt de beste. Misschien is er toch vooruitgang.

Deze introductie suggereert dat het mogelijk moet zijn de voor- en nadelen die kleven aan diverse vertalingen in kaart te brengen en daarop een kwalitatief oordeel te baseren. Ik wil dat verder onderzoeken aan de hand van een viertal vertalingen van een gedicht van Verlaine: *Lassitude*.

Twintig jaar geleden verscheen in NRC-Handelsblad een oproep aan de lezers om mee te doen aan een wedstrijd in het vertalen van gedichten. Er werden zes gedichten in zes talen aangeboden, een Duits gedicht van Goethe, een in het Engels van Yeats, in het Frans van Verlaine, in het Italiaans van Saba, in het Russisch van Tjoetsjev en in het Spaans van Quevedo. De opdracht luidde als volgt: 'De opgave is om de gedichten in vertaling zoveel mogelijk recht te doen, zowel de inhoud als de vorm, dat wil zeggen zoveel mogelijk aspecten van de oorspronkelijke gedichten waaraan ze hun kracht en schoonheid ontlenen te reproduceren in het Nederlands.'

De respons was groot: in totaal werden zo'n 700 vertalingen ingestuurd, ruim 120 voor het gedicht van Verlaine. Het is natuurlijk makkelijk om te spreken over de 'aspecten waaraan gedichten hun kracht en schoonheid ontlenen' en moeilijk om te analyseren wat die aspecten zijn. Er blijven onweegbare, ondefinieerbare factoren meespelen, maar voorzover de inhoud vast te stellen valt, kan men de diverse vertalingen vergelijken om te zien wat ervan overgebleven is, wat er is verdwenen en wat er qua stijl en register van karakter is veranderd. Hier was althans genoeg materiaal om een poging tot analyse te doen. Het gedicht van Verlaine komt uit zijn debuutbundel *Poèmes saturniens* en is een sonnet in alexandrijnen.

Lassitude

A batallas de amor campo de pluma

Gongora

De la douceur, de la douceur, de la douceur!
Calme un peu ces transports fébriles, ma charmante.

Même au fort du déduit parfois, vois-tu, l'amante
Doit avoir l'abandon paisible de la soeur.

Sois langoureuse, fais ta caresse endormante,
Bien égaux tes soupirs en ton regard berceur,
Va, l'étreinte jalouse et le spasme obsesseur
Ne valent pas un long baiser, même qui mente!

Mais dans ton cher coeur d'or, me dis-tu, mon enfant,
La fauve passion va sonnante l'olifant!...
Laisse-la trompeter à son aise, la gueuse!

Mets ton front sur mon front et ta main dans ma main,
Et fais-moi des serments que tu rompras demain,
Et pleurons jusqu' au jour, ô petite fougueuse!

Verlaine heeft zelf verklaard dat hij de meeste gedichten van *Poèmes saturniens*, verschenen in 1866, schreef in de twee hoogste klassen van zijn lycée. Volgens Verlaines schoolvriend en eerste biograaf Lepelletier had Verlaine voor zijn huwelijk in 1870 alleen seksuele ervaring opgedaan in het bordeel. Het gaat dus om een fantasie of wensdroom van de jonge dichter, waarin hij een vriendin heeft, zo vurig, dat hij haar moet betomen omdat zij hem met haar hartstocht in een toestand van *lassitude* heeft gebracht.

Kan men het überhaupt eens zijn over de inhoud van een gedicht? Bij moderne gedichten is dat vaak onmogelijk, maar het is vele eeuwen gebruik geweest dat dichters wisten wat ze wilden zeggen en dat zo helder mogelijk deden, zodat de lezers hen konden volgen. Bij dit gedicht laat zich uitstekend vaststellen wat de gedachtebeelden waren die de dichter wilde oproepen bij de lezer: het gaat om de betekenis die beredeneerbaar aanwezig is en waar geoefende lezers het, eventueel na discussie, op grond van argumenten over eens kunnen worden. In zoverre is de interpretatie dus niet puur subjectief.

Omdat de vertaalwetenschap zaken als betekenis, equivalentie en interpretatie heeft geproblematiseerd en naar mijn smaak een dikke deken van obscurantisme heeft gelegd over het edele vak van het vertalen, wil ik de begrippen waar ik mee werk in het kort verhelderen. Een vertaling probeert het algehele communicatieve effect van een tekst in een andere taal zo goed mogelijk over te brengen. Vertalen is een toegepaste wetenschap die per definitie afhankelijk is van regels. De voornaamste regel is dat men een tekst in de ene taal zodanig vertaalt in een andere taal dat de door de originele tekst opgeroepen werkelijkheid zoveel mogelijk intact blijft in de vertaling,

zoveel mogelijk, omdat enig verlies inherent is aan de verschillen tussen beide talen. In plaats van de ‘opgeroepen werkelijkheid’ van een tekst kan men ook spreken van ‘het algehele communicatieve effect’. Er bestaan tussen de Europese talen grote verschillen, maar er is ook een grote mate van parallelle op woord- en woordgroepniveau; met andere woorden, er bestaan voor heel veel zaken woorden en combinaties van woorden die kunnen dienen als elkaars equivalent, omdat het communicatieve effect ervan geen beredeneerbaar verschil oplevert.

Het begrip ‘betekenis’ is complex, maar voor de vertaler gaat het om contextuele betekenis. Ik bedoel dat de context bepaalt welke betekenis actief is. De oorspronkelijke betekenis van het Engelse *gay* is vrolijk, maar in de negentiende eeuw werd onder *a gay woman* een vrouw van lichte zeden verstaan, en na circa 1960 kon je er een lesbienne mee aanduiden. Als de betekenis ‘homoseksueel’ wordt bedoeld, wordt de betekenis ‘vrolijk’ afgeschermd, buiten werking gesteld. Het is echt niet zo dat homoseksuelen in de Engelssprekende wereld beschouwd worden als bij uitstek vrolijke lieden. Maar als iemand het woord *gay* gebruikt in de oorspronkelijke zin van het woord zal hij, dankzij de context, juist begrepen worden. Margaret Thatcher heeft eens gezegd: *Every child has a right to be gay*, maar ze bedoelde niet het recht om homoseksueel te worden: zo verlicht was ze niet.

Meerduidigheid, omdat een woord meerdere betekenissen heeft, is zelden een probleem, omdat uit de context dwingend blijkt welke betekenis actief is. Anders ligt het uiteraard bij woordspelingen, waarbij dubbelzinnigheid het doel is. Dat is doorgaans goed herkenbaar. Het Engelse woord *blue* betekent primair ‘blauw’ maar kan, afhankelijk van de context, ook staan voor melancholiek of pornografisch. Dat geeft dus de mogelijkheid om woordspelingen te maken, maar als je spreekt over een *blue sky* betekent het gewoon ‘blauwe lucht’; die lucht is niet ook een beetje pornografisch of melancholiek.

Betekenis is niet absoluut, maar context-afhankelijk. Vaak wordt het etiket ‘meerduidigheid’ ten onrechte gebruikt. Het woord ‘bank’ kan staan voor een geldinstelling of een zitmeubel, maar de context maakt altijd duidelijk wat van die twee is bedoeld; er is dan geen meerduidigheid. Als je *national bank* vertaalt met ‘nationale bank’ bestaat er volledige equivalentie. Het woord ‘passie’ kan verwijzen naar zinnelijke lust of naar het lijden van Christus, maar nooit naar allebei. De zogenaamde één-op-één-equivalentie, waarbij een woord in de ene taal altijd vervangbaar is door een woord in de andere taal, is niet eens zeldzaam, want die equivalentie doet zich voor bij vrijwel alle tienduizenden technische en wetenschappelijke termen, maar zulke

equivalentie is doorgaans niet vereist. Bij literaire teksten komt één-op-één-equivalentie niet zoveel voor, maar dat doet er niet toe. Het gaat om equivalentie in de context. In de meeste teksten kan het woord ‘soms’ dienen als equivalent van *parfois*. Maar als je zegt: ‘Wil jij soms een dreun voor je kop hebben?’ dan kan dat uiteraard niet. Dat doet niets af aan de equivalentie in verreweg de meeste contexten.

Uiteraard komt het ook veel voor dat contextgebonden equivalentie ontbreekt. De vertaler wijkt dan uit naar parafrase, of wel: met andere dan equivalente taalmiddelen toch zoveel mogelijk hetzelfde beeld oproepen. In het Engels kun je zeggen: *Her only good feature is her hair*. Het woord *feature* kan in andere contexten vertaald worden met ‘gelaatstrek’, maar hier kan dat niet: ons hoofdhaar is geen gelaatstrek. Parafrase kan uitkomst brengen: ‘Het enige mooie aan haar gezicht is haar haar.’ Soms is equivalente weergave mogelijk, maar verdient parafrase de voorkeur omdat ze natuurlijker, idiomatischer klinkt. Het zinnetje *I'll always remember you* zou men kunnen vertalen met ‘Ik zal me jou altijd herinneren’, maar natuurlijker, idiomatischer en daarmee uiteindelijk getrouwer is: ‘Ik zal altijd aan je blijven denken’ of ‘Ik zal je nooit vergeten.’ Dat neemt niet weg dat een woord diverse betekenisaspecten kan hebben die tegelijk actief zijn en daardoor moeilijk over te brengen zijn, zoals de titel van Verlaines gedicht: *Lassitude*.

Ik wil het gedicht nu in elf segmenten verdelen, die syntactisch op zichzelf staan, de titel (met het motto), gevolgd door segmenten die zeven maal bestaan uit één regel en drie maal uit een dubbele regel. In het kort wil ik nagaan wat er per segment over de betekenis te zeggen is.

1. De betekenis van *Lassitude* heeft twee aspecten, vermoeidheid en verzadiging, of eigenlijk verzadiging die gepaard gaat met vermoeidheid. Bij Verlaines *Lassitude* gaat het primair om de betekenis zoals die besloten ligt in de wending *se lasser d'une femme*: genoeg krijgen van een vrouw. Het beeld dat door de titel in de context van het gedicht wordt opgeroepen is: bij een galant rendez-vous is de minnaar na de nodige seksuele activiteit overvoerd geraakt, hij kan niet meer. Over het motto valt niet veel te zeggen; het moet gewoon gereproduceerd worden; dat menige lezer de betekenis ervan (zoiets als: ‘Voor de liefdesstrijd [past] een donzen slagveld’ niet zal begrijpen, moet men voor lief nemen; dat gold ook voor Verlaines Franse lezers. Overigens betekent *pluma* ook pen, maar woordspelige dubbelzinnigheid lijkt niet bedoeld.

2. *De la douceur, de la douceur, de la douceur!*

Het hele gedicht vormt het betoog van een minnaar tot zijn geliefde. Hij begint haar driemaal achtereen te vragen om kalmer aan te doen. Het register van de woordkeus is galant, licht ironisch en archaïserend. De vermaning van de eerste regel, *De la douceur*, heeft dezelfde lading als *Doucement*, maar klinkt eleganter, hoofser. In het Nederlands bestaat geen substantief dat ermee correspondeert, er moet geparafraseerd worden en van woordsoort worden veranderd. Een werkwoordsconstructie met ‘Doe..’ of ‘Wees..’ ligt voor de hand. Het retorisch effect van de herhaling is van belang, maar de herhaling moet niet belachelijk gaan klinken, wat m.i. geldt voor ‘Nu even rust, nu even rust, nu even rust.’ Of ‘Zachtzinnigheid, zachtzinnigheid, zachtzinnigheid.’

3. *Calme un peu ces transports fébriles, ma charmante,*

De minnaar preciseert in welk opzicht de geliefde kalmer aan moet doen. Ze moet haar koortsige vervoering temperen. Om de imperatief te verzachten is *un peu* toegevoegd. Er zit wat distantie in het gebruik van het aanwijzend in plaats van het bezittelijk voornaamwoord: *ces transports*, niet *tes transports*. In de vertalingen was *transports* onder meer geparafraseerd met ‘hartstocht’, ‘passie’, ‘roes’ en ‘vuur’, en wanneer de weergave van *fébriles* daar idiomatisch bij aansloot, bleef het beeld dat wordt opgeroepen intact; zo lijken weergaven als ‘wild’, ‘fel’, ‘hevig’, ‘heftig’ alle te voldoen als de vertaler ze maar idiomatisch kon combineren met de weergave van *transports*. In *ma charmante* klinkt iets ironisch of, als men wil, iets patroniserends door.

4. *Même au fort du déduit, parfois, vois-tu, l'amante/ Doit avoir l'abandon paisible de la soeur.*

De wending *au fort de* wordt, afhankelijk van de context, weergegeven met ‘in het hartje van’ [de winter], ‘in het midden van’ [het bos], ‘in het hevigst van’ [de strijd], etcetera. Hier zou bijvoorbeeld ‘in het heetst van’ goed passen, als het idiomatisch aansluit bij de vertaling van *déduit*. Dit woord is een elegant archaïsme, in Robert omschreven als *Divertissement. Jeux amoureux*. Misschien gebruikte Verlaine het onder invloed van Baudelaire, of misschien juist bij wijze van hommage. Baudelaire gebruikt *déduit* in *À une mendiante rousse* (rr. 39-41): *Maint seigneur et maint Ronsard/ Épieraient pour le déduit/ ton frais réduit*. Het gaat erom de archaïserende toon over te brengen in de vertaling, bijvoorbeeld met ‘minnespel’ of ‘minnestrijd’. Maar soms kan een vertaler ook kiezen voor archaïsering op een andere plaats, bij wijze van compensatie. De woorden *vois-tu* onderstrepen de galante spreektoon. Met *parfois* neemt de spreker iets terug van de stelligheid van zijn uitspraak; hij wijst het vuur van de geliefde nu wel af, maar straks misschien weer niet. Nu is het hem even teveel.

Voor *l'amante* heeft het Nederlands 'minnares' en 'geliefde', eventueel 'beminde', maar parafrases met bv. 'in de liefde' kunnen goed voldoen. In *l'abandon* gaat het om de betekenis 'je laten gaan', maar daar zitten twee kanten aan: je geheel ontspannen voelen of: alles maar laten gaan, op zijn beloop laten, en eventueel: het loslaten van remmen, seksuele overgave. De context maakt duidelijk dat die laatste betekenis niet bedoeld kan zijn, maar er blijft een zekere speelse ambiguïteit, want was die betekenis wel bedoeld, dan werd de geliefde aangespoord om zich te laten gaan als een zuster in een incestrelatie. Echt serieus speelt die betekenis niet mee, anders zou Verlaine wel voor het gerecht zijn gedaagd, zoals Baudelaire nog geen tien jaar eerder was overkomen vanwege een paar gedichten over lesbische liefde.

Het betoog van de minnaar is nu juist dat de geliefde zich al méér gegeven heeft dan hem lief is. De hier actieve betekenis van *abandon* moet gezocht worden in ontspannenheid. De minnaar vraagt de minnares om de ontspannen houding van een zus tegenover haar broer. Het lijkt uitgesloten dat *soeur* kan worden gelezen als 'non', maar zelfs al was dat wel zo, dan kan een 'zuster' ook in het Nederlands een non aanduiden.

5. *Sois langoureuse, fais ta caresse endormante,/
Bien égaux tes soupirs en ton regard berceur.*

De minnaar wordt nu concreter in zijn verzoeken. Bij *langueur* en *langoureux* geven de verklarende woordenboeken als primaire betekenis: fysieke of psychische zwakte. De vertaalwoordenboeken zijn misleidend als ze voor *langoureux* de term 'smachtend' geven, want dat slaat op onvervuld verlangen. Ook de betekenis 'kwijnend' zou hier vreemd aandoen; *langueur* heeft een positievere betekenis gekregen, door Robert omschreven als *Mélancolie douce et rêveuse* en daarnaast: *Manque d'activité* ou d'énergie. Robert geeft een voorbeeld van Pierre Loti: *Stamboul reprenait son indicible langueur* orientale. De betekenis van *langoureuse* komt hier dicht bij de Nederlandse termen 'loom' en 'indolent' (het laatste een Frans leenwoord). In het Frans bestaat de wending *langoureuse comme une chatte*: dat lijkt het soort *langueur* dat Verlaine in gedachten had. De geliefde wordt voorts aangespoord om de minnaar te strelen op een wijze die slaperig maakt. Bij de inzendingen waren geslaagde parafrases zoals: 'Streel me in slaap' en 'Bedwelm me met [...] jouw streling'.

Hier vraagt de minnaar zijn geliefde om haar diepe, zuchtende ademhaling een gelijkmatig ritme te geven en om hem met haar blikken in slaap te wiegen. Alleen door middel van parafrase kan dit idiomatisch worden overgebracht.

Een van de geslaagde parafrases was: ‘En met je zuchten, met je ogen, wieg me in slaap.’

6. *Va, l'étreinte jalouse et le spasme obsesseur/
Ne valent pas un long baiser, même qui mente!*

Het woordje *Va* dient hier ter overreding, het correspondeert met het Nederlandse ‘Kom’, maar het kan ook weergegeven worden met ‘Toe’ of met een woord als ‘toch’. Het woord *étreinte* kan met omhelzing worden weergegeven, maar komt eigenlijk dichterbij in de buurt van ‘omstrengeling’. Verlaine gebruikt *jalouse* in archaische zin: ‘jaloers’ zou niet passen in de context. In de Garnier-editie van Verlaines poëzie staat bij *jalouse* de noot: *passionnée, ardente, c'est le premier sens donné par Littré*. Het gaat niet om jaloezie, maar om gretigheid. Met *le spasme obsesseur* wordt kennelijk het orgasme aangeduid: de kramp of spasme waar we van bezeten zijn.

Voor *ne valent pas* zijn vele parafrases bruikbaar: zijn niets vergeleken bij, halen niet bij, wegen niet op tegen, etcetera. Voor *un long baiser* kan men in het Nederlands kiezen tussen ‘een lange kus’ en ‘een lange zoen’, het laatste woord klinkt iets intiemer; *même qui mente* kan equivalent worden weergegeven met ‘zelfs als die liegt’, maar parafrases als ‘al is hij niet gemeend’ zijn minstens zo goed.

7. *Mais dans ton cher coeur d'or, me dis-tu, mon enfant,
La fauve passion va sonnait l'olifant!...*

Het begin van de zin is geheel equivalent weer te geven: ‘Maar in je lieve hart van goud’; de wending ‘hart van goud’ heeft in het Frans en Nederlands dezelfde lading, die van goed bedoelde gemeenplaats. Maar ‘lieve hart’ zou vervangen kunnen worden door ‘hartje’, dat door de verkleinvorm de vertedering weergeeft. Met *me dis-tu*, zonder bezwaar weer te geven als ‘zeg je mij’, wordt gesuggereerd dat de minnares een tegenwerping heeft gemaakt, al kan dat een retorische truc zijn; in elk geval lijkt de minnaar de reactie van de geliefde ironisch te omschrijven, een indruk die versterkt wordt door het weer ietwat patroniserende ‘mon enfant’, dat equivalent kan worden overgebracht met ‘mijn kind’. De minnaar legt de geliefde de volgende woorden in de mond: ‘je wilde hartstocht steekt de krijgstrompet.’ De *olifant* is speciaal de ivoren krijgshoorn waarop Roeland uit het *Chanson de Roland* bij Roncevalles blies, om Karel de Grote te hulp te roepen. Hier treedt bij parafrase met ‘krijgstrompet’ verlies op, maar dat geldt ook voor de equivalente weergave, omdat de Nederlandse lezer de ‘olifant’ (door Van Dale onvolledig gedefinieerd als: ‘drink- of jachthoorn, gemaakt uit een olifantstand’) zal

verwarren met het zoogdier, of omdat de verwijzing naar het Roelandslied hem zal ontgaan.

8. *Laisse-la trompeter à son aise, la gueuse!*

De minnaar maant zijn geliefde om het hoorngeschal van haar passie te negeren. Het begin is equivalent weer te geven met ‘Laat haar trompetteren’; ‘haar’ is dan de passie. Zou men kiezen voor hartstocht, een mannelijk woord, dan komt men in de problemen met de weergave van *la gueuse*. Voor *à son aise* zijn diverse mogelijkheden, zoals ‘naar hartenlust’ en ‘naar believen’. Het woord *gueuse* heeft de functie van goedbedoeld scheldwoord. Verlaine karakteriseert er de *fauve passion* van zijn geliefde mee; het woord *gueux* betekent schooier, bedelaar, zwerver, maar *une gueuse* is speciaal een *femme de mauvaise vie*, een wat ironische term voor hoer. De derde republiek in Frankrijk werd wel *la gueuse* genoemd, de sloerie.

9. *Mets ton front sur mon front et ta main dans ma main.*

Hier is *front* duidelijk gebruikt als pars pro toto, voor hoofd of gezicht. Het woordje *sur* kan niet idiomatisch worden vertaald met ‘op’, want ‘Leg je hoofd op mijn hoofd’ klinkt raar, alsof het hoofd iets demontabels is dat je ergens op kunt leggen; parafrase is nodig. De rest van de regel kan equivalent worden vertaald met ‘en je hand in mijn hand’.

10. *Et fais-moi des serments que tu rompras demain,*

Tegen de equivalente weergave ‘En zweer mij eden die je morgen [al] zult breken’ is weinig bezwaar, maar diverse parafrases voldoen ook; de toevoeging ‘al’ of ‘weer’ bij ‘breken’ lijkt in het Nederlands idiomatisch wenselijk.

11. *Et pleurons jusqu'au jour, ô petite fouguese!*

Het begin is equivalent weer te geven met ‘En laten we huilen’, of ‘Laat ons huilen’, eventueel aangevuld met ‘erover’ of iets dergelijks; ‘wenen’ of ‘schreien’ is mogelijk. De weergave ‘tot de dag’ is niet idiomatisch en zou moeten worden aangevuld: ‘tot het dag wordt’; maar diverse parafrases kunnen dienst doen, zoals ‘tot de ochtend’, ‘tot het licht wordt’, etcetera. Een *fouguese* is een vrouw vol *fougue*, door Robert omschreven als *Ardeur impétueuse*, dus zoiets als ‘hete bliksem’, maar de term is afgezwakt door toevoeging van het vertederde *petite*. Parafrase is onvermijdelijk.

Er zijn prosodische verschillen tussen Franse en Nederlandse sonnetten. De Franse alexandrijn heeft twaalf of dertien lettergrepen, zonder duidelijk metrum maar met een rust in het midden; het Nederlandse sonnet heeft evenveel lettergrepen en doorgaans een jambisch metrum, maar zonder rust. De

jambische vijfvoeter is gangbaarder dan de zesvoeter, maar zou men Verlaines gedicht in vijfvoeten vertalen, dan komt men ruimte tekort. Heel weinig inzenders kozen daarvoor.

De vertaalwetenschap schermt graag met het begrip ‘vertaalstrategie’, hetgeen impliceert dat de vertaler zich bewust is van zijn uitgangspunten. Zou men bij de 120 ingezonden vertalingen vertaalstrategieën onderscheiden, dan zou je bijvoorbeeld de strategie moeten onderscheiden van inzenders die, wat het rijm betreft, kiezen voor Verlaines sonnetvorm, maar die het metrum compleet aan hun laars lappen. We kunnen aannemen dat ze daar niet opzettelijk voor kozen, zodat er geen sprake was van een strategie. Het is een ervaringsfeit dat veel poëzielezers geen flauwe notie (meer) hebben van wat metrum is. Nu was de opdracht bij de vertaalcompetitie dat de vertaling het origineel naar vorm en inhoud zoveel mogelijk recht moest doen, dus de niet-metrische inzendingen die de harmonie van de sonnetvorm verstoren, vielen af, ook al bevatten ze soms een mooie vondst. Dat gold ook voor de talrijke inzendingen met variabele regellengte, soms variërend van zes tot zeventien lettergrepen! Er waren ook inzendingen die zowel rijm als metrum hadden losgelaten; dat kan bewuste strategie zijn geweest, maar een strategie die inging tegen de opgave. Ongeveer twintig inzenders hadden serieus geprobeerd zowel inhoud als vorm over te brengen en van die twintig waren er vier die eruit sprongen en die ik nu graag nader wil bezien. Bij elk van de elf segmenten wordt bekeken hoe geslaagd de weergave is. Is die briljant - wat wil zeggen dat geen betekenisverschil kan worden beredeneerd of dat het verschil door parafrase geheel is overbrugd -, dan worden drie punten toegekend; is die goed - wat wil zeggen dat maar gering betekenisverlies kan worden beredeneerd -, dan worden twee punten toegekend; is die matig - wat wil zeggen dat er veel is af te dingen op de weergave van de betekenis, maar dat er toch wel iets van over is -, dan levert het één punt op.

De eerste vertaling

Vermoeidheid

A batallas de amor campo de pluma

Gongora

Voorzichtig aan, voorzichtig aan, voorzichtig aan!
Die minnekoorts, mijn schat, hoeft jou niet op te winden.

Zelfs in de hitte van het spel moet een beminde
Soms rustig als een zuster alles ondergaan.

Wees loom, laat mij bedwelming in je streling vinden,
Maat in je zuchten, sluimer in je oogopslaan.
Geen wurgende omhelzing, geen woest schokken gaan
Boven een lange zoen, zelfs een die jou niet zinde!

Maar in je gouden hart, mijn kind, zo zeg je mij,
Weergalmt de strijdhoorn van de liefdesrazernij!...
Laat die trompetteren naar hartelust, de booswicht!

Leg op mijn slaap je slaap, en in mijn hand je hand,
Geef mij je woord, al doe je 't morgen niet gestand,
En ween met mij tot zonsopgang, mijn tomeloos wicht!

Commentaar per segment:

1. De titel geeft maar een deel van de betekenis, het belangrijke element ‘verzadiging’ ontbreekt: +
2. De retorische herhaling is mooi bewaard, maar ‘voorzichtigheid’ is niet echt waar het om gaat; de minnaar vraagt niet om zachtzinniger met hem te zijn, maar om haar hartstocht te temperen en rustig aan te doen: ++
3. De ‘minnekoorts’ waarin het element *fébriles* is verdisconteerd, is mooi, maar ‘hoeft jou niet op te winden’ is discutabel: als de minnaar bedoelt dat ze zich niet moet laten opwinden door haar eigen minnekoorts, heeft dat iets onlogisch. Ze is juist opgewondener dan de minnaar zou wensen: ++
4. De parafrase ‘in de hitte van het spel’ is gelukkig; de wending ‘alles ondergaan’ is minder goed, want ze zou ‘alles’ moeten ondergaan van de minnaar en die zegt nu juist voorlopig rust te willen: ++
- 5: De vijfde regel is perfect, maar de zesde wordt ontsierd door de gewrongenheid van ‘sluimer in je oogopslaan’; het substantief ‘oogopslaan’ is duidelijk geconstrueerd pour les besoins de la cause en klinkt geforceerd: ++
6. De ‘wurgende omhelzing’ geeft ernstige verandering van betekenis en past niet in de context. Dat een lange zoen beter is dan een wurgende omhelzing zou geen betoog behoeven (wie zou gewurgd worden prefereren boven een zoen); het adjectief ‘woest’ bij ‘schokken’ is misschien verdedigbaar, maar *obsesneur* is niet weergegeven; ‘zelfs een die jou niet zinde’ staat wel heel ver af van *qui mente*: 0

- 7: De negende regel is geheel equivalent en de 10de is een mooie parafrase; het woord *cher is niet weergegeven*: ++
- 8: Vanwege de mannelijke strijdhoorn is *la gueuse* een mannelijke booswicht geworden; de impliciete verwijzing naar hoerigheid in *la gueuse* is verloren: ++
- 9: Het is niet goed voor te stellen hoe iemand zijn slaap op de slaap van een ander kan leggen; slaap tegen slaap zou desnoods kunnen, maar de vraag is of ‘slaap’ hier geschikt is; ‘wang tegen wang’ zou beter passen; de rest is equivalent weergegeven: +
- 10: De parafrase dekt de betekenis geheel: +++
- 11: Het rijm ‘tomeloos wicht’ (bij ‘booswicht’) is inventief, maar dwingt eigenlijk tot de geforceerde uitspraak ‘tomelóós wicht’; ook verder is de regel metrisch onzuiver: ++

Totaal: 19

De tweede vertaling

Zacht, zachtjes...

Zacht, zachtjes, zachtjes aan, mijn schat, bedaar, bedaar,
beteugel even 't vuur, die tuimel van de zinnen.
Zelfs in de hitte van het zoete spel der minne
zij de overgave liefst een zusterlijk gebaar.

Smelt van verlangen, laat je streling mij omspinnen,
je blik mij wiegen en je zuchten; want, nietwaar?
Kan ooit de omstrengeling van een hijgend liefdespaar
het van een lange zoen, geveinsd wellicht zelfs, winnen?

Maar 'k hoor je gouden hart, mijn kind, dat tot mij spreekt:
- Wat, als het wilde bloed steeds weer de horen steekt?...
- 't Klaroene, vrij, - maar laat je niet door 't loeder dwingen!

Reik mij je hand en vlij je wang tegen mijn wang,
zweer dure eden, die je breken zult eerlang
en schrei tot de ochtend met mij, kleine woestelinge!

Commentaar:

1. De titel is veranderd in de beginwoorden van de eerste regel; ook het motto is weggelaten: 0
2. De retorische herhaling is inventief overgebracht, maar aangevuld met elementen uit het vervolg, zoals ‘mijn schat’ voor *ma charmante* uit r. 2; het uitroepteken is verdwenen: ++
3. De parafrase is nogal vrij maar brengt het beeld wel over; de ‘tuimel van de zinnen’ is een archaïsche wending voor zinsvervoering, bedwelming, roes die mooi past in de context: +++
4. De licht archaïsche weergave ‘hitte van het zoete spel der minne’ is geslaagd en passend in de galante context; het element *parfois* ontbreekt; ‘zij liefst’ klinkt minder stellig dan *doit avoir*. Het element *paisible* is niet weergegeven en de ‘overgave’ treft niet de juiste nuance van *abandon*; het ‘zusterlijk gebaar’ bij ‘overgave’ is paradoxaler dan het origineel: +
5. ‘Smelt van verlangen’ heeft weinig gemeen met wat er staat in het Frans; de parafrase ‘laat je streling mij omspinnen’ is gezocht en het element *endormante* ontbreekt; het gewiegd worden door haar blik en haar zuchten brengt het beeld over; het regeleinde ‘want, nietwaar?’ vervangt kennelijk het element *Va*: +
6. Het element *jalouse* is verdwenen, wat ook geldt voor *spasme obsesseur*; het ‘hijgend liefdespaar’ biedt onvoldoende compensatie; r. 7 is metrisch zwak door de elisies; r. 8 is weergegeven in een vraagvorm met impliciete ontkenning: +
7. In de eerste terzine heeft de vertaler de indirecte rede vervangen door een directe vraag, een wat geforceerde kunstgreep die echter geen afbreuk doet aan het opgeroepen beeld. De wending ‘de horen steken’, naar analogie van de trompet of klaroen steken, is verdedigbaar; het element *cher* is niet weergegeven: +
8. Op de directe vraag volgt een direct antwoord; ‘t loeder’ staat voor *la gueuse*, of wel *la fauve passion*, in de vertaling ‘het wilde bloed’; het klinkt geforceerd om dat bloed aan te duiden als ‘loeder’: +
9. Ondanks de veranderde volgorde is er equivalente weergave, met ‘wang’ als *pars pro toto*; het woord ‘vlij’ past goed in de context: +++

10. Weliswaar is *demain* geparafraseerd met ‘eerlang’, maar dat is verdedigbaar, omdat *demain* niet letterlijk bedoeld is: +++
11. Equivalente weergave met een inventieve oplossing voor *petite fouguese*: +++

Totaal: 19

De derde vertaling

Matheid

A batallas de amor campo de pluma

Gongora

Bemin me zacht, bemin me zacht, bemin me zacht,
 Probeer de brand van je hartstocht, liefste, te blussen.
 Want minnaressen moeten kunnen zijn als zussen
 Zo kalm, zelfs middenin de vreugden van de nacht.

Wees langouereus, maak dat je liefkozingen sussen,
 Je blik in slaap wiegt, je gezucht niet hort of jacht.
 Bezitskramp, een omhelzing met jaloerse kracht
 Zijn minder waard dan zelfs gelogen lange kussen.

Maar in jouw gouden hartje, zeg je, lieve meid,
 Klaroent de woeste passie en roept op tot strijd.
 Zo'n sloerie! laat toch rustig toeteren en blazen.

Leg je hoofd op mijn hoofd en je hand in mijn hand
 En zweer me je eden ook al houdt er geen stand,
 En laat ons treurig zijn in plaats van al dat razen!

Commentaar:

1. In de titel ontbreekt het element ‘verzadiging’: +
2. De woordkeus is wat geforceerd, door de ongewone imperatief ‘Bemin’, maar de retorische herhaling is overgebracht: ++
- 3: De parafrase met ‘Probeer.. te blussen’ (in het werkwoord kan men *un peu* verdisconteerd zien) is aanvaardbaar, maar de regel is ernstig antimetrisch, wat het esthetische effect bederft: ++

4. Het element *parfois* kan men verdisconteerd achten in ‘moeten kunnen zijn’, maar die opeenvolging van werkwoorden heeft iets hortends; *vois-tu* is niet overgebracht. Er is een mooie m-alliteratie; ‘de vreugden van de nacht’ is aanvaardbare parafrase, maar van *abandon paisible* is alleen maar ‘zo kalm’ overgebleven: +
5. Het leenwoord ‘langouereus’ misstaat niet in de elegante context van dit gedicht; ‘maak dat je liefkozingen sussen’ is weinig idiomatisch, terwijl ‘sussen’ zonder ‘in slaap’ eerder het beeld oproept van het bijleggen van een ruzie; het grootste bezwaar geldt: ‘[maak dat] je gezucht niet hort of jacht’, een formulering die de bedoeling wel ongeveer overbrengt maar geforceerd aandoet: +
6. Het woord *Va* is niet weergegeven; ‘bezitskramp’ is een onnatuurlijke samenstelling die weinig te maken heeft met *spasme obsesseur*; het lijkt of de vertaler *possesseur* heeft gelezen; een ‘omhelzing met jaloerse kracht’ klinkt al even onnatuurlijk, terwijl ‘jaloerse’ de betekenis niet juist weergeeft; r. 8 is een goede parafrase, maar de werkwoordsvorm ‘zijn’ is minder gelukkig omdat er geen ‘en’ staat tussen de twee onderwerpen, zodat ‘een omhelzing met..’ lijkt te dienen als uitbreiding van ‘Bezitskramp: 0
7. Regel 9 is equivalent weergegeven en r. 10 is een goede parafrase, waarin vooral ‘Klaroent’ een mooi effect oplevert: +++
8. ‘Zo'n sloerie!’ is een goede weergave van *la gueuse!* Maar ‘toeteren en blazen’ wijkt qua register duidelijk af van Verlaines woordkeus; *à son aise* is met ‘rustig’ niet juist weergegeven: +
9. De regel is metrisch gebrekkig; de woordkeus ‘Leg je hoofd op mijn hoofd’ klinkt onidiomatisch; het tweede deel van de regel is equivalent vertaald: +
10. De weergave is equivalent, afgezien van het tijdsaspect dat verdwenen is. De regel is metrisch onbeholpen: +
11. De parafrase ‘treurig zijn’ is verdedigbaar, omdat Robert de betekenis van *pleurer* ook omschrijft als *être dans un état d'affliction*; ‘jusqu'au jour’ is niet weergegeven; ‘in plaats van al dat razen’ klinkt te komiek en heeft met het vertederde ‘ô petite fouguese!’ maar heel weinig te maken: 0

Totaal: 13

De vierde vertaling

Liefdemoetheid

A batallas de amor campo de pluma

Gongora

Meer tederheid, meer tederheid, meer tederheid!
Bekoel, mijn lief, die koortsvervoeringen een beetje!
Zelfs kortheds hoogtepunt eist ongedwongenheid
in zusterlijke rust van de beminde, weet je.

Wees vol verlangen, laat je strelen slaap verwekken
zoals je zuchten en zoals je blik die wiegt.
Jaloers omklampen en bezeten krampentrekken,
kom, dat lijkt niets, zelfs naast een lange zoen die liegt!

Maar in je hart van goud, zo zeg je mij, m'n kind,
blaast wilde hartstocht op de horen Olifant...!
Laat die gerust, dat schuimsel, de trompet maar steken!

Leg aan m'n wang je wang en in m'n hand je hand
en zweer me eden die je morgen weer zult breken:
en laat ons snikken tot - o vlam - de dag begint!

Commentaar:

1. Het element van verzadiging is hier wel overgebracht, maar met een zelfgemaakt woord dat niet fraai en niet idiomatisch is: +
2. Het gedicht is een monoloog; het moet voorstelbaar zijn dat de minnaar echt zo heeft gesproken en dat is hier niet erg aannemelijk; het verzoek om tederheid (in plaats van hartstocht) brengt de gedachte wel over en de retorische herhaling is overgebracht: ++
3. De elementen zijn inventief geparafraseerd, 'koortsvervoeringen' is een eigen samenstelling die in de context voldoet en het element *fébriles* incorporeert: +++
4. De wending 'kortheds hoogtepunt' is eigenaardig en onhelder. De vertaler lijkt hiermee geen poging te hebben gedaan tot parafrase, maar de betekenis van *déduit* te hebben gemist; de weergave van *abandon* met 'ongedwongenheid' is gezocht en onjuist; *vois-tu* is geparafraseerd tot 'weet je'; *parfois* is niet weergegeven. De combinatie 'in zusterlijke rust' is fraai, maar gezien de vele minpunten: 0

5. De weergave ‘Wees vol verlangen’ wijkt sterk af van *Sois langoureuse*; de gelijkmatigheid van het zuchten is niet weergegeven. Overigens heeft de vertaler in het tweede kwatrijn nieuwe rijmen ingevoerd, waarmee hij de vorm van Verlaines gedicht ontrouw is, wat in de puntentelling tot uiting moet komen: 0
6. De vertaler heeft de verkeerde betekenis van *jalouse* gekozen; het woord ‘omklampen’ is een lelijk en niet idiomatisch neologisme, wat ook geldt voor het woord ‘krampentrekken’. *Va* is weergegeven met ‘Kom’; In r. 8 is het woord ‘zelfs’ verkeerd geplaatst; bedoeld is: ‘dat is niets naast een zoen, zelfs als die liegt.’ De formulering met ‘naast’ is overigens gewrongen. Mede vanwege het doorbreken van het rijmschema: 0
7. Het element *cher* is niet weergegeven, maar verder is de weergave equivalent; het bezwaar tegen de term ‘olifant’ is redelijk ondervangen door het gebruik van een hoofdletter en door toevoeging van het woord ‘hoorn’: ++
8. Het onderwerp ‘die’ slaat blijkbaar terug op ‘wilde hartstocht’; de hartstocht wordt aangeduid als ‘dat schuimsel’, als weergave van *la gueuse*. De betekenis van het zeldzaam gebruikte woord ‘schuimsel’ is zoiets als: afval, uitschot, uitvaagsel; het woord is hier misplaatst, maar de rest van de regel is equivalent vertaald; de weergave van *à son aise* is aanvechtbaar: +
9. Het gebruik van ‘wang’ als pars pro toto is geslaagd en de combinatie met ‘Leg aan’ is idiomatisch: +++
- 10: De vertaling is equivalent en idiomatisch: +++
- 11: Hier is *ô petite fouguese* weergegeven als ‘o vlam’; het woord wordt etymologisch in verband gebracht met het Italiaanse *foga* (vlucht) en niet met *fuoco* (vuur), zoals de vertaler misschien heeft gedacht; er is geen rechtvaardiging voor de weergave met vlam, een woord dat in het zinsverband ook nog geforceerd aandoet, omdat je iemand niet aanspreekt met ‘o vlam’; de vertedering van *petite* ontbreekt bovendien; de andere elementen zijn equivalent weergegeven: +

Totaal: 16

Conclusie

Destijds heeft de jury de tweede vertaling de eerste prijs gegeven en aan de eerste inzending de tweede prijs; in dit onderzoekje eindigen ze ex aequo op

de eerste plaats. Toch is opvallend dat de uitkomst bij een snelle, impressionistische wijze van beoordelen, zoals een jury die hanteert, niet veel verschilt van de conclusie van dit iets diepgaander onderzoek. Ik zeg met nadruk: ‘iets diepgaander’, want de vraag of iets equivalent is weergegeven dan wel aanvaardbaar is geparafraseerd kan niet voldoende objectief beantwoord worden, net zomin als de vraag in hoeverre de gebruikte wendingen idiomatisch zijn. Om de objectiviteit te verhogen, zouden diverse onderzoekers hetzelfde vergelijkende onderzoek moeten doen, om vervolgens het gemiddelde van hun uitkomsten te berekenen.

Een ander bezwaar is dat de vondst, de briljante oplossing niet voldoende meetelt; dat kan ondervangen worden door een extra punt toe te kennen; anderzijds zouden echte mutaties, apert incorrect taalgebruik of idiote nieuwvormingen meer kunnen worden afgestraft. Een ernstiger manco is dat de klank buiten beschouwing is gebleven. Wat mooi klinkt en niet mooi klinkt is misschien een al te subjectieve kwestie, maar in Verlaines gedicht kan men, afgezien van de eindrijmen, een heel weefsel van binnenrijm, alliteratie en assonantie aantreffen. In de eerste en de tweede vertaling is daar ook wel iets van bewaard, maar het esthetisch effect hiervan is nog moeilijker te meten en te vergelijken dan de weergave van de inhoud.

Om al die redenen heb ik deze vertaalcompetitie uit 1987 niet verwerkt in mijn proefschrift ‘Vertaalkunde versus vertaalwetenschap’ uit 1993, zoals aanvankelijk mijn bedoeling was. Ik dank de organisatoren van dit colloquium dat ik op deze wijze toch nog iets met het materiaal heb kunnen doen.

Abstracts - Résumés - Samenvattingen - Zusammenfassungen

Het gebruik van samengestelde adjectieven met een versterkend betekenisaspect in het Nederlands

Philippe Hiligsmann (Université catholique de Louvain) & Christine Meurs

In Dutch, it is possible to intensify adjectives in different ways: by adding adverbs such as ‘erg’, ‘heel’ and ‘zeer’ (e.g. ‘erg/heel/zeer arm’ [very poor]), by using a ‘zo [as] + adjective + *als* [as] + noun’ comparison (e.g. ‘zo arm als een kerkrat’ [as poor as a church mouse]) or by using compounds (e.g. ‘straatarm’ [‘street-poor’]).

This article describes the main characteristics of such adjective-specific intensifiers and presents the results of a study on the use of intensifiers by university students from the Netherlands and from Flanders.

The adverbs ‘heel’ and ‘erg’ are used before adjectives in the whole Dutch-speaking area, whereas ‘zeer’ only appeared in the Flemish material. The latter finding confirms the results of Fletcher (1980). The study also clearly shows that some intensifiers are quite popular (e.g. ‘super-’), which is no longer the case with ‘hartstikke’. In comparison with 25 years ago, ‘kei-’ [stone] is a new and (very) productive prefix.

Hugo Claus en de klaproos

M. Janssens

In een speciale aflevering van het Nederlandse weekblad *Avenue* stond in oktober 1968 de cyclus *Suite flamande*, een reeks gedichten van Hugo Claus. Hij nam die op in zijn bundel *Van horen zeggen* (1971). Het gedicht ‘In Flanders Fields’, geïnspireerd door het gelijknamige gedicht van de Canadees John McCrae, verdient bijzondere aandacht. De dichter drukt daar, in een zogenaamd ‘publiek gedicht’, ver weg van de experimentele dichtkunst, zijn houding tegenover het land van herkomst uit.

West-Vlaamse boeren bewerken de heilige grond, waar zoveel duizenden soldaten stierven tijdens de Eerste Wereldoorlog, altijd meer gericht op profijt (in de plaats van op piëteit). Uit dit gedicht blijkt eens te meer de hoofdtendens in Claus' houding tegenover Vlaanderen: zijn taal is zijn moeder, zijn land is zijn vader. Daar liggen de oedipale wortels van zijn ambivalente kritiek op Vlaanderen.

Omtrent de pregenitief

O. Leys

In present-day Germanic languages, constructions with a pregenitive or a possessive pronoun as a determiner (*John's book, his book*) are invariably definite and articleless. This has been explained semantically: the possessor, expressed by the pregenitive or the pronoun, is supposed to make the possessum, expressed by the head noun, definite, blocking at the same time the appearance of a superfluous article. However, the fact that articleless definiteness is strictly confined to constructions with a preposed genitive or possessive pronoun needs a syntactic explanation rather than a semantic one. This will be offered in the framework of the *syntactisation* of the nominal left field, as described by Van de Velde (2007). The emergence of the articles creates a slot for determiners, to which several referential elements, among them the referential pregenitive and the possessive pronoun, gradually shift, blocking the article. The articleless pregenitive or the possessive pronoun act as definite determiners, as an alternation of values is no longer possible, and definiteness is the standard value of NPs. Article constructions as in (1-2) reflect a developmental stage in which the pregenitive or the pronoun have not yet attained determiner status. For a long time they continued to exist side by side with articleless constructions, but ultimately disappeared, partially because they disturb the rhythm and the transparency of their construction.

In English and the Scandinavian languages an embedded articleless pregenitive with adjectival function is preserved as in *a /ship's/ doctor*. Its preservation is obviously due (partially) to the development of a phrasal genitive in these languages. Dutch and German did not develop a phrasal genitive, and they did not preserve the adjectival genitive either.

Nationalisatie of nationalisering?

Siegfried Theissen

Mit Hilfe der Suchmaschine Google habe ich in niederländischen und flämischen Korpora zirka 200 Doppelformen auf *-ering/-atie* entdeckt. Das ist fünfmal soviel wie die Anzahl dieser Doppelformen, die das grosse Van Dale Wörterbuch (2005) angibt. Jedoch nur fünf davon kamen sowohl in Holland als auch in Flandern vor. Hinzu kamen noch 11 Doppelformen allein für den Norden und 19 allein für den Süden, was vielleicht durch eine grössere Sprachunsicherheit im flämischen Sprachraum zu erklären ist. Aber auch im Norden gab es zahlreiche Beispiele, in denen beide Formen im gleichen Text vorkamen, sogar in Fällen, in denen eine der beiden ungeläufig ist und wir es also nicht mit einer Doppelform zu tun haben. Im Gegensatz zu einer oft vertretenen These konnte im Süden keine allgemeine Vorliebe für *-atie* festgestellt werden. Ausser bei Ableitungen von Verben jüngeren Datums, die vorzugsweise auf *-ering* enden, spielt vor allem die Existenz einer französischen Parallelform auf *-ation* eine grosse Rolle bei der Bildung von Substantiven auf *-atie*, was jedoch nicht bedeutet, dass diese immer auf ein französisches Muster zurückgehen; manchmal ist auch englischer oder amerikanischer Einfluss im Spiel. Andere, von Pauwels, Booij oder der *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS) erwähnte Hemmungs- oder Förderungsfaktoren haben sich als nicht stichhaltig erwiesen.

Aus zahlreichen Beispielen geht deutlich hervor, dass der noch oft gemachte Unterschied zwischen *-ering* als *nomen actionis* und *-atie* als Resultat der Handlung sehr oft nicht zutrifft.

In vielen Fällen findet man im Van Dale die Substantive auf *-atie*, und mehr noch die auf *-ering*, nicht mehr als Lemma, sondern nur noch bei den Ausgängen *-atie*, *-isatie* und *-ing*. Diese Sparpolitik ist für den Benutzer des Wörterbuchs nicht nur zeitraubend sondern auch manchmal sogar irreführend.

Ein Vergleich mit den entsprechenden deutschen Substantiven auf *-ation/-ierung* hat ergeben, dass man zum Beispiel im Wahrig viel mehr Doppelformen findet als im Van Dale, dass jedoch nur ganz wenige auch tatsächlich als solche vorkommen. In allen Fällen, wo es im Niederländischen eine Doppelform gibt, bevorzugt man im Deutschen die Form auf *-ierung*. Der Einfluss französischer Parallelformen ist im Deutschen also viel geringer als im Niederländischen.

Literatuursociologie. Balans van een literatuurwetenschappelijke discipline.

Raymond Vervliet

This article gives full treatment to the expanding study of the sociology of literature. It is meant to be an introductory guide to the sociological analysis of literature and the literary institutions either in the past or in the present. It has been divided into three parts: Part One gives a survey of its development and growing interest throughout the nineteenth century, Part Two concentrates on the methodological awareness during the first half of the twentieth century. Part Three deals with the new theories, methods and applications since the sixties as well in the empirical as in the critical and ideological practice. The bibliographical references offer a means for further reading.

Teksten van lezingen op het KANTL-colloquium ‘Vormen van vertalen - vorming van vertalers’ (7 december 2007).

Willy Vandeweghe

KANTL's scientific colloquium in 2007 was devoted to the problems of literary translation and the training of literary translators. Among the texts presented there were three in which the problem of the relation between form and meaning was discussed at some length, starting from real life situations. The redaction of ‘Verslagen en Mededelingen’ trusts that confrontation with these texts will add to a better scientific understanding of the process of successful translating.

Patrick Lateur is one of the best translators of classical (Greek and Latin) poetry in the Dutch language area. In his contributions he discusses general problems concerning the formal relation between source and target texts, especially when they belong to very different literary traditions.

Willy Spillebeen gives a very detailed account of the difficulties the translator of Pablo Neruda's ‘Cien sonetos de amor’ is confronted with; he compares his own and Catharina Blaauwendraad's solutions for those in soneto nr. X, and discusses the differences between the two translations.

The professional translator of poetry Peter Verstegen compares different translations of the same poem, viz. ‘Lassitude’ by Paul Verlaine. These were

evaluated by the jury of a poetic translation contest. The aim of the author is to prove that evaluation of poetic translations can be done on more or less objective grounds. For this, he presents a detailed micro-level analysis with scores for every line or pair of lines. By adding up these individual scores, he obtains a ranking which happens to come very close to the holistic, more subjective ranking by the jury itself.